સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ

(અગ્રન્થસ્થ)

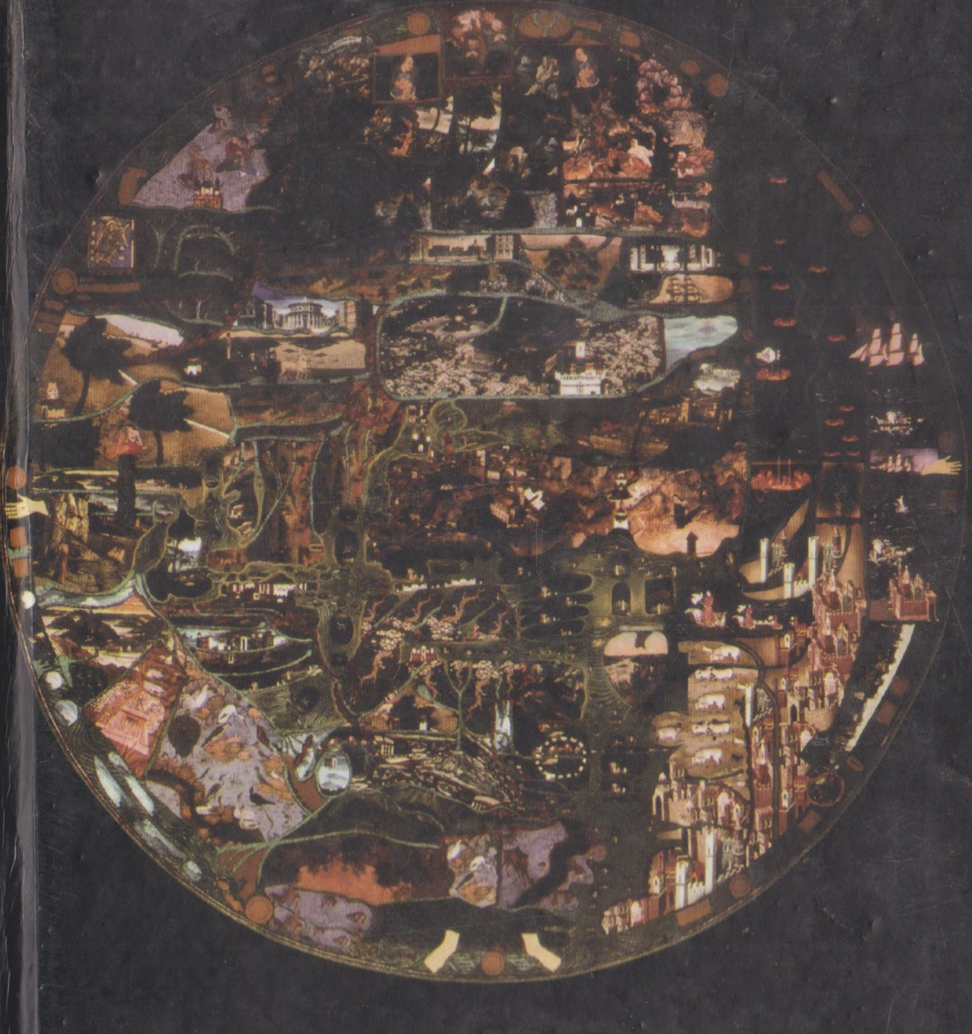

વિદેશિની

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ

૧
નિબન્ધ : ૧

૨
નિબન્ધ : ૨

૩
કથાસાહિત્ય

૪
કાવ્ય

૫
વિવેચન : ૧

૬
વિવેચન : ૨

અગ્રન્થસ્થ લખાણો

૭
વિવેચન : ૧

૮
વિવેચન : ૨

૯
નિબન્ધ : ૧

૧૦
નિબન્ધ : ૨

૧૧
નિબન્ધ : ૩

૧૨
વિદેશિની

૧૩
પ્રકીર્ણ : ૧

૧૪
પ્રકીર્ણ : ૨

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ : ૧૨

વિદેશિની

સુરેશ હ. જોષી

સંકલન : શિરીષ પંચાલ

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
ગાંધીનગર

Suresh Joshinun Sahityavishva-12

Complete Works of Suresh Joshi : Vol-12
Videshini

Compiled by Shirish Panchal
Published by Gujarat Sahitya Akademi,
Gandhinagar

© સૌ. ઉષા જોષી

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૧

પ્રત : ૫૦૦

પૃષ્ઠસંખ્યા : ૩૬+૬૯૫

મૂલ્ય : ₹ ૩૭૦

મુદ્રણસજ્જા તથા સજાવટ : યુયુત્સુ પંચાલ

આવરણ ડિજિટલ કોલાજ : ગુલામમોહમ્મદ શેખ કમ્પ્યૂટર સહાયક : સુખદેવ રાઠોડ

આવરણમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલી છબિઓ ઉષા જોષી પરિવારના સૌજન્યથી

પ્રકાશક :
હર્ષદ ત્રિવેદી
મહામાત્ર
ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
અભિલેખાગાર, ગુલાબ ઉદ્યાન સામે
સેક્ટર-૧૭, ગાંધીનગર-382 017
ફોન : ૨૩૨૫૬૭૯૭/૯૮

મુદ્રક :
ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી
મિરઝાપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧ ફોન : ૦૭૯-૫૬૨૦૫૭૮

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ ગુજરાતના મહત્ત્વના સર્જકો-વિવેચકોની સમગ્ર ગ્રન્થસૃષ્ટિ પ્રગટ કરવાનો જે નિર્ધાર કર્યો તેમાં સુરેશ જોષીનું સમગ્ર સાહિત્યવિશ્વ પણ આધુનિક સન્દર્ભમાં મહત્ત્વપૂર્ણ છે. અત્યાર સુધી તેમના છ ગ્રન્થ પ્રકાશિત થયા છે. હવે તેમના અગ્રન્થસ્થ સાહિત્યના સમ્પુટો ક્રમશઃ પ્રગટ કરીશું. ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વ રસિક સહૃદયોને આ સામગ્રીથી પ્રતીતિ થશે કે ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ તથા ઇયત્તાની દૃષ્ટિએ સુરેશ જોષીનું પ્રદાન અત્યન્ત નોંધપાત્ર છે.

સુરેશ જોષીએ અનુવાદ કરેલી અને કરાવેલી વાર્તાઓનું સંપાદન આ ગ્રંથમાં પ્રગટ કરીએ છીએ. પ્રગટ થઈ ચૂકેલા ગ્રન્થોની જેમ સાહિત્યપ્રેમીઓ આ ગ્રન્થને ઉમળકાથી આવકારશે એની દૃઢ પ્રતીતિ સાથે.

હર્ષદ ત્રિવેદી
મહામાત્ર

સુરેશ જોષી : નૂતન આબોહવાના સર્જક

•

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી 'સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ' ગ્રન્થશ્રેણી પ્રગટ કરતાં આનન્દ અનુભવે છે.

સુરેશ જોષી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નવી આબોહવા લઈને આવ્યા. વીસમી સદીના છઠ્ઠા દાયકામાં નિરંજન ભગત આદિની કવિતામાં જે આધુનિકતાનો પ્રથમ નવોન્મેષ જોવા મળ્યો તેની એક વ્યાપક આન્દોલન રૂપે પરિપૂર્તિ સુરેશ જોષીના સાહિત્યિક પ્રયોગો અને પ્રયાસોથી થાય છે, ત્યાર પછીના ત્રણેક દાયકા પર્યન્ત સમકાલીન ગુજરાતી સર્જન-વિવેચનની પ્રવૃત્તિને આ પ્રયોગો પ્રભાવિત કરે છે.

૧૯૫૭માં પ્રકાશિત સુરેશ જોષીના 'ગૃહપ્રવેશ' વાર્તાસંગ્રહથી પૂર્વવર્તી અને પરવર્તી ગુજરાતી સાહિત્યની વિભાજક રેખા સિદ્ધ થાય છે. એ સંગ્રહના પ્રકાશન સાથે ગુજરાતીમાં ટૂંકી વાર્તા લખવાનાં અને તેની મૂલવણી કરવાનાં નવાં પરિમાણો રચાય છે. વાર્તાકાર તરીકે સુરેશ જોષી સતત પ્રયોગશીલ રહ્યા. ચેતનાપ્રવાહ કે ફેન્ટસી જેવી રચનારીતિઓના વિનિયોગ દ્વારા અનુગામીઓ માટે પણ નવી ટેકનિકનાં સાહસોનું ઇંજન દેતા રહ્યા. આજે તેમની કેટલીક વાર્તાઓનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક ભલે રહ્યું હોય, પણ ગમે તે ક્ષેત્રના અનુગામીએ એવું મૂલ્ય ચૂકવવું પડે છે. 'છિન્નપત્ર' દ્વારા તેમણે વિશિષ્ટ ઊર્મિકથા આપી. 'મરણોત્તર' જેવી કૃતિ કોઈ નિશ્ચિત સાહિત્યસ્વરૂપના ખાનામાં બંધાવાનો પ્રતિરોધ કરતી રહી.

સુરેશ જોષીએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી વધારે ઊહાપોહ તેમની આકારવાદી વિવેચનદૃષ્ટિથી જગાવ્યો છે. તેઓએ કહ્યું હતું કે 'આકાર-રૂપ-રચનારીતિનું સ્થાન ગૌણ છે એમ કહીએ છીએ ત્યારે સાહિત્ય કે કળાની આપણી સમજમાં ક્યાંક ઊણપ રહી ગઈ હોય એવો વહેમ જાય છે.' પાશ્ચાત્ય નવ્યવિવેચનની જેમ તેમની વિવેચનામાં કૃતિને કેન્દ્રમાં રાખી જે વિશ્લેષણ થયું છે તેમાં કૃતિના રૂપવિધાન-સંઘટનનો મહિમા થયો, એટલે 'સરસ્વતીચંદ્ર' રૂપવિધાનની દૃષ્ટિએ તેમને મતે નિષ્ફળ નવલકથા ઠરે છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના એમણે કરેલા વિવેચને આપણા વિવેચકોને એ કૃતિની ફેરતપાસ માટે સંકોર્યા.

કાવ્યકૃતિને જ અનુલક્ષી જે રીતે તેમણે ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ કરાવ્યો, તે જાણે સમકાલીનો માટે નિદર્શનરૂપ બની ગયો. એ નામનું (ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ) પુસ્તક

આકારવાદી સમીક્ષાના નિકષરૂપ છે. એ રીતે તેઓ નવ્યવિવેચનના પુરસ્કર્તા છે, પરંતુ પછી પોતે ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર ઊભા નથી રહી ગયા. વિશ્વસાહિત્યમાં જે જે નવા વિવેચનાત્મક અભિગમો આવતા ગયા, તેની પણ એ સતત વાત કરતા રહ્યા. ખરેખર તો માત્ર વિવેચન જ નહિ, તેમની સમગ્ર સાહિત્યચર્ચા વૈશ્વિક ધરાતલ પર નિર્ભર છે. સાર્ત્ર, કામ્યૂ, કાફ્કા, દોસ્તોએવસ્કી આદિ સર્જકોની અને અસ્તિત્વવાદ, પ્રતિભાસવિજ્ઞાન, ઍબ્સર્ડ આદિ સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રવર્તિત દાર્શનિક વિચારધારાની માંડીને વાત કરનાર એમના જેવા પ્રબુદ્ધ સાહિત્યિકો ઓછા જ છે.

'કિંચિત્' નામના સાહિત્યિક લેખોના સંગ્રહ સાથે ૧૯૬૦માં 'જનાન્તિકે' ખણ્ડમાં તેમણે લલિત નિબન્ધો, રમ્યરચનાખણ્ડો આપ્યા, જે ૧૯૬૫માં એક સ્વતન્ત્ર નિબન્ધસંગ્રહ રૂપે મળ્યા. એ પછી તેમણે અનેક નિબન્ધો લખ્યા છે. ગુજરાતી લલિત નિબન્ધ કાકા કાલેલકરના નિબન્ધોથી એક નવું સોપાન રચે છે. રાવીન્દ્રિક સંસ્પર્શ સાથે આધુનિક બૉદલેરીય દૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને સામ્પ્રતના કદર્યનું, રોમાંટિક અને આધુનિકનું અદ્ભુત સામંજસ્ય આ નિબન્ધસાહિત્યમાં જોવા મળે છે. કવિતા ક્ષેત્રે પણ તેમણે પ્રયોગો કરી અભિવ્યક્તિની નવી દિશાઓ ખોલવા સમકાલીનોને પ્રેર્યા છે.

ગુજરાતીમાં ૧૯૬૦ની આસપાસ જે સર્જકો-વિવેચકોએ પોતાની સાહિત્યિક કારકિર્દીનો આરમ્ભ કર્યો છે, તે બધાએ સુરેશ જોષીએ આણેલી આધુનિકતાની આબોહવામાં ઊંડા શ્વાસ ભર્યા છે. તેમના પુરોગામીઓ, સમકાલીનો અને અનુગામીઓ સાથે તેમનો સંવાદ-વિવાદ ચાલ્યા કર્યો છે. આ વાતાવરણને પોષવામાં 'ક્ષિતિજ' સામયિકનો યોગ ઘણો મહત્ત્વનો છે. 'ક્ષિતિજ'ની આસપાસ એક લેખકવૃન્દ પણ તેમણે તૈયાર કર્યું. સાહિત્ય સાથે અન્ય લલિત કળાઓના સમ્બન્ધોની વાત તેઓ કરતા રહ્યા. જે જે ઉત્તમ લાગ્યું, તેના અનુવાદ સતત તેમની પાસેથી આપણને મળ્યા.

આવા એક સાહિત્યસાધકની સમગ્ર રચનાઓ એક ગ્રન્થાવલિ દ્વારા ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ ધરવાનો ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ સંકલ્પ કર્યો, તે સંકલ્પ આદરણીય ઉષાબહેન જોષી અને તેમના પરિવારની ઉદાર અનુમતિ મળતાં શક્ય બને છે, આ ગ્રન્થાવલિનું સમ્પાદન-સંકલન કરવા માટે પ્રસિદ્ધ સર્જક, વિવેચક અને સુરેશ જોષીના વાઙ્મયના અભ્યાસી શ્રી શિરીષ પંચાલને વિનંતી કરતાં તેમણે તે સ્વીકારી અને સુરેશ જોષીના સમગ્ર સાહિત્યને 'સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ' એ નામથી સાત ખણ્ડોમાં સમ્પાદિત કરી આપી છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી આદરણીય ઉષાબહેનનો, તેમના પરિવારનો અને શ્રી શિરીષ પંચાલનો અત્યન્ત આભાર માને છે. આ ભારે જહેમતના કામમાં શ્રી ગુલામમોહમ્મદ શેખ અને શ્રી જયદેવ શુક્લનો તેમ જ મિત્રવૃન્દનો સક્રિય સહયોગ મળ્યો છે તેમના પ્રત્યે પણ અકાદમી આભાર વ્યક્ત કરે છે. ઉત્તમ મુદ્રણ માટે શ્રી યુયુત્સુ પંચાલ અને ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરીના શ્રી રાકેશ દેસાઈ પણ અભિનન્દનને પાત્ર છે.

આશા છે કે ગુજરાતી ભાષાના દેશ-વિદેશ-સ્થિત સૌ સહૃદય ભાવકો સુરેશ જોષીના આ સાહિત્યવિશ્વનું ઉમળકાભેર સ્વાગત કરશે.

ભોળાભાઈ પટેલ

સુરેશ જોષીએ 'મનીષા'નું સંપાદન હાથ ધર્યું ત્યારથી તેમણે વિદેશી વાર્તાઓના અનુવાદની કામગીરી ઉપાડી હતી, કેટલીય વખત આ અનુવાદ બીજાઓ પાસે પણ કરાવ્યા. આ અનુવાદો પાછળ તેમની ઇચ્છા ગુજરાતી ભાવકને ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રે જગતમાં શું શું થઈ રહ્યું છે તેનો પરિચય કરાવવાનો હતો. સાથે સાથે ગુજરાતી વાર્તાકારને આ સ્વરૂપમાં રહેલી શક્યતાઓ ચીંધવાનો હતો. 'ક્ષિતિજ'માં આ અનુવાદયજ્ઞ વધારે મોટા પાયા પર આરંભાયો. આ ગ્રંથમાં છેક એતદ્ સુધીના અનુવાદોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. આશા છે કે આ અનુવાદો બીજા મિત્રોને આ કાર્યમાં જોડાવા પ્રેરશે.

શિરીષ પંચાલ

૨૬-૧-૨૦૧૧

અનુક્રમ

વિદેશિની : ૧

દરવેશની કથાઓ ૧
અલ મુતાનબ્બી અનુ. જયંત પારેખ
ત્રણ વાર્તા ૧૧
માઇકલ જોશેન્કો અનુ. શિરીષ પંચાલ
પ્રાણીશાસ્ત્ર ૨૨
મિલોસ માકુરેક અનુ. જયંત પારેખ
અદલાબદલી ૩૦
પાર લેજરવિસ્ક અનુ. હંસરાજ શાહ
મૂગો બોન્ત્શા ૩૨
આઇ. એલ. પેરેત્સ અનુ. સુરેશ જોષી
મૂરખનો સરદાર ૪૧
ઇઝાક બાશેવિસ સિંગર અનુ. સુરેશ જોષી
સાત પૈસા ૫૬
ઝિગમોન્ડ મોરિત્સ અનુ. સુરેશ જોષી
ઈસુ ક્રૂસ પર ચઢ્યા ત્યારે ૬૧
લિયોનિડ એન્ડ્રીવ અનુ. સુરેશ જોષી
ઈસુનું પાપ ૬૬
ઇઝાક બાબેલ અનુ. સુરેશ જોષી
પીંછાંનો મુગટ ૭૧
આઇઝાક બાશેવિસ સિંગર અનુ. શિરીષ પંચાલ
પ્રથમ પ્રેમ ૯૪
મોઇશે નાદિર અનુ. સુરેશ જોષી
સામયિક ૧૦૬
ઇઝાક બાશેવિસ સીંગર અનુ. શિરીષ પંચાલ
લેઝેરસ ૧૧૭
લિયોનિડ એન્ડ્રીવ અનુ. સુરેશ જોષી
મજાક ૧૩૬
આઇઝાક બાશેવિસ સિંગર અનુ. સુરેશ જોષી
શરત ૧૫૬
એન્તન ચેખોવ

દુર્લભા ૧૬૩
વિલિયમ સેન્સમ અનુ. જયંત પારેખ
બાળકો ૧૬૭
સ્લાવોમીર મ્રોઝેક અનુ. ગુલામમોહમ્મદ શેખ
એક સો રૂપિયા ૧૭૧
ઈવાન બુનિન અનુ. સુરેશ જોષી
ગાય દ મોપાસાં ૧૭૩
આઇઝાક બેબલ અનુ. ગુલાબદાસ બ્રોકર
મૃગજળ ૧૮૨
આલ્બર્તો મોરાવિયા અનુ. જયંત પારેખ
યુદ્ધ ૧૮૮
મિલોવન જિલાસ અનુ. પ્રબોધ ચોકસી
ચંદ્રમાંથી નાસી છૂટનારો ૧૯૭
એન્તોનિયો બાલ્દિનિ અનુ. ડૉ. મધુકર શાહ
વેર ૨૦૧
જોહાન પીટર હેબેલ
શ્રી સલિલ ૨૦૪
પીટર રેડગ્રોવ અનુ. જયંત પારેખ
સુખદુઃખની એક વાત ૨૦૮
મીખોદ્રાગ બુલાતોવીક અનુ. પ્રદ્યુમ્ન તન્ના
ઉન્માદની પળોમાં ૨૧૬
મોરિશ બ્લાંશો અનુ. સુરેશ જોષી
એક દીવાસળીને કારણે ૨૨૭
કુર્ટ કુઝેનબર્ગ અનુ. નીતિન મહેતા, જયંત પારેખ
ધરતીકંપ ૨૩૪
એન્તન ચેખોવ અનુ. પ્રબોધ ચોકસી

વિદેશિની : ૨

કેનેરી ૨૪૩
અર્નેસ્ટ હેમિન્ગ્વે અનુ. ભોગીલાલ ગાંધી
કૂતરી ૨૪૮
કોલેત અનુ. ગુલામમોહમ્મદ શેખ
શૈશવનો પ્રેમ ૨૫૨
ગ્રેહામ ગ્રીન અનુ. સુરેશ જોષી

એકાકી ૨૫૭
એલન સીલીટો અનુ. કાન્તિલાલ પૂજારા
સુકરાતનો કૂકડો ૨૬૯
લિયોપોલ્ડો એલાસ 'ક્લેરિન' અનુ. પ્રબોધ ચોકસી
મહેમાન ૨૭૫
આલ્બેર કેમ્યૂ અનુ. પ્રબોધ ચોકસી
માટી ૨૮૯
જેમ્સ જોયસ અનુ. જયંત પારેખ
એમિલીને અંજલિ ૨૯૬
વિલિયમ ફોકનર અનુ. પ્રબોધ ચોકસી
ખૂની એવો મારો દીકરો ૩૦૮
બર્નાર્ડ માલામુડ અનુ. જયંત પારેખ
તૃણનો મસૃણ સ્પર્શ ૩૧૫
લુઇજી પિરાન્દેલો અનુ. સુરેશ જોષી
માખી ૩૨૦ અનુ. સુરેશ જોષી
લૂઈજી પિરાન્દેલો અનુ. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ
શિકારી ગ્રેક્સ ૩૩૦
ફ્રાન્ઝ કાફકા અનુ. પ્રબોધ ચોકસી
ચોખ્ખી અંજવાસભરી જગ્યા ૩૩૫
અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે અનુ : કમલેશ પીર
ગામડાનો દાકતર ૩૪૦
ફ્રાન્ઝ કાફકા અનુ. પ્રબોધ ચોકસી
એક પ્રવચન ૩૪૭
જેઇમ્સ પર્ડી અનુ. સુરેશ જોષી
સિન્સી ૩૫૧
લુઈજી પિરાન્દેલો અનુ. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ
બુઢ્ઢો ૩૫૮
અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે અનુ. ઉષા જોષી
જે લિફ્ટ નરકે ઊતરી ૩૬૧
પાર લેજરવિસ્ક અનુ. પ્રબોધ ચોકસી
અંદાલુસિયાનો કૂતરો ૩૬૮
લુઇસ બુન્વેલ અનુ. ગુલામમોહમ્મદ શેખ
મંગળવારની બપોરે ૩૭૪
ગાર્સિયા માર્ક્વેઝ અનુ. નિયતિ દેરાસરી

એક દન્તકથા ૩૮૧
રાઈનર મારિયા રિલ્કે અનુ. સુરેશ જોષી
ધંધો એટલે ધંધો ૩૮૭
હાઈન્રિખ બ્યોલ અનુ. ઉપમન્યુ વૈદ્ય (સુરેશ જોષી)
ખિસકોલીઓ - અને ખિસકોલીઓ ૩૯૩
ગેર્ગેલી રાકોસી અનુ. શિરીષ પંચાલ
બોગદું ૪૦૫
ફ્રેડરિક ડ્યુરેનમાટ અનુ. શિરીષ પંચાલ
ઢાંક્યું રતન ૪૧૪
કેમિલો જાસે કેલા અનુ. સુરેશ જોષી
કહી દઉં, શું આપશો ? ૪૩૦
હ્યુબર્ટ સેલ્બી અનુ. શિરીષ પંચાલ
કાચા તાંતણે ૪૪૦
હાઇન્રિખ બ્યોલ અનુ. શિરીષ પંચાલ
તું કદી મ્યુનિચ ગઈ છે ખરી ? ૪૪૮
દાચિયા મેરાઈની અનુ. શિરીષ પંચાલ
પ્રેરણા ૪૫૪
ઈઝાક બાબેલ અનુ. શિરીષ પંચાલ
ભીંત ૪૫૭
જ્યાં પોલ સાર્ત્ર અનુ. પ્રબોધ ચોકસી
શિકારી પંખી ૪૭૭
જોહ્ન કોલિયેર અનુ. ઉપમન્યુ વૈદ્ય (સુરેશ જોષી)
રેલવે અકસ્માત ૪૮૬
ટોમસ માન અનુ. ઉપમન્યુ વૈદ્ય (સુરેશ જોષી)
અમારું ઘર ૪૯૫
ઇયાન કોયરાન અનુ. ઉપમન્યુ વૈદ્ય (સુરેશ જોષી)
વર્તુળાકાર ખંડેરો ૫૦૦
હોર્હે લૂઈસ બોર્હેસ અનુ. કમલેશ પીર
મિત્ર કોલ્બિને ફાંસી ! ૫૦૬
ડોનાલ્ડ બાર્થેલમ અનુ. સુમન શાહ

વિદેશિની : ૩

છૂંદણાં ૫૧૧
જુનિશિરો તાનીઝાકી અનુ. સુરેશ જોષી

ઇઝુની નાચનારી ૫૧૮
યાસુનારી કાવાબાતા અનુ. સુરેશ જોષી
કેમેલિયા ૫૩૬
તીન સાતોમી અનુ. જયન્ત પારેખ
હાનનો ગુનો ૫૪૦
શિગા નાઓયા અનુ. સૌ. ઉષા જોષી
દર્પણ ૫૫૦
કાવાબાતા યાસુનારી અનુ. સુરેશ જોષી
શરદશૈલ ૫૬૦
રિયૂનોસુકે આકુતાગાવા અનુ. જયંત પારેખ
નરકપરદો ૫૬૮
આકુતાગાવા રિયુનોસુકે અનુ. પ્રબોધ ચોકસી
તાવીજ ૫૯૪
માસાઓ યામાકાવા અનુ. સુરેશ જોષી
અતિથિ ૬૦૧
ઓસામુ દાઝાઈ અનુ. જયંત પારેખ
રાશમોન ૬૧૬
રિયૂનોસુકે આકુતાગાવા અનુ. સુનીલ કોઠારી
ચીંથરે વીંટી ચબરખી ૬૨૪
યોશિકી હાયામા અનુ. ભારતી દલાલ
મસો ૬૨૮
કાવાબાતા યસુનારી અનુ. સુભદ્રા ગાંધી
ચેરી ૬૩૮
દઝાઈ ઓસામુ અનુ. સુરેશ જોષી
અંધકારના ઓળા ૬૪૪
તાત્સુઝો ઇશિકાવા અનુ. સુરેશ જોષી

શિકારી બંદૂક

ઈનોઉએ યાસુશી અનુ. સુરેશ જોષી ૬૫૧

પરિશિષ્ટ

છાયાની માયા ૬૮૭

પ્રાસ્તાવિક

આપણે ત્યાં ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપની ગુંજાશયને ચકાસી જોવાના પ્રયત્નોનો આરમ્ભ થયો તે અરસામાં નવા પ્રયોગો પરત્વે સહાનુભૂતિપૂર્વક જોવામાં આવે, એને નરી પ્રયોગખોરી કે શૈલીનાં નખરાં કહીને, ઉવેખવામાં નહિ આવે અને અમુક શૈલી કે રચનારીતિ જ પુરસ્કૃત ન થાય એ ઇચ્છાથી પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના વાર્તાસાહિત્યમાંથી, અનુવાદ દ્વારા, જુદી જુદી રચનારીતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી, વાર્તાઓ રજૂ કરવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો હતો. અહીં હું 'વિશ્વમાનવ'ના તન્ત્રી મુ. ભોગીભાઈ ગાંધી તથા 'ક્ષિતિજ'ના સ્થાપક તન્ત્રી શ્રી પ્રબોધ ચોકસીનું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્મરણ કરું છું. એમણે ઉત્તમ સાહિત્યના અનુવાદમાં સક્રિયપણે રસ લીધો અને અહીં પ્રકટ થતી મોટા ભાગની વાર્તાઓ એ સામયિકોમાં પ્રકટ થઈ શકી.

સર્જનાત્મક સાહિત્યના અનુવાદની પ્રવૃત્તિ આપણે ત્યાં પૂરતા પ્રમાણમાં ચાલતી નથી. પ્રમાણમાં કવિતાના અનુવાદો વિશેષ થતા જોવામાં આવે છે. ઘણા યુવાન વાર્તાકાર મિત્રો તથા કવિઓ પણ અનુવાદ રખેને અનુકરણ તરફ લઈ જાય એવી આશંકા સેવતા હોય છે. મને એવી આશંકા સેવવાનું કશું કારણ લાગતું નથી. મારી એવી માન્યતા છે કે અલ્પસત્ત્વ લેખકો જ અનુકરણ કરવા તરફ વળે છે. હેમિન્ગ્વે, ફોકનર કે કાફકા જેવા વાર્તાકારો પોતાના પેંગડામાં પગ ઘાલવા દે એવા નથી. એમનાં અનુકરણો હાસ્યાસ્પદ જ નીવડે.

જ્યારે કોઈ બીજી ભાષાના સર્જકની કૃતિનો આપણે અનુવાદ કરીએ છીએ ત્યારે વાસ્તવમાં તો આપણે એની સર્જનપ્રક્રિયાના અન્તરંગમાં પ્રવેશીને એમાં સહભાગી થતા હોઈએ છીએ. એણે સર્જન દરમ્યાન કેવા પડકારો કેવી રીતે ઝીલ્યા તેના માત્ર આપણે સાક્ષી રહેતા નથી, પણ એ પડકારને આપણે પણ ઝીલતા હોઈએ છીએ, આપણે એ નિમિત્તે આપણી ભાષા સાથે નવેસરથી કામ પાડતા હોઈએ છીએ. અનુવાદ દ્વારા જ આપણે જુદી જુદી શૈલીઓનો, રચનારીતિઓનો, પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવી શકીએ છીએ. આપણે ત્યાં જો અનુવાદપ્રવૃત્તિ સમજપૂર્વક વધુ ચાલી હોત તો એનાં સારાં પરિણામો આવ્યાં હોત.

આ વાર્તાઓ આપણને એક વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્ય પૂરું પાડવાનું કામ તો કરે જ છે. જે રીતિઓ આપણે અજમાવી નથી, જે પ્રશ્નો આપણે ઊભા કર્યા નથી, જે શક્યતાઓ તરફ આપણી નજર ગઈ નથી તે તરફ એ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એથી આપણા પ્રયોગોને એક નવી દિશા મળે છે. વાર્તાઓ વસ્તુપ્રધાન, પાત્રપ્રધાન, વાતાવરણપ્રધાન, વ્યંગાત્મક, મર્મકટાક્ષપૂર્ણ, સીધી કથનશૈલીવાળી, પ્રતીકપરાયણ, દૃષ્ટાન્તકથાના સ્વરૂપની, કપોલકલ્પિતનો આશ્રય લેનારી – આવા અનેક પ્રકારની હોઈ શકે તે આ સંકલન જોતાં સહજ જ સમજાઈ જશે. વસ્તુપ્રધાન વાર્તામાં ઘટના ઘટનાને ખાતર મહત્ત્વની હોતી નથી. એ જે પ્રકારના સંયોજનમાં સુગ્રથિત થઈને મર્મને જે રીતે વ્યંજિત કરે છે તે દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ છે. વાર્તામાં આપણે ત્યાં 'ટોન'ની વાત ઝાઝી થઈ નથી, થઈ છે તો કંઈક ખોટી સમજથી. પ્રથમ પુરુષ એક વચનમાં કહેવાયેલી વાર્તાની કલાત્મક સાભિપ્રાયતા પ્રકટ કરતી વાર્તાઓ પણ અહીં છે. આ બધાંથી અમુક એક પ્રકારની રચનારીતિને પુરસ્કારવા માટે આ સંકલન કર્યું નથી તે સ્પષ્ટ થશે. અહીં મહત્ત્વની થોડીક વાર્તાઓની, આ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખીને, ચર્ચા કરી છે.*

જે વિષયો આજે નવા લાગે છે તે કાળે જૂના થાય છે, લેખકનું વક્તવ્ય વાસી બને છે; આજે જેને મૂલ્ય કે સત્યને માટે નામે ઉદ્‌ઘોષિત કર્યું, તે આવતી કાલનું, ચવાઈ ગયેલું, – સામાન્ય કથન બની રહે છે. સદા નવીન રહે છે તે સર્જકે આવિષ્કૃત કરેલું એનું અદ્વિતીય રૂપ. એ રૂપના સંવિધાનમાં એની ચેતનાના વિધાયક ઋતનો આપણને સંસ્પર્શ થાય છે. અદ્વિતીય રૂપસર્જન જ કલામાત્રનું આગવું મૂલ્ય છે. એ સિવાયનું બીજું – સર્જકનું વ્યક્તિત્વ સુધ્ધાં – કલાનું ઉપાદાન છે, લક્ષ્ય નથી. એ રૂપના સંવિધાનને, એનું કલ્પનાથી પુનર્નિર્માણ કરીને, સમજવાની પ્રવૃત્તિથી જ રસાનુભૂતિ થાય છે. આ સિવાયનાં કલાની બહારનાં, મૂલ્યો સાપેક્ષ છે; સાધન સાધ્યની અટપટી તન્તુજાળના વચલા અંકોડાઓ છે.

* * *

આપણે પહેલાં 'સો રૂપિયા' 'અદલાબદલી' અને 'કેનેરી' એ ત્રણ વાર્તાઓ લઈએ. એમાંની પહેલી બે અત્યન્ત ટૂંકી છે. આ ત્રણેય વાર્તામાં તરત જ દેખાઈ આવે એવી એક સમાનતા છે : ચમત્કૃતિપૂર્ણ અન્ત, જેમણે O' Henryની વાર્તાઓ વાંચી છે, તેઓ અણધાર્યા અન્તથી આણેલી આવી ચમત્કૃતિને ઓળખતા હોય છે જ. પણ ચમત્કૃતિને ચાતુરીમાં સારી પડતાં વાર નથી લાગતી, ચાતુરીમાં અનિવાર્યતાને બદલે કૃત્રિમતા હોય છે. એમાં તદબીર કે ચાલાકી ઉઘાડી પડી જાય છે, ને તેથી આપણે ચમત્કૃતિ સુધી પહોંચતાં પહેલાં જ છેતરાઈને પાછા વળી જઈએ છીએ. આ પ્રકારની રચનાઓનું આ એક મોટું ભયસ્થાન છે.

---

* આ ચર્ચા સૌ પ્રથમ મારા સમ્પાદન 'નવી શૈલીની નવલિકાઓ'માં કરી હતી.

'સો રૂપિયા'ની રચનાને તપાસો. વાર્તાના બે ભાગ પડી જાય છે. એક બાજુ 'સો રૂપિયા, સાહેબ !' એ છેલ્લું વાક્ય ને બીજી બાજુ એ વાક્ય સિવાયની આખી વાર્તા. આમ છતાં છેલ્લા નાના શા વાક્યમાં એટલું બળ છે કે, એ વાર્તાને જુદી જ દિશામાં વાળી દે છે. શરૂઆતનું વર્ણન જુઓ : એમાંની નાનામાં નાની વીગતો લેખકે ચોકસાઈથી આપી છે, ધીમે ધીમે આપણે ઊંચકાઈને અદ્‌ભુત સુધી પહોંચી જઈએ ને લેખક જ્યારે કહે કે 'એ કોઈ નક્ષત્રલોકમાંથી પૃથ્વી પર ઊતરી આવી હોય એવું લાગતું હતું,' ત્યારે સંમતિમાં માથું હલાવી બેસીએ, એવી કુશળતાથી વિશિષ્ટ વાતાવરણવાળી ભૂમિકા તૈયાર કરી છે. શરૂઆતના ભાગમાં પારિપાર્શ્વિકની રચના ખૂબીથી થઈ છે, એમાં સ્ત્રી કેન્દ્રસ્થાને નથી. એની છબિ મઢવાને માટેની 'ફ્રેઈમ' તૈયાર કર્યા પછી જ લેખક આપણી દૃષ્ટિને એની તરફ વાળીને એક સૂચક પ્રશ્ન પૂછી આપણા કુતૂહલને પ્રદીપ્ત કરે છે : 'આ પૃથ્વી પર વસતી અનેક જાતિઓ પૈકી એ કઈ જાતિની હશે ?' આ પ્રશ્નની સાથે હવે પેલું વાક્ય મૂકી જુઓ : 'એ કોઈ નક્ષત્રલોકમાંથી પૃથ્વી પર ઊતરી આવી હોય એવું લાગતું હતું.' આ વાક્ય જાણે શરૂઆતમાં પુછાયેલા પ્રશ્નના જવાબ રૂપે જ આવતું લાગે છે. આ બે વાક્યોની વચ્ચે સ્ત્રીની છબિની રેખાઓ અંકાઈ જાય છે. વર્ણનમાં ક્યાંય અલૌકિક સૌન્દર્યનું આરોપણ સ્ત્રી પર લેખકે કર્યું નથી. એની આંખોની ફરતી, દૃષ્ટિ જ આપણું વધારે ધ્યાન ખેંચે છે : 'એને ફરકતી જોઈએ ત્યારે હિન્દુસ્તાનનાં અનુપમ ફૂલો પર જાદુભરી અદાથી ભમતાં સોહામણાં પતંગિયાનું દૃશ્ય ખડું થતું.'

એની દૃષ્ટિની પતંગવૃત્તિનું સૂચન આ રીતે થઈ ગયું. આ ઉપરાંત, એ સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વમાં રહેલા વિરોધને જોવાનું ભૂલી જવાય એવી મુગ્ધતા પણ એનું વર્ણન કરનારમાં આરોપી નથી. એ કહે છે : 'સૌંદર્ય, બુદ્ધિમત્તા, બાઘાઈ–આ પૈકીનું કોઈ પણ વિશેષણ એને લાગુ પડતું નહીં;' એનો ચહેરો શિશુ જેવો કોમળ પણ એના વાળ કાળાભમ્મર જેવા ને બરછટ હતા ને એનો એ ચહેરા સાથે મેળ ખાતો નહોતો : એની દૃષ્ટિની પતંગિયા જેવી અસ્થિરતા ને એના વિરોધમાં એના દેહની અલસતા – આ બધું સામસામે પલ્લે સંતુલિત કરીને ખૂબીથી મૂક્યું છે.

વર્ણનની આ વિશિષ્ટ રીતિને કારણે જ છેલ્લે નોકર આવીને 'સો રૂપિયા સાહેબ !' એમ અદબથી ઝૂકીને કહે છે, ત્યારે એ નરી ચાતુરીરૂપ બની જતું નથી. આ વાક્ય સાંભળ્યા પછી એક વાર એ વર્ણન પર આપણે નજર નાખીએ છીએ, ત્યારે એ એ વાક્યને કારણે આપણો દૃષ્ટિકોણ ફેરવાઈ ચૂક્યો હોય છે.

રૂપમાત્રમાં ભ્રાન્તિ ઊભી કરવાની જે શક્તિ છે, તે તરફ લેખક અંગુલિનિર્દેશ કરે છે, એમ માનો કે, 'અદ્‌ભુત લાગતી આવી સ્ત્રીને પણ્યાંગના બનવાનું આવ્યું. એ પરિસ્થિતિમાં રહેલી કરુણતા લેખક બતાવે છે એમ કહો કે, પછી 'આ સંસાર કેવો વિચિત્ર છે, આપણે ધારીએ શું ને આખરે નીકળે શું !' એવી આપણા સંસારની આશ્ચર્યકારક વિચિત્રતા અહીં દર્શાવવી છે, એમ માનો – વાર્તાની રૂપરચના એવી છે કે આ અને એવાં

બીજાં 'રહસ્ય'ને, પોતાનામાં જગ્યા કરી આપીનેય આખરે એ સૌને અતિક્રમી જાય છે.

'અદલાબદલી'માં પણ અંતની આવી ચમત્કૃતિ છે. એનું સ્વરૂપ વળી જુદું જ છે. એ ટુચકાને વધુ મળતું આવે છે. નાના સરખા ટુચકાથી લેખકે નિશાન મોટું તાક્યું છે. એમાં જે ચોટ આવે છે, વ્યંગની જે તીક્ષ્ણ ધાર નીકળે છે, તે લેખકે યોજેલા આ સ્વરૂપને કારણે. આ સિવાયનું આ વાર્તાનું બીજું રૂપ કલ્પી જુઓ. એ એટલું કાર્યસાધક નહીં નીવડે. અહીં વિગતોનો ભરાવો નથી, વર્ણન નહિ જેવું છે, કથન બને તેટલું સીધું સાદું, લગભગ પાંખું છે. આ સંયમ કલાને ઉપકારક નીવડે છે.

યુદ્ધ, સ્મશાન, એની સાથે સંકળાયેલા ભયાનક અને બીભત્સ – આમ પ્રલોભનો કાંઈ થોડાં નહોતાં. પણ વિવેકદૃષ્ટિને જાગ્રત રાખનાર સર્જક કદીય એવાં પ્રલોભનોને વશ થતો નથી. એથી ઊલટું, જાણે ક્યાંકથી સાંભળીને કહી બતાવતો હોય એમ, મૌલિકતાને સુધ્ધાં બને તેટલી પ્રચ્છન્ન રાખીને, આ પ્રસંગ અહીં કહી દીધો છે. ટૂંકી વાર્તાના લેખનને ડૂબતા વહાણમાંની મુસાફરી સાથે સરખાવી શકાય. કાંઠે સહીસલામત પહોંચવું હોય, તો બને તેટલું જ વજન હળવું કરી નાંખવું પડે. આથી સાવ અનિવાર્ય હોય તેટલું જ રાખવું પરવડે. એક વધારાનું અનુસ્વાર કે અલ્પવિરામ સુધ્ધાં કોઈક વાર આપણને ડુબાડી દે છે ! આથી આ વાર્તાનું પાંખાપણું જ એની સમૃદ્ધિ બની રહે છે, એની નિરલંકારતા જ એનો મોટો અલંકાર બની રહે છે.

એમાં પણ અંતમાં ચમત્કૃતિ છે. મરણ પછી વેરઝેર રહેતાં નથી, એવી માન્યતાને કારણે મરેલા સૈનિકો સરહદ ઓળંગીને, શત્રુવટ ભૂલી, સમાધાન કરી લેતા હોય એ સંભવે. પણ મરેલાઓનું આ સમાધાન પણ જીવતાને મંજૂર નથી ! એમનું ચાલે તો મરેલાઓના જીવનમાં પણ હસ્તક્ષેપ કરવાનું ન ચૂકે. આટલું જ જો લેખકે કહ્યું હોત, તો ટુચકાનું ટુચકાપણું ખીલી ઊઠ્યું ન હોત. વ્યંગ ફૂટી નીકળ્યો ન હોત.

યુદ્ધને કારણે હાડકેહાડકાંની કચ્ચર થઈ ગઈ, પણ વૈરવૃત્તિ તો એવી ને એવી અખણ્ડ રહી. વૈરે જેને જુદા રાખ્યા, તેને મરણે ભેગા કર્યા. એ યુદ્ધના સંહારને કારણે જ, મરણ બાદ, હાડકાંની ભેળસેળ થઈ ગઈ ! પણ શત્રુનાં હાડકાંની તો રજ સરખી નહીં ખપે, મરણ પછી પણ ! આમ પંચને સાવ સન્તોષકારક એવું જ વર્તન મરણ પછી પણ, સૈનિકોનું નીકળ્યું. યુદ્ધનાં શસ્ત્રોની તીક્ષ્ણ ધાર કરતાં પણ વધારે તીક્ષ્ણ ધાર આ વ્યંગની છે. માટે જ તો કહ્યું ને Pen is mightier than sward !

'સો રૂપિયા'ની જેમ 'કેનેરી'માં પણ છેલ્લું વાક્ય આખી વાર્તાને નવો જ પલટો આપી દે છે. એ વાક્ય વાંચતાંની સાથે જ વાર્તામાંની બધી, અત્યાર સુધી અપ્રસ્તુત ને વેરવિખેર લાગતી વિગતો ગોઠવાઈ જઈને, એક સુસંબદ્ધ સંદર્ભમાં પરિણમે છે. આમ અહીં પણ અંતમાં ચમત્કૃતિ છે, પણ તે ચાતુરી લાગતી નથી. વાર્તામાંની વીગતોને આપણે તપાસીએ. આખી વાર્તામાં એકાદ વાક્ય (અને તે પણ બહેરી અમેરિકન સ્ત્રી સાંભળી શકતી નથી !) જ બોલનાર અમેરિકન પતિને મોઢે લેખક આ વાર્તા કહેવડાવે છે. વાર્તાનું શીર્ષક 'કેનેરી'

છે. (મૂળમાં 'કેનેરી ફોર વન'). સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ પણ કેનેરીનો જ થાય છે. પ્રૌઢ વયની બહેરી અમેરિકન સ્ત્રી ગાડીની ઝડપી ગતિથી ગભરાય છે. કશોક અકસ્માત થશે, એવી સદા એને દહેશત રહે છે. આ વીગત વાર્તાને સમર્થક નીવડે છે. એ સ્ત્રી પોતાના જમાનાથી બહુ પાછળ રહી ગઈ છે. એની પછીની પેઢીનાં આશાઆકાંક્ષાને એ સમભાવપૂર્વક ઓળખી શકતી નથી. જમાનાની તેજ રફતાર સાથે એ કદમ માંડી શકતી નથી. આમાંથી જ કરુણતા જન્મે છે. અમેરિકન પુરુષો જ આદર્શ પતિ હોય છે, એવી પોતાની માન્યતાને વશ થઈને પોતાની દીકરીને સ્વીસ એન્જિનિયર સાથે પરણાવી દેતી નથી, ને એના મનોવિનોદ માટે કેનેરી લઈ જાય છે. આમ કેનેરીને પ્રેમની અવેજીમાં એ મૂકે છે.

ગાડીની બહારની ઝડપથી સરી જતી દુનિયાની વીગતો બતાવવામાં લેખકે પૂરેપૂરી સાભિપ્રાયતા જાળવી છે. લેખક બળતા મકાનનો ઉલ્લેખ કરે છે. અમેરિકન દંપતીનો સંસાર પણ એ બળતા ઘર જેવો જ છે. એથી જ તો બંને છૂટાં પડે છે. બળતા ઘરના ઉલ્લેખની સાભિપ્રાયતા વાર્તાનું છેલ્લું વાક્ય વાંચ્યા પછી જ આપણે કળી શકીએ છીએ. કન્યાના જીવનમાં નિષ્ફળ પ્રેમને કારણે આવેલી ઉદાસીની છાયા પાથરનાર માતા કેનેરી વિશે કહે છે : 'એને સૂર્યનો તાપ બહુ ગમે છે ઘડીકમાં તો એ ગાવા માંડશે.' આ સૂર્યનો તાપ અને સંગીતથી પોતાની કન્યાને વંચિત રાખવામાં પોતે જ કારણભૂત બની છે, તેની એને પોતાને ખબર નથી. આ આપણને સ્પર્શી જાય છે. એ પ્રૌઢા બહેરી છે. આ બહેરાપણું એને માટે સંરક્ષણાત્મક કવચ જેવું બની રહે છે. એ બહેરી છતાં કેનેરીના સંગીત વિશે ઉત્સાહી બની જાય છે, ને એ જ બહેરાપણું એની કન્યાના જીવનમાંથી પ્રેમના સંગીતને છીનવી લેવામાં કારણભૂત બને છે. 'અમેરિકન પુરુષો સારા હોય છે' આ વાક્ય એ ફરી ફરી, જાણે ધ્રુવપદ હોય તેમ, બોલ્યા કરે છે.

પણ પરિસ્થિતિની વાસ્તવિકતા પ્રત્યેની કેવી તો બધિરતા એની પાછળ રહી છે, એનો જ્યારે અંતમાંના વાક્યથી આપણને ખ્યાલ આવે છે, ત્યારે આ યોજનાની પાછળ રહેલી લેખકની દૃષ્ટિ આપણને સમજાય છે. લગ્નવિચ્છેદ કરી ચૂકેલા અમેરિકન પતિ આગળ જ આ વાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવે છે ! અમેરિકન પ્રૌઢાના જીવનની રૂઢિગ્રસ્તતા એની જીવનરીતિમાં પણ પ્રકટ થાય છે. કેટલાંય વરસોથી એ એક જ દુકાને કપડાં સિવડાવે છે. પર્યટને નીકળે ત્યારે એની એ જૂની હોટેલમાં ઊતરે છે. એના જીવનમાં કશું બદલાતું નથી. અમેરિકન પત્ની લગ્ન પછીની મધુરજની ગાળવા જે સ્થળે ગઈ હતી તે સ્થળે જ આ પ્રૌઢાની કન્યા સ્વીસ એન્જિનિયર સાથે પ્રેમમાં પડી હતી. વસંત ઋતુમાં ગાળેલી મધુરજનીની વાતો ચાલતી હોય છે, ત્યાં જ અકસ્માતથી દબાઈ કચડાઈ ગયેલા ત્રણ ડબ્બાઓના ભંગાર આગળથી ગાડી પસાર થતી હોય છે. આ વખતે અમેરિકન પતિ નાટકમાંના પતાકાસ્થાનકના જેવું વાક્ય બોલે છે : 'જુઓ, અહીં અકસ્માત થયો લાગે છે.' આ 'અકસ્માત' અને 'ભંગાર' એ શબ્દો એમના નિષ્ફળ ગયેલા, ભંગારરૂપ બની

ગયેલા દામ્પત્ય સાથે સંકળાઈ જાય છે... 'મને કેટલીક વાર બનનાર ઘટનાની ગંધ અગાઉથી આવી જાય છે.' એવો દાવો કરનારી પ્રૌઢા ભાવી તો ઠીક વર્તમાનથીય કેટલી અજાણ છે, એ આપણે જાણીએ છીએ, ત્યારે લેખકે તાકેલા વ્યંગની તીક્ષ્ણતાનું આપણને ભાન થાય છે. આ બધાંને અંતે આપણે અમેરિકન પતિ પાસેથી છેલ્લે જાણીએ છીએ : 'લગ્નવિચ્છેદ પછી જુદાં રહેવાની ગોઠવણ કરવા માટે અમે પારિસ પાછા ફર્યા હતાં.'

વાર્તામાંનું કેનેરી નિષ્ફળતાને માટેના આશ્વાસનના પ્રતીક રૂપે, આ છૂટાં પડેલાં દમ્પતી આગળ પણ રજૂ થાય છે. આમ, વાર્તાની વિશિષ્ટ રચનાને બળે વાર્તાનું છેલ્લું વાક્ય આવતાંની સાથે જ એનો નવો ઘાટ આપણા મન આગળ રજૂ થઈ જાય છે. અંતમાં આવતી ચમત્કૃતિનો આ ત્રણ લેખકોએ પોતપોતાની રીતે ઉપયોગ કર્યો, એ રીતિને પોતાની વાર્તા માટે અનિવાર્ય બનાવી, જો એમ ન બન્યું હોત તો વાર્તાકળાને એ રીતિ ઉપકારક ન નીવડી હોત, એ પ્રચલિત રીતિનું વંધ્ય અનુકરણ માત્ર બની રહી હોત.

'શૈશવનો પ્રેમ' એ વાર્તા પણ આ ત્રણ સાથે મૂકી શકાય એવી છે. અલબત્ત, એની કથનરીતિ જુદી છે. પણ એ વાર્તામાંય અંતમાં જ વાર્તા કહેનારને એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થતો હોય છે, એની ચમત્કૃતિ અત્યંત પ્રકટ સ્વરૂપની નથી. વાર્તા અહીં નાયકને મોઢે જ કહેવડાવી છે. એ કહેવા પૂરતું તાટસ્થ્ય એનામાં આરોપ્યું છે, ને આ રીતિને કારણે એક જ વ્યક્તિની બે જુદી જુદી ભાવાવસ્થાની તુલનાને માટેની યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરી આપવાનું લેખકને ફાવ્યું છે. વર્તમાનની ભોગલિપ્સા અને શિશુસહજ નિર્દોષતાની ફોરમ-આ બેના કાંઠા વચ્ચે વાર્તાને વહેતી કરી છે. શૈશવની એ સૃષ્ટિમાં નાયકની સાથે આવેલી પણ્યાંગનાનો મેળ ખાતો નથી, એ બદલ આ વાર્તામાં એ ફરી ફરી અફસોસ કર્યા કરે છે. નિશાળમાંથી છૂટેલાં બાળકોનું દૃશ્ય વાર્તામાં કેન્દ્રસ્થાને આવે છે. એ દૃશ્યથી જાગેલી સ્મૃતિ શૈશવના નિર્દોષ પ્રેમને નાયકમાં ફરીથી સજીવ કરી મૂકે છે ને ત્યારે વર્તમાન ભાવસ્થિતિ સાથેનો વિરોધ ઉત્કટ રીતે પ્રકટ થઈ જાય છે. શૈશવના પ્રેમમાં રહેલી વિયોગની ભયંકર અનિવાર્યતા ફરીથી એક વાર નાયકને પીડી જાય છે. ધુમ્મસભર્યા, ઝાંખી બનેલી સ્મૃતિના ધૂંધળા વાતાવરણમાં પિયાનો પર વાગતા પુરાણા નૃત્યના સૂર એ સાંભળે છે ને એ સૂરના ભૂતકાળ તરફ લંબાતા તન્તુ સાથે વર્તમાનને જોડીને એ દુઃખથી બોલી ઊઠે છે : 'ત્યારથી તે આજ સુધીની આ યાત્રાને અન્તે આખરે પામી પામીને હું લોલાને પામ્યો !' આ દુઃખના ઉત્તાપથી સ્મૃતિ વધુ પારદર્શક બને છે. ને એની સામે એક પ્રસંગ સ્પષ્ટ તરવરી રહે છે, દરવાજાના લાકડાના કાણાની અંદર પોતે સંદેશો લખીને મૂકતો તે એને યાદ આવે છે. કુતૂહલથી એ કાણામાં જોતાં એમાં સુરક્ષિત રહેલી, પોતાને જ હાથે લખેલી ચબરખી એને જડે છે, એ ચબરખી તો સુરક્ષિત હતી, પણ પોતે ? એનામાં તો વયના બદલાતા હવામાનથી કેવું પરિવર્તન થઈ ગયું હતું !

પોતે નિર્દોષતાથી આંકેલું ચિત્ર આ પરિવર્તનને કારણે પોતાને અશ્લીલ લાગ્યું.

બાળપણથી નિર્દોષતા પરથી પણ એનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો. વર્તમાનની પ્રબળ છાયાએ ભૂતકાળને પણ રંગી દીધો. આ પછી નાયક કહે છે : 'પણ તે દિવસે મોડી રાતે લોલા પડખું ફરીને, મારી તરફ પીઠ કરીને ઊંઘી ગઈ, ત્યારે મને એ ચિત્રમાં રહેલી ઊંડી નિર્દોષતા ધીમે ધીમે સમજાવા લાગી.' વર્તમાનના હસ્તક્ષેપથી શૈશવનું એ નિર્દોષ ચિત્ર પણ અશ્લીલતાના ડાઘવાળું બની ગયું ! આપણી પોતાની નિર્દોષતાને આપણી પોતાની અશ્લીલતાથી કદી બચાવી શકાય ખરી ?

આખી વાર્તાને આવરીને એક વિષાદનું ધૂંધળું વાતાવરણ રહેલું છે. એની સાથે જ વાર્તાના નાયકની પારદર્શી તાટસ્થ્યપૂર્ણ પ્રામાણિકતાને લેખકે મૂકી છે. વાર્તાના પોતમાં ઊર્મિકાવ્યની કુમાશ છે, છતાં કલાસંયમને કારણે લાગણીવેડામાં એ સરી પડતી નથી. અહીં કથનરીતિ સીધી અને સરળ છે. એમાં એક પ્રકારની અનાયાસતા છે. એની ચમત્કૃતિ અંતમાં થતા સાક્ષાત્કારમાં છે. એ ચમત્કૃતિમાં આંજી નાખે અવો ઝબકારો નથી. એ તો જાણે વાર્તાના પ્રારંભથી જ હતી, પણ આપણી દૃષ્ટિ અંતમાં એના પર પડી એવું આપણને લાગે છે. એમાં જ લેખકની વાર્તાકળાનો વિજય છે. આપણા ભાવજગતની આ સ્વરૂપની વાસ્તવિકતાનો આટલી નિર્મમતાથી સાક્ષાત્કાર કરાવવાનું બળ વિશિષ્ટ કથનરીતિથી લેખકે ઉપજાવી લીધું છે.

આવી જ સીધી કથનરીતિને પ્રયોજતી 'સાત પૈસા' વાર્તા જોઈએ. એમાં, આમ તો નજીવો લાગે એવો પ્રસંગ લેખકે પસંદ કર્યો છે.

ગરીબી એ સૌને પરિચિત એવી વસ્તુ છે. કરુણ ઉત્પન્ન કરવા ઘણા લેખકો એને વટાવી ખાય છે. આ લેખક ગરીબી તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચવા માગતા નથી. આ વાર્તામાંની માતાનું દર્શન લેખક એક માતા તરીકે આપણને કરાવવા ઇચ્છતા નથી. આખી વાર્તા દીકરાને મોઢે કહેવડાવી છે. ભયંકર દુઃખની એ વાત છે, છતાં એ દુઃખની કરુણતાના ભારથી કશું કચડાઈ ન જાય, એવી ફૂલ જેવી હળવાશથી લેખકે વાર્તા કહી છે. વાર્તામાં હસવાનો અવાજ જ આપણને કાને પડે છે, ને છતાં એ વાર્તા પૂરી કર્યા પછી આપણે ઘડીભર ચૂપ થઈને બેસી રહીએ છીએ, ત્યારે એ હાસ્યની પાછળ ઘૂઘવી રહેલો અશ્રુનો સાગર આપણી નજર આગળ ખડો થાય છે.

પૈસાની શોધનો પ્રસંગ આમ તો તુચ્છ લાગે એવો છે, પણ લેખકે એનું આલેખન એવી રીતે કર્યું છે કે, પૈસા કોઈ પરીકથાનાં પાત્ર જેવા બની રહે છે. બાળકોની સહજ ક્રીડાનું વાતાવરણ વાર્તામાં વ્યાપી જાય છે. પૈસા સાથેની સંતાકૂકડીની રમત આપણે વિસ્મયથી જોઈ રહીએ છીએ, ને એ દરમિયાન, આપણાથી પણ અજાણે, જે કરુણ આપણા અંતરમાં ઝમ્યા કરે છે, વાર્તા પૂરી થતાં એ એકાએક અંતરમાં ઘૂઘવી ઊઠે છે. પરીકથાની સાવ નાજુક ભૂમિકા પર આવા ઘેરા કરુણની માંડણી લેખકે કુશળતાથી કરી છે.

કોઈ પણ ભાવને એને વિરુદ્ધને છેડે જઈને આલેખવાનો પડકાર દરેક સર્જક ઝીલી

લેવા ઇચ્છતો હોય છે. એમ કરવાથી નિરૂપણમાં અનોખું બળ આવે છે, આકારમાં સંગીનતા આવે છે. કહે છે કે કરોળિયાના જાળાને અમુક વેગથી ઘુમાવવામાં આવે તો એનામાં લોખંડનેય છેદી નાંખવાની શક્તિ આવે છે. આ વાર્તાની નિરૂપણરીતિમાં આવી શક્તિનો આપણને અનુભવ થાય છે. એના અંતમાં પણ, એક રીતે જોઈએ તો ચમત્કૃતિ રહેલી છે. જેને પૈસો આપીએ તેની પાસેથી પૈસો લેવો પડે છે ! છતાં એને માટેની ભૂમિકા એવી કુશળતાથી તૈયાર થઈ છે કે, એમાં કશી કૃત્રિમતા વરતાતી નથી, એની સચોટતા બુઠ્ઠી થઈ જતી નથી.

'કૂતરી'માં પણ પ્રસ્તુતનું તિરોધાન જ સચોટતા લાવવામાં ઉપકારક નીવડે છે. એ વાર્તાની લેખિકા કોલેત પ્રાણીઓનાં - ખાસ કરીને બિલાડી અને કૂતરાના - વર્તનને, વાર્તાના પ્રસંગને સૂચક રીતે ઉપકારક નીવડે એ પ્રકારે, ઝીણવટથી નિરૂપવા માટે જાણીતી છે. ભોળપણથી પોતાની બેવફા પ્રેયસીની પાછળ ઘેલા બનેલા વાર્તાના નાયકને, એ પ્રેયસીથી વધુ વફાદારી અને સમજ બતાવતી કૂતરી ભ્રાંતિનું નિરસન કરીને સત્યનું દર્શન કરાવે છે. પ્રસંગની રચના લેખિકાએ કુશળતાથી કરી છે. નાયકને ખેંચીને કૂતરી બહાર લઈ જાય છે, ત્યારે એ ક્યાં લઈ જતી હશે, તેનો આપણને કે નાયકને ખ્યાલ પણ નથી આવતો. બેવફા પ્રેયસી એના યાર સાથે જ્યાં રહેતી હતી, તે ઘર આગળ કૂતરી નાયકને ખેંચી લાવે છે. કૂતરી એ સ્ત્રીની બેવફાઈને સહી લેવા ઇચ્છતી નથી ને રોષથી એ ઘરમાં ઘૂસી જવા ઇચ્છે છે. એ ઘરમાં શું બનતું હશે, તે કળી જઈને નાયક એને એમ કરતાં વારે છે. પોતાની આવી પરિસ્થિતિમાં એકાએક મુકાએલો જોઈને નાયક વીલો પડી જાય છે ને રજા ગાળવાનું માંડી વાળીને પોતાની છાવણીમાં પાછા ફરવાની તૈયારી કરે છે.

એ વખતે કૂતરીની આંખમાં સોનેરી આંસુ થરકી રહે છે.

અહીં પ્રેયસી અને કૂતરીના વર્તન વચ્ચેનો વિરોધ સારી રીતે ઊપસી આવે છે. નાયક બેવફાઈ ભરેલા એ અપવિત્ર સ્થળે એ કૂતરીને મૂકી જવા ઇચ્છતો નથી. એ ક્ષણની, માનવ અને માનવના સંબંધને મુકાબલે માનવ અને પ્રાણીના સંબંધની, ઘનિષ્ટતા આપણને સ્પર્શી જાય છે. વાર્તામાં કૂતરીને શીર્ષકને સ્થાને સ્થાપીને વાર્તાના વિકાસમાં એને જ આખો વખત આપણી નજર આગળ રાખી છે. અંતમાં એ કૂતરી દ્વારા જ, કૂતરી જેટલી વફાદાર નહીં એવી નાયકની પ્રેયસી તરફ ધ્યાન ખેંચીને, તે વાર્તાના મર્મ તરફ આંગળી ચીંધી છે.

'ઈસુ-ક્રૂસ પર ચઢ્યા ત્યારે'માં શીર્ષકમાં ઉલ્લેખાયેલા ઈસુના ક્રૂસ પર ઢવાના પ્રસંગને, એ જાણે વાર્તાના ગૌણ સ્થાને હોય તેમ, નિરૂપ્યો છે. વાર્તાકાર મોટે ભાગે આપણું ધ્યાન બેન-ટોબિટના દાંતના દુખાવા તરફ જ કેન્દ્રિત કરે છે. ઈસુની વેદનાનું એમાં વર્ણન નથી, ને જે કર્યું છે, તે બહુ સૂચક રીતે કર્યું છે. વાર્તાની શરૂઆતમાં ક્રૂસ પર ચઢવાના પ્રસંગને 'દુનિયાને અનિષ્ટકર એવું કૃત્ય' કહીને ઓળખાવ્યો છે, ને એ બનાવના દિવસને 'ગોઝારો' કહ્યો છે; પણ એ વાક્ય પૂરું થાય છે બેન-ટોબિટને ઉપડેલા અસહ્ય દુઃખાવાના ઉલ્લેખથી.

આ પછી લાગલગાટ ત્રણ પરિચ્છેદ સુધી દાંતના દુખાવાનું વર્ણન ચાલુ રહે છે. એની પછીના નાના શા પરિચ્છેદમાં સૂર્યોદયનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે : 'એ સૂર્યના નસીબમાં તે દિવસે ગોલગોથા પરના ત્રણ ક્રૂસો જોવાનું ને એ જોઈને ભય અને વિષાદથી ઝાંખા પડી જવાનું લખાયું હતું.' અહીં પણ ઈસુનો જુદો ઉલ્લેખ નથી. આ પછી વળી બેન-ટોબિટના દુખાવાનું વર્ણન ફરી ચાલુ થાય છે. દુઃખની માત્રા વધતી જ જાય છે; ઈસુની વધસ્થાન તરફની યાત્રા પણ આગળ વધતી જાય છે. બેન-ટોબિટની પત્ની ઈસુનો ઉલ્લેખ ચોર તરીકે જ કરે છે ! ક્રૂસના ભાર નીચે દબાઈ જતા અપરાધીઓનાં માથાં પર કાળા સાપની જેમ ઘૂમી રહેલા રોમન સૈનિકોના ચાબખાને જોઈને એ ઘડીભર પોતાનું દુઃખ ભૂલે છે. અહીં લેખક ઈસુનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના, ભારે સંયમથી એની યાતનાનું વર્ણન કરે છે.

'એમાંનો એક-લાંબો, મુલાયમ વાળવાળો, ફાટી ગયેલો ને લોહીના ડાઘવાળો ઝભ્ભો પહેરનાર - રસ્તા વચ્ચે ફેંકેલા પથ્થર સાથે અથડાયો ને પડી ગયો. ઘોંઘાટ એકદમ વધી ગયો, ને સાગરના જેવું પચરંગી ટોળું એ પડેલા માણસની પર ચારે બાજુથી ઊમટી પડ્યું.' એની સરખામણીમાં બેન-ટોબિટના દુખાવાનું વર્ણન વધારે વીગતથી કર્યું છે, આવી સ્થિતિમાં પણ, ઈસુની હાંસી ઉડાવતા ટોળાની બેન-ટોબિટને અદેખાઈ આવે છે :

'હું જો સાજો હોત તો કેટલો મોટો અવાજ કરીને મેં શેરીને ગજાવી મૂકી હોત !' પણ આ કહેતાંની સાથે એનું દર્દ એકદમ વિફરી ઊઠે છે. ઈસુ માટે માને છે કે, એના મહિમાની કશી ખબર છે એટલા માટે નહીં, પણ પતિને ધીરજ આપવા, બેન-ટોબિટની પત્ની કહે છે : 'લોકો કહે છે કે એણે આંધળાને દેખતાં કર્યાં છે.' પતિ પોતે કશું કરી શકતો નથી તે જોઈને, પતિને સુખ થાય એ ખાતર, એ ઈસુ પડ્યા હતા તે સ્થળે એક કાંકરો ફેંકે છે. આમ છતાં ઈસુ એના દાંતનો દુખાવો દૂર કરે એમ તો એ ઇચ્છે જ છે ! ઈસુની વેદનાના દૃશ્યથી એનો મનોવિનોદ થાય છે ને દુખાવો વિસારે પડે છે. પણ એટલું સરખું શ્રેય ઈસુને ફાળે ન જવા દેવું હોય તેમ એ ઉમેરે છે : 'અલબત્ત, એ કદાચ ઉંદરની લીંડીનો પણ પ્રતાપ હોય !'

ત્યાર પછી પોતાના પડોશી સાથે એ ગોલગોથાની ટેકરી પર ક્રૂસ પર, ચઢેલા ત્રણ ચોરને જોવા નીકળે છે. આખે રસ્તે એ પોતાના દાંતના દુખાવાની જ વાત વીગતે કર્યે રાખે છે. ઈસુ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવાને બદલે સેમ્યુઅલ એમ કહે છે : 'અર્ર્ર્ ! બહુ દુઃખ થયું હશે !' ક્રૂસ પર ચઢેલા ઈસુની આગળ ઊભા રહીને, એને સાવ અવગણીને, બોલાયેલું આ વાક્ય વ્યંગને સચોટ બનાવે છે. બેન-ટોબિટના દુખાવાના વર્ણનમાં નાનામાં નાની વીગતનો ખડકલો, પણ ઈસુની વેદના વર્ણવતાં કદીક નાની સરખી એકાદ સૂચક પંક્તિ માત્રથી લેખક કામ કઢાવી લે છે : 'પશ્ચિમમાં લોહીની સેરના જેવી એક રાતી રેખામાત્ર દેખાતી હતી.' સેમ્યુઅલે બતાવેલી સહાનુભૂતિથી ઉત્સાહિત થઈને બેન-ટોબિટ ફરી પોતાના દુઃખની કથની આરંભે છે. વાર્તાના અંતમાં, બેન-ટોબિટ ભુલાઈ ગયેલા દુખાવાને યાદ કરીને ખૂબીથી કણસવાનો અવાજ કાઢે છે તે વખતે, 'ઊંડી કોતરોમાંથી,

દૂર દૂરથી, સૂરજથી તપેલાં મેદાનોમાંથી કાળી રાત ધીમે ધીમે ઊતરી આવી; કેમ જાણે પૃથ્વી પર ગુજરેલો આ અત્યાચાર સ્વર્ગની દૃષ્ટિએ ન ચઢે, એ માટે એને ઢાંકી દેવાને એ ન ઊતરી હોય !' - એટલું વાર્તાકાર ઉમેરે છે. ઈસુના ક્રૂસારોહણ જેવી અસાધારણ ઘટનાની પડછે એક સામાન્ય વેદનાને વીગતે સમાન્તર આલેખી છે. જ્યાં જ્યાં ઈસુની વેદનાનો ઉલ્લેખ આવે છે, ત્યાં વર્ણનને મોટા ફલક પર મૂક્યું છે. આ રીતે એ વેદના એક વ્યક્તિની નહીં પણ વિશ્વની હતી, એવી વ્યાપકતાનું સૂચન કળામય રીતે કર્યું છે. ઈસુના બલિદાન જેવી ભવ્ય ઘટના, એક સમકાલીનને તો ઘડીભર પોતાનો દાંતનો દુખાવો ભૂલવા જ ખપમાં આવી ! આ વ્યંગ, વાર્તાની વિશિષ્ટ પ્રકારની રચનાકળાથી, ભારે તીક્ષ્ણ બન્યો છે. લેખકે રચેલો સંદર્ભ આ પરત્વે ઘણો ઉપકારક નીવડે છે. કલાસંયમ એ કેવી મોટી શક્તિ છે, તેની પણ આપણને અહીં પ્રતીતિ થાય છે.

'માખી'ની નિરૂપણરીતિ જુદી છે. પિરાન્દેલોની જીવનદૃષ્ટિએ એને જુદો ઘાટ આપ્યો છે. આપણે હસીએ છીએ ત્યારે, પછીની જ ક્ષણે ધસી પડનારી આંસુની કિનાર પર ઊભા રહીને જ હસતા હોઈએ છીએ. આંસુની કિનાર ધસી પડે તે પહેલાંની પળ-અર્ધપળની આપણી જિંદગી ! આવું છે માટે જ એ પળઅર્ધપળને આપણે ઉત્કટતાથી ભરી દેવા ઇચ્છીએ છીએ. માનવ સમસ્તને માટેની વ્યાપક સર્વાશ્લેષી કરુણામાંથી પિરાન્દેલોના 'હાસ્ય'નો ઉદ્‌ગમ થાય છે.

આથી નરી વન્ધ્ય તિર્યક-વૃત્તિમાંથી એ બચી જાય છે. કતલખાનામાં ભેગાં થયેલાં પશુઓ પણ એકબીજાની હૂંફ, સ્વભાવને વશ વરતીને, શોધતાં હોય છે. આવી હૂંફ, નિકટતા જ એક આગવું મૂલ્ય નથી ? એનાથી જ અવશ્યંભાવી મૃત્યુનો છેદ ઉરાડી નહીં દઈ શકાય. આપણી હૂંફ શોધનાર જ અણજાણપણે આપણને કચડી નાંખતો હોય છે. એની પ્રત્યે રોષ ન હોય, કરુણા જ હોય. દુઃખ જો અમુકે જ ભોગવવાનું આવતું હોય તો રાગદ્વેષને સ્થાન રહે. પોતાને સુખી માનનાર આ વિશ્વના તંત્રમાં પ્રવેશતાંની સાથે જ, જે દુઃખ, માનવી ભેગો માનવી હોવાને કારણે જ, ભોગવવાનો છે, તેથી અણજાણ રહે તો એની પ્રત્યે વધુ કરુણા નીપજે.

વાર્તાની શરૂઆતનું દૃશ્ય જ સૂચક છે : ટેકરી ચઢતા બે જુવાનિ ાના ચિત્રની સાથે જીવનની મથામણમાં પડેલી માનવજાતનું ચિત્ર પણ, અજાણપણે, આપણા મનમાં વણાતું જાય છે. કુતૂહલ જાગ્રત કરવાનો પ્રયત્ન શરૂઆતમાં હોય એવું લાગે છે ! 'હા નેલિ અને તોર્તોરિસિ બિચારા ! શા માટે તેઓ આટલી બધી ઉતાવળમાં હતા ?' પણ આ કુતૂહલના પર લેખક, પોતાની કલાસૂઝને કારણે, ઝાઝો ભાર મૂકવા ઇચ્છતા નથી. જે બન્યું છે તેનો સીધો નિર્દેશ નથી. દુઃખમાત્રમાં એક પ્રકારની નિર્વિશેષતા રહેલી હોય છે. પછીનો સૂચક સંવાદ : 'એ કોણે કર્યું ?' 'કોઈએ નહીં, પ્રભુએ,' આપણને પિરાન્દેલોની સૃષ્ટિની વિશિષ્ટ આબોહવામાં મૂકી દે છે. સુખ અને દુઃખ, હર્ષ અને અશ્રુના તાણાવાણામાંથી જ જિંદગીની અનોખી ભાત પ્રકટે છે. નેલિની, પોતાની પ્રિયા એલ્યુઝના

સાથેના પ્રસન્ન દામ્પત્યની કલ્પના, દાક્તરના દુઃખીદરિદ્રી સંસારની પડછે - અડોઅડ રહીને જ થતી હોય છે. દાક્તર એના આવા વેવલાવેડાને, પોતાના દામ્પત્યના વાસ્તવિક અનુભવના જોરે, હસી કાઢે છે : 'ઓહ ! તો તો તું પરણી જવાનો ! ખરેખર !'

પછી વધુ હસીને ગુસ્સાથી પોતાનાં બાળકોને એની બાજુમાં ભેગાં કરીને કહે છે : 'લે આ લેતો જા... મૂર્ખના સરદાર, અક્કલના ઓથમીર !' નેલિની દામ્પત્યસુખની કલ્પના પર કપરી વાસ્તવિકતાની આ પહેલી છાયા, ભાવીના ઓળાની એંધાણીરૂપ બની રહે, એવી રીતે વાર્તારચનામાં ગોઠવાઈ છે. અત્યારે તો નેલિ જાણે નરી પ્રસન્નતાનો જ બનેલો લાગે છે. ('પોતે જે શ્વાસ લેતો હતો, એ હવાની લેરખી પર પણ એ હાસ્ય છાંટતો'), ને એ પોતાની પ્રિયતમા સાથે થોડો સમય આનન્દમાં ગાળવા ઉત્સુક હતો, ત્યારે જ પોતાના પિતરાઈભાઈની સારવાર કરવા માટે દોડાદોડ કરવાનું આવ્યું, તેથી એ અકળાતો પણ હતો. પણ ભાવિ સુખની કલ્પનામાં એ રમમાણ હતો ત્યારે જ, એનું ધ્યાન પણ ન જાય એવી રીતે, એનાં ભાવિ દુઃખનાં મંડાણ થયાં, ને એને માટે કેટલી નાની સરખી ઘટના વિધિને ખપમાં આવી જાય છે ! હજામના અસ્ત્રાથી દાઢીને સહેજ સરખી ઈજા ! ખેડૂતને મન એ 'ઈજા' નામનેય લાયક નહીં. પણ એ ઈજામાં જ દુષ્ટ વિધિના પ્રતીકરૂપ ઝેરી માખી એનું ઝેર મૂકે છે. પાછા વળતી વેળાએ એલ્યુઝા સાથે ઘડીભર વાત પણ કરી શકતો નથી. વળી દુર્ગમ કોતરોની ધાર પર થઈને દાક્તરને લઈને બંને ભાઈઓ જાય છે. ઘઉં, બદામ અને દ્રાક્ષનો બગડેલો પાક જોઈને વક્રદ્રષ્ટા દાક્તર ઉદ્ગાર કાઢે છે : 'આનન્દજનક ભાવિ !' ને એ ઉદ્ગારનો રણકો કેટલો વિસ્તરે છે, તેની તો ભારે સચોટતાથી આપણને, વાર્તાનો અંત આવતાં ખબર પડે છે.

ઝરુનું વર્ણન લેખકે ભારે કુશળતાથી કર્યું છે : 'એને હવે તો ભાગ્યે જ માનવીય કહી શકાય. બે હોઠ વચ્ચેથી મહામહેનતે શ્વાસ નીકળતો. ગુસ્સે થઈને પ્રાણી ઘૂરકતું હોય, એવો એમાંથી અવાજ નીકળતો હતો.' માણસને પશુની હદ સુધી પહોંચતાં વાર લાગે ખરી ! નેલિનો ફૂલફટાક વેશ ઝરુ 'લોહીનાં ટપકાં' જેવી આંખો ખેંચીખેંચીને જોઈ લે છે, ને એના મોઢામાંથી ઉદ્ગાર સરી પડે છે : 'આપણે બંને સાથે પરણવાનાં હતાં...' રોગથી મરી ગયેલા પ્રાણી પર બેઠેલી માખી, આ પ્રસંગ દરમિયાન, નજીકની દીવાલ પર જ બેઠી હતી, ઝરુની આંખો એના પર જ જડાઈ ગઈ હતી. એ માખી ઊડીને નેલિના ગાલ પર બેઠી, પેલા કાળને એ ચૂસવા લાગી અને ત્યારે જ એણે મહામહેનતે પૂછ્યું : 'માખી ? માખીએ એ કર્યું હશે ?' દાક્તરે કહ્યું : 'હા, માખીએ, શા માટે નહીં ?' આ જાણ્યા પછી એ નેલિના ગાલ પરના કાપને ચૂસતી માખીને જ જોઈ રહ્યો. એને આ જોઈને અંદરથી સુખ થયું. એના ભયંકર હોઠ પર રાક્ષસી હાસ્ય ફરક્યું. માખી ઊડી ગયા પછી જ એણે નેલિને એ માખી વિશે કહ્યું : બધા નેલિની સારવારની ખટપટમાં પડ્યા. ઝરુ એકલો પડ્યો. ના, એની સાથે મોત હતું, પેલી માખી હતી.

નેલિને કેવળ માખીના ડંખનું જ ઝેર લાગ્યું હતું ? ઝરુની અદેખાઈનો ડંખ કદાચ

એથી વધુ ઝેરી નહોતો ? આપણા સુખમાં વિધિ તો કદાચ નાનો સરખો છેદ પાડતી હશે, પણ એમાં ઝેર કોણ ભરે છે ? આમ, આ વાર્તામાં માખી આવા ઝેરનું પ્રતીક બની રહે છે. વાર્તા જે રીતે રચાઈ છે, તેથી જુદી રીતે રચાઈ હોત તો એનું આખું રહસ્ય જુદું જ રૂપ ધારણ કરીને પ્રકટ થાત વાર્તાનું રહસ્ય વાર્તાની રચના પર કેટલો બધો આધાર રાખે છે, તેનું આ સુંદર ઉદાહરણ છે. માખીનું ડંખવું એ તો એક આકસ્મિક ઘટના છે. પણ પ્રસંગ માત્ર એના પર આધાર રાખતો નથી, એની સાથે લેખક ઝરુની મનોદશા તરફ પણ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે આ બંનેને જો સાંકળી ન લીધાં હોત તો વાર્તા નિષ્ફળ ગઈ હોત. કેવળ વિધિની વક્રતા નહીં, તેમજ કેવળ અદેખાઈ પણ નહીં; સાથે સાથે ભાવિ સુખના ઘેનને કારણે આવતી એક આકારની બાઘાઈ પણ, આપણે જે ભોગવીએ છીએ, તેને માટે કદાચ જવાબદાર હશે ! લેખક તો પરિસ્થિતિને રચીને આપણી આગળ રજૂ કરી દે છે, એમાં અકળતાની માત્રા રહી છે ને તે જ આપણા રસની સામગ્રી બની રહે છે.

માનવી જીવનની અગતિકતાનો અનુભવ, કેવા કેવા જુદા પ્રતિભાવો સર્જક ચેતનામાંથી જન્માવે છે ! એ અગતિકતાનો અનુભવ પણ કેવા ભિન્ન ભિન્ન સ્તરે રહીને આપણે કરતા હોઈએ છીએ ? જાપાની લેખકોની ત્રણ વાર્તાઓમાં આવી અગતિકતા પ્રત્યેના વિભિન્ન પ્રતિભાવોને કલાસામગ્રીરૂપે આપણે આસ્વાદીએ છીએ.

'મસો'ની વાર્તામાં છિન્ન થઈ ગયેલા દામ્પત્યની કથા છે. પણ એટલું કહેવાથી વાર્તાનો પરિચય આપ્યાનો સંતોષ થાય છે ખરો ? ના, નથી જ થતો. વાર્તાની નાયિકાના આટલા મોટા દુઃખનું કારણ આવડો શો મસો છે. એ મસો જ સ્ત્રીને બધાંથી જુદી પાડે છે, એકલી પાડે છે. એ એકલતામાં એનું આલમ્બન વળી એ જ બની રહે છે. આ વાર્તાના લેખક કાવાબાતા યાસુનારી કશીક શારીરિક વિલક્ષણતાને આધારે સૂક્ષ્મતમ માનસિક સંઘર્ષની ભૂમિકા રચવામાં ભારે કુશળ છે. આ શારીરિક વિલક્ષણતા આમ તો આપણી સ્વભાવગત વિશિષ્ટતાનું બાહ્ય ચિહ્ન જ બની રહે છે. આપણે અભિમાનથી એમાં જ આપણું સ્વત્વ જોતા થઈ જઈએ છીએ, ને અભિમાનના અભિષેકથી, આ વાર્તાની નાયિકાની જેમ, એને પોષતા રહીએ છીએ. એક બાજુથી આ જુદાપણાનું દુઃખ ભોગવીએ છીએ, તો વળી બીજી બાજુથી એ જુદાપણાની વ્યાવર્તક રેખા અળપાઈ નહિ જાય, એ માટે મરી ફીટીએ છીએ. ઘણી વાર આ વ્યાવર્તક રેખા આપણાં આંસુથી જ અંકાએલી હોય છે. આપણે સૌ આપી વિલક્ષણતાનો આવો 'મસો' લઈને જન્મીએ છીએ, ને કદાચ આપણે સૌથી વધુ આત્મીયતા એની જોડે જ કેળવી શકીએ છીએ; ને કેટલીક વાર તો એટલી હદ સુધી કે પછી બીજા કોઈ સાથેની આત્મીયતા શક્ય જ નથી રહેતી.

આ વાર્તાની નાયિકા વિચ્છિન્ન દામ્પત્યની વેદનાને પણ, મસાની જેમ રમાડતી વાર્તા કહેતી જાય છે. લજ્જા, અભિમાન, દુઃખ આ વિવિધ તન્તુનો વણાટ આ વાર્તામાં આખરે કરુણની ભાત ઉપસાવી આપે છે. પુરુષ પોતાને સ્ત્રીના ભોગવટાનો એક માત્ર અધિકારી માને છે. જમણા ખભા આગળના મસાને ડાબા હાથે છાતી આગળથી પત્ની અડકવા

જાય ત્યારે પતિને એમ લાગે છે કે, આડો હાથ જાણે એના પતિ તરીકેના સહજ અધિકારની આડે જ રાખવામાં આવ્યો છે. આમ નાનો શો મસો એનો પ્રતિસ્પર્ધી બની રહે છે. આ પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રીનું અભિમાન છંછેડાઈ ઊઠે છે, ને પરિણામ વિચ્છેદની કરુણતા ! પણ પરિસ્થિતિનું આવું સાદું વર્ણન, બીજી જ પળે વિચાર કરતાં, આપણને સન્તોષતું નથી. પતિને એ સ્ત્રીનો અણગમો હતો માટે મસાને એણે ધૂર્તતાથી નિમિત્તરૂપ બનાવી દીધો એમ ન હોય ? - પ્રેમની અવસ્થામાં તો આપણે જેને ચાહતા હોઈએ તેની વિલક્ષણતા અને નિર્બળતાને પણ નથી ચાહતા ? અરે એટલું જ શા માટે, સાચી વ્યક્તિની આ વિલક્ષણતા અને નિર્બળતાને આધારે જ ઘણી વાર આપણો પ્રેમ નથી ટકી રહ્યો હોતો ?

જોયું ને, વાત ભારે અટપટી છે. અને પ્રેમ ક્યાં પૂરો થયો ને સહવાસને કારણે પેઠેલી એકબીજાની આવશ્યકતાની યાંત્રિક ટેવનું રાજ ક્યાંથી શરૂ થયું, તે પણ કહેવું સહેલું થોડું જ છે ? નાયિકા મસા સાથે રમવાની ટેવ છોડી દે છે, ત્યારેય પરિસ્થિતિ સુધરતી નથી, પતિનું એ મહત્ત્વની ઘટના તરફ ધ્યાન સુધ્ધાં જતું નથી. જે દુનિયામાં રહીએ છીએ, તેમાં ચારે બાજુ અસન્તોષ, ઉદ્વિગ્નતા, આંધળો વિષાદ, અસ્તિત્વમાત્રની કશીક આદિમ દારુણ વ્યથા, રેડિયો એક્ટિવ અણુઓની જેમ, પ્રત્યેક પળે આપણા લોહીમાં પ્રવેશીને એને વિષાક્ત નથી કરી મૂકતાં ? આથી જ કારણ અને કાર્ય આજે તુલ્યગુણ કે તુલ્યબળ રહ્યાં નથી. એ બંને વચ્ચેનો સંબંધ એવો તો વ્યસ્ત છે કે, કાર્યકારણની ભૂમિકાને સમૂળગી ઉચ્છેદીને, એને કેવળ નૈમિત્તિક સંબંધની ભૂમિકા બનાવી દેવા જેવું નથી થતું ?

આમ, આ મસાના નાના શા બિન્દુમાં ગજબની ચુમ્બકશક્તિ મૂકીને, લેખકે એની આજુબાજુ વ્યંગ્યાર્થના ક્ષેત્રને ખૂબીથી વિસ્તાર્યું છે. એ મસાના સ્પર્શથી નાયિકા પોતાના ભૂતકાળને પણ સ્પર્શગોચર કરી શકે છે. શરીરે પોતાની સર્વ અવસ્થાની સ્મૃતિઓ પણ જાણે એ નાના બિન્દુમાં સંચિત કરી રાખી છે. આ નાના શા કેન્દ્રમાંથી ચારે બાજુ દોડી જતી ત્રિજ્યાઓ કેવી સંકુલતાને વિસ્તારે છે ! લેખકને દામ્પત્ય જીવનને સુખી બનાવવા અંગે કશો બોધપાઠ આપવો નથી, 'જીવન કેટલું કરુણ છે' એવું પણ નથી કહેવું. ફ્રેંચ લેખિકા કોલેતનો પ્રિય શબ્દ હતો; 'Regard' 'જીવનને જુઓ'- હા !, માત્ર જુઓ, આમ આપણને અહીં લેખક 'મસો' બતાવે છે.

હવે ઈશિકાવાની વાર્તા 'અંધકારના ઓળા' લઈએ. આ વાર્તાનાં પાત્રો પણ એક પ્રકારની અગતિકતાનો સામનો કરે છે. લેખક કહે છે તેમ તંદુરસ્તી આપણી સંવેદનાની ધારને જુદા કરી નાખે છે. આ વાર્તાનો નાયક અંધ થયા પછી જ પોતાની પત્ની સાથેના સંબંધના ખરા સ્વરૂપને જોતો થાય છે. ભ્રાન્તિનો પાટો છોડી નાંખતાં જે સત્ય નજરે પડે છે, તેથી પારાવાર દુઃખ થાય છે; તો વળી એને જ કારણે એક નવા જ પ્રકારની, ને કદાચ વધુ સાચી, આત્મીયતાની ભૂમિકા પણ ત્યારે જ રચાય છે, તે લેખકે આ એક નાની સરખી ઘટનાથી ચીંધ્યું છે. પત્નીના પગનાં તળિયાં સપાટ છે. તે હકીકત પતિ અન્ધ થયા પછી જ શોધી કાઢે છે. અન્ધતાની ખોડને કારણે પત્નીની અપ્રકટ ખોડને

પ્રકટ થતી જોવી ને એથી આત્મીયતાની નવી ભૂમિકા રચાતી અનુભવવી - આ પરિસ્થિતિમાં જ કેવો વ્યંગ રહ્યો છે !

વાર્તારચનાની દૃષ્ટિએ લેખકે અહીં પોતાની સામે એક કસોટી મૂકી છે; અંધાપાની અસામાન્ય રીતે ઉદ્ભવતી સહજ એવી આંસુપોચી કરુણતામાં સરી ગયા વિના, પૂરી તટસ્થતા અને નિર્મમતાથી પરિસ્થિતિનું માનસિક ચિત્ર ઉપસાવી આપીને, આઘા ખસી જવું. અસાધારણતા સાથેનો વહેવાર જ કલામાં કસોટી કરનારો નીવડે છે. એવી અસાધારણતાને જોરે ભાવકની સંવેદનશક્તિ પર ઝાઝો જુલમ ગુજારી બેસવાનું ભયસ્થાન, આ પ્રકારની કૃતિઓમાં સૌથી મોટું છે. અસામાન્યતાને સામાન્યતાની સીમામાં રાખીને ઉપસાવવાનું બહુ સહેલું નથી. અહીં લેખક આપણાં આંસુનો સાગર ઉલેચવા નથી બેઠો. ભયંકર કરુણની અડોઅડ એણે જે સ્વસ્થતા મૂકી છે, તે આપણને એક નવા જ રસનો આસ્વાદ કરાવે છે. સૌથી આકરી યાતના એની સાથે એક પ્રકારની અવશ્યંભાવી નિશ્ચિંતતાનું આશ્વાસન પણ લઈ આવે છે. અંધાપાની અસાધારણ પરિસ્થિતિની આજુબાજુ લેખકે સંસારની રોજ-બરોજની સાદીસીધી ઘટનાઓને ગોઠવી છે. બને તેટલા આછા સ્પર્શથી અસાધારણતાના તંગ તારને છેડ્યા છે.

અંધાપાનો સીધો ભોગ બનનાર પરિસ્થિતિને પોતા તરફથી બને તેટલી હળવી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરિસ્થિતિની અગતિકતા આ પ્રયત્ને તળિયે રહેલી હૃદયની વજ્રશક્તિનું પારખું કરાવે છે. શરૂઆતમાં પત્ની કહી નાંખે છે : 'ચાલોને, આપઘાત કરી નાંખીએ.' અને વાર્તાના અન્તમાં એ જ પત્ની, હવે તો આંધળા થઈ ચૂકેલા, પતિના કંઠમાં એના બંને હાથની માળા ગૂંથીને આરોપે છે, ને એ રીતે દામ્પત્યનું એક નવું પ્રસ્થાન શરૂ થાય છે. અંધાપો એક આફત બનવાને બદલે દામ્પત્યના આ નવા પ્રસ્થાનનું આલમ્બન અને ઉદ્દીપન બની રહે છે. તે કોઈ તકલાદી કરામત કે પોકળ આશ્વાસન ઊભું કરનારી પરિસ્થિતિની મદદથી નહીં. અંધાપો તો એવો ને એવો અડીખમ, નક્કર નિશ્ચિંતતા રૂપે ઊભો છે.

ગાંધારીએ આંખે પાટા બાંધ્યા હતા. આ સ્ત્રી પણ પતિના અંધકારમાં ડૂબકી મારીને, એને તળિયે રહેલા માયાવી ને રહસ્યભર્યા વિશ્વની ઝાંખી કરે છે. તેમ છતાં જ્યારે અંધાપો સો ટકાનો નિશ્ચિંતતા બની જાય છે, ત્યારે પોતાના પતિની ધૂંધળી આંખો જોઈને એ ભયથી ફફડી ઊઠે છે. અહીં લેખક વાર્તાને બહુ નાજુકાઈથી નિભાવી લે છે, ડૂબતા માણસોના આશ્લેષમાં જે ઘનિષ્ઠતા હોય છે, તેવી ઘનિષ્ઠતા હવે એમના દામ્પત્યમાં આવે છે. લેખક પોતે ઊભી કરેલી કટોકટીમાં આમ પાર ઊતરે છે.

પોતાના નસ્તર પરથી, પોતાને જ હાથે કોઈ જે નિર્મમતાથી પાતળી ચામડી ઊતરડે, તેવી નિર્મમતાથી 'ચેરી'માં અગતિકતાનું આલેખન થયું છે. પશુઓને પણ સહજ એવા વાત્સલ્યને પણ શોષી લે, એવા આકરા તાપવાળી આબોહવામાં વાર્તા શરૂ થાય છે. પોતાને જ આધારે રહીને ઊછરતાં બાળકો જ પિતાને પોતાનાં પ્રતિસ્પર્ધી લાગે છે. ઘરનું આખું

વાતાવરણ સ્ફોટક દ્રવ્યથી ભરલું છે. એમાં જે વાતચીત થાય છે, તે પણ શબ્દ સાથે શબ્દના અથડાવાથી તણખા વેરે છે. આ સૃષ્ટિનાં બધાં પાત્રો એવી પરિસ્થિતિમાં મુકાયાં છે કે, એમનું અસ્તિત્વ પોતે જ એકબીજાને માટે યન્ત્રણારૂપ બની રહે છે. પરિસ્થિતિ પોતે તો અધ્યાહાર છે, પણ એનાં પરિણામોથી એનો અણસાર આપણને મળી રહે છે.

અહીં જો લેખકે વિષમતાઓનો નર્યો ગુણાકાર જ કર્યો હોત તો એની કળાકાર તરીકેની પ્રતિભાની એમાંથી સાવ બાદબાકી જ થઈ ગઈ હોત. એવી સ્ફોટક, શુષ્ક કઠોરતાની પાછળ આર્દ્રતા છે. એ આર્દ્રતા શબ્દો સુધી પહોંચતાં સુકાઈ જાય છે એ સાચું, છતાં વાર્તાની રચના એવી છે કે સપાટી પરનાં કઠોરમાં કઠોર વાણી કે વર્તનની પાછળ આ આર્દ્રતાના ફલ્ગુસ્રોતનો આપણને અનુભવ થાય છે. સ્ત્રીને એની આંસુની ખીણ છે, ને પુરુષ હસવાના શ્રમથી હાંફી જાય છે. સંતાનો પૈકીનું કોઈ રીતે ઊધરસ ખાય છે, ત્યારે એ ઊંઘી શકતો નથી. એ પોતે સર્જક છે, ને ચારે બાજુની પ્રતિકૂળતા વચ્ચે એ સર્જકતાનું જતન કરવા મથી રહ્યો છે, ને તેય બેકદર જડસુ લોકો માટે ! કીર્તિ જેવો શબ્દ પણ એને હોઠે ચડતો નથી. અગતિકતાનું અંગેઅંગ ફેરવી ફેરવીને તપાસવા સિવાય એને માટે મનોવિનોદનું જાણે કશું સાધન જ રહ્યું નથી. પોતાના જ ભાવિની દારુણ કલ્પનાને એ અખબારી હેવાલની વીગતરૂપ મૂકીને જુએ છે. આ બધું છતાં વાર્તાનાયકના હૃદયની આર્દ્રતા ઢંકાઈ જતી નથી. એ પોતે પૂરા શબ્દો પણ ઉચ્ચારી શકતો નથી. પોતાની જાત સાથે બોલતો હોય તેમ અરધુંપરધું બોલે છે.

'આંસુની ખીણ' એ શબ્દો ધ્રુવપદની જેમ વાર્તામાં ફરી ફરી આપણે કાને પડે છે. તેમ છતાં વાર્તાકારે એને ઝાઝું મહત્ત્વ આપ્યું નથી. એણે વાર્તાના શીર્ષકને સ્થાને 'આંસુની ખીણ'ને સ્થાને 'ચેરી' કેમ મૂક્યું હશે ? એને માટે આપણે વાર્તાના અન્તમાં આવતા પ્રસંગ પર એક નજર નાખીએ. ચેરીનું રસભર્યું ફળ જોઈને સહેજે વાર્તાના નાયકને એ ખાવાનું મન થાય છે. આથી 'જાણે ચેરી જોઈને કંટાળો આવ્યો હોય તેમ, અન્યમનસ્ક બનીને ટેબલ પરના વાડકામાંથી એ થોડાંક ચેરી ઉપાડે છે : સ્વાભાવિક પ્રતિભાવોને હરપળે આવા નકાબ પહેરાવ્યા કરવાની પ્રવૃત્તિ કેવી તો જીવલેણ હોય છે ! ચેરી એ મોઢામાં મૂકી તો દે છે. પણ એનો સ્વાદ ચાખતાંની સાથે જ એ પોતાનાં બાળકોનો દ્રોહ કરતો હોય એમ એને લાગે છે. પણ આ લાગણીને એ વળી નકાબ પહેરાવીને બોલે છે : 'માબાપ છોકરાં કરતાં વધારે મહત્ત્વનાં છે.' નાનું સરખું ચેરીનું ફળ એની કલ્પનાને બહેકાવી દે છે : 'જો હું ચેરી લઈ જાઉં તો એ લોકો કદાચ ખૂબ ખુશ થાય; ચેરીની દાંડી સાથે દોરી બાંધીને એનો પરવાળાના જેવો હાર પણ બનાવી કાઢે.' આ રમ્ય કલ્પનાને જ જાણે, એનાથી જ ચોંકી ઊઠીને, એ ઠળિયાની જેમ થૂંકી કાઢે છે !

'ઈસુનું પાપ'નું તો શીર્ષક જ ચોંકાવનારું છે. ચોંકાવી દે કે ભડકાવી મૂકે એવી વાર્તા લખવી કદાચ વધારે સહેલી છે. પણ આ વાર્તાના લેખકને એમાં રસ નથી. લોકકથામાં જે વાતાવરણ હોય છે તેની મદદથી એ ઈસુને પણ વાર્તાની દુનિયામાં ઘસડી લાવે

છે : આપણને ઈશ્વરે સરજ્યા એ સાચું, પણ આપણે યુદ્ધો સરજ્યાં. એ યુદ્ધ આગળ ભગવાનનેય હાર સ્વીકારવી પડે ! એરિનાના દુ:ખનો મહિમા એને ઈસુ આગળ પણ પ્રગલ્ભ બનાવી દે છે. એરિનાની અગતિકતા જ ઈસુનું પાપ છે, એરિનાના પાત્રની પારદર્શક નિખાલસતા પોતે જે પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ છે, તેને વિશેની પૂરી નિર્ભ્રાન્તતા એની પ્રત્યે સમભાવ જગાડે છે. જો ચમત્કાર ગણો તો ઈસુ પાત્ર તરીકે પ્રવેશે છે એટલો જ છે. પણ ઈસુ પોતે વાર્તામાં પ્રવેશ્યા પછી, પ્રભુ હોવા છતાં, કશો ચમત્કાર કરી શકતા નથી. વાર્તાકારે એને એરિનાના વ્યંગના પૂરેપૂરા અધિકારી બનાવ્યા છે ! હવસખોર પુરુષોથી બચવા એરિના ઈસુ પાસે ધા નાખે છ, ત્યારે એઓ એરિનાને પવિત્ર જીવન ગાળવાની સલાહ આપે છે.

એના જવાબમાં એરિના સણસણતું સંભળાવી દે છે : 'એ તો તમારી એની એ પુરાણી વાત તમે કરી. તો પછી તમારી આ વાડી લીલી કેમ રહેશે ? ના, કાંઈ ગળે ઊતરે એવી સલાહ આપો.' ભગવાન આ સાંભળીને અવાક્ થઈ જાય એમાં નવાઈ શી ? ઓલ્ફેડ નામના દેવદૂતની પવિત્ર નપુંસકતા એરિનાની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી શકતી નથી. દેવદૂતની અપાર્થિવ કાંતિ જોઈને પોતાને બડભાગી માનનાર એરિના પાર્થિવ રીતે એનો સહવાસ ભોગવવા જાય છે. બિચારા દેવદૂતનું શું ગજું ! પુરુષથી રહેલા ગર્ભના ભારવાળા પેટથી દેવદૂતની પવિત્ર નપુંસકતા રોળાઈ જાય છે ! પૃથ્વી પરના પાપની નરી નક્કરતા એક બાજુ, અને સ્વર્ગની કહેવાતી પવિત્ર નપુંસકતા બીજી બાજુ – બંનેને મૂકીને લેખકે, આ વાર્તાનું પાત્ર સેરેગા એરિનાને પોતાના પટાથી ફટકારે છે, તેનાથીય સખત વ્યંગથી ઈસુને પોતાને આ ઘટનાથી ફટકાર્યા છે ! આખરે ઈસુ, ભગવાનની અદાથી, આવી અગતિકતા ભરેલી પરિસ્થિતિમાં, શાપ આપવા સિવાય બીજું કશું કરી શકતા નથી ! પુરુષોની હવસખોરીથી ફરી સગર્ભા બનેલી એરિના ભગવાનને એનું, નવ મહિનાના ગર્ભવાળું પેટ બતાવીને કહે છે : 'જુઓ તો ખરા, કેવું થયું છે આ પેટ, તે તો જુઓ, એના પર મરદ જાતે શું જુલમ ગુજાર્યો છે તે તો જુઓ. આનો આખરે અર્થ શો ? મને તો કાંઈ અર્થ દેખાતો નથી. ને વળી તમને વધારામાં કહી રાખું છું કે એનો કશો અર્થ હોય તોય મારે એને જોવો નથી…' આવી નિરર્થકતા રચનાર ઈસુને એરિના માફ કરવા તૈયાર નથી. ભગવાનના મુખમાં મૂકેલી ધર્મદમ્ભી ભાષા ને એની પડછે એરિનાની બરછટ, તળપદી પણ આકરું સત્ય ઉચ્ચારનારી ભાષા – આ બે વચ્ચેનો વિરોધ પણ વાર્તાની સમગ્ર અસરકારકતાને ઉપકારક જ નીવડે છે. તો કોઈ પૂછશે : 'આ સમસ્યાનો ઉકેલ શો' વાર્તાકારને ઉકેલ સાથે નિસ્બત નથી. સમસ્યાને સાકાર કરી આપે એટલે બસ. ત્યાં એનું કામ પૂરું થયું. પછી જો દોઢડાહ્યો થઈને એ ઉકેલની જફામાં પડે તો વાર્તાને ભોગે પડે.

'મહેમાન'માં યોજાયેલી પરિસ્થિતિ પોતે જ પ્રતીકની ગરજ સારે છે. ઘટનાને માફકસરના વજનની રાખીને, વાતાવરણ અને પરિવેશનો યથોચિત ઉપયોગ કરીને ખાસ

તો સંવાદને ભારે કરકસરથી યોજીને લેખકે વાર્તાની દેખાતી સરળ કથનશૈલીની પાસે ઘણું કામ કઢાવી લીધું છે. આપણી આ દુનિયામાં આપણાં પોતીકાંની વચ્ચે આપણે પ્રત્યેક પળે હદપારી ભોગવી રહ્યા છીએ. બાઈબલકથિત પેલું Kingdom (ભગવાનનું રાજ) ક્યાં છે ? બધાંની વચ્ચે રહીને ભોગવવાની હદપારી અને હૃદયની દૂર દૂરની અજાણી ભોમકા – જ્યાં આ હદપારીનો છેડો આવતો ભોળા હૃદયને દેખાતો હોય – તે માટેની ઝંખના કેમ્યૂની બધી કૃતિનો વિષય છે. આપણું સમૂળું વ્યક્તિત્વ જ નિશ્ચિહ્ન થઈ ગયું હોય, ત્યાં આપણે આપણી શી ઓળખ આપીએ ? ને ઓળખ આપવાનું જ શક્ય ન હોય, ત્યાં આત્મીયતાને સ્થાપવાની તસુભોંય પણ ક્યાંથી મળે ?

આપણા યુગની આ સમસ્યાના મર્મસ્થાને કેમ્યૂએ આંગળી મૂકી છે, પણ વાર્તાકાર તરીકેની એની ખૂબી એ છે કે આ વિશે સહેજ સરખું સ્પષ્ટ કથન કર્યા વિના વાર્તાની આબોહવાથી આ વાતને આપમેળે પ્રકટ થવા દીધી છે. વાર્તાના અંતમાં માત્ર લેખક સહેજ-સરખો ઈશારો કરી દે છે : 'આ અફાટ ભોમકા એને એટલી બધી વહાલી હતી, ને એમાં એ એકલવાયો હતો.' આ ભોમકાની રેખાએ રેખા લેખકે કાળજીપૂર્વક આંકી છે, એની આબોહવાને એવી રીતે ઉપજાવી છે કે વાર્તાસૃષ્ટિમાં હોઈએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે જાણે એ આબોહવામાં જ જીવતા હોઈએ એવું આપણને લાગે છે. આ આબોહવામાં વિષમતા છે : એક તરફ બરફની વર્ષા તો બીજી તરફ એવી જ વિષમ સૂર્યના પ્રખર તાપની વર્ષા. વાર્તાનો નાયક દરુ આ વિષમ આબોહવા વચ્ચે, ચારે બાજુની વસતિથી અલગ, એક ઊંચી ટેકરી પરના શાળાના મકાનમાં રહે છે. આ સ્થાન એને અળગો પાડી દે છે. એનું દિલ તો એની સામેની અફાટ વિસ્તરેલી ધરતીને અને એમાં વસનારાઓને માટે ઘેલું ઘેલું થઈને ઉછાળા મારે છે. એમાં વસનારાઓમાંનો એકાદ – પછી ભલેને તે ખૂન કરીને જ ચાલ્યો આવતો હોય – એની પાસે હોય છે, ત્યારે એની ઉપસ્થિતિ માત્રથી એ અકળાય છે.

આ બધું છતાં અહીં હૃદય હૃદયનો વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી. ચારે તરફ પથરાયેલા રણની, શુષ્ક, નીરસ ચુપકીદી છે. એમાં બોલાતા શબ્દો આકરા તાપમાં કે સખત ઠંડીમાં બળી કે ઠરી જાય છે. દુકાળનો ભોગ બનેલાંને દરુ જ અનાજસામગ્રી, ફ્રેન્ચ સરકાર વતી પૂરી પાડે છે. આરબો માટે એને સમભાવ છે, એમની 'ગંધાતી અદેખાઈઓ, એમના અખૂટ તિરસ્કાર, એમની લોહીની પ્યાસ' પર આથી જ એને કાળ ચઢે છે. પણ એનો સમભાવ, એની હમદર્દી વન્ધ્ય નીવડે છે. સંશયની વજ્જર દીવાલને ભેદી શકાતી નથી. ઊલટાનું એ હમદર્દી ગેરસમજને હઠાવવાનાય કામમાં આવતી નથી. ફ્રાન્સની વળ ખાતી નદીઓની રેખાઓ વચ્ચે જ આરબો ધમકીના શબ્દો લખી ગયા છે : 'તેં અમારા ભાઈને સોંપી દીધો છે. તારે આનો બદલો ચૂકવવો પડશે.' વાર્તાના અંતમાં એના નિવાસસ્થાનેથી ટેકરી ઉપરથી દરુ નજર કરે છે. ત્યારે એ શું જુએ છે ? – 'દખણાદા પથરાતાં ખેતરો ભૂરા આકાશમાં તીણી ધારી પાડતાં ખડાં હતાં, પણ ઊગમણાં મેદાનોમાંથી ક્યારનીય

વરાળભરી બાફ ઊંચે ચડવા માંડી હતી અને એ સહેજસાજ ઝાંખી વચ્ચે, દરુએ ભારે હૈયે આરબને કેદખાનાનો રસ્તો ધીરે કાપતો જોયો.' આ ચિત્રમાં અવકાશભરમાં વ્યાપી જવાનો ગજબનો ગુણ કેમ્યૂએ મૂક્યો છે. દક્ષિણ તરફની પથરાળી ભૂમિની તીક્ષ્ણ ધાર ને ઉત્તર તરફનાં મેદાનોની, આકરા તાપમાં ઓગળતા બરફની બાફ – આ બે વચ્ચે માનવીનું ચિત્ર મઢાઈ જાય છે. એ માનવી તે પેલો આરબ જ નથી રહેતો, એ આપણે સૌ છીએ. ભય, આશંકા, ખૂનરેજી – એ જ ફ્રાન્સના પ્રાકૃતિક નકશામાંની નદીઓની જીવનરેખા વચ્ચે ધમકીના શબ્દો પાડે છે, આથી જ વાર્તાનું શીર્ષક 'મહેમાન' સૂચક બની રહે છે. મહેમાનને માટેનું હૃદયનું સ્વાગત છે, પણ એ સ્વાગત સ્વીકારાયા વિનાનું પડી રહે છે. આ કૃતિમાં લેખકે સિદ્ધ કરેલી વ્યાપક વ્યંજના એની વિશિષ્ટ રચનાકળાને આભારી છે તે સ્પષ્ટ છે.

ફૉકનરની વાર્તા 'એમિલીને અંજલિ'માં બીભત્સથી શબલિત ભયાનકનું નિરૂપણ થયું છે. ભૂતકાળના ગૌરવને અંધ બનીને વળગી રહેનાર પાત્રોની દયાજનક કહાણીઓ તો ઘણી લખાઈ છે. આ વાર્તાની એમિલી એ પૈકીની નથી. ગાંડપણને સીમાડે પહોંચેલી કોઈ વિચિત્ર માનસલક્ષણ ધરાવતી રોગિષ્ટ સ્ત્રીનો આ દાક્તરી ચોકસાઈથી ભર્યો અહેવાલ પણ નથી. કલાકૃતિનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે, એ એના ઘટક અંશનો નર્યો સરવાળો બની રહેતી નથી, પણ એને અતિક્રમીને કશોક આગવો વિશેષ ઉપજાવી દે છે. એ વિશેષનો ખુલાસો જુદા જુદા ઘટક અંશોમાંથી મેળવી શકાતો નથી, એ બધાનો સરવાળો કરવાથી પણ એ હાથ લાગતો નથી. એ વિશેષ આખી કૃતિમાં, શ્વાસોચ્છ્વાસની જેમ, ઓતપ્રોત થઈને રહ્યો હોય છે. એથી જ ટૂંકી વાર્તાની કોઈ વ્યાખ્યામાં આ વિશેષનું કશું નામ પાડીને એનાં લક્ષણ બાંધવાનું શક્ય બન્યું નથી. વાર્તાના વિવેચનની પરિભાષામાંથી કોઈ એક પ્રચલિત સંજ્ઞા વાપરીને, એને સૂચિત સંકેત, વ્યંગ્યાર્થ ધ્વનિ, વાતાવરણ, tone કે એવું કશુંક કહીને સન્તોષ માનવાનો રહે છે. સર્જન કદી વિવેચનને ગાંઠતું નથી, એ જ ઇષ્ટ પરિસ્થિતિ છે. સ્થાપિત કે અધ્યાહૃત ધોરણોને અનુસરીને 'સાચકલી' 'સંગતિપૂર્ણ', 'પ્રતીતિકારક' વાર્તાઓ લખાતી થઈ જાય તો નવલિકા વિશે ચિન્તાજનક પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ, એમ જાણીને ચેતી જવું જોઈએ.

આ વાર્તાની રસની સામગ્રી તે વાર્તામાં અનુસ્યૂત થઈને રહેલો આ tone છે. એ ભયાનક અને બીભત્સના ગજબના મિશ્રણથી નીપજે છે. એમિલી એકલી એનું આલમ્બન નથી. આપણા દરેકમાં ભગ્ન ખણ્ડિત સ્મારકોનો ભંગાર પડેલો હોય છે, આપણા દરેકમાં ક્યાંક જીવન સ્થગિત થઈ ગયું છે, એના બંધિયાર પાણીમાં આપણો જ એક અંશ ઉબાઈને ફુગાતો પડ્યો છે. બે કાળનાં પાનાં વચ્ચે દબાતી આખી માનવજાતિની આ વાત છે. આ જ ભયાનક અને બીભત્સનાં ઉપાદાનો છે.

આમ છતાં, એમિલી એ માનવજાતિનો ગાણિતિક અદાથી કાઢેલો લઘુતમ દૃઢભાજક નથી. મરી ચૂકેલી એમિલી આગળ પણ ગામલોકને અદબથી વર્તવું પડે એવો એનો કણ

છે. એ મરી જાય છે, તે બીજા કોઈને હાથે થયેલા ઘાતને કારણે નહીં, એ પોતાના ગૌરવનો જ જાણે કે ફાંસો ખાઈને મરી જાય છે. એને માટે વાસ્તવિકતા અને ભ્રાન્તિ વચ્ચેની વ્યાવર્તક રેખા જ જાણે ભુંસાઈ ગઈ છે. ભ્રાન્તિના પર એ પોતાનું બધું વજન નાંખીને એને વાસ્તવિકતામાં પલટી નાંખવા મથે છે. આ પ્રયત્નમાં રહેલી, મરણિયાપણાની હદે પહોંચતી ઉગ્રતા ભય અને આદર બંને ઉપજાવે છે. અને આખરે જુગુપ્સામાં પર્યવસિત થાય છે.

આ વાર્તા, આખા ગામની વતી, નવી પેઢીનો એક પ્રતિનિધિ, આપણને કહે છે. એક બાજુ આખું ગામ છે, ને બીજી બાજુ એમિલી છે. માટે જ વાર્તા કહેનાર પોતાને માટે 'હું' નહીં પણ 'અમે' વાપરે છે. આ એમિલીનું ઘર – આજુબાજુના પરિવેશમાં આંખના કણાની જેમ પોતાની જિદ્દી અને નખરાળી વિનાશાભિમુખતા સહિત ઊભું છે. એની અંદર લાંબા વખતથી પુષ્ટ થતો અંધકાર છે, અવાવરુપણાની ઘેરીઘેરી ભેજભરેલી વાસ છે. ઘરની રજેરજ પર પોતાનો અધિકાર પાથરીને ધૂળ પડેલી છે. બારીનો પડદો ખૂલતાં, ઘણે લાંબે ગાળે, એમાં થઈને સૂરજનું એક કિરણ બીતું બીતું પ્રવેશે છે. એના ધૃષ્ટતાભર્યા સ્પર્શથી ધૂળ આળસ મરડીને જાગે છે. તે એને ઘેરી વળીને ભૂતની જેમ એની આજુબાજુ ફેરફુદરડી ફરવા લાગે છે.

'સ્લો મોશન કેમેરા'થી લીધેલાં આ ચિત્રો આપણી આગળ રજૂ થતાં રહે છે, ને એ બધાં ચિત્રો ભેગી એમિલી પણ આપણી આગળ રજૂ થાય છે. એનો પ્રભાવ એટલો બધો છે કે, નિઃશબ્દતાથી એ પ્રવેશે છે, ત્યારે પ્રતિનિધિઓ બધા આપમેળે ઊભા થઈ જાય છે. પણ કેવી છે એ એમિલી ? પ્રવાહ વિનાના સ્થિર બંધિયાર પાણીને તળિયે લાંબા વખતથી પડી રહીને, ઉબાઈને, ધોળા ફક્ થઈ ગયેલાં મુડદાં જેવી ! એના પ્રવેશ સાથે જ ભયાનક અને જુગુપ્સાનો પ્રવેશ પણ થઈ ચૂકે છે. કંઈક ઠીંગણી ને સૂકા માળખાની આ સ્ત્રીનું શરીર ચરબીના ભરાવાથી જાડું લાગે છે. એનો ચરબીથી સ્ફીત ચહેરો લોટની ગુંદેલી કણકના જેવો છે, ને તેમાં સળગતા કોયલાની બે ચણગી જેવી આંખો જાણે કોઈએ ચોંટાડી દીધી છે. એના આવતાંની સાથે જ જાણે બધું થંભી ગયું. માત્ર એની સેરને છેડે ગંઠાયેલી પણ નજરે નહીં ચઢનારી ઘડિયાળનો ટિકટિક અવાજ એ ઓરડામાં ફરતો રહ્યો. આ આપણું એમિલીનું પ્રથમ દર્શન. પિતાના મૃત્યુની વાસ્તવિકતાને પણ એ જિદ્દી બનીને નકારે છે. લોકો જે મૂલ્યોને સ્વીકારે છે તેનાથી એ પોતાને પર માને છે, લોકોની કક્ષાએ ઊતરીને એ જીવન જીવવા તૈયાર નથી. બીજી વાર એમિલી નજરે ચઢે છે ત્યારે એણે લાંબી માંદગીને કારણે વાળ ટૂંકા કરાવી નાંખ્યા હતા. આથી એ પ્રૌઢ વયની કુમારિકા છતાં નાની છોકરી જેવી લાગતી હતી. લેખક એની સરખામણી, દેવળની રંગીન કાચની બારીમાં ચીતરેલા દેવદૂત જોડે કરીને, એની અપાર્થિવતા અને એમાં જ રહેલી કરુણતાનો પણ નિર્દેશ કરી દે છે.

આ પછી લોકોને આઘાત આપવા તે પોતે ધારે તે કરી શકે છે, એમ બતાવી પોતાનું અભિમાન પોષવા ઉત્તરમાંથી આવેલા સામાન્ય મજૂર (હોનર બેરન)ની જોડે છડેચોક

ગામ વચ્ચે ફરે છે, પણ એ જુવાન એમિલીને સ્વીકારવા તૈયાર નથી. આ વાસ્તવિકતાનો પણ એ સ્વીકાર કરી શકતી નથી, ને એ જુવાનને ઝેર આપીને મારી નાંખે છે. પણ એના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ એવો છે કે, ઝેર વેચનારો દુકાનદાર એના ઉપયોગ વિશે પૂછપરછ કરે છે ખરો, પણ આખરે તો એમિલીની ઇચ્છાને જ એ વશ વર્તે છે. ગામનો મેયર પણ એમિલીની વિરુદ્ધ કશી કારવાઈ કરવાની હિંમત કરી શકતો નથી. અંતમાં, એમિલીના ઘરને ઉપલે માળે બંધ ઓરડામાં બીજું શબ સડતું પડ્યું છે એમ જાણવા છતાં એમિલીના મૃતદેહની ઉપસ્થિતિમાં એ ઓરડો ખોલવાની કોઈ હિંમત સરખી કરી શકતું નથી.

અંતમાં વાર્તાની શરૂઆતમાં પ્રતિનિધિમંડળ મળવા ગયેલું ત્યારનું વર્ણન યાદ કરાવવા, ને એ રીતે વાર્તાએ પોતે જાણે કશી ગતિ કરી નથી, એવા બંધિયારપણાની ભ્રાન્તિ ઊભી કરવા, લેખકે એવું જ એ ઘરનું બીજું વર્ણન આપ્યું છે. ભયાનક અને જુગુપ્સાનું શિરોબિન્દુ તો એમ ને એમ પડીને ખવાઈ ગયેલા હોમર બેનના વર્ણનમાં આવે છે. એ માંસ વગરના ચહેરાના માળખા પરનું ભયાનક સ્મિત, એની પાસે બીજા માથાનો દાબ, અને એની બાજુમાં પડેલો લોખંડ જેવા કાબરચીતરા વાળનો તાંતણો ! બસ, એ તાંતણા આગળ વાર્તા અટકે છે. એ એમિલીનો જ વાળ છે, ને એ જ એમિલીનું છેલ્લું દૃશ્ય છે.

આમ, લેખકની વિશિષ્ટ સંવિધાન રીતિને કારણે આ વાર્તા હોફમાન કે એડગર એલન પોની વાર્તામાં હોય છે, તેથી જુદા ભયાનકનો આપણને આસ્વાદ કરાવે છે, એનો 'અર્થ' વાર્તાની પરિસ્થિતિને અતિક્રમીને વિસ્તરી રહે છે.

હવે છેલ્લે લઈએ ફ્રાન્ઝ કાફકાની વાર્તા 'શિકારી ગ્રેકસ'. એ વાંચતાં કશું મોંમાથું હાથમાં આવતું નથી. તેમ છતાં વાર્તાની લખાવટ એવી છે કે આપણે એને વાંચ્યા વગર રહી શકતા નથી. આપણને પરિચિત એવી રોજ-બ-રોજની દુનિયાનું જ એમાં વર્ણન છે. એ વર્ણન ચાલતું હોય છે તે દરમિયાન જ, આપણને સભાન બનાવ્યા વિના, કાફકા એમાં કશુંક અતિપ્રાકૃત તત્ત્વ દાખલ કરી દે છે. વીગતોની ગોઠવણી કેટલીક વાર આવા તત્ત્વને પ્રકટ થવાને માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરી આપે છે. આ વાર્તાની શરૂઆત આપણને અત્યંત પરિચિત એવા રોજ-બ-રોજના સંસારના વર્ણનથી થાય છે.

એમાંની બધી વીગતો આપણને પરિચિત છે, પણ એ બધી વીગતોને આવરીને રહેલો પરિવેશ કંઈક જુદો જ લાગે છે. બે છોકરાઓ પાંચીકા રમે છે, પણ તે બાગની દીવાલ પર બેઠા બેઠા; એક માણસ પેપર વાંચે છે, પણ તે આકાશમાં તલવાર વીંઝતા વીરપુરુષના સ્મારકના પડછાયામાં અહીં પંખીઓ છે, માણસો છે, પણ એ બધાંના વર્તનને વિશિષ્ટ પરિવેશમાં એક નવો જ સંકેત પ્રાપ્ત થતો લાગે છે. કબૂતર કાચની બારીને ચાંચ મારે એ કોઈ અશક્ય ઘટના નથી. દરિયાકાંઠે વહાણમાંથી અરથી ઉતારવામાં આવે, એ પણ ખાસ અસાધારણ ઘટના નથી. પણ વાર્તામાં એ જે સ્થાને, જે રીતે આવે છે, તેથી આપણા મનમાં કાંઈ વિલક્ષણ અનુભવ થવા લાગે છે. સામાન્ય રીતે કોઈના શબવાળી ઠાઠડીને

આવી રીતે લાવવામાં આવે, ત્યારે આજુબાજુના લોકો એ વિશે સાવ ઉદાસીનતા તો નહીં જ સેવે, કુતૂહલથી એ અરથીને વીંટળાઈ વળે.

પણ અહીં તો 'એક જણે એમની સામે પૃચ્છાભરી દૃષ્ટિ પણ ન કરી.' આથી આપણને વહેમ જાય છેઃ આ બધાં દૃશ્યોને સાંકળનારું એમાં અનુસ્યૂત થઈને, એની વાસ્તવિકતાને પ્રકટ કરનારું, જે સૂત્ર તે જ ગેરહાજર છે કે શું ? ચિત્રો આપણી આગળ રજૂ થતાં જાય છે, પણ એ ચિત્રો નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં, ક્રમવાળી ઘટનામાં ગોઠવાઈ જતાં હોય એવું લાગતું નથી. આપણામાં એક પ્રકારનું કુતૂહલ ઉત્પન્ન થાય છે, ને આપણે, કદાચ પેલા સંગતિસાધક સૂત્રની શોધમાં આગળ વધ્યા વગર નથી રહી શકતાં; ત્યાં જ આને મળતું જ કશુંક આપણે અનુભવ્યું હોય એવું આપણને લાગવા માંડે છે; આપણા અનુભવની વિગતોમાં ને આ વિગતોમાં સરખાપણું નથી, પણ વીગતોની દૃશ્ય તરીકેની રજૂઆતમાં સમાનતા હોય એમ પણ આપણને લાગવા માંડે છે. તરત આપણને સમજાઈ જાય છે કે સ્વપ્નમાં આપણે આવી જ રીતે ગોઠવાયેલાં દૃશ્યોને જોતા હોઈએ છીએ. તો આગળ આ વિગતને વ્યાપી લઈને રહેલા જે વિશિષ્ટ પ્રકારના પરિવેશની આપણે વાત કરી, તે આ સ્વપ્નસૃષ્ટિની આબોહવાનો જ પરિવેશ.

આપણાં સ્વપ્નો આપણને પરિચિત સંસારનાં રૂપને સારવી લઈને એને આવાં દૃશ્ય રૂપે આપણી આગળ રજૂ કરે છે. સંસારનું આ વિશિષ્ટ રૂપ એના એક નવા જ સંકેતને આપણી આગળ પ્રકટ કરે છે. આ સંકેતને તર્કસંગત વિભાવના ચોકઠામાં ગોઠવીને પામી શકાતો નથી, એટલું જ નહીં, સીધી રેખાએ ગતિ કરીને પદાન્વયને સિદ્ધ કર્યે જતી ભાષામાં પણ એને પ્રકટ કરી શકાતો નથી. આથી કલ્પનો અને પ્રતીકોની મદદથી સ્વપ્નમાં દૃશ્યોને, એના વિશિષ્ટ પરિવેશ સહિત, મૂર્ત કરી શકીએ તો જ એ સંકેતને એના પૂરા યાથાર્થ્ય સહિત ગ્રહી શકીએ. કાફકાએ આ સિદ્ધ કરી બતાવવાનો પડકાર ઝીલ્યો છે.

સ્વપ્ન જે રીતે આપણા અનુભવનો વિષય બનેલા સંસારને સારવી લઈને નવે રૂપે, દૃશ્યોની વિશ્લિષ્ટ લાગતી રચનાથી રજૂ કરે છે, તેને કલાની અભિવ્યક્તિની વિશિષ્ટ રીતિને રૂપે કાફકાએ પુરસ્કારી છે. જાગ્રત ચેતનાની સપાટી નીચેનાં ઊંડાણોમાં ડૂબકી મારી જવાનો કાફકાને અભ્યાસ હતો. આથી ઉપલી સપાટી અને નીચલું તળિયું : એ બેના અનુસન્ધાનથી આપણી વાસ્તવિકતાને એણે નવું પરિમાણ બક્ષ્યું છે. આ એણે કઈ રીતે સિદ્ધ કર્યું છે, તે તપાસવું ભારે રસિક થઈ પડશે.

સ્વપ્નોમાં આપણે ભાષાના માધ્યમનો ઉપયોગ થતો જોતા નથી. કોઈના બોલવાનો ભાસ દૃશ્યથી જ ઊપજે છે. આથી ભાષા નહીં પણ ભાષાનો ભાસ, સ્વપ્નમાં આવે છે ત્યારેય, વ્યવહાર જગતમાં એના જે સંદર્ભ હોય છે, તેનાથી વિશ્લિષ્ટ થઈને જ આવે છે. આમ આથી એના કાર્યનું સ્વરૂપ જ ત્યાં બદલાઈ જાય છે. પણ આ અન્વયનો અભાવ, આ વિશ્લિષ્ટતા, વાર્તાકારને શા ખપમાં આવે ? વાર્તાકારને તો સુગ્રથિત રૂપે વસ્તુની રજૂઆત કરવાની હોય છે, એ પોતાની સામગ્રીને સુસંકલિત રૂપે રજૂ કરે છે. પણ સ્વપ્નમાં

તો નરી અરાજકતા હોય છે. વાર્તા 'અર્થ'ની સંક્રાન્તિ કરે છે, પણ સ્વપ્ન તો એવું કશું છતું કરતું નથી ને સ્વપ્નોને બિનંગત અને સંક્રાન્ત કરી શકાય એવું સ્વરૂપ હોતું નથી. આવાં સ્વપ્નની સામગ્રીને લેખક અભિવ્યક્તિ અર્થે પ્રયોજતો હોય ત્યારે ભાષા પાસેથી એણે શી રીતે કામ લેવું ? કથનરીતિને નવી રીતે પ્રયોજી જોવાની કાફકાને જરૂર વરતાઈ, મુખ્ય વિધાનને સ્પષ્ટ કરતાં ગૌણ વાક્યો, વિશેષણો, કાલાનુક્રમ સૂચવનારાં અંગો ઉભયાન્વયી અવ્યયો આ બધાંનું જટાજૂથ કાઢી નાંખીને, ભાષામાં દીવાની પાતળી જ્યોતના જેવી સરલતા કાફકા ઉપજાવે છે, આથી ભાષા ગંઠાઈ જતી નથી, એનો એકસરખો સમથળ પ્રવાહ વહેતો રહે છે. પણ એના વહેવાનો લય એટલો તો સહજ હોય છે કે, વહેવાની ગતિનું સુધ્ધાં એ આપણને ભાન થવા દેતો નથી. આવી plasticity અને ellipsis એને અનિવાર્ય થઈ પડે છે. તર્કસંગત અન્વયની સાંકળ એ છેદી નાંખે છે. બે દૃશ્યો વચ્ચે જે સંબંધનો આપણને અનુભવ થાય છે, તે એ બેની સહોપસ્થિતિથી આપણામાં ઉદ્‌ભાવિત થતા અધ્યાસો(associations)ને કારણે. આ અધ્યાસ કાંઈ તર્કની સંગતિને ગાંઠતા નથી. આથી અહીં એવી સંગતિની અપેક્ષા રાખી શકાય નહીં. અધ્યાસની ત્રિજ્યાઓને વિસ્તરવા દે, ને છતાં વિક્ષિપ્ત થઈને નહિવત્ ન બની જવા દે, એવી પ્રતીકરચના આથી અહીં અનિવાર્ય બની રહે છે. દૃશ્યના બદલાવાની સાથે આપણું દૃષ્ટિનું કેન્દ્ર પણ બદલાતું રહે. આ બદલાતાં જતાં કેન્દ્રોનો નકશો જુદાં જુદાં કલ્પનોની રચનાથી આંકવાનો રહે. આ પ્રકારે જ સ્વપ્નોની ભાષામાં અનુવાદ શક્ય બને. આપણી વાસ્તવિકતાનું સ્વપ્નની પદ્ધતિએ રૂપાન્તર કર્યા પછી એનો આ રીતે પુનરનુવાદ કરીએ તો આપણી આસ્વાદની સામગ્રીમાં એક નવા જ રસનો ઉમેરો થાય.

કાફકા સ્વપ્નોમાં રહેલી આ વિશિષ્ટ સંયોજનને ભાષામાં ઉતારવાને કથનરીતિનું કાઠું બદલી નાંખે છે. આથી એની રચનામાં સ્વપ્નો આપણને જે રીતે અસર કરે છે તે રીતે અસર પાડવાની શક્તિ આવે છે. આ બધું એ એક પ્રકારની અનાયાસતા ને પ્રાંજલતાથી સિદ્ધ કરે છે. સ્વપ્ન અને સ્વપ્નો જોનાર : આ બેની વચ્ચે કશું વ્યવધાન ઊભું કર્યા વિના એ એક પ્રકારની પારદર્શકતા સિદ્ધ કરે છે. આથી એ સૃષ્ટિની પ્રમાણભૂતતા વિશે આપણે સંદેહ અનુભવવાની સ્થિતિમાં રહેતા જ નથી. સ્વપ્ન આપણું જ હોય છે. એની સામગ્રી આપણા પોતાના આપણી દુનિયાના અનુભવમાંથી જ આવે છે. આમ છતાં, એમાં કશુંક અતિપ્રાકૃત કે અ-લૌકિક તત્ત્વ ભળી જાય છે. આ તત્ત્વ ક્યાંથી આવે છે ? જાગ્રત ચેતના અને વાસ્તવિકતાથી ટેવાયેલા આપણા 'હું' ની સામે, આપણી ચેતનાને જુદે સ્તરે રહેલી વાસ્તવિકતાને, કલ્પનાની મદદથી એનો સમર્થ આભાસ ઉત્પન્ન કરીને રજૂ કરીએ છીએ, ત્યારે એ 'હું' જે વાસ્તવિકતાથી ટેવાયો છે, તેની સાથેનો એનો સમ્પર્ક છૂટી જતો લાગે છે, પગ નીચેથી નક્કર ધરતી સરી જતી હોય એવો અનુભવ થાય છે. આથી જ આપણને કશાક અતિપ્રાકૃત કે અ-લૌકિક તત્ત્વનો અનુભવ થાય છે.

કાફકાની લગભગ બધી જ રચનાઓ આપણી ચેતનાના આવા અગોચર ગણાતા સ્તરોનું

અન્વેષણ કરતી રહે છે. પણ કલાકાર તરીકે એનો ઉદ્દેશ, આ સ્તરો વિશે શાસ્ત્રીય માહિતી સંપડાવવાનો નહીં, પણ એનું રસાસ્વાદના ઉપાદાન તરીકે રૂપાન્તર કરવાનો છે. એમ છતાં, કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા વિવેચકોએ કાફકાની કૃતિમાંથી, રૂપકગ્રંથિનાં માળખાં શોધી કાઢીને એને આધારે, સુસંગત એવા વકતવ્યનું ચોસલું ઉપજાવી આપવાના પ્રયત્નો કરેલા છે. કાફકા પોતે આપવા પ્રયત્નોને નિરર્થક લેખતો હતો. એથી કલાકૃતિને સ્થાને અમુક એક જીવનદૃષ્ટિને સમ્મત એવા વકતવ્યને રસાસ્વાદની સામગ્રી રૂપે સ્થાપવા જેવું થાય છે, જે કાફકાને અભિપ્રેત નહોતું.

આ વાર્તાને પણ એ રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન Caroline Gordon અને Allen Tateના 'The House of Fiction' નામના પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે, એની સત્યાસત્યતા આપણા ઊહાપોહનો વિષય નથી. અર્થઘટનના એવા પ્રયત્ન વિના રસાસ્વાદ અશક્ય બની રહે છે ખરો ? આટલું જ વિચારવું અહીં તો પ્રસ્તુત છે. આ રૂપકગ્રન્થિના સમીકરણો આ મુજબ માંડેલાં છે : ગ્રેક્સ એટલે ઈસુ ખ્રિસ્ત. બંદર એટલે માનવસમાજ, હોડીવાળો એટલે દેવળ, કબૂતર એટલે Holy Spirit, સાલ્વાતોર એટલે મુમુક્ષુ આત્મા. ઈસુ ખ્રિસ્ત માનવ આત્માઓનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રવૃત્તિ દરમિયાન જ એક ખડની ધાર પરથી ગબડી પડ્યા, એટલે કે એમનો 'અવતાર' થયો, પછી એક કોતરમાં એમનું ખૂબ લોહી વહી ગયું ને એ મરણ પામ્યા, એટલે કે ક્રૂસ પર ચઢી ગયા. એઓ મરણ પામ્યા પણ સ્વર્ગ સુધી આરોહણ કરી શક્યા નહીં, એમનું વહાણ ભુલાવામાં પડી ગયું. આને માટે જવાબદાર હોડીનો હાંકનાર એટલે કે ધર્મસંસ્થા(Church) છે. આથી ખ્રિસ્ત ખ્રિસ્ત બની શકતા નથી પણ સ્વર્ગ તરફ જતી સીડીનાં પગથિયાં પર ઉપરથી નીચે, નીચેથી ઉપર, અને આજુબાજુ રવડ્યા કરે છે ! આમ, આત્માને મુક્તિ આપનાર પોતે પતંગિયાના જેવી ભ્રમણદશાને પામ્યો છે.

પતંગિયું એ પણ મુક્તિને માટે મથનાર આત્માની જ સંજ્ઞા છે. 'હું અહીં છું' એથી વધારે હું જાણતો નથી, એથી આગળ હું જઈ શકું તેમ નથી, મારા વહાણને સુકાન નથી અને મૃત્યુના ઊંડામાં ઊંડા પાતાળમાં સુસવાતા વાયરાથી એ હંકારાય છે ?' જો ઈસુના મુખમાં મૂકીએ તો એ આપણા આખા યુગની ને સમસ્ત માનવજાતિની અગતિકતાના ઉચ્ચારણરૂપ બની રહે છે. આખી માનવજાતિ વતી અનુભવેલી અગતિકતાને જ કાફકાએ અહીં પોતાની લાક્ષણિક રીતિએ મૂર્ત કરી છે. રૂપકગ્રન્થિની ગોઠવણી કર્યા વિના પણ રસાસ્વાદ માણી શકાય છે. આવી રૂપકગ્રન્થિને ગોઠવવામાં દક્ષતા અને નૈપુણ્ય વરતાય છે એ સાચું.

સુરેશ જોષી

વિદેશિની-૧

દરવેશની કથાઓ

અલ મુતાનબ્બી

૧. ત્રણ સત્ય

સૂફીઓ સત્યશોધક તરીકે જાણીતા છે. એક અબુધ અને મહત્ત્વાકાંક્ષી જુલમખોરને આવું સત્ય પામવાની ઈચ્છા થઈ. એનું નામ રુદારિગ હતું. તે સ્પેનમાં આવેલા મુર્શીઆનો મોટો જાગીરદાર હતો. તેણે નક્કી કર્યુ કે ટારાગોનાના ઉમર-અલ-અલવી પાસેથી બળજબરીથી આ સત્ય જાણી શકાશે.

ઉમરને પકડીને દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો. રુદારિગે કહ્યું : 'તમે જે સત્ય જાણો છો તે હું સમજી શકું એવા શબ્દોમાં તમારે મને કહેવું પડશે, નહીંતર તમને મૃત્યુદંડ ફરમાવવામાં આવશે.'

ઉમરે જવાબ આપ્યો : 'જો કોઈ પકડાયેલો માણસ કોઈ પ્રશ્નના જવાબમાં સાચું કહે તો તેને છોડી મૂકવામાં આવે છે એવી સર્વમાન્ય પ્રથા તમારા આ દરબારમાં તમે પાળો છો ખરા ?'

રાજાએ કહ્યું : 'હા, એમ જ થશે.'

'અહીં હાજર રહેલા તમને બધાને આના સાક્ષી બનવા કહું છું અને હવે હું એક નહિ પણ ત્રણ સત્ય કહી બતાવીશ.' ઉમરે કહ્યું.

'પણ તમે જે સત્ય માનો છો તે વાસ્તવમાં સત્ય છે તેની અમને ખાતરી થવી જોઈએ. તમે જે વાત કહો તેની સાબિતી પણ આપજો.'

'તમારા જેવા રાજાઓને જ્યારે અમે એકને બદલે ત્રણ સત્ય કહીએ છીએ ત્યારે સાબિતી ધરાવતા જ સત્ય કહીએ છીએ.' ઉમરે કહ્યું

રુદારિગ પોતાની જાત પર મલકાયો.

સૂફીએ કહ્યું : 'પહેલું સત્ય તો એ છે કે ટારાગોનાના સૂફી ઉમર તરીકે ઓળખાતો માણસ હું છું. જો હું સત્ય કહું તો તમે મને છોડી દેવા કબૂલ્યું છે એ બીજું સત્ય છે. તમે જે સત્ય સાંભળો છો જેના મર્મને જાણવા માગો છો ત્રીજું સત્ય છે.'

આ શબ્દોની એવી તો અસર જુલમી રાજા ઉપર પડી કે સૂફીને છોડી મૂકવાની તેને ફરજ પડી.

૨. ત્રણ શિખામણ

અત્તાર

એક માણસે એક વખત પંખી પકડ્યું. તે પંખી બોલ્યું : 'બંદી રહીને હું તારી મદદ નહીં કરી શકું. પણ જો તું મને છોડી દઈશ તો ત્રણ મહામૂલી શિખામણ આપીશ.'

પંખીએ વચન આપ્યું કે પહેલી શિખામણ તે માણસના હાથમાં હશે ત્યારે આપશે. બીજી શિખામણ ઝાડની ડાળ પરથી આપશે અને ત્રીજી શિખામણ પર્વતના શિખર પર ગયા પછી આપશે.

તે માણસ કબૂલ થયો અને પહેલી શિખામણની માગણી કરી.

પંખી બોલ્યું : 'તમે જો કંઈ ગુમાવી બેસો, પછી ભલે તે તમારા જીવન જેટલું જ મહામૂલું કેમ ન હોય - એનો અફસોસ ન કરતા.'

એટલે તે માણસે પંખીને છોડી દીધું અને તે ઝાડની ડાળ પર જઈને બેઠું.

બીજી શિખામણ તે પંખીએ આપી :

'બુદ્ધિમાં ન ઊતરે એવી કોઈ વાત સાબિતી વિના માનવી નહીં.'

પંખી ત્યાંથી ઊડીને પર્વતના શિખર પર બેઠું. ત્યાંથી તે બોલ્યું :

'અરે દુર્ભાગી ! મારા શરીરમાં બે મોટાં રત્ન હતાં. જો તેં મને મારી નાંખ્યું હોત તો એ રત્ન તને મળત.'

પોતે જે ગુમાવ્યું તેનો ખ્યાલ આવતાં પેલો ધુંવાપુંવા થઈ ગયો પણ તે બોલ્યો : 'ચાલ છેવટે ત્રીજી શિખામણ તો સંભળાવ.'

પંખીએ કહ્યું : 'તું કેટલો મૂરખ છે ! મારી બે શિખામણો ઉપર તો સહેજેય વિચાર ન કર્યો અને ઉપરથી ત્રીજી શિખામણ સાંભળવા માગે છે ! જે ખોવાઈ ગયું હોય તેનો અફસોસ ન કરવા મેં કહેલું, બુદ્ધિમાં ન ઊતરે એવી વાત ન માનવા પણ મેં કહેલું. તું સાવ ચિત્રવિચિત્ર વાતને સાચી માની બેઠો અને કૈંક ગુમાવી દીધું છે એનો અફસોસ કરતો બેઠો છે. બે મોટાં રત્ન મારા આવા નાના શરીરમાં સમાય જ નહીં. તું મૂરખ છે. એટલે માણસજાત પર જે નિયંત્રણો લાદવામાં આવ્યાં છે એની મર્યાદામાં જ તારે રહેવું પડશે.'

૩. હિંદનું પંખી

રૂમી

એક વેપારીએ પાંજરામાં એક પંખી રાખેલું. તે હિંદની મુસાફરીએ જવાનો હતો. પંખીનું વતન હિંદમાં હતું એટલે તેણે પંખીને પૂછ્યું : 'તારા માટે હું શું લેતો આવું?' પંખીએ ગુલામીમાંથી મુક્તિ માગી પણ વેપારીએ ના પાડી. એટલે પંખીએ વેપારીને કોઈ એક જંગલમાં જઈને ત્યાંના મુક્ત પંખીઓને પોતાની ગુલામીના સમાચાર આપવા કહ્યું.

વેપારીએ એ પ્રમાણે કર્યું. જેવું તેણે બોલવાનું પૂરું કર્યું કે તરત જ પેલા પંખીની જાતિનું એક પંખી ઝાડ પરથી બેહોશ થઈને નીચે પડ્યું.

વેપારીને થયું કે આ પંખી પોતાના પંખીનું સ્વજન હોવું જોઈએ. પોતાના લીધે આ પંખી મૃત્યુ પામ્યું એટલે તે દુઃખી થયો.

તે જ્યારે વતન પાછો ફર્યો ત્યારે પંખીએ પૂછ્યું, 'મારા માટે શા સમાચાર લાવ્યા ?'

વેપારીએ કહ્યું : 'સમાચાર સારા નથી. મેં જ્યારે તારી કેદના સમાચાર આપ્યા ત્યારે એક પંખી બેહોશ થઈને મારા પગ આગળ પડી ગયું.'

વેપારીના શબ્દો સાંભળતાં જ એ પંખી ઢળી પડ્યું અને પાંજરાના તળિયે જઈને પડ્યું.

'તેના સ્વજનના મૃત્યુના સમાચારે તેને પણ મારી નાખ્યું.' એમ વિચારીને દુઃખી થઈને વેપારીએ પંખીને ઊંચક્યું અને બારીની પાળ પર મૂક્યું. તરત જ પંખી બેઠું થયું અને પાસેના ઝાડ પર ઊડીને બેઠું.

પંખી બોલ્યું : 'હવે તમને ખબર પડી કે તમે જે સમાચારને અશુભ ગણતા હતા તે મારા માટે તો સારા હતા. જાતને મુક્ત કરવા માટે મારે શું કરવું જોઈએ તેના સંદેશાસૂચન તમારી મારફતે મને કેવી રીતે પહોંચાડવામાં આવ્યા તેની પણ તમને હવે ખબર પડી.' અને તે દૂર દૂર ઊડી ગયું અને મુક્તિ પામ્યું.

૪. પાણી બદલાયાં ત્યારે

ઇદ્રિસ શાહ

એક વાર મોઝિઝના ગુરુ ખિદ્ર લોકોને મળવા આવ્યા. એ ચેતવણી આપવા આવ્યા હતા. એમણે કહ્યું કે અમુક દિવસે જગતનું તમામ પાણી નાશ પામવાનું છે. માટે થોડું પાણી સંઘરી રાખ્યું સારું, કારણ કે જે પાણી સંઘરી રાખવામાં આવ્યું હશે તે જ ટકી રહેશે. પછી ફરી વાર નવું પાણી ઉત્પન્ન થશે ને જે કોઈ એ પાણી પીશે તે પાગલ થઈ જશે. આ શિખામણનું રહસ્ય માત્ર એક જ માણસ સમજી શક્યો. એણે પાણી ભર્યું ને

સહીસલામત જગ્યા શોધી કાઢી ને ત્યાં પાણી સંતાડી દીધું. ને પછી પાણી પોતાનું સ્વરૂપ બદલે એ દિવસની વાટ જોવા લાગ્યો.

એ દિવસે આવ્યો કે તરત ઝરણાં વહેતાં બંધ થઈ ગયાં.વાવકૂવા સુકાઈ ગયાં. એ જોઈને આ માણસ કે જેને શિખામણનું રહસ્ય સમજાયું હતું તે પોતાની સંતાવાની જગ્યાએ ગયો ને સાચવી રાખેલું પાણી પીતાં પીતાં દિવસો વિતાવવા લાગ્યો.

એક દિવસ પોતાની સહીસલામત જગ્યાએથી એણે ફરીથી ઝરણાં વહેતાં જોયાં. એથી એ તરત નીચે ઊતરવા માંડ્યો ને ખીણમાં વસતા લોકો પાસે આવ્યો. એણે આવીને જોયું તો એ બધાની વિચાર કરવાની રીત પહેલાં કરતાં તદ્દન બદલાઈ ગઈ હતી. એટલું જ નહિ, અહીંયાં જે કાંઈ બની ગયું હતું તેની કે એમને જે કાંઈ ચેતવણી આપવામાં આવી હતી એની એમને જરા જેટલીયે સ્મૃતિ રહી નહોતી. એ એમની સાથે કાંઈક વાત કરવા ગયો કે તરત એને સમજાઈ ગયું કે એ બધા તો એને પાગલ ગણતા હતા, ને એની સાથે સમભાવથી વર્તવાને બદલે કાં તો એનો વિરોધ કરતા હતા, કાં તો એની દયા ખાતા હતા.

પહેલાં તો એ માણસે નવા પાણીને હાથ પણ અડાડ્યો નહીં. એ તો પાછો પોતાની સંતાવાની જગ્યાએ ગયો ને સંઘરી રાખેલા પાણીમાંથી રોજ થોડું થોડું પીવા લાગ્યો. આખરે જ્યારે બીજા બધાથી એકલા રહેવાનું, બીજા બધાથી જુદી રીતે વિચારવાનું ને વર્તવાનું એનાથી સહેવાયું નહીં ત્યારે એણે નવું પાણી પીવાનો નિર્ણય કર્યો. એણે નવું પાણી પીધું ને એ પણ બીજા બધાના જેવો જ બની ગયો. પછી તો એ પણ પોતે ખાસ સંઘરી રાખેલા પાણીની વાત તદ્દન વીસરી ગયો. એના સાથીઓ હજી પણ એને પાગલ તરીકે જ ઓળખતા હતા ને માનતા હતા કે આપણા નવા પાણીની અદ્ભુત શકિતથી આ પાગલ પાછો ડાહ્યો થઈ ગયો છે.

૫. રેતીની કથા

દૂર દૂરના પર્વત પર આવેલી પોતાની જન્મભૂમિમાંથી નીકળેલું ઝરણું તરેહ તરેહના પ્રદેશ વટાવતું અંતે રેતાળ રણ પાસે આવી પહોંચ્યું. અત્યાર સુધી એણે જે રીતે એક એક અવરોધ વટાવ્યો હતો એ જ રીતે એણે આ અવરોધ વટાવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો, પણ એણે જોયું કે એ જેટલી ઝડપે રેતીમાં દોડતું હતું એટલી જ ઝડપે એનું પાણી શોષાઈ જતું હતું.

તેમ છતાં એને ખાતરી હતી કે આ રણ વટાવવાનું એના ભાગ્યમાં લખાયું જ છે, પરંતુ એને એકેય રસ્તો સૂઝતો નહોતો. બરાબર એ જ પળે જાણે રણ પોતે જ કહેતું હોય તેમ કોઈક અશરીરી વાણીએ એને કાનમાં કહ્યું : પવન રણ ઓળંગે છે, એ રીતે

ઝરણું પણ ઓળંગી શકે. ઝરણાએ વિરોધ કરતાં કહ્યું કે હું જેમ જેમ રેતીમાં ઝંપલાવું છું તેમ તેમ એનામાં જ શોષાઈ જાઉં છું. પવનને તો ઊડતાં આવડે છે. એટલે એ રણ ઓળંગી શકે છે.

'તારી હંમેશની ટેવ મુજબ રેતીમાં ઝંપલાવીશ તો તું ક્યારેય રણ વટાવી શકીશ નહીં. એમાં કાં તો તું શોષાઈ જઈશ, કાં તો તું કાદવ બની જઈશ. તારે પવનને શરણે જવું પડશે. એ તને રણ ઓળંગવામાં મદદ કરશે ને તારે જ્યાં જવું છે ત્યાં મૂકી જશે.'

'પણ કેવી રીતે ?'

'એ માટે તારે પવનમાં સમાઈ જવું પડશે.'

ઝરણાનું મન આ વાત સ્વીકારવાની ના પાડતું હતું, આ પહેલાં પણ એ કોઈ કહેતાં કોઈનામાંયે સમાઈ ગયું નહોતું. પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ ગુમાવી દેવા એ તૈયાર નહોતું. ને એક વખત એ ગુમાવી દીધું પછી કોણ ખાતરીપૂર્વક કહી શકે કે એ પાછું મેળવી જ શકાશે ?

રેતીએ કહ્યું, 'પવન તો આ કાર્ય સતત કરે છે, એ પાણીને ઊંચકી લે છે, એને રણની પેલે પાર લઈ જાય છે ને પછી એને ઉતારે છે. વરસાદરૂપે વરસીને પાણી પાછું નદીરૂપે અવતરે છે.'

'પણ આ સાચું છે એવી ખાતરી કેવી રીતે કરવી ?'

'એ સાચું જ છે, ને તું જો એ સાચું નહીં માને તો તું બહુ બહુ તો કાદવ બની શકીશ ને એ બનતાં પણ કંઈ વરસો વીતી જશે, ને કાદવ બનવું એ કાંઈ ઝરણું બનવા જેવું તો નથી જ.'

'પણ હું આજે જે ઝરણૂં છું એ જ ઝરણું રહી ન શકું ?'

'કોઈ પણ રીતે તું એ ને એ ઝરણું તો નહીં જ રહી શકે,' અશરીરીવાણીએ કહ્યું, 'પવન માત્ર તારો અનિવાર્ય અંશ ઊંચકી લેશે ને એમાંથી તું પાછું ઝરણા રૂપે અવતરીશ, આજે પણ તને બધા તારા અસલ નામે જ ઓળખે છે કારણ કે તેને પણ ખબર નથી કે તારો એ અનિવાર્ય અંશ કયો છે.' ઝરણાએ આ શબ્દો સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા ત્યાં એના મનમાં કશાકના પડઘા પડવા માંડ્યા. એને કશાકનું આછું સ્મરણ થયું, એ દિવસે એ – કે પછી એનો કોઈક અંશ – પવનના આલિંગનમાં સમાઈ ગયો હતો. એને ખરેખર એ વાતનું પણ સ્મરણ થયું કે એ કાર્ય દેખીતું ભલે ગમે એવું નહોતું, છતાં ખરેખર કરવા જેવું તો એ જ હતું.

ને તરત જ ઝરણું વરાળ બનીને ઊંચું થયું ને પવનના આતુર આલિંગનમાં સમાઈ ગયું. પવને એને હળવે હાથે આસાનીથી ઊંચક્યું. એ એને ઊંચે ને ઊંચે, આગળ ને આગળ લઈ ગયો. પછી જોજન દૂર આવેલા પર્વતને શિખરે આવી પહોંચ્યા કે તરત પવને એને ઝરમર ઝરમર કરતું નીચે ઊતરવા દીધું.

ઝરણાને પહેલેથી જ પોતાના ભાવિ વિશે શંકા હતી. એટલે એણે આ આખોય અનુભવ

વિગતવાર યાદ રાખ્યો ને એના મને એના ઊંડા સંસ્કાર ઝીલ્યા. એને થયું, 'હાશ, આજે મને મારું સાચું સ્વરૂપ ઓળખવા મળ્યું.'

ઝરણું નવું જ્ઞાન મેળવતું હતું. પણ રેતી એના કાનમાં કહેતી હતી : 'અમે તો બધું જ જાણીએ છીએ, કારણ કે અમે રોજ આ ઘટનાના સાક્ષી બનીએ છીએ, કારણ કે અમારો રેતીનો તો નદીના કિનારાથી માંડી છેક પર્વતની તળેટી સુધી વાસ હોય છે.'

ને એથી જ કહ્યું છે કે જીવનના ઝરણાએ કઈ રીતે પોતાની યાત્રા પાર પાડવી એની વાત રેતીમાં લખી હોય છે.

૬. નૂરી બેગ ને એનો અસલી પટારો

નૂરી બેગ આલ્બેનિયાનો વતની હતો. સ્વભાવે એ ચિંતનશીલ હતો ને લોકોમાં એનું સારું માન હતું. એ પોતાના કરતાં વયમાં ઘણી નાની એવી નાજનીનને પરણ્યો હતો.

એક દિવસ સાંજે એ હંમેશના કરતાં વહેલો ઘરે આવ્યો ત્યારે એનો નિમકહલાલ નોકર એની પાસે આવ્યો ને કહેવા લાગ્યો : 'નામદાર, બેગમસાહેબની રીતભાત આજે ઘણી જ શકમંદ દેખાય છે. આજે આખોય દિવસ એ પોતાના કમરામાં એક મોટા પટારા પાસે જ બેઠાં રહ્યાં છે. એ પટારો આપ નામદારનાં દાદીમાનો છે ને ખાસ્સો એક માણસ સૂઈ શકે એટલો લાંબો છે.

આમ તો એમાં કેટલાક અસલી કસીદા પડ્યા રહે છે.

પણ આજે બેશક એમાંથી કાંઈક ઓર જ નીકળશે.

મેં તો અંદર જોવાની ખૂબ કોશિશ કરી પરંતુ બેગમસાહેબે આપના આ જૂનામાં જૂના બંદાને પરવાનગી ન આપી તે ન જ આપી.'

નૂરી બેગમના કમરામાં ગયો. લાકડાના મોટા પટારા પાસે બેગમ ઉદાસ થઈને બેઠી હતી.

એણે પૂછ્યું, 'પટારામાં શું છે તે મને દેખાડશો ?'

'બંદાને શક છે તેથી કે આપ નામદારને મારા પર વિશ્વાસ નથી તેથી ?'

'આપને નથી લાગતું કે કારણોનો અંદાજ કાઢવા કરતાં પટારો ઉઘાડવો વધુ આસાન છે ?' નૂરીએ પૂછ્યું.

'મને એવું નથી લાગતું.'

'કેમ, તાળું માર્યું છે ?'

'હા.'

'ચાવી ક્યાં છે ?'

બેગમે ચાવી સામે ધરી, 'નોકરને રુખસદ આપશો કે તરત હું આપને આ સોંપી દઈશ.'

નોકરને રુખસદ આપવામાં આવી. બેગમે ચાવી સોંપી દીધી ને બાજુએ હઠી જવાનું મુનાસિબ ગણ્યું. દેખીતાં જ એનું મન ચિંતામાં હતું.

નૂરી બેગ લાંબો વખત સુધી વિચારમાં ડૂબી ગયો. પછી એણે પોતાની જાગીરના ચાર બાગબાનને બોલાવ્યા. એમ ને એમ ઉઘાડ્યા વિનાના પટારાને એ ચારેય રાતોરાત ઊંચકીને જાગીરને દૂરને ખૂણે લઈ ગયા ને દાટી આવ્યા.

પછી ફરી કોઈ વાર આ મામલો ઉઘાડવામાં આવ્યો નહીં.

૭. સુલતાનનો દેશવટો

કહે છે કે મિસરના એક સુલતાને એક વાર વિદ્વાનોની પરિષદ બોલાવી હતી ને આવી પરિષદમાં હંમેશાં બને છે તેમ થોડી જ વારમાં એક વિવાદ જાગ્યો હતો. વિવાદનો વિષય હતો મહંમદ પયગંબરે એક રાતે કરેલી યાત્રાનો. કહે છે કે એક રાતે પયગંબરને બિછાનામાંથી ઊંચે આકાશમાં લઈ ગયા હતા. એ યાત્રા દરમિયાન એમણે સ્વર્ગ ને નર્ક બંને સગી આંખે જોયાં, ખુદા સાથે નેવું હજાર વાર મસલત કરી, ને બીજા અનેકાનેક પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવ્યા – ને એમને જ્યારે એમના કમરામાં પાછા લાવ્યા ત્યારે એમનું બિછાનું હજીયે હૂંફાળું હતું. ઉડ્ડયન શરૂ થતાં જ જે ચંબૂ ધક્કાથી ઢળી પડ્યો હતો ને ઢોળાઈ ગયો હતો એ હજીયે સાવ ખાલી થઈ ગયો નહોતો. એમાંથી હજીયે પાણી ઢોળાઈ રહ્યું હતું.

કેટલાકે કહ્યું કે સમયનું આગવું પરિમાણ માન્ય કરીએ તો આ શક્ય છે. સુલતાને વિરોધ કર્યો કે આ તદ્દન અશક્ય છે. સુજાણ લોકોએ કહ્યું કે દૈવી શક્તિને માટે બધું જ શક્ય છે. પરંતુ સુલતાનને એનાથી સંતોષ થયો નહીં.

આ વાદવિવાદના સમાચાર આખરે સૂફી શેખ શાહબુદ્દીને સાંભળ્યા કે તરત એ જાતે દરબારમાં આવી પહોંચ્યા. સુલતાને પૂરેપૂરી નમ્રતાથી ગુરુને આવકાર આપ્યો. શેખે કહ્યું :'મારે જે પ્રયોગ કરવો છે એ હું કોઈ પણ જાતના વિલંબ વિના શરૂ કરવા માગું છું. પરંતુ આપ આટલું સમજી લેજો કે વિવાદના બંને ઉકેલ સાચા નથી. કેટલાક મુદ્દા પ્રત્યક્ષ પ્રયોગથી પુરવાર કરી શકાય છે, ને પરંપરાને એ રીતે સમજાવી શકાય છે. એ માટે મોંમાથા વિનાના તુક્કા લડાવવાની કે દમ વિનાની દલીલબાજીમાં ઊતરવાની જરાય જરૂર નથી.'

દીવાને આમમાં ચાર બારી હતી. શેખે પહેલી બારી ઉઘાડવાનું કહ્યું. સુલતાને એમાંથી બહાર જોયું. દૂર દૂર એક પર્વત પરથી દુશ્મનોનું બેસુમાર લશ્કર મહેલ પર તૂટી પડવા

ધસમસતું આવી રહ્યું હતું, એ એકદમ ભય પામ્યો.

શેખે કહ્યું, 'ભૂલી જાઓ. એમાં ભય પામવા જેવું કાંઈ જ નથી.'

એમણે બારી બંધ કરીને ફરી પછી ઉઘાડી. આ વખતે બહાર કોઈ કહેતાં કોઈ જ દેખાયું નહીં.

સુલતાને બીજી બારી ઉઘાડીને જોયું તો શહેરને આગના ભડકાઓએ ઘેરી લીધું હતું. સુલતાને ભયની ચીસ પાડી.

શેખે કહ્યું , 'દુઃખી ન થાઓ, સુલતાન, એમાં ભય પામવા જેવું કાંઈ નથી.' એમણે બારી બંધ કરી ને ફરી પાછી ઉઘાડી ત્યારે ક્યાંય આગ દેખાઈ નહીં.

ત્રીજી બારી ઉઘાડીને જોયું તો મહેલ તરફ ઘોડાપૂર ધસી રહ્યાં હતાં. પણ બીજી વાર પૂરનું નામનિશાને દેખાયું નહીં.

ચોથી બારી ઉઘાડી ત્યારે હંમેશની જેમ રણ ન દેખાયું પરંતુ નંદનવન નજરે પડ્યું ને બારી બંધ કર્યા પછી એ પહેલાંની જેમ અદૃશ્ય થઈ ગયું.

પછી શેખે પાણીથી ભરેલું વાસણ મંગાવ્યું ને સુલતાનને એમાં પળવાર માથું ડુબાડવાનું કહ્યું. સુલતાને માથું ડુબાડ્યું ન ડુબાડ્યું ત્યાં જ એણે જોયું કે પોતે કોઈક તદ્દન અજાણ્યા સાગરના નિર્જન કિનારે એકલો ઊભો છે. એને થયું કે આ દગાબાજ શેખના જાદુઈ ઇલમથી પોતાને ઝપાટાબંધ દેશવટો મળ્યો છે, ને એણે મનોમન એનું વેર વાળવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

થોડી જ વારમાં કેટલાક કઠિયારા આવ્યા ને સુલતાનને પૂછવા લાગ્યા કે તમે કોણ છો ? એ પોતાની સાચી પરિસ્થિતિ જણાવી શકે એમ નહોતો એટલે એણે કહી દીધું કે મારું વહાણ ડૂબી ગયું છે. કઠિયારાએ એને કપડાં આપ્યાં. પછી એ ચાલતો શહેરમાં ગયો. એને આમતેમ નિરુદ્દેશ ભટકતો જોઈને એક લુહારે પૂછ્યું, 'તમે કોણ છો ?' સુલતાને જવાબ આપ્યો, 'હું વેપારી છું, મારું વહાણ ડૂબી ગયું છે. કઠિયારાની મહેરબાનીથી અહીંયાં આવ્યો છું. મારી પાસે બીજું કોઈ જ સાધન નથી.'

લુહારે એને એ દેશના એક રિવાજની વાત કરી. એ રિવાજ મુજબ શહેરમાં નવા આવનાર દરેકને હમામખાનામાંથી જે સ્ત્રી પહેલી બહાર આવે એની પાસે લગ્નની માગણી કરવાનો અધિકાર હતો, એ સ્ત્રી લગ્ન કરવા બંધાયેલી હતી. સુલતાન હમામખાના પાસે ગયો ત્યારે એક નાજનીન બહાર આવતી હતી. એણે એને પૂછ્યું કે તું પરણેલી છે ? ને એ પરણેલી નીકળી. એટલે એણે ન છૂટકે બીજીને પૂછ્યું. એ કદરૂપી હતી. પછી ત્રીજીને. ચોથી ખરેખર ખૂબસૂરત હતી. એણે કહ્યું કે હું પરણેલી નથી. પણ એનાં કંગાળ દીદાર ને ચીંથરેહાલ કપડાંથી અપમાન પામી હોય એમ એ એને તરછોડીને ચાલી ગઈ.

પછી એકાએક એક માણસ એની સમક્ષ હાજર થયો ને બોલ્યો : 'મને અહીંયાં ચીથરેહાલ આદમીને શોધી લાવવા મોકલ્યો છે. મહેરબાની કરી મારી પાછળ પાછળ આવો.'

સુલતાન નોકરની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. એ એને એક અદ્ભુત મહેલમાં લઈ ગયો. મહેલના એક વૈભવશાળી ખંડમાં એ કલાકો સુધી બેઠો. આખરે ચાર રૂપસુંદરી અંદર

આવી. એમણે મહામૂલાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. એમની પછી અંદર આવી એ સુંદરી તો રૂપમાં સહુથી ચડી જાય એવી હતી. સુલતાને એને તરત ઓળખી કાઢી. હમામખાના પાસે એને સૌથી છેલ્લે એ મળી હતી.

એણે સુલતાનને આવકાર આપ્યો ને સમજાવ્યું કે, 'તમારા સ્વાગતની તૈયારી કરવા હું ઘરે દોડી આવી હતી. દેશના રિવાજને અનુસરીને જ મેં ઉદ્ધતાઈનો દેખાવ કર્યો હતો.અહીંયાં એકે એક સ્ત્રી આમ કરે છે.' પછી ભવ્ય ભોજન આવ્યું. બેનમૂન કપડાં લાવવામાં આવ્યાં ને સુલતાનની સામે ધરવામાં આવ્યાં. આછું મીઠું સંગીત તો પહેલેથી જ એકસરખું રેલાયા કરતું હતું.

આમ ને આમ સાત વર્ષ સુલતાને નવી બેગમ સાથે અમનચમન કર્યાં. બેગમના વારસાની પાઈએ પાઈ ખૂટી ગઈ. એટલે બેગમે કહ્યું કે, ' આજથી મારી ને આપણા સાત દીકરાની ભરણપોષણની જવાબદારી તમારી.'

શહેરમાં આવતાં વેંત જે પોતાના મિત્ર બનેલા એ બધાને સંભારીને સુલતાન સલાહ લેવા લુહાર પાસે આવ્યો. સુલતાનમાં કોઈ હુન્નરઉદ્યોગની આવડત નહોતી એટલે લુહારે એને સલાહ આપી કે બજારમાં જા ને મજૂરી કર.

કાળી મજૂરી કરી કરીને એ એક દિવસને અંતે જે કમાયો એ એના કુટુંબના બે ટંક ભોજનના માંડ દસમા ભાગનું હતું. બીજે દિવસે સુલતાન પાછો સાગરકાંઠે આવ્યો. સાત વર્ષ પહેલાં પોતે જ્યાંથી બહાર આવ્યો હતો એ જગ્યા એણે શોધી કાઢી. નમાજ પઢવાનું નક્કી કરીને એણે પાણીમાં મોઢું ધોવા માંડ્યું. ત્યાં તો એકાએક એ પાછો અસલ જગ્યાએ આવી ગયો. મહેલ, પાણી ભરેલું વાસણ, શેખ ને એના દરબારીઓ – બધું એમ ને એમ જ હતું.

'સાત સાત વર્ષનો દેશવટો, દુષ્ટાત્મા !' સુલતાને ગર્જના કરી. 'સાત સાત વર્ષ, કુટુંબ ને એમાં વળી કાળી મજૂરી ! આવું કામ કરતાં તમને ખુદાનો, અલ્લાહનો જરાય ડર ન લાગ્યો ?'

'પણ તમે પાણીમાં માથું ડુબાડ્યું,' મહાન સૂફીએ કહ્યું, 'એને તો હજી એક જ પળ થઈ છે.' એના દરબારીઓએ આ વાતની સાક્ષી પૂરી,

સુલતાન આમાંનો એકેય અક્ષર કેમેય માની શક્યો નહીં. એ શેખનું માથું ઉડાવી દેવાનો હુકમ આપવાની અણી પર હતો ત્યારે આંતરિક શક્તિથી એનો ઇરાદો કળી જઈને શેખે અદૃશ્ય થઈ જવાની શક્તિ અજમાવી. ને એ શક્તિની મદદથી એ ને એ જ પળે સદેહે દમાસ્કસ શહેરમાં પહોંચી ગયા. દમાસ્કસ શહેર પહોંચતાં આમ તો અનેક દિવસો લાગે એટલું દૂર હતું.

ત્યાંથી એમણે સુલતાનને પત્ર લખ્યો :

'હવે તો તમને સમજાઈ જ ગયું હશે કે તમે પાણીમાં એક જ પળ માથું ડુબાડ્યું ત્યારે તમારાં સાત સાત વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. કેટલીક શક્તિનો અમલ કરવાથી આવું બને

છે. એનું ખાસ કોઈ જ મહત્ત્વ નથી. એટલું જ કે શું થઈ શકે એનું એ સબળ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. પરંપરાની કથામાં બિછાનું હૂંફાળું હતું ને, પાણીનો ઘડો ભરેલો હતો ને?'

'કોઇક ઘટના બની છે કે નહીં એ મુદ્દો મહત્ત્વનો નથી. ઘટના તો કોઈ પણ બની શકે છે. ખરું મહત્ત્વ તો ઘટનાના રહસ્યનું છે. તારી ઘટનાનું કોઈ જ રહસ્ય નથી. પયગંબરની ઘટનાનું રહસ્ય છે.'

૮. મૃત્યુ વિશેની સભાનતા

એક દરવેશ એક વાર દરિયાની મુસાફરીએ નીકળ્યા. બીજા મુસાફરો એક પછી એક વહાણની અંદર આવ્યા. આવતાં વેંત દરેક મુસાફરની નજર દરવેશ પર પડી ને રિવાજ મુજબ એણે એમની પાસેથી કોઈક આદેશ માગ્યો. દરવેશે ખાસ કાંઇ કહ્યું નહીં. દરેકને એમણે એક ને એક આદેશ આપ્યો. એકે એક દરવેશ અમુક વખતે એકની એક વાતનું ધ્યાન ધરે છે. એમણે આવી જ કોઈક વાતનો આદેશ દરેકને આપ્યો.

એ આદેશ આ હતો : 'મૃત્યુ શું છે એની જાણ થાય નહીં ત્યાં સુધી એને વિષેની સભાનતા કેળવો,' આ સલાહ ખાસ કોઈ પણ મુસાફરના ચિત્તને વશ કરી શકી નહીં.

દરિયામાં એકાએક ભયંકર તોફાન જાગી ઊઠ્યું. ખલાસીઓ ને મુસાફરો બધાએ ભેગા થઈને બંદગી કરી ને વહાણને બચાવી લેવાની ખુદાને આજીજી કરી. એમણે વારાફરતી ભયની ચીસો પાડી, હતાશ થઈને પડતું મૂક્યું. મદદની બેફામ આશા સેવી, દરવેશ તો પહેલેથી છેલ્લે સુધી શાંત બેઠા રહ્યા, ચિંતન કરતા રહ્યા. આસપાસ જે કાંઈ ઊથલપાથલ મચી હતી એ જોઈને એ જરાયે અસ્વસ્થ થયા નહીં.

આખરે પવનના ઝપાટા શમી ગયા, દરિયો ને આકાશ બંને શાંત થઈ ગયા ને ત્યારે જ મુસાફરોને ભાન થયું કે દરવેશે પહેલેથી છેલ્લે સુધી કેટલી શાંતિ જાળવી હતી !

એક મુસાફરે એમને પૂછ્યું : 'તમને ખ્યાલ ન આવ્યો કે આ ભયંકર તોફાનમાં આપણી ને મૃત્યુની આડે આ પાટિયાથી ઝાઝું છેટું કાંઈ જ નહોતું ?'

'બેશક' દરવેશે કહ્યું : 'દરિયામાં હંમેશાં આમ જ બને છે એની મને જાણ હતી. પરંતુ સાથે સાથે હું જમીન પર જે વાત અવારનવાર વિચારતો હતો એનું પણ મને ભાન થયું : જમીન પર તો સામાન્ય સંજોગોમાં પણ આપણી ને મૃત્યુની આડે આ પાટિયાથીયે ઓછું છેટું હોય છે !'

અનુ. જયંત પારેખ

ત્રણ વાર્તા

માઇકલ જોશેન્કો

૧. ઈસ્ટરનો એક પ્રસંગ

મિત્રો, અત્યારે આપણી સામે ક્રિશ્ચિયન ઈસ્ટરનો પ્રસંગ છે.

ઘેટાં જેવા શ્રદ્ધાળુ લોકો તેમની પવિત્ર કેક આશીર્વાદ માટે લેતા આવશે, લઈ આવવા દો તેમને. હું નહીં લઈ જઉં. બસ, જે છે તે ઠીક છે. મિત્રો, ગયે વરસે કોઈએ મારી કેક એના પગથી કચડી નાખી હતી.

વાત એમ બની કે હું થોડો મોડો પડ્યો અને ઉત્સવ શરૂ થઈ ગયો. ચર્ચની દીવાલ પાસે આવીને જોયું તો એકેએક જગ્યા ભરાઈ ગઈ હતી. મેં એ લોકોને મારે માટે જગ્યા કરી આપવા કહ્યું પણ તેઓએ ન કરી. તે લોકોએ મને બહાર કાઢ્યો, 'તમે મોડા પડ્યા છો એટલે નરકમાં જશો. હવે તમારી કેક જમીન પર મૂકો. અહીં ધક્કામુક્કી ન કરો, તમે અમારી કેક પર પડશો.'

લો, પછી કંઈ કરવાનું જ ન રહ્યું. મેં મારી કેક જમીન પર મૂકી. જે કોઈ મોડેથી આવે તેણે પોતાની કેક જમીન પર મૂકવી પડતી.

અને મારી પાસે કેક નીચે મૂકવાનો જરાય વખત ન હતો. કારણ કે ચારે બાજુથી ઘંટના અવાજ શરૂ થવા માંડ્યા.

હાથમાં પીંછી લઈને આવતા પાદરીને મેં જોયો. એ બાલદીમાં પીંછી બોળતો અને પછી ચારે બાજુ પાણી છાંટતો હતો. કેટલાકના નાકમાં એ પાણી જતું તો કેટલાકની કેક ભીંજાતી. પણ એને કંઈ પડી ન હતી. એમની પાછળ ધર્મગુરુ ધીમે ધીમે પગ ભરતા હતા, એમના હાથમાં થાળી હતી, થાળીમાં લોકોએ સ્વેચ્છાએ નાખેલા પૈસા હતા.

એઓ બોલ્યા, 'ખ્રિસ્તીઓ, કંજૂસ ન બનશો. થાળીમાં તમારા પૈસા નાખો.' એઓ મારી પાસેથી પસાર થઈ રહ્યા હતા તેવામાં એ થાળીના પૈસા જોવામાં મગ્ન થઈ ગયા. પોતે ક્યાં જતા હતા એની એમને ખબર ન રહી. ઓહ ! એમનો પગ સીધો મારી કેક પર જ પડ્યો.

એ જોઈને મારો શ્વાસ અદ્ધર થઈ ગયો.

હું બોલી ઊઠ્યો : 'તમે તમારા મનમાં શું સમજો છો ? મારી કેક ઈસ્ટરની રાતે જ ચગદી નાખી !'

એણે કહ્યું : 'માફ કરજો. મારો ઈરાદો કંઈ એવો ન હતો.'

મેં કહ્યું : 'તમારા આ બચાવ વડે હું કંઈ માલમલીદા મેળવી શકવાનો નથી, મારી કેકના પૂરેપૂરા પૈસા મને મળવા જોઈએ. ફાધર, પૈસા આપી દો.'

વિધિ અટકી પડી. હવે પાદરી પણ દલીલ કરવા આવ્યો. એણે પૂછ્યું : 'કોની કેક ચગદાઈ છે ?'

'મારી, આ ધર્મગુરુએ - બદતમીઝે ચગદી નાખી.'

પાદરી બોલ્યો : 'હું પીંછી વડે થોડું પાણી છાંટું છું, પછી એ ખાવાલાયક બની જશે. છેવટે તો કેક ચર્ચની જ વ્યક્તિએ ચગદી છે ને! તમારી કેક તો બચી ગઈ કહો. હું કેક પર બે વાર પાણી છાંટીશ.'

'ના, રે ના, હવે તમે આખી બાલદી ભરીને પાણી રેડો તોય શું ? મને મારા પૈસા આપી દો.'

ગણગણાટ શરૂ થયો. કેટલાક લોકોએ મારો પક્ષ લીધો, કેટલાક મારી વિરુદ્ધમાં ગયા. ચર્ચના રખેવાળ - વેવીલિચે ટાવરમાંથી ડોકું ધુણાવીને પૂછ્યું : 'હું ઘંટ વગાડવાનું શરૂ કરું કે થોડી વાર થોભી જઉં ?'

મેં કહ્યું : 'થોડી વાર થોભી જાઓ, વેવીલિચ, નહીંતર ઘંટના અવાજમાં આ લોકો મને ખરેખર ધૂતી લેશે.'

પાદરી મારી આજુબાજુ માંદા માણસની જેમ હાથ હલાવતો ફરવા માંડ્યો. અને પેલો લાંબો શેતાન દીવાલ તરફ ઝૂક્યો ને મારી કેક બુટ વડે સાફ કરવા માંડ્યો.

ત્યાર બાદ, તેઓએ ભેગા કરેલા પૈસામાંથી થોડા પૈસા મને આપ્યા અને મને બહાર જતા રહેવા કહ્યું. મારી હાજરીથી એમની વિધિમાં અંતરાય આવતો હતો. હું બહાર નીકળ્યો, પણ તે પહેલાં પેલા શેતાનને બૂમ પાડી. એને ચીઢવવાનું મને મન થયું, પછી હું જતો રહ્યો.

હવે હું પવિત્ર કર્યા વિના જ કેક સીધેસીધી ખાઈ લઉં છું. એનો સ્વાદ તો સરખો જ છે અને જરાય મહેનત પણ નથી પડતી.

૨. પેલાગેયા

પેલાગેયા અભણ હતી. એને પોતાનું નામ લખતાં પણ આવડતું ન હતું. પરંતુ એનો પતિ રશિયાનો જવાબદાર કાર્યકર હતો. અને છતાં તે તળવિસ્તારનો સીધોસાદો માણસ

હતો. પાંચ વર્ષ શહેરમાં રહીને એ બધું જ શીખી ગયો હતો. પોતાના નામની સહી તો શું, એ ઉપરાંત પણ એને ઘણું આવડતું હતું. એને શું ન આવડતું એની ખબર ભગવાનને જ હશે ! પોતાની પત્ની અભણ હતી એ વાતથી તેને ભારે શરમ આવતી હતી.

એ પેલાગેયાને કહેતો, પેલાગેયુશ્કા, તારે આખરે તારું નામ લખતાં તો શીખવું જ જોઈએ. આપણું નામ સાવ સહેલું છે. બસ બે જ શબ્દો - કચકીન, પણ એય તને નથી આવડતું, એ કેટલું ખરાબ !'

પણ પેલાગેયા હાથ હલાવીને જવાબ આપતી : 'એથી શો લાભ ? ઈવાન મિકોલાયેવીચ, મારી આંગળીઓ લખવા લાયક નથી. હવે હું શું વાંચું અને શું અક્ષરો ઘૂંટું ? પાયોનિયર્સને જ શીખવા દો ને ! હું તો ઘરડી થઈશ ત્યાં સુધી આ રીતે રહીશ.'

પેલાગેયાનો પતિ બહુ ઉદ્યમી માણસ હતો અને એની પત્ની પાછળ ઝાઝો સમય કાઢી શકે એમ ન હતો. એણે ડોકું ધુણાવ્યું : 'પેલાગેયા પેલાગેયા' પણ પેલાગેયાએ કશો ઉત્તર વાળ્યો નહિ.

પણ એક દિવસે ઈવાન નિકોલાયેવીચ એક ચોપડી ઘેર લેતો આવ્યો. એણે કહ્યું : 'પોલ્યા, આ એ-બી-સી શીખવાની ચોપડી છે. એમાં છેલ્લી ઢબની પદ્ધતિઓ છે. જો હું પોતે તને બતાવું.'

પરંતુ પેલાગેયાએ ધીમેથી હસતાં હસતાં ચોપડી લીધી, આમતેમ ફેરવી અને મેજ પર મૂકી દીધી.— 'ત્યાં જ રહેવા દો. કદાચ ભવિષ્યમાં એનો ઉપયોગ આપણા વારસો પણ કરે.'

એક દિવસ પેલાગેયા કામ કરવા બેઠી. ઈવાન નિકોલાયેવીચનો કોટ સાંધવાનો હતો. આખી બાંય ઝરડાઈ ગઈ હતી, પેલાગેયા ટેબલ પાસે બેઠી . સોય લીધી. જેકેટમાં પોતાનો હાથ નાખ્યો, અંદર કંઈક ઘસાયું. પેલાગેયાએ વિચાર્યું, 'કદાચ પૈસા હશે.'

એણે જોયું તો એક પત્ર હતો. સ્વચ્છ, નાનું કવર, નાના સુંદર અક્ષરો, કાગળમાંથી આવતી સુવાસ. પેલાગેયાનું હૈયું કંપી ઊઠ્યું. એ વિચારવા લાગી : 'ઈવાન નિકોલાયેવીચ ખરેખર મને અત્યાર સુધી છેતરતો હતો ? એ શું ખરેખર ખાનદાન સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમપત્રોની આપલે કરીને મારા જેવી અભણ, ગમાર સ્ત્રીની હાંસી ઉડાવતો હતો ?'

પેલાગેયાએ કવર સામે જોયું અને એમાંથી પત્ર કાઢ્યો. એની ગડી ઉઘાડી. એ વાંચી શકતી ન હતી. નિરક્ષતાને કારણે એ કંઈ જ નક્કી ન કરી શકી.

જિંદગીમાં પહેલી વાર પોતાની નિરક્ષરતા એને સાલી આવી. એ વિચારે છે : 'ભલે આ કોઈ બીજાનો કાગળ હોય. મારે જાણવું જ જોઈએ કે એમાં શું લખ્યું છે. ભલે આટલા ખાતર મારું જીવન પલટાઈ જાય, પછી ભલે મારે ખેડૂ સ્ત્રીઓની જેમ જઈને કામ કરવું કેમ ન પડે !'

પેલાગેયાએ આક્રન્દ શરૂ કર્યું. એને યાદ આવ્યું કે ઈવાન નિકોલાયેવીચ હમણાંનો બદલાઈ ગયો હતો. એ એની નાની મૂછનો ખ્યાલ કરતો હતો, પોતાના હાથ પણ વારંવાર

ધોતો હતો. ત્યાં બેસીને પેલાગેયા પત્ર તરફ જોતી જોતી રડવા માંડી. પણ એ પત્ર વાંચી શકતી ન હતી. બહારની કોઈ વ્યક્તિને પત્ર બતાવવાની એને શરમ આવતી હતી.

પછી, પેલાગેયાએ મેજમાં એ પત્ર સંતાડી દીધો, અને જેકેટ સીવીને ઈવાન નિકોલાયેવીચની રાહ જોવા લાગી. એ જ્યારે આવ્યો ત્યારે પોતાને કશી જ ખબર નથી એ રીતે પેલાગેયા વર્તી. એથી ઊલટું જ હળવે રહીને એણે મશ્કરી કરી. અને કહ્યું : 'થોડું ઘણું શીખવામાં મને વાંધો નથી. હવે મને પણ અભણ હોવાની શરમ આવે છે.' ઈવાન નિકોલાયેવીચને તો આ જાણીને બહુ જ આનંદ થયો. 'સરસ ! જો હું તને શીખવાડું.'

પેલાગેયા પણ બોલી : 'હા, શીખવાડો જોઈએ.'

અને એણે શરૂ કર્યું. દિવસો વીતવા લાગ્યા. બે મહિના પછી પેલાગેયાને વાંચતાં આવડી ગયું. એ ખંતથી શબ્દો ઓળખવા લાગી અને કાળજીપૂર્વક અક્ષરો ઘૂંટવા લાગી. વાક્યો પણ મન દઈને ગોઠવવા લાગી. દરરોજ રાતે એ મેજમાંથી પેલો પત્ર કાઢતી અને એનો અર્થ કરવા પ્રયાસ કરતી પણ હજુ એનો અર્થ બેસતો ન હતો.

ત્રીજા મહિને પેલાગેયાને બધું આવડી ગયું.

ઈવાન નિકોલાયેવીચ એક સવારે કામ પર ગયો ત્યારે પેલાગેયા મેજમાંથી પત્ર કાઢીને વાંચવા લાગી. એટલા સુંદર અક્ષરો કાઢવાનું એને માટે અશક્ય હતું. પત્રમાંથી આવતી સુવાસ તેને ઉત્તેજિત કરી મૂકતી હતી. પત્ર પર ઈવાન નિકોલાયેવીચનું નામ હતું.

પેલાગેયા વાંચવા માંડી :

પ્રિય મિત્ર કચકીન !

હું તમને એ-બી-સી. મોકલી રહ્યો છું. હું ધારું છું કે બેથી ત્રણ મહિનામાં તમારી પત્નીને લખતાં-વાંચતાં આવડી જશે. એમને આ વાંચવાનું કહેજો. એમને સમજાવજો કે અભણ સ્ત્રી માટે આ કેટલી બધી અગત્યની વસ્તુ છે.

આપણે આખા દેશમાંથી નિરક્ષરતા દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ, પણ આપણે આપણાં સ્વજનોને જ ભૂલી જઈએ છીએ.

ઈવાન નિકોલાયેવીચ, આ કામ જરૂર કરજો.

મારી શુભેચ્છા પાઠવું છું.

માર્યા બ્લોકીતા

પેલાગેયાએ આ પત્ર બે બે વખત વાંચ્યો. અને દિલગીરીપૂર્વક પોતાના હાથ ભીડ્યા, એને ધીમો આંચકો લાગ્યો અને રડવાનું શરૂ કર્યું.

૩. વાંદરીનાં પરાક્રમ

એક શહેરની દક્ષિણમાં આવેલા બાગમાં એક પ્રાણીઘર હતું. એ બહુ મોટું પ્રાણીઘર ન હતું. ત્યાં માત્ર એક વાઘ, બે મગર, ત્રણ સાપ, એક ઝીબ્રા, એક શાહમૃગ અને એક વાનરી, સાદી ભાષામાં કહેવું હોય તો વાંદરી – હતાં. તે ઉપરાંત બીજી બધી વસતિ – જેવી કે પક્ષીઓ, માછલાં અને બીજાં મામૂલી પ્રાણીઓ – પણ હતી.

લડાઈની શરૂઆતમાં જ્યારે ફાસિસ્ટોએ આ શહેર પર બોમ્બમારો કર્યો ત્યારે એક બોમ્બ આ બાગ ઉપર પણ પડ્યો અને બધાં પ્રાણીઓના આશ્ચર્ય વચ્ચે ત્યાં કાન બહેરા કરી નાખે એટલા જબરદસ્ત અવાજથી એ બોમ્બ ફાટ્યો.

તરત જ ત્રણ સાપ મરી ગયા. જો કે એ કંઈ બહુ મોટી કરુણ ઘટના ન હતી, પરંતુ કમનસીબે શાહમૃગ પણ મરી ગયું.

જો કે બીજાં પ્રાણીઓને કશી ઈજા ન થઈ, માત્ર તેઓના મનમાં ફડક પેસી ગઈ. બધાં પ્રાણીઓમાં વાંદરી બહુ ગભરાઈ ગઈ. હવાના ઘસારાથી એનું પાંજરું ખખડ્યું અને એ ઊંચેથી પડી ગઈ.પાંજરાની એક દીવાલ ભાંગી ગઈ, અને આ વાંદરી પાંજરાની બહાર બાગના રસ્તા પર જ ફેંકાઈ ગઈ.

એ રસ્તા પર તો ફેંકાઈ ગઈ, પરંતુ જેઓ લશ્કરી દાવપેચોથી ટેવાઈ ગયા હોય છે એવા લોકોની જેમ હાલ્યાચાલ્યા વગર પડી ન રહી. એણે તો ઊંધું કર્યું. એ તરત જ એક ઝાડ પર ચઢી ગઈ, ત્યાંથી એ દીવાલ પર કૂદી, પછી દીવાલ પરથી ગલીમાં અને ગાંડાની જેમ નાસવા માંડી.

એ દોડે છે અને કદાચ વિચારે છે : 'ઓહ, હવે જો એ લોકો અહીં બોમ્બ નાખશે તો મને એ જરાય નહીં ગમે.' અને એ બીકે શહેરની ગલીઓમાં પોતાની બધી તાકાત અજમાવીને દોટ મૂકે છે.

એ આખા શહેરમાં ઘૂમી વળી. મુખ્ય મુખ્ય રાજમાર્ગો ઉપર અને શહેરની બહાર પણ દોડે છે. હા, વાંદરું એ કાંઈ માણસ નથી. એ કશું સમજી શકતું નથી અને આ શહેરમાં રોકાવું કે નહીં તેની સમજણ પણ એને નથી.

દોડતાં દોડતાં એ થાકી ગઈ, સખત થાકી ગઈ. એક ઝાડ પર ચઢી ગઈ. ત્યાં પેટમાં થોડો આધાર મેળવવા એક માખી અને જીવડાની એક જોડી ખાઈ લીધી અને જે ડાળી પર એ બેઠી હતી, ત્યાં જ સૂઈ ગઈ.

આ વખતે એક લશ્કરી ખટારો એ રસ્તા પર થઈને જઈ રહ્યો હતો. એના ડ્રાઈવરે ઝાડ પર વાંદરી જોઈ. એને આશ્ચર્ય થયું. ધીરેથી એ એની પાસે ગયો અને પોતાનો કોટ એના પર મૂક્યો અને એને મોટરમાં લાવ્યો. એણે વિચાર્યું : 'અહીં આ ભૂખ, ઠંડી અને બીજી મુશ્કેલીઓથી હેરાન હેરાન થઈ જશે એના કરતાં મારા મિત્રોને આપી દઈશ એ વધુ ઠીક થઈ પડશે.'

અને એ વાંદરીને લઈને આગળ વધ્યો.

બોરીઝોવ નામના શહેરમાં એ આવી પહોંચ્યો. વાંદરીને મોટરમાં રાખી મૂકીને કહ્યું : 'અહીં જ બેસી રહીને મારી રાહ જોજે, હું આવું છું.' અને એ પોતાનું કામ પતાવવા ઊપડ્યો.

પણ આપણી વાંદરી ન રોકાઈ. ભાંગેલી બારીમાંથી એ ચુપકીદીથી બહાર નીકળી અને ગલીઓમાં નિરાંતે ફરવા લાગી.

અને પૂંછડી હવામાં અધ્ધર રાખીને ગલીઓમાં ફરે છે, આમતેમ ભટકે છે. લોકો તો આશ્ચર્ય પામે છે. તેઓ એને પકડવા ઇચ્છે છે, પરન્તુ એમ એને પકડવી કંઈ સહેલું નથી. એ બહુ ચપળ અને ઝડપી છે. ને એના નાનકડા ચાર પગ વડે એ બહુ ઝડપથી દોડે છે. છેવટે તો એઓ એને પકડી ન શક્યા પણ એને નકામી દોડાવી ખરી.

બસ, એ થાકી ગઈ અને ભૂખી પણ થઈ.

પણ શહેરમાં એ ખાવા ક્યાં જાય ? ગલીઓમાં તો કશું જ ખાવાલાયક ન હતું. એની પૂંછડીને લીધે એ કોઈ હોટલમાં કે દુકાનમાં પણ જઈ શકતી નથી. વળી, એની પાસે પૈસા નથી, કંઈ બીજું આપવા જેવું પણ નથી, રેશન કાર્ડ પણ નથી. આ તે કેવી જફા !

કશું ન હોવા છતાં એ દુકાનમાં પેઠી. એણે વિચાર્યું કે આખરે કંઈક ને કંઈક તો મળી જ આવશે ને ! દુકાનમાંથી લોકો શાકભાજી ખરીદતા હતા, ગાજર, બીટ અને કાકડી.

આ દુકાનમાં ધૂસ મારીને લોકોની લાંબી કતાર એ જુએ છે. પણ એ કતારમાં ઊભી ન રહી અને ગલ્લા પાસે જવા લોકોને એણે હડસેલા પણ ન માર્યા, પણ બધા ગ્રાહકોના માથા પર થઈને વેચનાર છોકરી પાસે એ દોડી ગઈ. ગલ્લા પર કૂદકો માર્યો. ગાજરનો શો ભાવ છે એ પણ ન પૂછ્યું અને ગાજર ખૂંચવી લીધા, એવું લોકો કહેતા હતા. દુકાનની બહાર નીકળી. પોતાની 'ખરીદી'થી એને સંતોષ થયો. હંઅ.. વાંદરું કશું જ સમજી શકતું નથી. અને ખાધા વગર ચલાવી લેવાનું એને આવડતું પણ નથી.

અને દુકાનમાં તો ખરેખર ધાંધલ મચી ગઈ. શોરબકોર, ધમપછાડા થવા લાગ્યા. લોકો બૂમો મારવા લાગ્યા. બીટ જોખી રહેલી છોકરી તો આશ્ચર્યથી ડઘાઈ જ ગઈ, જો તમારી સાથે આવો વર્તાવ થાય તો તમે પણ ડઘાઈ જાઓ. સાદા સીધા ગ્રાહકને બદલે આખા શરીરે વાળવાળું અને પૂંછડી અધ્ધર રાખતું આ કઈ જાતનું ગ્રાહક અને અધૂરામાં પૂરું, પૈસા પણ ચૂકવ્યા નહિ !

લોકો વાંદરીની પાછળ ગલીઓમાં દોડવા લાગ્યા, જ્યારે એ તો રસ્તામાં દોડતી દોડતી ગાજર ખાતી હતી. એ કશું....સમજી શકતી નથી.

ટોળામાં સૌથી આગળ છોકરાઓ હતા, એમની પાછળ મોટેરાઓ હતા અને છેલ્લે સિસોટી વગાડતો પોલિસ.

ત્યાં તો એટલામાંથી એક કૂતરો પણ ટપકી પડ્યો, અને એ પણ વાંદરીની પાછળ

પડ્યો. એ માત્ર ભસતો અને ઘૂરકતો ન હતો, પણ એના દાંત વડે વાંદરીને પકડી લેવાનો પ્રયાસ પણ કરતો હતો.

આપણી વાંદરી વધુ ઝડપથી દોડવા માંડી, દોડતાં દોડતાં કદાચ વિચારે છે : 'અરે, પ્રાણીઘર છોડ્યું એ બહુ મોટી ભૂલ કરી. પાંજરામાં આરામથી રહેવા તો મળતું હતું ને! હવે વહેલામાં વહેલી તકે હું પ્રાણીઘરમાં પાછી જતી રહીશ.'

અને આમ એ પોતાનાથી બને તેટલી ઝડપે દોડે છે, પણ કૂતરો બહુ દૂર નથી, હવે તો વાંદરી હાથવેંતમાં જ આવી ગઈ છે.

પછી આપણી વાંદરીએ એક દીવાલ પર કૂદકો માર્યો અને ત્યાં કૂતરાએ જ્યારે વાંદરીને પગ વડે પકડવા પ્રયાસ કર્યો ત્યારે વાંદરીએ બધી તાકાત એકઠી કરીને કૂતરાના નાક પર ગાજર માર્યા. એટલા જોરથી ગાજર કૂતરાને વાગ્યા કે કૂતરો ચીસ પાડી ઊઠ્યો ને લોહી દદડતું નાક લઈને ઘર તરફ પાછો નાઠો. એણે કદાચ વિચાર્યું : ' ના, ભાઈઓ, તમારા માટે વાંદરી પકડવા ને આવો ખરાબ અનુભવ લેવા કરતાં તો હું ઘેર આરામથી પડ્યો રહીશ.'

ટૂંકમાં, કૂતરો નાસી ગયો અને આપણી વાંદરી એક ચોગાનમાં કૂદી પડી.

તે વખતે ચોગાનમાં આલ્યોશા પોપોવ નામનો છોકરો લાકડાં કાપી રહ્યો હતો.

લાકડા કાપતાં કાપતાં એ એકદમ વાંદરીને જુએ છે. એને વાંદરાં બહુ ગમતા હતાં અને એણે આખી જિંદગી આવાં વાંદરાંઓના સ્વપ્નાં જોયેલાં. ત્યાં જ આ વાંદરી અચાનક આવી ચઢી. એ બોલી ઊઠ્યો : 'અરે તું !'

આલ્યોશાએ પોતાનું જેકેટ કાઢી નાખ્યું અને દાદર પર લપાઈ રહેલી વાંદરીને એ જેકેટમાં લપેટી લીધી.

એ એને ઘેર લઈ આવ્યો, ચા પિવડાવી. વાંદરી બહુ રાજી થઈ. પણ જોઈએ એટલી નહીં, કારણ કે આલ્યોશાનાં દાદીમાને તરત જ વાંદરી માટે ધિક્કાર પેદા થયો. એને જોઈને એમણે ચીસ પાડી, વળી એના પગ પર મારવાની ઇચ્છા પણ એમને થઈ. આનું કારણ આ હતું – એ બધાં જ્યારે ચા પી રહ્યાં હતાં ત્યારે દાદીમાએ રકાબીમાં ખાધેલી કેન્ડી મૂકી અને વાંદરીએ કેન્ડી ઝૂંટવી લીધી અને પોતાના મોંમાં મૂકી દીધી. હવે વાંદરું એ કાંઈ માણસ નથી. કોઈ માણસને જો કંઈ લેવાની ઇચ્છા થઈ હોત તો દાદીમાના દેખતાં એ એવું ન કરત. પણ આ વાંદરીએ તો દાદીમાના દેખતાં જ એવું કર્યું અને ખરેખર એમને રડાવ્યાં પણ ખરાં.

દાદીમા બોલ્યાં :

'આ ખંડમાં પૂંછડીવાળું આવી જાતનું વાંદરું રહે એ કોઈ પણ રીતે ચલાવી ન લેવાય. એ મને બિવડાવવાની, અંધારામાં મારા પર કૂદવાની, મારી કેન્ડી ખાવાની. ના, હું આ ઓરડામાં આ વાંદરી સાથે રહી જ નહીં શકું. અમારા બેમાંથી કોઈ એકે પ્રાણીઘરના બાગમાં જવું જોઈએ. હું ત્યાં રહેવા જઉં ? ના, એને જ ત્યાં જવા દો, અને હું તો મારા ઓરડામાં જ રહીશ.'

આલ્યોશાએ એની દાદીમાને કહ્યું :

'દાદીમા, તમારે પ્રાણીઘરમાં રહેવા જવું નહીં પડે. હું ખાતરી આપું છું કે હવે આ વાંદરી તમારું કશું જ નહિ ખાય. હું એને આપણી રીતભાતો શીખવાડીશ. ચમચા વડે ખાવાનું અને ગ્લાસ વડે ચા પીવાનું પણ શિખવાડીશ. હવે બાકી રહી કૂદવાની વાત. તો એમાં હું એને છત પરના દીવા પર ચડવાની મના નહીં કરી શકું. અને ત્યાંથી એ તમારા માથા પર પણ કૂદે ખરી. પણ મૂળ વાત એ કે એવું થાય તો તમારે ગભરાઈ ન જવું. કારણ કે છેવટે તો આફ્રિકામાં હરહંમેશ કૂદકા મારતી આ નિર્દોષ વાંદરી છે.'

બીજા દિવસે આલ્યોશા દાદીમાને વાંદરીની સંભાળ રાખવાનું કહીને નિશાળે ગયો. પરંતુ દાદીમાએ વાંદરીની સંભાળ ન લીધી. એમણે વિચાર્યું, 'હવે વળી મારે આ દુષ્ટની સંભાળ પણ રાખવાની ?' અને એમ વિચારતાં એઓ આરામખુરશી પર ઊંઘી ગયાં.

અને આપણી વાંદરી એક ઉઘાડી બારીમાંથી ગલીમાં ચુપકીદીથી સરકી પડી અને તડકાવાળી જગ્યાએ ગઈ. કોઈને ખબર નથી. એવું પણ હોય કે એને ટહેલવાનું મન થયું હોય, પણ મોટે ભાગે તો પોતાના માટે કંઈ ખરીદવા કોઈ દુકાનમાં ઘૂસવાનું એણે નક્કી કર્યું. પૈસા તો હતા નહીં એટલે પહેલાંની જેમ જ.

એ ગમે તે હોય, એ વખતે ઘરડો અને અપંગ ગેવરિલિચ એ ગલીમાંથી પસાર થતો હતો. એ ગરમ પાણીના હોજ તરફ નાહવા માટે જઈ રહ્યો હતો. એના એક હાથમાં એક થેલી હતી. એ થેલીમાં સાબુ અને ચડ્ડી હતાં.

એણે વાંદરી જોઈ. શરૂઆતમાં તો એને પોતાની આંખો પર વિશ્વાસ ન આવ્યો કે પોતે જે જુએ છે તે સાચું છે. એણે વિચાર્યું : 'હશે કંઈ !' સવારના પહોરમાં જ એણે પ્યાલો ભરીને બીઅર પીધો હતો.

વાંદરી તરફ એ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો છે અને વાંદરી પણ એને જોઈ રહી છે. કદાચ એ વિચારી રહી હોય : 'આ વળી હાથમાં થેલી લઈને ઊભેલો કયા પ્રકારનો ચાડિયો છે ?'

છેવટે, ગેવરિલિચને જણાયું કે એ ખરેખર વાંદરી જ હતી, પોતે સ્વપ્નું જોઈ રહ્યો ન હતો, અને પછી તો એ વિચારવા લાગ્યો :

'હું ધારું છું કે આ મારા હાથે પકડાઈ જશે. આવતી કાલે હું એને બજારમાં લઈ જઈશ, અને સો રૂબલમાં વેચી મારીશ. એ પૈસા વડે બીઅરના દસ ગ્લાસ ખરીદી શકીશ.' મનમાં આવા વિચારો કરીને વાંદરીને પકડવા 'કિટ્ટી, કિટ્ટી....લે, અહીં આવ.' કહેતોકને લપક્યો.

એ ન આવી. એ જાણતો હતો કે એ બિલાડી નથી. પણ એની સાથે કઈ ભાષામાં વાતચીત કરવી એની ગમ એને ન પડી. થોડી વાર રહીને એને ખ્યાલ આવ્યો કે આ તો બધાં પ્રાણીઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જન છે. પછી એણે પોતાના ગજવામાંથી સાકરનો ટુકડો કાઢ્યો અને વાંદરીને બતાવ્યો તથા નીચા નમીને કહ્યું :

'સુન્દર વાંદરી ! લે, તારે આ સાકરનો ટુકડો ખાવો છે ?'

વાંદરી કહે છે : 'જો તમે રાજી હો તો મને લાગે છે...' એ ખરેખર તો કશું જ બોલી ન હતી. પણ એ માત્ર થોડી આગળ વધી, અને સાકરનો ટુકડો ખૂંચવી લીધો અને એ ખાવા માંડ્યો.

ગેવરિલિચે એને હાથમાં લઈ લીધી અને થેલીમાં મૂકી. એને થેલીમાં ગરમી અને હૂંફ મળ્યાં. આપણી વાંદરી બહાર કૂદી નહીં. કદાચ એણે વિચાર્યું હોય : 'ચાલો, આ કાળિયો છો મને એની થેલીમાં નાખીને લઈ જાય. એમાં મજા તો આવે જ છે.'

ગેવરિલિચે પહેલાં તો વિચાર્યું કે પોતે એને સીધો ઘેર જ લઈ જશે, પણ એ પાછો આવવા માગતો ન હતો એટલે વાંદરીને લઈ ને એ હોજ તરફ ગયો. એણે વિચાર કર્યો, 'એને લઈને હું હોજ પર જાઉં એ પણ ઠીક છે. હું ત્યાં એને નવડાવીશ. એટલે એ ચોખ્ખી થશે અને પછી તો એને જોવી પણ ગમશે. હું એના ગળે ટાઈ બાંધીશ અને પછી તો બજારમાં એના પેસા પણ સારા ઊપજશે.'

ને એટલે એ હોજ પર એની વાંદરીને લઈને ચાલ્યો ને એને નવડાવવા માંડ્યો.

આફ્રિકાના જેટલી જ ત્યાં પણ ગરમી હતી. અને આપણી વાંદરી આવા ગરમ વાતાવરણમાં બહુ ખુશ થઈ, પૂરેપૂરી નહીં. કારણ કે ગેવરિલિચે સાબુથી નવડાવવા માંડી, ત્યાં જ થોડો સાબુ એનાં મોંમાં ગયો. એ કંઈ સ્વાદિષ્ટ ન હતો, પણ એટલો બધો ન હતો કે જેથી કોઈ ચીસ પાડે, ખેંચતાણ કરે અને નાહવા માટે ના પાડી દે. એ ગમે તે હોય, પણ આપણી વાંદરીએ થૂંકી નાખ્યું, પણ ત્યાં વળી થોડો સાબુ એની આંખોમાં પણ લાગી ગયો, અને આથી તો વાંદરી સાવ ત્રસ્ત થઈ ઊઠી. એણે ગેવરિલિચની આંગળી કરડી ખાધી અને પોતાના હાથ ખૂંચવી લીધા અને ઝનૂની બનીને હોજની બહાર કૂદી પડી.

લોકો જે ઓરડામાં કપડાં બદલતા હતા ત્યાં એ આવી ચઢી. એટલે બધા ગભરાઈ ગયા. કોઈને ખબર ન પડી કે એ વાંદરી છે. એમણે જોયું કે ગોળ, સફેદ અને ફીણવાળી કોઈ વસ્તુ અંદર કૂદી પડી છે. પહેલાં તો એ કોચ પર ધસી, પછી સ્ટવ તરફ અને ત્યાંથી એક ખોખા પાસે, ત્યાથી કોઈના માથા પર, ત્યાંથી ફરી પાછી સ્ટવ પાસે કૂદીને આવી.

કેટલાક બીકણ લોકો બૂમબરાડા પાડવા લાગ્યા, અને હોજમાંથી બહાર નાસવા લાગ્યા. અને આપણી વાંદરી પણ દાદરા પરથી નીચે ઊતરીને બહાર ધસી.

ત્યાં નીચે કેશિયરની એક બારીવાળી નાની દુકાન હતી, વાંદરી બારીમાં એ ઈરાદાથી કૂદી કે ત્યાં એને વધુ આરામ મળશે. વળી, ત્યાં ઘોંઘાટ, શોરબકોર કશું જ નહીં હોય. પણ તે દુકાનમાં ગલ્લા પર બેઠેલી જાડી સ્ત્રી એને જોઈને 'ઓહ !' કરતીકને છળી મરી અને દુકાનમાંથી બહાર નીકળવા ચીસો પાડવા લાગી .

'બચાવો બચાવો ! મારી દુકાન પર બોમ્બ પડ્યો. મને વેલેરીઅનનાં ટીપાં સૂંઘાડો,'

આપણી વાંદરી આ બૂમબરાડાથી ધરાઈ ગઈ. એ દુકાનમાંથી નાઠી અને ગલીમાં દોડવા માંડી.

ત્યાં ગલીમાંથી એ દોડી રહી છે, એનું આખું શરીર ભીનું છે, સાબુના ફીણવાળું પાણી તેના શરીર પરથી દદડે છે. ફરી પાછા લોકો એની પાછળ દોડી રહ્યા છે. બધાની આગળ છોકરાઓ, તેમની પાછળ મોટેરાઓ અને તેમની પાછળ પોલિસ અને બધાની પાછળ અડધો નાગો આપણો ગેવરિલિચ હાથમાં બૂટ પકડીને દોડે છે. એકાએક એટલામાંથી જ એક કૂતરો કૂદી પડ્યો. એણે ગઈ કાલે જેનો પીછો પકડેલો એ જ વાંદરી જોઈ.

એને જોઈને આપણી વાંદરી વિચાર કરવા લાગી : 'ચાલો ભાઈઓ, હવે તો હું જઈ રહી છું.'

પરંતુ આ વખતે કૂતરાએ એનો પીછો ન પકડયો. માત્ર એણે દોડતી વાંદરી તરફ જોયું અને નાકમાં થયેલું ભયંકર દરદ યાદ આવ્યું. ને દોડ્યો નહીં, પણ ત્યાંથી દૂર ગયો. કદાચ એ વિચારતો હતો : 'વાંદરાઓ પાછળ દોડવા માટે મારી પાસે કંઈ વધારે નાક નથી.' એ દૂર ગયો ખરો પણ ગુસ્સે થઈને ભસવા લાગ્યો, જાણે કહેતો ન હોય કે દોડ, પણ ધ્યાનમાં રાખજે કે હું અહીં છું.

બરાબર આ જ વખતે નિશાળેથી આવીને આલ્યોશા પોપોવે પોતાની પ્રિય વાંદરીને ઘેર ન જોઈ. એને બહુ દુઃખ થયું અને એની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. 'હવે એ અદ્‌ભુત અને પ્રેમાળ વાંદરી ફરી કદી મને નહિ મળે.' એણે મનમાં વિચાર્યું.

કંટાળો અને દિલગીરીમાંથી છૂટવા એ ગલીમાં બહાર નીકળ્યો. એ ગલીમાં નિરાશ હૈયે ચાલે છે અને એકાએક લોકોને દોડતા જુએ છે. શરૂઆતમાં તો એને ખ્યાલ જ ન આવ્યો કે બધા એની વાંદરી પાછળ દોડી રહ્યા છે. એને તો એમ જ લાગેલું કે હવાઈ હુમલાનું સાયરન વાગ્યું હશે એટલે લોકો દોડી રહ્યા છે. પણ થોડી વારમાં આખા શરીરે ભીંજાયેલી અને સાબુના ફીણવાળી પોતાની વાંદરી એણે જોઈ. એ એની પાસે દોડી ગયો અને પોતાના હાથમાં લઇને પોતાના શરીર સાથે દબાવી રાખી જેથી કોઈ છીનવી ન લે. એટલે બધા લોકો દોડતા અટકી ગયા અને એની આજુબાજુ ઘેરાઈ વળ્યા.

ત્યાં જ આપણો ઘરડો ગેવરિલિચ ટોળામાંથી રસ્તો કાઢતો આવ્યો. એ બધાને પોતાની કરડી ખાધેલી આંગળી બતાવતો હતો.

'ભાઈઓ, જે વાંદરીને હું આવતી કાલે બજારમાં વેચવાનો છું એ વાંદરી આ છોકરાના હાથમાં ન જવા દેતા. મારી આંગળી પર ભરેલું બચકું જુઓ. એ મારી વાંદરી છે. લો, બધા આ સૂજી ગયેલી આંગળી જુઓ. હું સાચું કહું છું એની આ સાબિતી.'

આલ્યોશા પોપોવ બોલ્યો : 'ના, આ વાંદરી એની નથી. આ મારી છે. તમે બધાએ જોયું ને કે એ કેટલા ઉમળકાથી મારી પાસે આવી ગઈ. હું સાચું કહું છું એની આ પણ સાબિતી છે.'

પણ ત્યાં વળી એક બીજો માણસ પણ ટોળામાં ફૂટી નીકળ્યો. એ જ વાંદરીને પોતાની મોટરમાં લાવેલો. એ કહે છે

'ના, આ વાંદરી બેમાંથી એકેની નથી. એ મારી છે. કારણ કે હું એને અહીં લાવેલો. પણ હવે પાછો હું લશ્કરમાં જઈ રહ્યો છું એટલે અત્યારે જેના હાથમાં વાંદરી છે તેને

જ હું એ આપીશ. જે નિર્દયતાથી માત્ર દારૂ પીવા માટે જ એને બજારમાં વેચવા માગતો હોય એવા માણસને હું એ આપવા માગતો નથી. વાંદરી આ છોકરાની જ છે.'

બધા લોકોએ તાળીઓ પાડી અને આલ્યોશાના મોં પર આનંદ છવાઈ ગયો. વાંદરીને વધુ જોરથી દબાવી અને વિજયભર્યા સ્મિત સાથે એને ઘેર લઈ ગયો.

કરડાયેલી આંગળી લઈને ગેવરિલિચ હોજ પર નાહવા માટે પાછો ગયો.

અને ત્યારથી વાંદરી આલ્યોશા પોપોવ સાથે રહી છે. અત્યારે પણ એની સાથે જ છે. હું હમણાં જ બોરીઝોવ ગયો હતો. વાંદરી આલ્યોશા સાથે કેવી રીતે રહે છે એ જોવા જ ત્યાં ગયો. હવે તો એ સારી રીતે રહે છે. એ હવે નાસી જતી નથી. બહુ આજ્ઞાંકિત થઈ છે. રૂમાલ વડે નાક લૂછે છે, અને બીજા કોઈની કેન્ડી ખૂંચવી લેતી નથી. એટલે દાદીમા બહુ ખુશ રહે છે. એના પર ગુસ્સો કરતાં નથી અને એને પ્રાણીઘરમાં મૂકી આવવાની વાત પણ કરતાં નથી.

હું જ્યારે આલ્યોશાના ઓરડામાં દાખલ થયો ત્યારે ટેબલ પાસે વાંદરી બેસી રહેલી, ટોકીઝોમાં ટિકિટબારી પર જેવી રીતે કોઈ બેસે છે એવી અદાથી. એ ભાતની ખીર ચમચા વડે ખાતી હતી.

આલ્યોશાએ મને કહ્યું :

'મેં એને આપણી બધી રીતભાતો શિખવાડી છે. હવે બધાં બાળકો અને ઘરડાઓ પણ મેં એક ઉત્તમ દાખલો બેસાડ્યો હોય એ રીતે એને જુએ છે.'

અનુ. શિરીષ પંચાલ

પ્રાણીશાસ્ત્ર

મિલોસ માકુરેક

૧. જિરાફ

જિરાફ જ્યારે સ્કૂલમાં ભણતી હતી ત્યારે ગણિત ને વાચનના વિષયોમાં એને સહુથી વધુ માર્ક મળતા હતા, પણ વ્યાયામના વિષયમાં એનો નંબર અચૂક છેલ્લો જ આવતો હતો કારણ કે એ કેમેય ગુલાંટ મારી જ શકતી નહોતી, પ્રયત્ન કરી કરીને એ થાકી જતી તો પણ એ ગુલાંટ મારી જ શકતી નહોતી, એને લીધે એ એકદમ દુઃખી થઈ ગઈ હતી, સહુ કોઈ એને કહેતા હતા, જો, ગુલાંટ આ રીતે મારવી જોઈએ, આમ સહેલું છે, નહીં ? પણ જિરાફે થાય તેટલા પ્રયત્ન કર્યા તો પણ એને ગુલાંટ મારતાં આવડ્યું નહીં, એની ડોક આડી આવતી હતી, ને એના શિક્ષકે તો માથું ધુણાવ્યું, ઓહ જિરાફ, તું તે કેવી જડભરત છે, આમ ને આમ તો તારો રિપોર્ટ કેટલો ખરાબ આવશે ને પછી તારા માબાપ શું કહેશે, ને જિરાફ તો એટલું રડી, એટલું રડી કે એની પાસેથી જે કોઈ પસાર થયું એ સહુને એમ જ લાગ્યું કે વરસાદ પડવા માંડ્યો છે. ને જ્યારે સ્કૂલનું વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું ને સહુને રિપોર્ટ વહેંચાઈ ગયા ત્યારે જિરાફને વ્યાયામના વિષયમાં ખરેખર ખરાબમાં ખરાબ માર્ક મળ્યા ને એ તો પહેલાં કરતાંયે વધુ પોશપોશ આંસુએ રડવા માંડી, ને એ જ્યારે ઘરે પહોંચી ત્યારે એનાં મા ને બાપે પૂછ્યું કે શું થયું, ને જિરાફે તો સાચેસાચું કહી દીધું કે વ્યાયામના વિષયમાં ખરાબમાં ખરાબ માર્ક મળ્યા છે, ને એનાં મા ને બાપ તો કાંઈ બોલ્યાં જ નહીં પણ બાજુના ઓરડામાં ચાલી ગયાં ને કંઈ કેટલીયે વાર મસલત કરીને પાછાં આવ્યાં ત્યારે પોતાના જૂના સ્કૂલરિપોર્ટ પણ સાથે લઈ આવ્યાં, ને એમની દીકરીએ એમાં નજર કરી ત્યારે એને ખબર પડી કે એ બંનેને પણ વ્યાયામના વિષયમાં તો ખરાબમાં ખરાબ માર્ક મળ્યા હતા.

૨. ઝીબ્રા

ઝીબ્રા વિરલ પ્રાણી છે. સાચું કહું તો ઝીબ્રા વરસોવરસ વિરલ ને વિરલ થતાં જાય છે, ને એ આટલા વિરલ હોય ને આખોય વખત વિરલ ને વિરલ થતા જાય તો એમાં જરાય નવાઈ નથી, ઝીબ્રા બીજા કોઈ પણ તપખીરિયા કે કાળા ઘોડાની જેવા ઘોડા થતા જાય છે, ઝીબ્રા આખોય વખત વિરલ ને વિરલ થતા જાય છે, ને એ સાવ સ્વાભાવિક છે કારણ કે પટાદાર જર્સી તો મફતેય મળતાં નથી કે પૈસા દેતાંય મળતાં નથી, એક ઘરડી ઝીબ્રા પોતાની દીકરીઓને લઈને એક દુકાનમાં જાય છે ને દુકાનદારના માણસને કહેવા માંડે છે, મારે મારી આ દીકરીઓ માટે બે જર્સી લેવાં છે, પણ દુકાનદારનો માણસ કહે છે, માફ કરજો બાઈસાહેબ, પણ અમારે ત્યાં તો પટાદાર જર્સી સાવ ખલાસ થઈ ગયાં છે, તમે એકાદ બે અઠવાડિયાં પછી આવીને તપાસ કરજો ને, અમારે ત્યાં કદાચ નવો માલ આવી ગયો હશે. પરંતુ નવો માલ તો આવતો જ નથી, આખોય વખત આ રીતે કાંઈ દુકાને દુકાને ઓછું ભટકવા જવાય છે, ને ઝીબ્રા તો મોટા ને મોટા થતા જાય છે, તમે જ કહો કાંઈ પણ પહેર્યા વિના એમનાથી કાંઈ બહાર ઓછું જઈ આવી શકાય છે, ને એટલે અંતે બધા જ તપખીરિયા કે કાળા ઘોડા પહેરે છે એવું ચાલુ ઢબનું લાંબી બાંયવાળું તપખીરિયું કે કાળું જર્સી વેચાતું લઈ લે છે, હવે કહો, ઝીબ્રા આટલું વિરલ પ્રાણી થતું જાય છે એમાં તમને કોઈ નવાઈ લાગે છે ખરી ?

૩. શેળો

શિયાળાની સાંજ લાંબી ને સુસ્ત હોય છે, શિયાળામાં કોઈ પણ જાતનો વિનોદ ગમે છે. આમેય આખોય વખત કાંઈ ઊંઘી ઓછું જવાય છે, પણ શિયાળામાં બિચારો શેળો બીજું શું કરે, શેળાઓનું કુટુંબ બીજું શું કરે, એટલે એ બધા તો બસ છત સામે આંખ માંડીને પડ્યા રહે છે, બોલવાનું એમને કંઈ સૂઝતું નથી, શિયાળો એવો તો લાંબોલસ હોય છે, સાચેસાચ પાગલ બનાવી દે છે, આખોય વખત એમનાથી કાંઈ ઊંઘની ગોળી ઓછી લીધા કરાય છે, ને એટલે શેળાઓ ગ્રામોફોન તેમ જ ઉનાળાના જેવા કે દેડકાંનું ડ્રાંઉ ડ્રાંઉ કે એના જેવા જ બીજા કોઈક અવાજની રેકોર્ડ વેચાતી લેવાનું નક્કી કરે છે. ને આ ગ્રામોફોન વેચાતું લેવા માટે પૈસા બચાવવાનું શરૂ કરે છે, એમ ને એમ વસંત પછી ગ્રીષ્મ એમ કરતાં કરતાં છેક શરદઋતુ સુધી પૈસા બચાવે છે, ને પછી દુકાને જઈને કોઈકનું વપરાયેલું ગ્રામોફોન વેચાતું લે છે ને એની સાથે ઉનાળાના અવાજની, દાખલા તરીકે દેડકાના ડ્રાંઉ ડ્રાંઉ જેવા અવાજની રેકોર્ડ વેચાતી લે છે, પણ હવે એ જેવા એના પૈસા ચૂકવવા જાય છે તેવી જ એમને ખબર પડે છે કે એમની પાસે પીન લેવાના પૈસા તો બચતા જ નથી, ને આ તો

આઘાત જ કહેવાય ને કારણ કે પીન વિના ગ્રામોફોન ને રેકોર્ડ શા કામનાં, શેળાઓ તો સૂનમૂન થઈ જાય છે, હતાશ થઈને ઘર તરફ પાછા વળે છે, કહે છે, તો હવે આપણી પાસે ગ્રામોફોન આવી ગયું પણ પીન માટે બીજું એક વરસ હજી આપણે પૈસા બચાવવા પડશે, પણ એ બધા જ્યારે ઘરે આવી પહોંચે છે ત્યારે નાનામાં નાનો શેળો હરખમાં આવીને ઓરડામાં ઠેકડા મારવા માંડે છે, બીજા બધા શેળાઓને થાય છે, આ તો પાગલ થઈ ગયો છે, પણ નાનામાં નાનો શેળો બોલી ઊઠે છે, આપણે તે વળી પીનની શી જરૂર છે, આપણે તો શેળા છીએ, નથી શું, આપણી પાસે તો પચાસ પચાસ વરસ સુધી ચાલે એટલી પીનો છે, ને શેળાઓ એકબીજાની સામે જોઈ રહે છે ને હસવા માંડે છે ને ગ્રામોફોન વાગવા માંડે છે ને આખોય શિયાળો, ત્યાંથી માંડી છેક વસંત ઋતુ સુધી વાગ્યા જ કરે છે.

૪. ઊંટ

ઊંટનું જીવન કાંઈ એટલું બધું આનંદમાં નથી વીતતું, એનું જીવન આનંદમાં વીતે છે એવું તો તમે માનતા જ નહીં, એને તો કેળાં ને સંતરાં ને બીજી બધી વસ્તુઓથી ભરેલાં કંઈ જાતજાતનાં ખોખાં ને પેટીપટારા ઊંચકવા પડે છે, વહેલી સવારથી તે છેક રાત સુધી ઊંચકવા પડે છે. ને એનું કામ જ્યારે ખતમ થાય છે ત્યારે એ દુકાને જાય છે ને પોતાને માટે થોડી ચિંગમ વેચાતી લે છે ને ચાવવા માંડે છે, કેમ શા માટે ન ચાવે. એને બસ આ એક જ આનંદ રહ્યો છે ને એને ઝાઝી કિંમત પણ ચૂકવવી પડતી નથી, પણ બધાં જ ઊંટ કાંઈ એક સરખા નથી હોતાં. ને એક શુભ દિવસે એક ઊંટ નક્કી કરે છે, મારે ચિંગમમાં પૈસા નથી વેડફી દેવા પણ એને બદલે પૈસા બચાવવા છે ને પરદેશમાં રજા માણવા જવું છે, આખોય દિવસ એ જે ખોખાં ને પેટીપટારા ઊંચકતું હતું એના પર લખેલા અજાણ્યા શહેરનાં અજાણ્યાં નામ વાંચ્યા કરે છે, ને પછી વિચાર કરે છે, ત્યાં બધા કઈ રીતે જીવે છે એ મારે જાતે જઈને શા માટે ન જોવું, અહીંયાનું જીવન તો એકદમ નીરસ છે, બસ જ્યાં જુઓ ત્યાં ચિંગમ ખાતાં ઊંટ જ જોવા મળે છે, બીજુ કંઈ જ જોવા મળતું નથી, ને આ ઊંટ સ્ટેશને જઈને ટ્રેનની ટિકિટ લે છે ને કેમેરા વેચાતો લે છે ને મુસાફરીએ ઊપડે છે. પણ પરદેશમાં એ જે કાંઈ જુએ છે એનાથી એને ખાસ કોઈ જ રોમાંચ થતો નથી, જરા કલ્પના કરો, પરદેશમાં એ કોઈક વિશાળ રેસ્તોરાંમાં દાખલ થાય છે, ને ત્યાં શું જુએ છે, ત્યાં જે કોઈ બેઠા છે એ બધા જ બસ ચિંગમ ખાવામાં જ મશગુલ છે, ને ઊંટ સ્વાભાવિક રીતે જ બેચેન બની જાય છે ને મનોમન કહે છે, અરે, હું તે કેવું ઊંટ છું, મેં શું આ માટે પૈસા બચાવ્યા હતા, આ માટે શું મેં મારા એકના એક આનંદનો ભોગ આપ્યો હતો, ને એ તો બને તેટલી ઝડપે ઘરે પાછું જાય છે, ને જ્યારે ઘરે આવી પહોંચે છે ત્યારે એ પણ બીજાં બધાં ઊંટની જેમ જ ચિંગમ વેચાતી લે છે.

૫. રેશમનો કીડો

રેશમનો કીડો રેશમી સ્કાર્ફ ને બ્લાઉઝ, ઈવનિંગ ગાઉન ને એવી એવી કંઈ ભાતભાતની સુંદર વસ્તુઓ બનાવે છે, રેશમના કીડાએ પોતાના જમાનામાં વેશભૂષાના સર્વશ્રેષ્ઠ કલાકાર માટે અનેક અનેક વસ્તુઓ, ખૂબ ખૂબ કિંમતી વસ્તુઓ બનાવી છે, ને એક વાર ક્રિસ્તિયોં ધોરને ત્યાં ફેશન શો યોજ્યો છે. એમાં આમંત્રિત મહેમાનોને જ પ્રવેશનો અધિકાર છે, ખૂણેખૂણેથી ફેશનના ફિરસ્તાઓ મોટરોમાં બેસીને આવી રહ્યાં છે. ને રેશમનો કીડો ત્યાંથી પસાર થાય છે ને વિચાર કરે છે, આ તો જોવા જેવું લાગે છે, ને એને અંદર જવાનું મન થાય છે, પગથિયાં ચડીને ઉપર જાય છે પણ ત્યાં મથાળે તો યુનિફોર્મમાં સજ્જ, દ્વારપાળ ઊભો છે, એ એને પૂછે છે, સાહેબ, આપની પાસે ઇન્વિટેશન છે ?

રેશમના કીડા પામે ઇન્વિટેશન નહોતું, એને વળી એ ક્યાંથી મળે, આટલી બધી સુંદર રેશમી વસ્તુ વણવામાં એ એટલો બધો ગુંથાઈ ગયો હોય છે કે ઇન્વિટેશનની ચિંતા કરવા જેટલી એને ફુરસદેય નથી હોતી. ને એટલે એ તો પગથિયાં ઊતરી જાય છે ને પાછો રસ્તા પર આવે છે, મોટા ચોકમાં નિરુદ્દેશ આમતેમ લટાર મારે છે ને પછી ઘરે જાય છે ને ઊંઘી જાય છે, સવારે આટલું બધું કામ કરવાનું પડ્યું હોય એટલે એ બીજું કરે પણ શું ?

૬. શાહમૃગ

શાહમૃગને ખૂબ લાંબા પગ હોય છે ને જ્યારે એના પર આફત આવી પડે છે ત્યારે એ પીઠ ફેરવીને બસ દોડવા જ માંડે છે, એ ખરેખર ઝડપથી, ખૂબ જ ઝડપથી દોડવા માંડે છે, પણ કેટલીક વાર દુર્દૈવના પગ શાહમૃગના પગ કરતાંયે વધુ લાંબા હોય છે. દુર્દૈવ કંઈ કેટલીયે જાતનાં હોય છે, કેટલાંકના પગ ટૂંકા, ગંઠાયેલા હોય છે તો કેટલાંકના પગ લાંબા ને પાતળા હોય છે ને એના પંજામાંથી ભાગી છૂટવાની આશા તો શાહમૃગ પણ સેવી શકતું નથી.

દુર્દૈવના હાથમાંથી ભાગી છૂટવાનું નહીં બની શકે એવું શાહમૃગને ભાન થાય છે ત્યારે એ ઝડપથી ચારેકોર નજર ફેરવી લે છે, રેતીનો ઢગ શોધી કાઢે છે, એ તરફ દોડી જાય છે ને એમાં પોતાનું માથું ખોસી દે છે. પણ જગતમાં તો રેતીનો પાર નથી, જગતમાં તો રેતીના જેટલી રેતી છે, ને એને લીધે ઘણી વાર ખૂબ માઠાં પરિણામ આવે છે કારણ કે રેતીના કયા ઢગલામાં પોતે માથું ખોસી દીધું હતું એ શાહમૃગને હંમેશાં યાદ આવતું નથી. આવા શાહમૃગને ઓળખી કાઢવાનું સાવ સહેલું છે, કારણ કે એ તો માથાવિહોણું આમ તેમ ભટકતું હોય છે, નથી ખાઈ શકતું ને નથી ઊંઘી શકતું. રેતીનો ઢગ જુએ

છે ને લાત મારીને તોડીફોડી નાખે છે, પણ એથી કાંઈ જ લાભ થતો નથી કારણ કે એ વખતે એ પોતાના ભેજાનો ઉપયોગ નથી કરતું.

ને આ આખો ય વખત એનું માથું રેતીના ઢગલામાં પડ્યું પડ્યું મનોમન મલકાયા કરે છે, ને મલકાતાં વિચાર કરે છે, અચ્છા, અચ્છા, અંતે હું દુર્દૈવના પંજામાંથી ભાગી છૂટ્યું, મેં એને ખરેખર હરાવી દીધું, હું કેવું બુદ્ધિશાળી માથું છું, ખરેખર કેટલું ડાહ્યું માથું છું. પરંતુ એને જરાય ખબર નથી પડતી કે બહાર તારાભર્યા આકાશના ચંદરવા હેઠળ શું શું બની રહ્યું છે, એને જરાય શંકા પણ નથી પડતી કે એનું શાહમૃગ, દુર્દૈવના હાથમાંથી ભાગી છૂટવામાં નિષ્ફળ નીવડેલું, એનું કમભાગી શાહમૃગ ગામમાં આમતેમ ભટક્યા કરે છે.

૭. કાચંડો

નિશાળમાં બાળકો બિલાડી અને ઈયળ ને સૂકું પાન, સફેદ કોબિજ, જામફળ ને ગોકળગાય દોરતાં શીખે છે, પણ કોણ જાણે કેમ એમને કાચંડો દોરતાં શીખવવાનું કોઈને સૂઝતું જ નથી. એના કારણનું મૂળ આ માન્યતામાં રહ્યું છે કે કાચંડો દોરવાનું અતિશય અઘરું છે. આનાથી વધારે સત્યથી વેગળી વાત બીજી એકેય નથી, બીજા કોઈ પણ પ્રાણી કરતાં કાચંડો દોરવામાં સહેલામાં સહેલો છે. એને માટે કઈ ક્રેયોન વાપરવી એની તમારે ચિંતા કરવી જ પડતી નથી, તમે ભલે ને ગમે તે ક્રેયોન પસંદ કરો એ સાચી જ પડવાની.

ને ખુદ કાચંડો આવે ને ફરિયાદ કરે : આ શું માંડ્યું છે, હું પીળા રંગનો છું છતાં મને આસમાની રંગનો કેમ દોર્યો છે, તો તમારે આટલું જ કહી દેવાનું : પણ ભાઈ, આ તો તારો ગઈ કાલનો પોર્ટ્રેટ છે, આ વાત તો તમે એકદમ નીડરતાથી કહી શકો, એમાં જરાય જોખમ નથી, ગઈ કાલે પોતે કેવો દેખાતો હતો એ કાચંડો કેમેય યાદ જ નહીં કરી શકે, ને એટલે એ વાત બદલવાનો પ્રયત્ન કરશે.

જરાક ખંત રાખીએ તો કાચંડાનો હવે પછીનો પોર્ટ્રેટ આપણે અત્યારથી જ દોરી શકીએ. ચાલો આપણે પહેલેથી જ કલ્પના કરી લઈએ: ધારો કે કાચંડો ચોકડીદાર ટેબલક્લોથ પર બેસવાનું પસંદ કરે તો ? તો ચાલો આપણે ચોકડીદાર કાંચડો દોરી લઈએ, એમાં આપણે બેશક નહીં જ હારી જઈએ.

તેમ છતાં એમાં આપણે બેશક લાભ પણ નહીં પામીએ. કાચંડાને પોતાના પોર્ટ્રેટ વેચાતા લેવાની આદત હોતી જ નથી. જુઓ ને, ખરેખર અચરજ પામવા જેવું કાંઈ નથી. પોતાને એ ઓળખી જ શકતા નથી. ને બીજી પણ એક અણગમતી વાત છે. બે કાચંડા જો સામસામા મળી જાય તો પણ એકબીજાને ક્યારેય નમસ્તે કરતા નથી. બંનેય એકબીજાને જોતા જ નથી. ને કોઈક ઠેકાણે કાચંડાનું આખું એક ટોળું ભેગું થઈ જાય તો પણ એવું લાગે છે કે જાણે એ બધા ત્યાં છે જ નહીં. આને લીધે જ કાચંડો વિરલ પ્રાણી કહેવાય

છે. બાકી એ પણ બીજા કોઈ પણ પ્રાણી જેવું પ્રાણી છે ને અભ્યાસક્રમમાં ગોકળગાય, બિલાડી ને ઈયળની જોડાજોડ એનો પણ સમાવેશ થાય છે. મજાની વાત તો એ છે કે બધા જ નારંગી, લીલા ને ગુલાબી રંગના સુંદર કાચંડાઓ મરી જાય છે ત્યારે એક સરખા દેખાય છે. અથાણા માટે એમને સ્પિરિટમાં બોળી રાખવામાં આવે છે ત્યારે એ બધા જ એકસરખા અનાકર્ષક ભૂખરા રંગના લાગે છે.

૮. વ્હેલ

વ્હેલ મહાકાય માછલીઓમાંયે મહાકાય માછલી છે, ને નાની માછલીઓમાં જે કાંઈ આપણા ધ્યાનમાં ક્યારેય આવે નહીં એવું કંઈ કેટલુંયે નજરોનજર દેખાડવા માટે એનો અસરકારક ઉપયોગ કરી શકાય છે, ને એટલે જ માછલીઓની સ્કૂલના હેડમાસ્તર વ્હેલને પૂછે છે ને એનાં જઠર ને કાળજું દેખાડવામાં કેવાં છે એ વિદ્યાર્થીઓ નજરે જોઈને ખાતરી કરી લે એ માટે એમને પર્યટને આવવા દેવાની રજા માગે છે, વ્હેલને એનો જરાય વાંધો નથી,એને મન કાંઈ શિક્ષણની કિંમત જરાય ઓછી નથી, ને નાની માછલીઓ તો એકદમ ઉત્સાહમાં આવી જઈ ઘરે જઈને એ બધી પોતાના માબાપને કહે છે. તમને ખબર છે. અમે તો કાલે વ્હેલના જઠરને પર્યટને જવાનાં છીએ, ને એમની બા એમને શિખામણ આપે છે કે જોજો, ડાહ્યા થઈને રહેજો, તમારાં બહેન તમારી સાથે જ આવવાનાં છે ને, નહીં તો એમને કેવું લાગશે, ને પછી તો સવારે આખીયે સ્કૂલ વ્હેલના મોઢાની બહાર ભેગી થાય છે, બરાબર આઠને ટકોરે વ્હેલ મોઢું ઉઘાડે છે. ને બહેન નાની માછલીઓને કહે છે, આ આપણા માથાની બરાબર ઉપર છે ને, તે તાળવું છે, જુઓ એનો લાલ રંગ કેટલો સરસ છે. ને હવે ચાલો આપણે આગળ જઈએ, આ ગળું છે ને આ અન્નનળી અરે અરે, કહ્યું ને કે તમારે ક્યાંય હાથ લગાડવાનો નથી, વિશાળ અવકાશમાં એના અવાજના પડછંદા ગાજે છે, ને નાની માછલીઓ જિજ્ઞાસાથી ચારેકોર નજર ફેરવે છે, જઠરમાં આવી પહોંચે છે ત્યારે અંદરોઅંદર ગુસપુસ કરે છે, અરે જો મારા બાપુજી ને મારા દાદા, ને મારા કાકાનો મોર્ટિમર એ બધાનો અહીંયાં અંત આવ્યો હતો, ને એ સહુ એકીટશે જોતાં જોતાં વિચાર કરે છે, મોટા થઈશું ત્યારે એક દિવસ કદાચ આપણો અંત પણ અહીંયાં જ આવશે, પણ હજી તો એને ખૂબ ખૂબ વાર છે, એ પહેલાં તો આપણે હજી ઘણું ઘણું શીખવાનું બાકી છે.

૯. કાચબી

જિરાફને કાન છે, બિલાડીને કાન છે, અને કાંગારુનેય કાન છે, બસ એક કાચબીને જ

કાન નથી, ને એને જરૂર કાન હોત. એ પણ બીજા કોઈ પણ પ્રાણી જેવું પ્રાણી દેખાતી હોત, પણ બધો વાંક એનો પોતાનો જ છે, કોઈ ગાય એ સાંભળવાનું એને ગમતું નહોતું, જોયું ને, તમે સંગીતના કટ્ટા દુશ્મન હો તો આવા હાલ થાય છે.

કાચબી એક પંખીની સાથે જ ઓરડામાં રહેતી હતી, ને પંખી બીજા કોઈ પણ પંખીની જેમ વસંતનું આગમન થતાં જ ગાવાનું શરૂ કરતું, વહેલી સવારથી તે છેક મોડી સાંજ સુધી ગાયા કરતું, પણ કાચબીને તો મોડે સુધી સૂતા રહેવાનું ગમતું. એને તો પાર વિનાની, એ પૂરાં એકસો કે એથીયે વધારે વર્ષોથી ફુરસદ હતી, એને તો કોઈ કહેતાં કોઈ જ વાતની ઉતાવળ નહોતી, એને કોઈ કહેતાં કોઈ જ કામ કરવા જેવું લાગતું નહોતું, અત્યાર સુધીમાં તો તેણે પાર વિનાનું જીવન જીવી લીધું હતું ને પંખીને જોતાં વેંત તેને કાળ ચડતો હતો. પહેલાં તો કાચબીને થયું, અરે, એમાં શું, થોડાં વર્ષ તો સહેલાઈથી સહન કરી લઈશ, પંખી કાંઈ અનંતકાળ સુધી ઓછું ગાવાનું છે, આવતી સદીમાં તો પછી સરસ મજાની નીરવતા છવાઈ જશે, સારું છે કે હું કાચબી જન્મી છું, પણ આમ સત્તર વર્ષ વીત્યાં પછી એની સહિષ્ણુતાની હદ આવી ગઈ ને એણે પંખીખાઉ બિલાડીને ડિનરનું નિમંત્રણ આપ્યું.

બિલાડી આવી, ભૂખેભૂખી, છતાં એનું વર્તન પૂરેપૂરું કોઈ પણ કુલીન નારીને છાજે એવું રહ્યું, બોલી, વાહ, તમારો રૂમ તો કેટલો સરસ છે ને અરે આ બારી, આખોય વખત અહીંયાં બેસીને, સામેનાં આ બધાં છાપરાં જોયા કરવાની તો તમને ખૂબ લહેર પડતી હશે, ને પંખીએ તો બીજા કોઈ પણ પંખીની જેમ જ વસંતનું આગમન થતાં જ સત્તરમી વાર ગાવાનું શરૂ કર્યું, લે એ શા માટે ન ગાય, એને ત્યાં ક્યાં કોઈ મહેમાન આવ્યાં હતાં, ને બિલાડી સાથે વાતચીતમાં કાચબીએ આડકતરી રીતે કહી પણ દીધું કે તમને ભાવતું હોય તો સ્વાદિષ્ઠ પંખીનું ડિનર તૈયાર કરાવું. પણ કમાલ છે, બિલાડીએ તો જરાય ઉમળકો ન દાખવ્યો, ઊલટાની કહેવા લાગી, અરે આજ સુધીમાં તો મેં કંઈ કેટલાંયે પંખી ઝાપટ્યાં છે, ને એ બધાં જ ગાતાં હતાં, એ બધાં અત્યારે મારા પેટમાં ગાઈ રહ્યાં છે. જુઓ સાંભળો, ને કાચબી તો સંતાપની મારી રુંરું થઈ ગઈ, અરે આટલું બધું ગાય છે ને એણે તો નીરવ સંધ્યાની ઝંખના સેવી હતી, ને એટલે એણે બિલાડીની ક્ષમા માગી, માફ કર ને, મારે ડિનરનાં કપડાં પહેરવાનો વખત થઈ ગયો છે, હું અંદર જઈને કપડાં બદલાવી આવું. ને એણે તો સીધી બાથરૂમમાં દોટ મૂકી ને એકદમ પોતાના બંને કાન કાપી નાખ્યા. હાશ, હવે કાચબી આનંદમાં આવી ગઈ, હવે નીરવતા સિવાય કાંઈ જ સાંભળવાનું નહીં, ને કાન તો વોશ-બેઝિનમાં પડ્યા હતા, બિલાડી બરાબર એ જ લાગની હતી, ને બિલાડીને તો જરાય ખોટું લાગ્યું નહીં, એણે કાચબીના કાન છેલ્લા ક્યારે ખાધા હતા એ એને કેમેય યાદ આવ્યું જ નહીં, પંખીએ ગાયું, બિલાડીએ કાચબીના કાન ખાધા, ને ખાવાનું પૂરું થયું ત્યારે એ બોલી, વાહ, આજનું ડિનર તો કાંઈ અદ્‌ભુત હતું, થેન્ક યુ એવર સો મચ, બાય બાય, ને જવાબમાં કાચબી તો કાંઈ બોલી જ નહીં કારણ કે એણે કાંઈ સાંભળ્યું જ નહોતું, ને બિલાડીને થયું, આ કાચબી તો બાઈ, સાવ

રીતભાત વિનાની જ છે, સાચું પૂછું, આ પંખીને આની સાથે એક ને એક રૂમમાં રહેતાં કેવી રીતે ફાવ્યું હશે ?

૧૦. ટર્કી

ટર્કી જેવું આળું બીજું કોઈ પ્રાણી નથી, એનાં જ્ઞાનતંતુઓની રચનામાં જ કાંઈક ગરબડ છે, ને જ્યારે જ્યારે એ કાંઈ રાતા રંગનું જુએ છે ત્યારે ત્યારે એને શૂર ચડે છે, જગતમાં તો કંઈ કેટલીયે વસ્તુ રાતા રંગની હોય છે, છાપરાં રાતાં રંગનાં હોય છે, બસ રાતા રંગની હોય છે ને ગુલાબ રાતા રંગનાં હોય છે, જગતમાં તો રાતા રંગની અનેક વસ્તુઓ હોય છે ને સાચું પૂછો તો રાતા રંગની વસ્તુઓ હંમેશાં ઊભરાયા જ કરતી હોય છે. એટલે ટર્કી તો સતત પોતાના સાયકિએટ્રિસ્ટની સલાહ લીધા કરે છે. એને એ કહે છે, જુઓ, તમારે હંમેશાં એનો ને એનો જ વિચાર કરવાનું માંડી વાળવું જોઈએ; તમારે ચારેકોર આટલું બધું જોયા ન કરવું જોઈએ, એને બદલે વાંચવામાં મન પરોવો, સંગીત સાંભળો ને સાંજે ફરવા જાઓ, પણ ટર્કી તો હંમેશા ટર્કી જ રહેવાનું. નજેવી વાતમાં એ એકદમ બેચેન બની જાય છે. એક વાર એને ઇન્દ્રગોપનો ભેટો થઈ જાય છે ને બળતામાં ભયંકર ઘી હોમાઈ જાય છે, ટર્કીને પગથી માથા સુધી ઝાળ લાગે છે ને એ રાડો પાડવા માંડે છે, હવે તો ખરેખર હદ આવી ગઈ, એ દોડીને કેમિસ્ટને ત્યાં જાય છે ને થોડો સફેદ રંગ વેચાતો લેવામાં એ પોતાની તમામ બચત હોમી દે છે ને એકએક પેટ્રોલ પંપને, ટપાલપેટીને, એકેએક ગાજર ને ટમેટાને સફેદ રંગ ચોપડી દે છે. આખાયે ગામને સફેદ રંગ ચોપડી દે છે, પણ મજાક તો એ થાય છે કે સહુને થાય છે નાતાલના દિવસો આવી ગયા, ને નાતાલમાં ટર્કી માટે ખૂબ જ પડાપડી થાય છે, ને એને ખબરેય પડતી નથી કે શા માટે ?

અનુ. જયંત પારેખ

અદલાબદલી

પાર લેજરવિસ્ક

બે રાષ્ટ્રો વચ્ચે ખૂબ મોટી લડાઈ થઈ હતી. અને બન્ને રાષ્ટ્રો એ વિશે ખૂબ ગર્વથી વાતો કરતાં. અને હજી પણ લાગણીઓ એટલી તંગ રહેતી હતી કે એની સરખામણીમાં નાનાં સામાન્ય માણસોની તો કંઈ વિસાત જ નહોતી. લડાઈમાં જે લોકો બચી ગયા હતા. તેઓ ખૂબ ઝનૂનથી આ વાત કરતા. સરહદની બન્ને બાજુએ જ્યાં લડાઈના મોરચા સામસામા મંડાયા હતા, અને સૈનિકોએ સામસામે આવી, એકબીજાની ભયંકર રીતે કતલ કરી હતી, ત્યાં આવી રીતે લડાઈમાં ખપી જનાર અને દેશને માટે ભોગ આપનાર સૈનિકોનાં સ્મારકો રચવામાં આવ્યાં હતાં. આ સૈનિકો આજે શાંતિથી ધરતીમાં પોઢી ગયા હતા. રાષ્ટ્રોએ આ સ્થાનને યાત્રાનું ધામ બનાવી દીધું હતું. દેશના લોકો સમક્ષ, દેશને માટે પ્રાણ પાથરનાર વીરોને – જેમનાં હાડકાં આ ધરતીમાં શાંતિથી પોઢી ગયાં હતાં તેમને – માનભરી અંજલિઓ આપવામાં આવી હતી.

તે પછી, રણમેદાન પર રાતે કશુંક થતું હોય છે, એવી એક અફવા બન્ને દેશોમાં ફેલાઈ ગઈ. જાણે કોઈ ભૂતાવળ જાગી ઊઠી હતી ! મૃત્યુ પામેલાઓ એમની કબરોમાંથી ઊભા થઈ, સામા પક્ષની સરહદો ઓળંગી જતા અને જાણે એકબીજાને શોધી કાઢી, કંઈક સમાધાન કરી લેતા ન હોય !

આ સાંભળીને દરેકના મનમાં ઊંડી ક્રોધની લાગણી જાગી ઊઠી. દેશને ખાતર જીવન અર્પણ કરનાર વીર પુરુષો, જેમને આખુંય રાષ્ટ્ર સન્માનતું હતું, તેઓ પોતાના દુશ્મનને શોધી કાઢી, એની સાથે સમાધાન કરી લેતા હતા ! કેટલું ભયંકર !

બન્ને રાષ્ટ્રોએ આ હકીકતની તપાસ કરવા પંચ નીમ્યાં. રણમેદાન પર બેચાર ઠૂંઠાં ઝાડ હજી દેખાતાં હતાં, તેની પાછળ પંચના સભ્યો મધરાતની રાહ જોતાં બેઠાં.

ભયંકર ! વાત એકદમ સાચી હતી ! ધરતીમાંથી બિહામણા આકાર ઊભા થઈ સામી સરહદ તરફ જવા લાગ્યા અને પોતાની સાથે તેઓ કંઈક લઈ જતા હોય એમ લાગ્યું. પંચ એકદમ તેમની પાસે દોડી ગયું અને ગુસ્સામાં સવાલ કર્યો :

‘આ શું, તમે તમારા દેશને માટે ભોગ આપ્યો, અમે બધાં તમને આટલું બધું માન આપીએ છીએ, તમારી પૂજા કરવા અને તમારી યાદ તાજી રાખવા અમે તમારી યાત્રાએ આવીએ છીએ, જ્યાં તમે પોઢી ગયા છો, તે સ્થાનને અમે પવિત્ર ગણીએ છીએ અને તમે દુશ્મનની સાથે સમાધાન કરો છો ! ભ્રાતૃભાવ બતાવો છો ! આપણા દુશ્મનની સાથે જ સુલેહ કરો છો !’

યુદ્ધવીરો આ પંચ તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા.

‘નહીં, નહીં. અમે હજીય એકબીજાને એટલા જ ધિક્કારીએ છીએ. પણ અહીં એટલો બધો ભયંકર ગોટાળો કરી દેવામાં આવ્યો છે કે હવે અમે અમારાં હાડકાંની અદલાબદલી કરીએ છીએ.’

અનુ. હંસરાજ શાહ

મૂગો બોન્ત્શા

આઇ. એલ. પેરેત્સ

અહીં પૃથ્વી પર તો મૂગા બોન્ત્શાના મૃત્યુનો કશો પ્રભાવ પડ્યો નહોતો. તમે કોઈને પણ પૂછજો ને : બોન્ત્શા હતો કોણ ? એ શી રીતે જીવ્યો અને કેવી રીતે મર્યો ? એની શકિત ધીમે ધીમે ઓસરી ગઈ, એનું હૃદય ધીમે ધીમે મન્દ પડી ગયું કે પછી એના પરના ભારના કારણે એનાં હાડકાંની મજ્જા સુધ્ધાં ઓગળી ગઈ હતી ? કોને ખબર છે ? કદાચ કશું ન ખાવાને કારણે – ભૂખમરાને કારણે – એ મરી ગયો હોય.

શેરીમાંથી ગાડું ખેંચતો કોઈ ઘોડો જો પડી જાય તો ચારે બાજુથી દોડી આવીને લોકો એને જોવા ટોળે વળે, છાપાંવાળા એ અદ્ભુત બનાવ વિશે લખે, ઘોડો પડી ગયો હતો તે સ્થળે એક સ્મારક ઊભું થાય. પણ માનવ જેવી અસંખ્ય પ્રાણીઓવાળી જાતિમાં જો ઘોડો જન્મ્યો હોત તો એને આવું માન નહીં મળ્યું હોત. આખરે ઘોડા છે કેટલા ? પણ માનવીઓ – અસંખ્ય, ગણ્યા ગણાય નહિ એટલા !

બોન્ત્શા માણસ હતો; એ ગુપચુપ સાવ અજાણ્યો બનીને જીવ્યો અને ગુપચુપ મરી ગયો. આપણી આ દુનિયામાંથી એ પડછાયાની જેમ પસાર થઈ ગયો, બોન્ત્શા જન્મ્યો ત્યારે જ્યાફતો ઊડી નહોતી; જ્યારે એને દેવળમાં દીક્ષા આપી ત્યારે એ પ્રસંગ ઊજવવાને એણે લાંબું ભાષણ કર્યું નહોતું. વિશાળ સમુદ્રની કિનાર પરના એક રેતીના કણની જેમ એ જીવ્યો, એના જેવા જ બીજા અસંખ્ય રેતીના કણ સાથે એ જીવ્યો ને જ્યારે આખરે પવને એને ઊંચક્યો અને એ સમુદ્રને બીજે કાંઠે ફેંકાઈ ગયો ત્યારે એ કોઈની નજરે પણ ચડ્યો નહિ.

એના જીવનકાળ દરમ્યાન એનાં પગલાં શેરીની ધૂળ પર એની છાપ મૂકી ગયાં નહીં; એના મરણ પછી એની કબર આગળ નિશાની તરીકે મૂકેલા પાટિયાને પવને ફગાવી દીધું, ઘોરખોદુની વહુએ એ પાટિયું કબરથી દૂર પડેલું જોયું ને એણે એ ઉપાડી લીધું, પછીથી બટાકા બાફવા માટે એને વાપર્યું – એ તો એમ જ હોય ને ! બોન્ત્શા મરી ગયો પછીથી ત્રણ દિવસ બાદ તો એને ક્યાં દફનાવ્યો હતો તેની કોઈને ખબર સુધ્ધાં નહોતી.

એની કબર ખોદનાર પણ નહોતો જાણતો અને બીજું કોઈ પણ જાણતું નહોતું. જો એની કબર આગળ એનું નામ કોતરાવીને પથરો મૂક્યો હોત તો સો વરસ પછી પણ કોઈની નજરે એ ચઢે ને એનું નામ વાંચી શકે તો એ મૂગો બોન્ત્શા પૃથ્વીની સપાટી પરથી સાવ લુપ્ત ન થઈ જાય.

કોઈને એનો ચહેરોમહોરો યાદ નહોતો, કોઈના હૃદયમાં ઝાંખી સરખીય એની યાદ નહોતી. માત્ર એક છાયા, બીજું કશું જ નહીં, બસ બધાનો અન્ત આવી ગયો !

એ જીવ્યો એકલો અને મર્યોય એકલો. આ માનવીઓનાં નરક જેવાં જીવનને કારણે કોઈએ ભાર નીચે કચડાઈને ભાંગતાં બોન્ત્શાનાં હાડકાનો અવાજ સાંભળ્યો હોત, કોઈએ પોતાની આજુબાજુ નજર કરીને જોયું હોત કે બોન્ત્શા પણ બીજા માણસના જેવો જ માણસ છે. એનેય બે ભયભીત આંખો હતી અને મૂગું, ધ્રૂજતું મોઢું હતું. કોઈએ એ પણ નોંધ્યું હોત કે એની પીઠ પર કશું વજન નહોતું ને છતાંય એ તરફ માથું ઝુકાવીને ચાલતો હતો, કેમ જાણે એ જીવતો છતાં પોતાની કબરને શોધતો ન હોય !

બોન્ત્શાને હોસ્પિટલમાં લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એના મરવાની દસ જણા રાહ જોતા હતા, જેથી એનો સાંકડો ખાટલો એમનામાંથી કોઈને મળે. જ્યારે એને હોસ્પિટલમાંથી શબઘરમાં લઈ ગયા ત્યારે બીજા વીસ એની જગ્યાએ સૂવાની રાહ જોતા હતા. એને શબઘરમાંથી બહાર લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે એની જગ્યાએ પોઢી જવા માટે ચાળીસ જણ રાહ જોતા હતા. એની પાસેથી થોડીક માટી ઝૂંટવી લેવા માટે અત્યારે કોણ જાણે કેટલાય રાહ જોતા હશે તેની કોને ખબર ! એ જન્મ્યો મૂગો મૂગો, જીવ્યો મૂગો મૂગો અને મર્યોય મૂગો મુગો.

પણ એ બીજી દુનિયામાં ગયો ત્યાં એવું નહિ બન્યું ! ના ! સ્વર્ગમાં તો બોન્ત્શાનું મૃત્યુ એક અભિભૂત કરી નાખે એવી ઘટના બની રહી. મસીહાના ભૂંગળે સાતે સાત સ્વર્ગમાં જાહેરાત કરી : મૂગો બોન્ત્શા મરણ પામ્યો છે, અત્યન્ત ઊંચી કોટિના દેવદૂતો એમની ભવ્ય પાંખો સાથે ઉતાવળમાં ઊડ્યા અને એકબીજાને ખબર આપ્યા 'ખબર છે, કોણ મરી ગયું ? બોન્ત્શા !'

અને જુવાન, નાના નાના દેવદૂતો એમની ઉજ્જવળ આંખો, સોનેરી પાંખો અને રૂપેરી મોજડીઓ સાથે બોન્ત્શાનું અભિવાદન કરવાને આનન્દથી હસતા હસતા દોડ્યા. એમની પાંખોનો અવાજ, એમની રૂપેરી મોજડીઓનો અવાજ, અને એમના હાસ્યનો અવાજ સ્વર્ગને આનન્દથી ભરી દેવા લાગ્યો. ઇશ્વરને પોતાનેય ખબર પડી કે મૂગો બોન્ત્શા અહીં આવી પહોંચ્યો છે.

સ્વર્ગના મહાન સિંહદ્વાર આગળ આપણા પિતા અબ્રાહમે હાથ લંબાવીને એને આવકાર તથા આશીર્વાદ આપ્યા. એણે કહ્યું, 'શાન્તિ, શાન્તિ, 'એમના વૃદ્ધ મુખ પર ઊંડું મધુર સ્મિત ફરકી રહ્યું.

સ્વર્ગમાં ખરેખર આ બધું શું ચાલી રહ્યું હતું ?

સ્વર્ગમાં બે દેવદૂતો બોન્ત્શાને બેસવાને માટે એક સુવર્ણનું સિંહાસન લઈ આવ્યા અને માથે મૂકવાને માટે રત્નોથી ઝગમગતો સોનાનો મુગટ લઈ આવ્યા.

બે મહત્ત્વના સન્તોએ પૂછયું, 'અત્યારથી જ સિંહાસન અને મુગટ પણ લઈ આવ્યા ? હજુ તો સ્વર્ગના ન્યાયાલયમાં એનો ન્યાય ચુકવાયો નથી. બધાંને ત્યાં તો હાજર થવું જ પડે ને ?' એમના અવાજમાં અદેખાઈનો રણકો હતો. 'પણ આ બધું અહીં શું ચાલી રહ્યું છે ?'

અને એ બે સન્તોને દેવદૂતોએ જવાબ વાળ્યો, 'હા, એ સાચું કે બોન્ત્શાનો ન્યાય હજુ ચૂકવાયો નથી પણ એ તો માત્ર એક વિધિ છે. એની સામેનો પક્ષ રજૂ કરનાર વકીલ તો કદાચ મોઢું પણ ખોલી નહિ શકે. અરે, એ બધું પૂરું થતાં પાંચ મિનિટ પણ નહિ લાગે.'

દેવદૂતોએ પૂછયું, 'આ તમને થયું છે શું ? તમે કોની વાત કરી રહ્યા છો તે જાણો છો? આ તો મૂગા બોન્ત્શાની વાત છે.'

જ્યારે એ જુવાન ગીત ગાતા દેવદૂતો પ્રેમથી બોન્ત્શાને વીંટળાઈ વળ્યા, જ્યારે અબ્રાહમે એક બહુ જૂના મિત્ર લેખે એને ફરી ફરી આલિંગન કર્યું અને જ્યારે બોન્ત્શાએ સાંભળ્યું કે એને માટે સિંહાસન રાહ જોઈ રહ્યું છે, મુગટ રાહ જોઈ રહ્યો છે અને જ્યારે એ સ્વર્ગના ન્યાયાલયમાં ઊભો રહેશે ત્યારે કોઈ એની સામે એક શબ્દ સરખો બોલવાનું નથી. જ્યારે એણે આ બધું સાંભળ્યું ત્યારે બોન્ત્શા પૃથ્વી પર હતો તેવો મૂગો ને મૂગો જ રહ્યો. એ ભયથી મૂગો થઈ ગયો હતો. એનું હૃદય થરથર કમ્પતું હતું. એની શિરામાં થઈને જાણે હિમ વહી રહ્યું હતું. અને એ જાણતો હતો કે આ જરૂર સ્વપ્ન જ હશે અથવા કોઈની ભૂલ હશે.

એ સ્વપ્ન અને ભૂલ બન્નેથી ટેવાયેલો હતો. એ પૃથ્વી પર હતો ત્યારે કેટલીક વાર શેરીમાંથી ઉત્સાહપૂર્વક પાવડે પાવડે પૈસા ઉશેટવાનાં સ્વપ્ન નહોતાં આવતાં. જાણે બધો જ ખજાનો એના હાથ નીચે જ શેરીમાં પડ્યો હોય એવું એને દેખાતું — પછી એ જાગી ઊઠીને જોતો તો ભિખારીનો ભિખારી. સ્વપ્ન પહેલાં હતો તેનાથી પણ વધુ દુ:ખિયારો.

પૃથ્વી પર હતો ત્યારે કેટલીય વાર એવું બનતું કે કોઈ એની સામે જોઈને હસે અને એક સારો શબ્દ કહે અને પછી થોડે ચાલ્યા પછી પાછું વળીને જોતાં, એને પોતાની ભૂલ સમજાય અને એ બોન્ત્શા તરફ જોઈને થૂંકે.

હવે એને વિચાર આવ્યો કે એય મારું નસીબ જ હશે ને ! એને નજર ઊંચી કરીને જોતાં બીક લાગતી, રખે ને સ્વપ્ન પૂરું થઈ જાય. રખે ને, એ જાગી જઈને એ પોતાને પૃથ્વી પર જોશે એવા એક ખાડામાં જ્યાં જુગુપ્સાજનક સાપો સળવળતા હોય. એ સહેજ સરખો અવાજ કરતાં પણ બીતો. આંખની પાંપણ સુધ્ધાં ફરકાવતો નહિ. એ ધ્રૂજ્યા કરતો અને દેવદૂતોના સ્વપ્નને પણ સાંભળી શકતો નહીં. એની આજુબાજુ આનન્દથી ચાલતા ભવ્ય સમારમ્ભમાં દેવદૂતોને નાચતા એ જોઈ શકતો નહિ. અબ્રાહમના પ્રેમપૂર્વકના અભિવાદનનો એ જવાબ આપી શકતો નહિ. અને જ્યારે એને આખરે સ્વર્ગમાંના મહાન

ન્યાયાલયમાં લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે એ 'શુભ પ્રભાત' જેવો શબ્દ પણ બોલી શક્યો નહિ. એ જાણે ભયથી જૂઠો પડી ગયો હતો.

અને જ્યારે એણે એની સંકોચાતી આંખે ન્યાયાલયની ફરસને જોઈ ત્યારે એનો ભય વધી ગયો. એ ફરસ સંગેમરમરની હતી અને એમાં ચમકતા હીરા જડેલા હતા. આવી ફરસ પર મારા પગ ! બોન્ત્શાને આશ્ચર્ય થયું. એ ભયથી વ્યાકુળ બની ઊઠ્યો. એને થયું કોને ખબર અહીં શ્રીમંત, વિદ્વાન, ધર્મગુરુ કે સન્ત પણ કદાચ ઊભા રહેવાના હશે ? એ શ્રીમંત આવશે કે મારી ભ્રાન્તિ ભાંગી જશે. એણે એની આંખ નીચી કરી નાખી અને પછી બંધ જ કરી દીધી.

આ ભયમાં ને ભયમાં દેવદૂતના શુદ્ધ રણકતા અવાજે એના નામની ઘોષણા થઈ એ પણ એણે સાંભળ્યું નહિ : બોન્ત્શા ! એના કાનમાં રણકી ઊઠ્યું તોય એમાંનો એકે શબ્દ એ પારખી શક્યો નહિ. એને માત્ર સંગીતની સૂરાવલિ જેવો કે વાયોલિન જેવો અવાજ સંભળ્યો.

આમ છતાં, કદાચ એણે આખરે પોતાનું નામ ઉચ્ચારાય છે એમ જાણ્યું. પછી એ અવાજે ઉમેર્યું, 'એને માટે તો એનું નામ તે ધનિકના કીમતી ઝભ્ભા જેવું.'

આ શું ? એ શું કહી રહ્યો છે ? બોન્ત્શાને વિસ્મય થયું. અને ત્યાં એણે એના પક્ષમાં બોલનાર દેવદૂતને વચ્ચેથી અટકાવીને બોલતા કોઈના અધીરા અવાજને સાંભળ્યો. ધનિક, ઝભ્ભો એ બધી આલંકારિક ભાષા રહેવા દો, મહેરબાની કરીને કટાક્ષ કરશો નહિ.

એનો બચાવ કરનાર દેવદૂતે બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું. 'એણે કદી ફરિયાદ કરી નથી, ઈશ્વરની સામે નહિ, માણસની સામે નહિ, એની આંખો કદી તિરસ્કારથી રાતી થઈ નથી. એણે કદી સ્વર્ગ સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો નથી.'

બોન્ત્શા તો આમાંનો એકેય શબ્દ સમજ્યો નહિ. સામા પક્ષના દેવદૂતનો કર્કશ અવાજ ફરી ગાજી ઊઠ્યો, 'મહેરબાની કરી બધો વાગાડમ્બર રહેવા દો.'

'એની યાતનાઓ અકથનીય હતી. જુઓ, આ માણસના પર જોબના પર વીત્યું છે તેથી વધારે વીત્યું છે.'

બોન્ત્શાને આશ્ચર્ય થયું : આ લોકો કોની વાત કરી રહ્યા છે ? કોણ હશે એ ?

'હકીકતો રજૂ કરો, હકીકતો. આ બધી આલંકારિક ભાષા રહેવા દો.' ન્યાયાધીશ બોલી ઊઠ્યા.

'એ આઠ દિવસનો હતો ત્યારે એની સુન્નત કરાવવામાં આવી.'

'આવી વાસ્તવિક હકીકતોની જરૂર નથી —'

'સુન્નત કરતી વેળાએ ચપ્પુ ખસી ગયો અને એણે તો લોહી રોકવાનો પ્રયત્ન સુધ્ધાં ન કર્યો —'

'આ બધી વીગતો અણગમો પેદા કરે છે. માત્ર મહત્ત્વની હકીકતોનો જ ઉલ્લેખ કરો —'

'એ બાળક હતો ત્યારે પણ કશું બોલતો નહોતો, દુઃખનો માર્યો એ રડ્યો સુધ્ધાં નથી.' એનો બચાવ કરનાર બોલ્યે ગયો, 'એની મા મરી ગઈ ત્યારે સુધ્ધાં એ મૂગો જ રહ્યો. એ તેર વરસનો હતો ત્યારે એને સાવકી માને સોંપવામાં આવ્યો. એ ઝેરી નાગણ જેવી હતી !'

બોન્ત્શાને થયું, 'એ લોકો મારી વાત કરતા હશે !'

એની સાવકી મા ટટળાવી ટટળાવીને ફુગાઈ ગયેલી રોટલી ખાવા આપે અને પોતે તો માલમલીદા ખાય.'

ન્યાયાધીશ બોલ્યા, 'બિનજરૂરી અને નકામું.'

વધારામાં એને એ પોતાના તીણા નખથી ઉઝરડી નાખતી. ચીંથરાં જેવાં કપડાંમાંથી એની ભૂરી થઈ ગયેલી ચામડી દેખાતી. શિયાળામાં આકરી ઠંડીમાં એ એને વાડામાં લાકડાં ફાડવા મોકલતી અને તે પણ ઉઘાડે પગે ! કેટલીય વાર એના પગ થીજી જતા અને એના નાના કૂણા હાથ વડે મોટું લાકડું ઉપાડીને ફાડવું પડતું. પણ એ હંમેશાં મૂગો જ રહેતો, કદી એના બાપને સુધ્ધાં ફરિયાદ કરતો નહિ —

'ફરિયાદ, એ દારૂડિયાને ?' મુકદ્દમો ચલાવનાર દેવદૂત તિરસ્કારથી બરાડી ઊઠ્યો અને બોન્ત્શાનું શરીર ભયની સ્મૃતિથી ધ્રૂજી ઊઠ્યું.

એનો બચાવ કરનારાએ બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું, 'એણે કદી ફરિયાદ કરી નહિ. એ હંમેશાં એકલોઅટૂલો જ રહેતો. એને કોઈ મિત્ર હતો નહિ. નિશાળે કદી ગયો નથી. કદી નવાં કપડાં એને પહેરવા મળ્યાં નથી. સ્વતંત્રતાની એક ક્ષણ પણ જિંદગીમાં એણે જાણી નથી.'

મામલો ચલાવનાર વકીલ ક્રોધથી બરાડી ઊઠ્યો, 'સાહેબ, હું વાંધો ઉઠાવું છું. મારે વાંધો છે, એ માત્ર આવી વાક્છટાથી લાગણીઓને બહેકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.'

'જ્યારે એના બાપે નશામાં ચકચૂર થઈને એના વાળ પકડી બહાર ખેંચી કાઢી, શિયાળાની ઠંડી રાતે, બરફ વરસતો હતો ત્યારે ફેંકી દીધો તોય એ કશું બોલ્યો નહિ. બરફમાંથી એ શાન્તિથી ઊભો થઈ ગયો અને એની આંખ જ્યાં દોરતી ગઈ ત્યાં ત્યાં ભટકતો રહ્યો.

'એ ભટકતો હતો તે દરમ્યાન પણ સાવ મૂગો જ રહ્યો. ભૂખથી પીડાતો ત્યારે પણ આંખથી જ ભીખ માગતો અને આમ આખરે એક ભેજવાળી વસન્તની રાતે એક મોટા શહેરમાં, પવનમાં, ઘસડાઈ જતાં પાંદડાંની જેમ આવી ચઢ્યો અને પહેલી જ રાતે હજુ તો એને કોઈ જુએ કે સાંભળે તે પહેલાં જેલમાં ધકેલાઈ ગયો. તોય એ મૂગો જ રહ્યો. કદી કશો વિરોધ કર્યો નહિ. શા માટે, શા કારણે એવું એણે કદી પૂછ્યું નહિ. જેલના દરવાજા ખૂલી ગયા અને એ મુક્ત થઈ ગયો. કશું હલકું કે ગંદું કામ પણ મળે તે એ શોધવા લાગ્યો અને આ બધું છતાં એ મૂગો જ રહ્યો.

'કામના કરતાં કામને શોધવું એ ભયંકર કામ હતું. ત્રાસ પામેલો અને દુઃખથી ભાંગી

પડેલો, ભૂખથી પેટ અમળાતું હોય ત્યારે પણ એણે કશો વિરોધ કર્યો નહિ. એ મૂગો ને મૂગો જ રહ્યો.

શહેરની ગંદકીથી મેલો તો હતો જ, તેમાંય કેટલાય અજાણ્યા માણસો એના પર થૂંક્યા. શેરીમાંથી એને મોટા રસ્તા પર હાંકી કાઢ્યો જ્યાં એ ભારવાહક પશુની જેમ ભારેમાં ભારે વજનદાર બોજ એની પીઠ પર ઉપાડીને વાહનો, ઘોડાઓની વચ્ચે અહીંથી તહીં ઠેલાવા લાગ્યો. આ બધો વખત દરમ્યાન મરણ એના ભણી મીટ માંડી રહ્યું છતાંય, એ તો મૂગો જ રહ્યો.

'કેટલા મણ બોજો ઊંચકે તો કેટલા પૈસા મળે તેની એને ખબર નહોતી. નહિ જેવા પૈસા માટે એ ડગલે ને પગલે લથડતો પડતો કામ કર્યે જતો. કેટલીય વાર એણે પોતાની મજૂરીના પૈસા માગવા માટે કાલાવાલા કર્યા હશે. એને એના દુર્ભાગ્યની ખબર જ ન પડી. બીજા સદ્ભાગ્યની પણ એને જાણ નહોતી, કદી નહોતી. એ મૂગો જ રહ્યો. એણે પોતાની મજૂરીના પૈસા સુધ્ધાં માગ્યા નહિ. ભિખારીની જેમ પોતાના હક્કનું જે હતું તે માગવાને એ બારણા આગળ ઊભો જ રહેતો. માત્ર એની આંખના ઊંડાણમાં અણકથી ઝંખના દેખી શકાતી, 'પછીથી આવજે' એવું એ લોકો એને બરાડીને કહેતા અને એ પડછાયાની જેમ અદૃશ્ય થઈ જતો. ફરી પાછો પડછાયાની જેમ આવીને રાહ જોતો. જે પોતાનું હતું તે માગવાને માટે એની આંખો આજીજી કરતી. લોકો એને છેતરે તોય એ મૂગો જ રહેતો. આ કે તે બહાનું કાઢીને એની મોટા ભાગની કમાણી એ લોકો એને આપતા નહિ. અને આપતા તો ખોટા પૈસા આપતા. આમ છતાં એ વિરોધ કરતો નહિ. સદાય એમ જ રહેતો.'

એનો બચાવ કરનાર દેવદૂતે કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું, 'એક વાર બોન્ત્શા રસ્તો ઓળંગીને ફુવારા પાસે પાણી પીવા ગયો અને એ ક્ષણે એની આખી જિંદગી બદલાઈ ગઈ. એવો તો શો ચમત્કાર થયો કે એની આખી જિંદગી બદલાઈ ગઈ ? રબરનાં ટાયરવાળી એક સુન્દર બગી એની પાસે થઈને પસાર થઈ ગઈ. એના ઘોડાઓ ભડકીને નાસતા હતા. એનો કોચવાન રસ્તા પર પડી ગયો હતો. એની ખોપરી ફાટી ગઈ હતી. ઘોડાઓનાં મોઢામાં ફીણ વળતું હતું અને એમની ત્રસ્ત આંખો અન્ધારામાં અગ્નિ ઝબકારા મારે તેમ ઝબકારા મારતી હતી. બગીમાં એક માણસ બેઠો હતો. એ અડધો જીવતો અડધો મરેલા જેવો લાગતો હતો. બોન્ત્શાએ ઘોડાની લગામ પકડી લીધી અને એમને ઊભા રાખ્યા. અંદર બેઠેલા માણસની જિંદગી બચી ગઈ. એ એક પરોપકારી યહૂદી હતો. બોન્ત્શાએ એને માટે જે કર્યું તે એ કદી ભૂલ્યો નહિ. એણે મરી ગયેલા કોચવાનનો ચાબૂક બોન્ત્શાને આપ્યો અને બોન્ત્શા તરત જ એક સામાન્ય મજૂર મટીને કોચવાન થઈ ગયો. વળી વધારામાં એ પરોપકારી શેઠે એને પરણાવી પણ દીધો. અને એને ઉછેરવા માટે એક છોકરું પણ આપી દીધું.

'આમ છતાં બોન્ત્શાએ એક શબ્દ સરખો કહ્યો નહિ. કશાનો વિરોધ કર્યો નહિ.'

'આ લોકો મારી જ વાત કરી રહ્યા લાગે છે.' બોન્ત્શાએ પોતાના મનને આ માનવાને માટે પ્રોત્સાહન આપ્યું. છતાં નજર ઊંચી કરીને ન્યાયાધીશ સામે જોવામાં એનામાં હિંમત નહોતી.

'એણે કદી વિરોધ કર્યો જ નહિ. એ પરોપકારી શેઠે થોડા વખત પછી દેવાળું કાઢ્યું અને બોન્ત્શાને પગારની પાઈ સરખી આપી નહિ તોય એ તો મૂગો જ રહ્યો.

બાળકને નિરાધાર છોડીને એની મા નાસી ગઈ તોય એ કશું બોલ્યો નહિ. પંદર વરસ પછી એ જ નિરાધાર બાળકે મોટા અને સશક્ત થઈને બોન્ત્શાને ઘરની બહાર ફેંકી દીધો તોય એ કશું બોલ્યો નહિ.'

'આ લોકો મારી જ વાત કરે છે,' બોન્ત્શાને આનંદ થયો. એને થયું હવે ખરેખર એ લોકો એની જ વાત કરે છે.

એનો બચાવ કરનાર દેવદૂતે બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું, 'જ્યારે એ જ પરોપકારી શેઠ પાછો દેવાદાર મટીને પૈસાદાર થઈ ગયો અને એણે બોન્ત્શાને એના લેણા પૈસા આપ્યા નહિ ત્યારે એ કશું બોલ્યો નહિ. એટલું જ નહિ એ સજ્જન એમના મોભાને છાજે એ રીતે ફરી રબરનાં ટાયરવાળી બગીમાં બેસીને ફરવા નીકળ્યા ત્યારે આ દેવાળાનો અનુભવ કરી ચૂકેલા મહાશયે નવો કોચવાન રાખ્યો. બોન્ત્શા ફરીથી રસ્તે મજૂરી કરતો થઈ ગયો અને એક દિવસ એ બગી નીચે જ એ કચડાઈ ગયો. ખૂબ યાતના થતી હતી છતાં બોન્ત્શાએ ચીસ પાડી નહિ. એ મૂગો જ રહ્યો.આવું કોણે કર્યું તે એણે પોલિસને સુધ્ધાં કહ્યું નહિ. હોસ્પિટલમાં પણ, બધા જ ચીસ પાડતા હોય છે તે છતાં એ મૂગો જ રહ્યો. એ એના ખાટલા પર એકલોઅટૂલો પડી રહ્યો, ડોકટરો અને નર્સોથી તરછોડાયેલો. એમને આપવાને માટે એની પાસે ફૂટી કોડી સરખી નહોતી. તોય એક હરફ સરખો બોલ્યો નહિ. મૃત્યુ પહેલાંની એ ભયંકર ક્ષણોમાં પણ તે શાંત જ હતો અને મૃત્યુ પામ્યો તે ક્ષણે પણ એવો ને એવો જ શાન્ત હતો. એણે માણસ સામે વિરોધનો એક અક્ષર ઉચ્ચાર્યો નથી, ઈશ્વર સામે વિરોધનો એક શબ્દ સરખો બોલ્યો નથી !'

હવે બોન્ત્શા ફરીથી ધ્રૂજવા લાગ્યો. એનો બચાવ પૂરો થયા પછી એના પર કામ ચલાવનાર ફરીથી એની સામેનો પુરાવો રજૂ કરશે એવું એને લાગ્યું. કોણ જાણે એ એના પર શા શા આરોપ મૂકશે ? પૃથ્વી પર તો બોન્ત્શા જે ક્ષણ પસાર થતી કે તરત એને ભૂલી જતો. પછી એ ભૂતકાળમાં જ સરી પડતી. હવે આ મુકદમો ચલાવનારે એને બધું ફરીથી યાદ દેવડાવ્યું, કોણ જાણે એ કેટલાય ભુલાઈ ગયેલાં પાપ બહાર કાઢશે ?

કામ ચલાવનાર દેવદૂત ઊભો થયો. એના ઘોઘરા કરડા અવાજે બોલ્યો. 'સજ્જન', એટલું બોલીને એ ફરી અટકી ગયો. ફરીથી એ બોલ્યો, 'સજ્જનો,' હવે એનો અવાજ ઓછો આકરો હતો, વળી પાછો એ થંભી ગયો અને આખરે એ જ દેવદૂત અત્યન્ત કોમળ અવાજે બોલ્યો, 'સજ્જનો, એ હંમેશાં મૂગો જ રહ્યો અને હવે હું પણ મૂગો થઈ જાઉં છું.'

એ મહાન ન્યાયાલયમાં નિઃસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. આખરે ન્યાયાધીશના આસન પરથી એક નવો પ્રેમભર્યો કોમળ અવાજ આવ્યો, 'વત્સ બોન્ત્શા' – એ અવાજ વીણાના રણકારની જેમ ફેલાયો, 'મારા હૈયાસમા વત્સ –'

બોન્ત્શાને તો છેક અન્તરમાં જાણે કોઈ આંસુ સારવા લાગ્યું, અને આંખો ખોલવાની, નજર ઊંચી કરવાની ઇચ્છા થઈ પણ એની આંખો આંસુને કારણે કશું જોઈ શકતી નહોતી, એને રડવું બહુ સારું લાગતું હતું. આ પહેલાં રડવું કદી આટલું સારું લાગ્યું નહોતું.

'બોન્ત્શા, મારા હૈયાનું હીર –' એની માના મૃત્યુ પછી એને આવા અવાજે બોલાતા આવા શબ્દો કદી સાંભળ્યા નહોતા.

ન્યાયાધીશે ફરીથી બોલવું શરૂ કર્યું, 'વત્સ, તું હંમેશાં સહન કરતો આવ્યો છે, સદા મૂગો રહ્યો છે, તારા શરીરમાં એકેય એવું ગુપ્ત સ્થાન નથી જ્યાં ઘામાંથી લોહી ન જતું હોય. તારા આત્મામાંય ઘા અને લોહી વિનાનું એકેય ગુપ્ત સ્થાન નથી. આમ છતાં, તેં કદીય વિરોધ ન કર્યો. તું હંમેશાં શાન્ત જ રહ્યો.

'ત્યાં પૃથ્વી પર તને કોઈ સમજ્યું નહિ. તું તારી જાતને પણ કદી સમજ્યો નહિ. તારે શાન્ત રહેવાની કશી જરૂર નહોતી તે તું કદી સમજ્યો નહિ. તું ચીસો પાડી શક્યો હોત, તારી ચીસો સાથે જગત પણ નીચે ગબડી પડ્યું હોત અને તેનો અન્ત આવ્યો હોત, તારામાં સૂતેલી શક્તિ તેં કદી ઓળખી નહિ. ત્યાં પૃથ્વી પર એ જૂઠાણાંની દુનિયામાં તારા મૌનની કદી કિંમત થઈ નહિ. પણ અહીં સ્વર્ગમાં સત્યના જગતમાં તારી કદર થશે. તને કોઈ ન્યાયાધીશ વખોડી શકે નહિ કે દંડી શકે નહિ. તારે માટે માત્ર સ્વર્ગનો થોડો સરખો ટુકડો કે હિસ્સો નહિ હોય, તારે માટે તો અહીં જ છે તે બધું જ છે. તું જે કાંઈ ઇચ્છે તે તારું છે !'

હવે પહેલી વાર બોન્ત્શાએ એની આંખો ઊંચી કરી. એની આંખો અજવાળાથી ઝંખવાઈ ગઈ. પ્રકાશનો વૈભવ દીવાલો ઉપર વિશાળ છત પર બધે જ પથરાયેલો હતો. દેવદૂતો અને ન્યાયાધીશ પણ પ્રકાશથી ઝળહળી રહ્યા હતા. એણે એની થાકેલી આંખો નીચે ઢાળી દીધી.

'ખરેખર ?' એણે પૂછ્યું, સહેજ શંકાથી અને જરા મુંઝાઈને.

'હા, ખરેખર,' ન્યાયાધીશે જવાબ વાળ્યો. 'ખરેખર હું કહું છું કે બધું તારું જ છે. આ સ્વર્ગમાં જે કાંઈ છે તે તારું છે. પસંદ કરીને લઈ લે. તું જે લેશે તે તારું જ છે.'

'ખરેખર ?' બોન્ત્શાએ ફરીથી પૂછ્યું. અને હવે એનો અવાજ કંઈક દૃઢ અને ખાતરીવાળો લાગતો હતો.

ન્યાયાધીશ અને બધા જ એનું સ્વર્ગમાં સ્વાગત કરનારાએ જવાબ વાળ્યો, 'હા, ખરેખર ખરેખર.'

'તો પછી' – બોન્ત્શા પહેલી વાર હસ્યો ને બોલ્યો – 'તો પછી નામદાર, મારે રોજ

સવારે નાસ્તા માટે ગરમ રોટલી અને તાજું માખણ જોઈશે.'

ન્યાયાલયમાં નિઃસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. બોન્ત્શાના મૌન કરતાં એ ભયંકર હતી. ન્યાયાધીશ અને દેવદૂતોએ પૃથ્વી પર ઉપજાવવામાં આવેલી આ અન્તહીન દીનતા જોઈને શરમથી ધીમે ધીમે માથાં ઝુકાવી લીધાં.

પછીથી એ નિઃસ્તબ્ધતાના ચૂરેચુરા થઈ ગયા. મામલો ચલાવનાર દેવદૂત જોરથી કડવું હસ્યો.

અનુ. સુરેશ જોષી

મૂરખનો સરદાર

ઈઝાક બાશેવિસ સિંગર

હું છું ગિમ્પેલ મૂરખનો સરદાર. હું કાંઈ મારી જાતને મૂરખ માનતો નથી. ના રે, એથી સાવ ઊલટું......પણ લોકોએ એવું મારું નામ પાડી દીધું છે. હું નિશાળમાં ભણતો હતો ત્યારનું આ નામ મને ચોંટયું છે. એમ તો મારાં કુલ સાત નામ પડ્યાં હતાં : ચસકેલ, લંબકર્ણ, લપોડશંખ, અઘોરી, રડતી સૂરત, અડવો અને મૂર્ખશિરોમણિ, એમાંનું છેલ્લું નામ ચોંટી ગયું. મારી મૂર્ખતા એ લોકોને શેમાં દેખાતી હતી ? મને બનાવવો એ સાવ સહેલી વાત ! એ લોકો કહે : 'ગિમ્પેલ, ધર્મગુરુની વહુને સુવાવડ આવી છે તે તું જાણે છે ?' આથી મેં તો નિશાળેથી ગાપચી મારી. વારુ, આખરે વાત ખોટી નીકળી. પણ એ વાત ખોટી છે કે સાચી તે હું શી રીતે જાણું ? એનું પેટ મોટું દેખાતું નો'તું. પણ મેં તો કદી એના પેટ સામે જોયું નો'તું. એમાં મારી શી મૂર્ખામી ? પણ એ આખું ટોળું મારી પાછળ હાહાહીહી કરવા લાગ્યું, તાળીઓ પાડીને નાચવા લાગ્યું ને ભગવાનની પ્રાર્થના ભણવા લાગ્યું. સુવાવડી સ્ત્રીને ઘરે જાઓ તો ગુંદરપાક આપે, તેને બદલે એ લોકોએ મારા હાથ બકરીની લીંડીથી ભરી દીધા. હું કાંઈ નબળો પોચો તો નથી. એમાંના એકાદને જો એક ડાબા હાથની લગાવી દઉં ને તો સીધો મુકામે જ પહોંચી જાય. પણ ઝઘડો કરવાનું મારા સ્વભાવમાં જ નથી. મને મનમાં થાય કે હશે, જવા દો ને ! આથી એ લોકો ગેરલાભ ઉઠાવે છે.

હું નિશાળેથી ઘરે પાછો ફરતો હતો, ત્યાં એક કૂતરાને ભસતો સાંભળ્યો. હું કાંઈ કૂતરાંથી બીતો નથી. પણ કૂતરાંની જાતને નાહક શા માટે છેડવી ? કોઈ હડકાયું જ નીકળે તો ! ને જો હડકાયું કૂતરું બચકું ભરી લે તો ખુદ ધન્વન્તરિ સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવે તોય કશું નહીં વળે. આથી હું જરા આડો ફંટાઈ ગયો. પછી મેં આજુબાજુ જોયું તો બજાર આખી ખીખી હસતી હતી. એ કોઈ કૂતરુંબૂતરું નો'તું, એ તો પેલા ચોરટા વોલ્ફ-લિબનાં જ કારસ્તાન. બોલો, એ એનાં કરતૂત હશે તે હું શી રીતે જાણું ? મને તો કાંઈ કૂતરી ભસતી હોય એવું જ લાગ્યું હતું.

મને ઉડાવવો સાવ સહેલું છે એ ટીખળી અને મશ્કરાઓએ જાણી લીધું પછી તો એ બધા જ મારી જોડે નસીબ અજમાવી જોવા લાગ્યા, 'ગિમ્પેલ, રશિયાના ઝાર આપણા ગામમાં પધારવાના છે; ગિમ્પેલ, કાલે ચાંદો નદીમાં પડી ગયો હતો તે તેં જાણ્યું કે ? ગિમ્પેલ, પેલા હોડેલને નાવણીની પાછળથી ખજાનો જડ્યો.' ને હુંય બુધ્ધુની જેમ બધું માની લેતો. પહેલું તો એ કે આ દુનિયામાં બધું જ શક્ય છે. આપણા શાસ્ત્રમાં એવું નથી લખ્યું ? (શું તે તો મને હમણાં નથી યાદ આવતું !) બીજું આખું ગામ મને ફરી વળતું હોય તો મારે કરવુંય શું ? જો હું હિંમત કરીને કહેવા જાઉં કે જાવ જાવ, તમે મને બનાવો છો તો નાહકની આફત વહોરવી પડે, લોકો ગુસ્સે થાય. 'અલ્યા, શું સમજે છે તું ? આ બધા જ જૂઠા એમ તારે કહેવું છે ?' બોલો, મારે શું કરવું ? હું એમનું કહ્યું માની લેતો, ને એથી એમનું ભલું થતું હોય તો છો થતું એમ મન વાળીને બેસી રહેતો.

હું માબાપ વગરનો હતો, મને મોટો કરનાર મારા દાદા કબર તરફ વળી ચૂક્યા હતા. આથી મને ભઠિયારાને ત્યાં કામ શીખવા રાખ્યો હતો, શું શું વીત્યું છે મારે માથે ! ગામની કોઈ પણ સ્ત્રી કે છોકરી રોટી લેવા આવે તે એકાદ વાર તો મને મૂરખ બનાવ્યા વિના છોડે નહીં ! 'ગિમ્પેલ, સ્વર્ગમાં મેળો ભરાયો છે; ગિમ્પેલ, આપણા ધર્મગુરુએ સાતમે મહિને એક વાછરડાને જન્મ આપ્યો છે; ગિમ્પેલ, એક ગાય છાપરા પરથી ઊડીને ગઈ, ને એણે પિત્તળનાં ઈંડાં મૂક્યાં' એક નિશાળિયો એક વાર રોટી ખરીદવા આવ્યો હતો. એણે મને કહ્યું : 'અલ્યા ગિમ્પેલ, તું અહીં ભઠિયારખાનામાં કણક ગૂંદે છે ને ત્યાં મસીહા પધાર્યા છે ! મરેલાંઓ કબરમાંથી બેઠાં થયાં છે.' 'તું શું કહે છે ?' મેં પૂછ્યું : 'કોઈએ ઘેટાનું શિંગડું ફેંકીને જાહેરાત તો કરી નથી.' એણે કહ્યું, 'તું બહેરો છે કે શું ? ને બધા જ બૂમો પાડી ઊઠયા : મેં સાંભળ્યું મેં સાંભળ્યું,' ત્યાં મીણબત્તી વેચનારી રેઈત્ઝ આવીને એના ઘોઘરા અવાજે બોલી : 'ગિમ્પેલ, તારાં માબાપ કબરમાંથી બેઠાં થયાં છે, એ લોકો તારી શોધમાં છે.'

સાચું કહું તો આવું કશું બન્યું નો'તું તે હું સારી પેઠે જાણતો હતો, પણ ગામ આખું વાતો કરતું હતું એટલે હું તો ગરમ જાકીટ ખભે નાંખતોકને ઊપડ્યો. કદાચ કાંઈ બન્યું પણ હોય. જોવા જવામાં શું લુંટાઈ જવાનું હતું ? વારુ તરત જ મારી પાછળ બધાંએ એવી તો બિલાડી બોલાવી મૂકી કે ન પૂછો વાત ! ને ત્યારે કોઈનું કશું જ ન માનવાની મેં ત્યાં મનમાં ને મનમાં પ્રતિજ્ઞા લીધી. પણ એથીય કશું વળ્યું નહીં. એ લોકો મને એવો તો ગૂંચવી મારતા કે કશું જ મારી સમજણમાં ઊતરતું નહીં !

હું ધર્મગુરુ પાસે સલાહ લેવા ગયો. એણે કહ્યું : 'જિન્દગીભર મૂરખ રહેવું સારું, પણ એક કલાકનું દુષ્ટ આચરણ એથી વધારે ખરાબ એવું શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. એ લોકો જ મૂરખ છે, કારણ કે જે પોતાના પાડોશીને શરમમાં નાખવા જેવું વર્તન કરે છે તે સ્વર્ગ ખોઈ બેસે છે.' આમ છતાં ધર્મગુરુની દીકરી જ મને બનાવી ગઈ. હું દેવળની બહાર નીકળતો હતો ત્યાં એણે મને પૂછ્યું : 'દીવાલને ચૂમી કે નહીં ?' મેં કહ્યું :

'ના, કેમ ?' એણે જવાબ વાળ્યો : 'ધરમમાં કહ્યું છે, ધર્મગુરુને મળ્યા પછી દેવળની દીવાલ ચૂમવી જ જોઈએ.' ઠીક મારું એમ કરવામાં શું જવાનું હતું ? ને એ તો ખડખડાટ હસી પડી. એ મને ઠીક બનાવી ગઈ, કાંઈ નહીં !

મારે તો બીજે ગામ ચાલ્યા જવું હતું, પણ ત્યાં બધાંએ મને પરણાવી દેવાની વેતરણ કરવા માંડી. એ લોકો એવા તો મારી પાછળ પડ્યા કે ન પૂછો વાત ! રોજ ને રોજ બધા આવીને વાતો કરે. વાત તે કાંઈ વાત, મારા તો કાન પાકી ગયા. એ બાઈ કાંઈ શિયળવંતી કુમારિકા નો'તી પણ એ લોકોએ તો મને કહ્યું કે એ પવિત્ર કુમારિકા હતી. એ પગે ખોડંગાતી હતી, પણ એ લોકો કહેતા કે એ તો જરા શરમાળ છે ને તેથી જાણી જોઈને એવું ચાલે છે. એને કોઈની જોડેના આડા વહેવારથી થયેલો એક દીકરો હતો, પણ એ લોકો કહેતા કે એ તો એનો ભાઈ હતો. હું આખરે બરાડી ઊઠ્યો : 'તમે નાહક થૂંક ઊરાડો છો, હું એ વેશ્યા જોડે હરગિઝ નહીં પરણું.' પણ એ લોકોએ તતડી ઊઠીને કહ્યું : 'વાહ રે, આમ તે કાંઈ બોલાતું હશે કે ? તને શરમ નથી આવતી ? એ સ્ત્રીને બદનામ કરવા બદલ તને ધર્મગુરુ પાસે ઢસડી લઈ જઈને દંડાવી નાંખીશું, સમજ્યો કે ?' આથી મને સમજાઈ ગયું કે એમના પંજામાંથી છટકવું સહેલું નો'તું. ને મેં વિચાર્યું : એ લોકો મને હોળીનું નારિયેળ બનાવવા કમર કસીને બેઠા છે, પણ પરણ્યા પછી તો ધણીનું જ ચાલેને ! ને એ બાઈને જો આ વાત મંજૂર હોય તો મનેય કશો વાંધો નથી. વળી, જિંદગીમાં તમને છાંટા ઊડ્યા વગર તો રહે જ નહિ, ને કોઈ એવી આશા રાખે પણ નહીં.

હું તો પહોંચ્યો એની ઝૂંપડીએ. મારી પાછળ આખું ટોળું હાહાહીહી કરતું ને હાકોટા પાડતું આવ્યું જાણે કોઈ રીંછને પકડવાનો ત્રાગડો રચ્યો ન હોય ! કૂવા પાસે આવ્યા એટલે બધા ચૂપ થઈ ગયા.એલ્કાને છંછેડવાની કોઈનામાં હિંમત નો'તી. એક વાર છેડી તો મિજાગરા પર ફરતાં બારણાંની જેમ એનું મોઢું બંધ થાય જ નહીં ! ને એની જીભ પણ કુહાડા જેવી. હું તો એના ઘરમાં પેઠો. અંદર એક છેડેથી તે બીજા છેડા સુધી બાંધેલી દોરી પર કપડાં સુકાતાં હતાં એ પાણીની કુંડી આગળ, ખુલ્લે પગે, કપડાં ધોતી બેઠી હતી, એણે ફાટલુંતૂટલું લુગડું પહેર્યું હતું. એણે વાળને લટમાં ગૂંથી લઈને ઊંચે લઈ સોયાથી બાંધી લીધા હતા. એ ઘરમાંથી દુર્ગન્ધથી મારો તો શ્વાસ જ રુંધાઈ ગયો.

એ મને ઓળખતી હોય એવું લાગ્યું, એણે મારા તરફ એક નજર નાંખીને કહ્યું : 'ઓહો, કોણ આવ્યું છે, જુઓ તો ખરા ! બિરાજો મહેરબાન' મેં એને અથથી ઇતિ માંડીને વાત કહી. હું જરાય ખોટું બોલ્યો નહીં. 'મને સાચે સાચું કહેજે,' મેં કહ્યું, 'તું ખરેખર કુંવારી છે, ને પેલો યેશિયેલ તારો નાનો ભાઈ છે ? મારી સાથે છેતરપિંડી રમીશ નહિ, હું માબાપ વગરનો છું.'

'હુંય માબાપ વગરની જ છું તો.' એણે જવાબ વાળ્યો, 'જે કોઈ તને આમળવા ચાહે તેનું નાક જ મરડાઈ જજો, પણ મને છેડવામાં એ લોકો કશો સાર કાઢવાના નથી. મારે તો પચાસ ગિલ્ડરની પહેરામણી જોઈશે. એ લોકોને કહી દે કે ફાળો ઉઘરાવે, નહીં તો

હમણાં કહું તેને બચી ભરી લે....' એ ભારે આખાબોલી હતી. મેં કહ્યું :'પહેરામણી તો કન્યાપક્ષે આપવાની હોય, વરપક્ષે નહીં', ત્યારે એણે કહ્યું : 'મારી સાથે સોદો કરવા નીકળીશ નહીં કાં તો 'હા' ને કાં તો 'ના' — સીધી ને સાફ વાત જોઈએ, નહીં તો ચાલતો થા.'

મને થયું કે તલમાંથી ઝાઝું તેલ નીકળે તેમ નથી. પણ અમારું ગામ કાંઈ ગરીબ નથી. ગામલોકોએ બધી શરત મંજૂર રાખીને લગ્નની તૈયારી કરવા માંડી. હવે ભગવાનનું કરવું તે એ વખતે જ ગામમાં મરડાનો વા ચાલતો હતો. લગ્નનો વિધિ કબ્રસ્તાનના દરવાજા આગળ, મડદાંને ધોવાની ઓરડી પાસે, પતાવવામાં આવ્યો. બધાએ સારી પેઠે દારૂ ઢીંચ્યો, લગ્નનો કરાર વંચાતો હતો ત્યારે સૌથી વડા ધર્મગુરુએ પૂછ્યું : 'વધૂ વિધવા છે કે એણે છૂટાછેડા લીધા છે ?' ને એના વતી બીજા ધર્મગુરુની વહુએ જવાબ વાળ્યો : 'એ વિધવાય છે ને એણે છૂટાછેડા પણ લીધા છે.' મારે માટે એ આકરી ઘડી હતી. પણ હું કરું પણ શું ? લગ્નના માંડવામાંથી ભાગી જાઉં ?

પછી તો નાચગાન ચાલ્યાં. એક બુઢ્ઢી થોડી સફેદ રોટી બગલમાં દબાવીને મારી સાથે નાચવા લાગી. કોઈએ વધૂના માતા-પિતાની યાદમાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી. નિશાળિયાઓએ કૂતરા ફેંક્યા. આશીર્વાદનો વિધિ પત્યા પછી ભેટસોગાદ રજૂ થઈ; લોટની કણક મસળવાની કથરોટ, ડોલ, ઝાડુ અને એવી બીજી ઘરવખરી. ત્યાં મેં બે જવાનિયાઓને ઘોડિયું લાવતા જોયા. 'આની શી જરૂર ?' મેં પૂછ્યું એટલે એ લોકોએ જવાબ દીધો, 'એ વિશે નાહક ભેજાનું દહીં કરીશ નહીં. બધું બરાબર છે. એ જરૂર પડ્યે ખપમાં આવશે.' હું સમજી ગયો કે હું બરાબરનો ઠગાઈ જવાનો છું. પણ બીજી રીતે જોઈએ તો એમાં મારું શું લુંટાઈ જતું હતું ? મને થયું કે જેવા પડશે તેવા દેવાશે. આખું ગામ કાંઈ ગાંડું તો નહીં થયું હોય ને !

રાતે હું મારી વહુ સૂતી હતી ત્યાં ગયો, પણ એણે તો મને એની પાસે ફરકવા સુધ્ધાં દીધો નહીં. 'અલી એય, આપણે આટલા સારુ પરણ્યાં કે ?' મેં કહ્યું ને એણે જવાબ વાળ્યો : 'હું દૂર બેઠી છું.' 'પણ ગઈ કાલે તો તું ચોથા દિવસનું માથાબોળ નાહી છે !' 'આજ તે કાંઈ ગઈ કાલ નથી.' એ બોલી, 'ને ગઈ કાલ તે આજ નથી. જો નહીં રુચતું હોય તો તું તારે ચાલતી પકડ.' ટૂંકમાં, મેં ખામોશી પકડી.

ચાર મહિના નહીં થયા ત્યાં તો એની સુવાવડ આવી. ગામના લોકો તો મોઢે હાથ દઈને હસવા લાગ્યા. પણ એમાં હું તે શું કરું ? એ આકરી પીડાથી કણસતી હતી ને દીવાલ સાથે ઝાવાં મારતી હતી. ઘર આખું બૈરાંઓથી ભરાઈ ગયું, ઘડા ભરી ભરીને પાણી ગરમ થવા લાગ્યું. એની ચીસ આકાશ સુધી પહોંચવા લાગી.

દેવળમાં જઈને એના ભલા માટે પ્રાર્થના ભણવા સિવાય મારે માટે બીજું કશું કરવાપણું હતું નહીં, એટલે મેં તો એમ જ કર્યું.

ગામના લોકોને એ તો ગમ્યું. હું એક ખૂણામાં ઊભો ઊભો પ્રાર્થના રટતો હતો,

ને એ લોકો મને જોઈને માથું ધુણાવતા હતા. 'હવે ભગવાનનું નામ ભજો !' એ લોકોએ કહ્યું, 'પ્રાર્થના કરવાથી કોઈ સ્ત્રીએ છોકરું જણ્યું હોય એવું અમારા જાણ્યામાં નથી.' એમાંના એકે મારા મોઢામાં તણખલું મૂકીને કહ્યું : 'બળદિયા માટે ખડ.' આટલું વળી મારે નસીબે બાકી રહી ગયું હતું ! અરે, ભલા ભગવાન !

મારી વહુએ છોકરાને જન્મ આપ્યો. શુક્રવારે દેવળમાં ધર્મગુરુએ પવિત્ર વેદી આગળ, પોથી મૂકવાની ઘોડી પર હાથ ઠોકીને, જાહેર કર્યું : 'આપણા ગામના શેઠ શ્રીમાન ગિમ્પેલને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો છે તે નિમિત્તે સૌને ભોજનનું નોતરું છે.' આખું દેવળ હાસ્યથી ગાજી ઊઠ્યું. મારું મોઢું તો લાલચોળ થઈ ગયું હતું. પણ મારાથી કશું થઈ શકે તેમ નો,તું. છોકરાના નામકરણનો વિધિ તો બાપ તરીકે મારે જ કરવો પડે ને !

અરધું ગામ દોડી આવ્યું. પછી તો તસુભર જગ્યા રહી નહીં. સ્ત્રીઓ સારી વાનગી બનાવીને લાવી. કોઈ પીઠામાંથી દારૂ લઈ આવ્યું. મેંય બીજાની જેમ સારી પેઠે અડાળ્યું ને દારૂ પણ ઢીંચ્યો. બધાએ મને શાબાશી આપી. પછી નામકરણ વિધિ થયો. ને મેં મારા બાપના નામ પાછળ એનું નામ પાડ્યું (પ્રભુ એમના આત્માને શાન્તિ આપે.) જ્યારે બધાં ગયાં ને હું ને મારી વહુ એકલાં પડ્યાં ત્યારે એણે પથારી આડેના પડદામાંથી માથું બહાર કાઢીને મને એની પાસે બોલાવ્યો.

'ગિમ્પેલ,' એ બોલી, 'તું કેમ આમ મૂગો થઈ ગયો છે ? શું તારાં બધાં વહાણ ડૂબી ગયાં ?'

'હું શું બોલું ?' મેં જવાબ વાળ્યો. 'તેં તો મારી કાંઈ દશા કરી છે ! મારી મા જો આ જાણે ને તો બિચારી બીજી વાર મરી જાય !' એ બોલી :'તારું તે કાંઈ ચસકી ગયું છે કે શું ?'

'તારા ધણીની તું આવી ઠેકડી શી રીતે ઉડાવી શકે ?' મેં કહ્યું.

'આ તને થયું છે શું ?' એ બોલી, 'તેં તારા મગજમાં શું ભૂસું ભરી રાખ્યું છે ?' મને લાગ્યું કે હવે મારે ખુલ્લે ખુલ્લા જરા આકરા થઈને એને સંભળાવી દેવું પડશે 'એક માબાપ વગરના માણસની આવી દશા કરાય ?' મેં કહ્યું, 'આ છોકરો તો પારકો જણ્યો છે.'

એણે જવાબ વાળ્યો : 'તારા મગજમાંથી એવો મૂર્ખામીભરેલો ખ્યાલ કાઢી નાખ. આ તો તારો જ દીકરો છે.'

'એ મારો શી રીતે હોય ?' મેં દલીલ કરી 'લગ્ન પછીને સત્તરમે અઠવાડિયે એ જન્મ્યો છે.'

ત્યારે એણે કહ્યું કે એ તો જરા વહેલો જન્મ્યો છે. મેં કહ્યું : 'ખાસ્સો વહેલો, ખરું ને ?' એણે કહ્યું કે એની એક દાદી હતી તેને પણ આટલા ટૂંકા ગાળામાં જ છોકરાં અવતરતાં, તે એ એની દાદીના જેવી હતી. એક પાણીનું ટીપું બીજા પાણીનાં ટીપાં જેવાં હોય છે તેમ એણે તો એવા બધા શપથ લઈને આ કહ્યું કે મારે તો માન્યે જ છૂટકો ! સાચી વાત

કહ્યું તો એનું કહ્યું રજ માત્ર માનતો નો'તો, પણ બીજે દિવસે અમારી નિશાળના માસ્તર જોડે મેં આ વિશે વાત કરી ત્યારે એમણે કહ્યું કે આદમ અને હવાની બાબતમાં પણ એવું જ થયેલું. પથારીમાં પોઢ્યો ત્યારે બે, ને ઊઠ્યાં ત્યારે ચાર !

'આ દુનિયામાં એવી કોઈ સ્ત્રી નથી કે જેની હવા દાદી ન હોય.' એમણે કહ્યું.

તો વાત આમ બની, એ લોકોની દલીલે મને ચૂપ કરી દીધો. પણ, આવી વાતમાં ખરેખર શું બનતું હશે તે કોણ જાણી શકે ?

હું મારા દુઃખને વિસારે પાડવા લાવ્યો, મને એ બાળક ખૂબ વહાલું લાગતું, એ બાળકને પણ મારો હેવો લાગેલો. મને જુએ કે એના ટચુકડા - હાથપગ હલાવી મૂકે ને હું એને તેડી લઉં ત્યારે જ જંપે. એ કજિયો માંડે ત્યારે મારા સિવાય કોઈ એને ટાઢો પાડી શકે નહીં. એને દાંત આવવા માંડ્યા ત્યારે મેં એને માટે હાથીદાંતની ચૂસણી આણી આપી. એને માટે ભરત ભરેલી એક ટોપી સુધ્ધાં હું લઈ આવ્યો. એને રોજ ને રોજ કોઈની નજર લાગી જતી. આથી નજર ઉતારવાને માટે બજારમાંથી ફલાણુંઢીકણું લાવવા વારે વારે દોડવું પડતું. મારે બળદિયાની જેમ ઢસડબોળો કરવો પડતો. ઘરમાં નાનું છોકરું હોય ત્યારે ખરચ કેવો વધી જાય તે તો જાણો જ છો. હું જૂઠું શા સારું બોલું ? એલ્કા મને નો,તી ગમતી એવું નહીં. એ મને ગાળો ભાંડતી, મારી જોડે ઝઘડતી. આથી હું એની પાસેથી ઝાઝું કશું પામી શકતો નહીં. શી તાકાત હતી એનામાં તમારા પર એ ડોળા કાઢીને જુએ ને તો તમારી તો લૂલી જ બંધ થઈ જાય. ને એ બોલવા બેસે ત્યારે ? નર્યો ડામર ને ગંધક જ જોઈ લ્યો ! આમ છતાં એનામાં અનોખું આકર્ષણ હતું. હું એના એકેએક બોલ પર વારી જતો જો કે એ મને ખૂબ જખમી કરતી.

સાંજ પડતાં હું એને માટે એક કાળી ને એક ધોળી રોટી તથા ચારોળી બદામ પિસ્તાંવાળાં બિસ્કુટ લઈ આવતો. મારા હાથે ભઠિયારાને ત્યાં પકવેલી સરસ રોટલી એને ખવડાવતો, એને ખાતર હું ચોરી સુધ્ધાં કરતો. મીઠાઈ, બદામ, કાજુ - જે કાંઈ હાથે ચઢે તે તફડાવી લાવતો. સ્ત્રીઓ શનિવારે જે કાંઈ ભગવાનને ધરાવવાનું લઈ આવતી તેમાંથી પણ હું થોડુંક તફડાવી લેતો, ભગવાન માફ કરે ! એલ્કા તો આ બધું પૌષ્ટિક આરોગીને ખાસ્સી તગડી બની.

આખું અઠવાડિયું મારે ભઠિયારખાનામાં રાતે સૂઈ રહેવું પડતું. માત્ર શુક્રવારે રાતે હું ઘરે આવતો, ત્યારે એ કાંઈ ને કાંઈ બહાનું કાઢીને મને ટાળી દેતી. ક્યાં તો એની છાતીમાં બળતરા થતી હોય, ક્યાં તો પાંસળીમાં શૂળ ઊપડ્યું હોય; ક્યાં તો હેડકી આવતી હોય, ક્યાં તો માથું દુઃખતું હોય. સ્ત્રીઓનાં બહાનાં કેવાં હોય છે તે તો તમે જાણો જ છો. મારે માટે આ બહુ આકરું થઈ પડતું. હું અકળાતો. અધૂરામાં પૂરું, પેલો પારકો જણ્યો – એનો ભાઈ – હવે મોટો થતો જતો હતો. એય મને ઊંઠાં ભણાવતાં શીખી ગયો હતો. હું એને મારવા જાઉં તો એલ્કા એવી તો ગાળો વરસાવવા માંડતી કે મને આંખે લીલુંપીળું દેખાવા લાગતું, દિવસમાં નહીં નહીં તો દશ વાત મને એ

છૂટાછેડા લેવાની ધમકી આપતી. મારી જગ્યાએ કોઈ બીજો હોત ને તો પૂછ્યા કર્યા વિના ક્યારનો છાનોમાનો રફુચક્કર થઈ ગયો હોત. પણ હું મૂગે મોઢે સહન કરનારી જાતનો રહ્યો. મારે કરવુંય શું ? ખભા આપ્યા ભગવાને, ખભે ઉપાડવાનો બોજો પણ ભગવાને જ આપ્યો છે ને !

એક રાતે ભઠિયારખાનામાં કાંઈક આફત ગુજરી : ભઠ્ઠો ફાટી ગયો. આગ જ લાગી ગઈ હોત. આથી ઘરે ગયા સિવાય બીજું કાંઈ કરવાનું રહ્યું નહોતું. અઠવાડિયાની વચ્ચે એકાદ દિવસ ઘરની પથારીમાં સૂવાનું સુખ તો માણીએ એવું મન થયું. સૂતેલા નાનકાને મારે જગાડવો નો'તો. આથી હું ચોર પગલે ઘરમાં પેઠો. ઘરમાં પેઠો ત્યારે મને લાગ્યું કે હું એકનું નહીં પણ બે જણનું ઘોરવું સાંભળી રહ્યો હતો - એકનું આછું ને બીજાનું હલાલ કરેલા આખલાના જેવું. હું પથારી પાસે ગયો, ને મારી આંખે અંધારાં આવ્યાં. એલ્કાની સોડમાં કોઈ મરદ સૂતો હતો. મારી જગ્યાએ કોઈ બીજો હોત તો બૂમરાણ મચાવી દીધું હોત ને આખું ગામ ભેગું કરી દીધું હોત. પણ નાનકડો જાગી જાય એની મને સૌથી મોટી ચિન્તા હતી. એ બિચારો - એને આવડાને શા સારુ ગભરાવી મારવો ? વારું, હું તો ભઠિયારખાને પાછો વળ્યો ને ગુણિયું પાથરી આડે પડખે થયો. પણ સવાર થતાં સુધી મારી આંખ મળી નહીં. મને ટાઢિયો તાવ આવ્યો હોય તેમ હું થથરતો રહ્યો, 'હવે હદ થઈ, હવે મૂરખવેડા નહીં ચાલે.' હું મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, 'ગિમ્પેલ આખી જિન્દગી ધાવણું બચ્ચું રહેવાનો નથી, ગિમ્પેલ જેવા મૂરખની મૂર્ખાઈનેય કાંઈ હદ તો હોય ખરી ને ?'

સવાર થતાં હું ધર્મગુરુ પાસે સલાહ લેવા પહોંચ્યો. આથી ગામમાં ભારે હોહા મચી ગઈ. દેવળમાંથી એલ્કાને તેડું મોકલ્યું, એ નાનકાને લઈને આવી, ને શું ધારો છો, એણે શું કર્યું એણે તો રજેરજ ખોટું છે એમ કહ્યું. 'એની ડાગળી ચસકી ગઈ લાગે છે.' એ બોલી, 'મને સ્વપ્નમાં દેખાતાં નથી કે બનનારા બનાવની આગાહી પણ થતી નથી.' એ લોકો બહુ એની પાછળ પડ્યા, ઘાંટાઘાંટ કરી, પણ એ તો અડગ રહી. એ સાવ જૂઠો આરોપ હતો એવું જ એણે તો કહે રાખ્યું.

ખાટકીઓ અને ઘોડા વેચનારાઓએ એલ્કાની તરફદારી કરી. કતલખાનામાંનો એક ખાટકી છોકરો મારી પાસે આવીને બોલ્યો : 'અમારી નજર તારા પર છે, અમે તને નોંધી રાખ્યો છે.' આ દરમિયાન પેલા નાનકાએ પેશાબ કર્યો. દેવળની પવિત્ર જગ્યામાં એવું ન થાય, આથી એલ્કાને ઘરે મોકલી દીધી.

મેં ધર્મગુરુને પૂછ્યું : 'તો મારે શું કરવું ?'

'તું એને હમણાં ને હમણાં છૂટાછેડા આપી દે.'

'ને જો એ ના પાડે તો ?'

'તારે છૂટાછેડા લેવાની જાહેરાત કરી દેવી, બસ, તારે એટલું જ કરવાનું છે.'

મેં કહ્યું : 'વારુ, હું જરા વિચાર કરી જોઈશ.'

ધર્મગુરુએ કહ્યું : 'એમાં વિચારવાનું કશું છે નહીં. હવે તારે એની ભેગાં એક છાપરા નીચે રહેવું ન જોઈએ.'

'ને મને નાનકાને જોવાની ઇચ્છા થાય તો ?'

'એ વેશ્યાને એની આખી લંગાર ભેગી જ વદા કરી દે ને !' એમણે તો કહ્યું કે હવે મારે એના ઘરના ઉંમર પર પણ પગ ન મૂકવો, આ જિંદગીમાં કદી ત્યાં ફરકવું સુધ્ધાં નહીં.

દિવસના ભાગમાં તો આ મને ઝાઝું આકરું લાગ્યું નહીં. મને થયું કે આવું તો એક દિવસ બનવાનું જ હતું, પણ રાતે હું ગુણિયા પર લંબાવતો ત્યારે આ બધું મને સારી પેઠે કઠવા લાગતું. મને એલ્કા માટે ને પેલા નાનકા માટે કંઈનું કંઈ થઈ આવતું. મને ગુસ્સો કરવાનું મન થતું, પણ એ જ તો મારું કમનસીબ છે કે ખરેખર ગુસ્સે થવાનું મારા સ્વભાવમાં જ નથી. પહેલું તે એ કે મારા મનમાં મને થવા લાગ્યું આપણી કોઈ વાર ભૂલ થાય પણ ખરી. આવડી મોટી જિંદગીમાં એકેય વાર ભૂલ કર્યા વિના તો કોઈ ભાગ્યે જ રહી શકે પેલો એની ભેગો સૂતો હતો તે એને કોઈ વાર કશીક ભેટસોગાદ ને એવું બધું લાવી આપતો હશે, ને એમ એણે એને ધીમે ધીમે ફોસલાવી હશે. ને ભાઈ, આ સ્ત્રીઓનું તો તમે જાણો છો ને, એમના વાળ ઘણી વાર લાંબા હોય છે, પણ એમની બુદ્ધિ ઘણુંખરું ટૂંકી હોય છે. આથી જ તો પેલો આખરે પેધો પડ્યો હશે પણ એ આમ સાવ એ વાતને નકારી જ કાઢે છે ત્યારે મારીય કદાચ ભૂલ થતી હોય. કેટલીક વાર આપણને કશુંક જોવાની ભ્રાન્તિ થાય છે. તમને કોઈનો આકાર કે એવું કશુંક દેખાયાનો આભાસ થાય ને તમે નજીક જઈને જોવા જાવ તો કશું જ ન હોય. ને જો એમ હોય તો તો પછી હું એ બિચારીને ભારે અન્યાય કરી રહ્યો છું. આવો વિચાર આવતાં મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. હું ડૂસકે ડૂસકાં ભરવા લાગ્યો ને મારી આંખમાંથી આંસુ નીતરવાને કારણે પાસે પડેલો મેંદો ભીનો થઈ ગયો. સવારે ઊઠીને લાગલો જ હું ધર્મગુરુ પાસે પહોંચ્યો ને એમને કહ્યું કે મારી ભૂલ થઈ છે. ધર્મગુરુ તો કલમ લઈને લખ્યે જ ગયા, ને પછી બોલ્યા કે એવું હશે તો આ મામલાનો નવેસરથી વિચાર કરવો પડશે. એ વિશે એઓ કશા નિર્ણય પર આવે ત્યાં સુધી મારે મારી પત્નીનો સહવાસ રાખવો નહીં. અલબત, હું એને કોઈ જોડે ખાવાનું કે એવું કશું પરચૂરણ મોકલાવું તેનો વાંધો નો'તો.

બધા ધર્મગુરુઓને એક નિર્ણય પર આવતાં નવ મહિના થઈ ગયા. ભારે લખાણપટ્ટી ચાલી. આવા મામલામાં પણ આટલી બધી બુદ્ધિ ચલાવવી પડતી હશે તેની મને ખબર નો'તી.

આ દરમિયાન એલ્કાએ એક વધુ બાળકને જન્મ આપ્યો. આ વખતે દીકરી જન્મી હતી. સાબાથના પવિત્ર દિવસે મેં દેવળમાં જઈને એ બાળકીના ભલા માટે પ્રાર્થના કરી. નામકરણવિધિ થયો, મેં એનું નામ મારી સાસુ (ભગવાન એમના આત્માને શાન્તિ આપે)ના નામ પરથી પાડ્યું, ગામના મવાલીઓ અને લફંગાઓએ વળી મારો ઊધડો લઈ નાંખ્યો.

મારા પર આફત ગુજરતાં ગામ આખું વળી ઉત્સાહમાં આવી ગયું. પણ મેં તો મનમાં ગાંઠ વાળી લીધી હતી કે કોઈ જે કહે તે માની લેવું નહીં. માન્યાથી શું વળવાનું હતું ? આજે તમે તમારી વહુનું કહ્યું નહી માનો તો આવતી કાલે ભગવાનનું કહ્યું પણ કાને નહીં ધરો.

મારી સાથે કામ કરતા અમારા પાડોશી એક શિખાઉ ઉમેદવાર જોડે હું એને દરરોજ કશુંક ખાવાનું મોકલતો. કોઈ વાર ડબલરોટી, કોઈ વાર બિસ્કુટ, તો કોઈ વાર મીઠાઈ, એ છોકરો દિલનો ભલો હતો. ઘણી વાર હું જે કાંઈ મોકલું તેમાં એ પોતાના તરફથી પણ કશુંક ઉમેરતો. પહેલાં તો એય મારું નાક મરડીને ને પાંસળીમાં ગોદા મારીને મને ખૂબ પજવતો. પણ મારે ઘરે જતો થયા પછી એ એકદમ મારો દોસ્ત બની ગયો. 'અલ્યા ગિમ્પેલ.' એ મને કહેતો. 'તારી વહુ ને તારાં બે બાળકો ખૂબ જ સુઘડ ને રૂપાળાં છે હોં. મને તો કાગડો દહીંથરું લઈ ગયો હોય એવું લાગે છે.'

'પણ લોકો એને વિશે કેવી વાતો કરે છે !' મેં કહ્યું, 'એ લોકોની જીભ લાંબી છે, બીજું શું ?' એણે કહ્યું, 'છોને એઓ બબડતા, એ સિવાય એમને બીજો ધંધો પણ શો છે ? ગયા શિયાળાની ઠંડીને આપણે નથી સંભારતા તેમ એમનુંય કાન પર લેવું નહીં.'

એક દિવસ ધર્મગુરુએ મને બોલાવીને કહ્યું : 'તને પાકી ખાતરી છે ગિમ્પેલ, કે તારી વહુને વિશે તેં જે કહ્યું તેમાં તારી ભૂલ થતી હતી ?'

મેં કહ્યું : 'હા, મને પાકી ખાતરી છે.'

'અરે, પણ તું કહેતો તો કે તે એ તારી નરી આંખે જોયું હતું તેનું શું ?'

'મેં તો ઓળો જોયો હશે.' મેં કહ્યું.

'શેનો ઓળો ?'

'છાપરાની એકાદ વળીનો સ્તો, બીજું શું ?'

'તો તું તારે ઘરે જઈ શકે છે. તારે વડા ધર્મગુરુનો પાડ માનવો જોઈએ. એમણે ખાસ મહેનત લઈને તને અનુકૂળ થઈ પડે એવો ચુકાદો શાસ્ત્રમાંથી શોધી કાઢ્યો છે.'

મેં વડા ધર્મગુરુનો હાથ ચૂમ્યો.

મારે તો તરત જ ઘરે પાછા ફરવું હતું, પોતાની સ્ત્રી અને બાળબચ્ચાંથી આટલા લાંબા વખત સુધી વેગળા રહેવું એ કાંઈ જેવી તેવી વાત નથી પણ વળી મને મનમાં થયું કે હમણાં ફરી કામ પર જાઉં ને સાંજ વેળાએ ઘરે જાઉં તે જ ઠીક. મેં કોઈને કશું કહ્યું નહીં, જો કે મારું હૃદય તો પવિત્ર તહેવારોના દિવસોમાં જેમ આનંદથી નાચી ઊઠતું તેમ નાચી ઊઠ્યું હતું. સ્ત્રીઓ મને હંમેશની જેમ ખીજવીને હાહાહીહી કરતી હતી, પણ હું એમને મનમાં ને મનમાં કહેતો હતો : થાય તેટલી તમે તમારે કુથલી કરો ને, સાચી વાત હવે જાહેર થઈ ગઈ છે, પાણી ઉપર તેલ તરી નીકળે તેમ શાસ્ત્ર શાખ પૂરે છે, હવે બધું હેમખેમ છે.

રાત્રે કણક બાંધીને એને આથો ચઢાવવા મૂકીને હું મારા ભાગની રોટી અને મેંદાની

થેલી લઈને ઘર તરફ વળ્યો. ચન્દ્ર સોળે કળાએ ખીલ્યો હતો અને તારાઓ ચમકી રહ્યા હતા. આથી મારું હૃદય ફફડી ઊઠ્યું હતું. હું ઉતાવળે પગલે આગળ વધ્યો, ને મારી આગળ મારો પડછાયો દોડવા લાગ્યો. શિયાળાના દિવસો હતા. તાજો જ બરફ પડ્યો હતો. મને ગાવાનું મન થયું. પણ મોડું થતું હતું ને ઘરમાં પોઢી ગયેલા લોકોને મારે જગાડવા નો'તા. મને સીટી વગાડવાનું મન થયું. પણ મને યાદ આવ્યું કે રાતે સીટી ન વગાડાય, કારણ કે સીટી સાંભળીને ભૂત દોડ્યા આવે. આથી હું ચુપચાપ, બને તેટલી ઉતાવળે, ડગલાં ભર્યે ગયો.

ખ્રિસ્તીઓના મહોલ્લાનાં કૂતરાં મને પસાર થતો જોઈને ભસી ઊઠ્યાં, પણ મેં કહ્યું : ભસો ને, ભસાય તેટલું ! આખરે તમે તો કૂતરાં જ ને ? ને હું તો આદમી છું. સરસ મજાની વહુનો વર છું, આશાસ્પદ બાળકોનો પિતા છું.

ઘર પાસે આવતાં મારી છાતી ધડકધડક થવા લાગી કેમ જાણે હું કોઈ ગુનેગાર નહિ હોઉં ! મને કશાની બીક નો'તી લાગતી, ને તેમ છતાં છાતી ધડકધડક થતી હતી. પણ ડગલું ભર્યું કે ના હઠવું. મેં તો આસ્તેથી આગળો ખોલ્યો ને ઘરમાં પેઠો. એલ્કા ઊંઘી ગઈ હતી. મેં બાળકના ઘોડિયામાં નજર કરી. બારીઓ તો વાસી દીધી હતી, પણ એની તરડમાંથી ઘરમાં ચાંદની આવતી હતી. મેં નવા બાળકનું મોઢું જોયું ને જોતાંની સાથે જ એ મને ખૂબ વહાલું લાગ્યું. એનું એકેએક નાનકડું અંગ મને વહાલું લાગ્યું.

હું પથારીની વધુ નજીક પહોંચ્યો ને માનશો, મેં શું જોયું ?

પેલો મારી સાથે કામ કરનારો છોકરો જ એલ્કાની સોડમાં સૂતો હતો. મારો તો ચન્દ્ર એકાએક આથમી ગયો. મને અંધારાં આવ્યાં, હું થરથરવા લાગ્યો. મારા દાંત કટકટવા લાગ્યા. મારા હાથમાંથી રોટી પડી ગઈ, ને મારી વહુ જાગી ઊઠી. એ બોલી : 'કોણ છે રે ?'

હું માંડ બોલ્યો : 'એ તો હું '

'ગિમ્પેલ ?' એણે પૂછ્યું. 'અત્યારે ક્યાંથી આવી ચઢ્યો ? મને એમ કે અહીં આવવાની ધર્મગુરુએ મના કરી છે.'

'મને ધર્મગુરુએ જ કહ્યું છે.' મેં જવાબ વાળ્યો ને તાવ ભરાયો હોય તેમ ધ્રૂજવા લાગ્યો.

'હું કહું તે જરા સાંભળ તો,' એ બોલી, 'જરા બહાર કોઠારમાં જા ને બકરી બરાબર છે કે નહીં તે જોઈ આવ ને. એ બિચારી માંદી થઈ છે.' અમારે ત્યાં એક બકરી હતી એ હું તમને કહેવું ભૂલી ગયો હતો. અમારી પાસે સરસ મજાની બકરી હતી. મને એના પર માણસના પર હેત હોય એવું હેત હતું.

ખંચકાતે પગલે હું કોઠારમાં ગયો ને બારણું ખોલી દાખલ થયો. બકરી તો ખાસ્સી ચાર પગે ઊભી હતી. મેં તો હાથ મૂકીને એને આખે શરીરે તપાસી જોયું, એનાં શિંગડાં ખેંચી જોયાં, એનાં આંચળ તપાસ્યાં, પણ કશો વાંધો લાગ્યો નહીં, કદાચ એણે વધારે

પડતી ઝાડની છાલ ખાધી હશે. 'પોઢી જા, બચુડી' મેં કહ્યું 'શરીર જાળવજે.' બકરીએ પણ 'બેં બેં' કરીને જાણે મારો આભાર માનીને મારું ભલું ઇચ્છતી હોય તેમ જવાબ વાળ્યો.

હું પાછો વળ્યો. પેલો છોકરો રફુચક્કર થઈ ગયો હતો.

'પેલો ક્યાં છે ?' મેં પૂછ્યું.

'કોણ ?' મારી વહુએ પૂછ્યું.

'તું શું સમજે છે ?' મેં કહ્યું, 'પેલો મારી ભેગો કામ કરે તે છોકરો, હમણાં તારી ભેગો સૂતો હતો તે.'

'આ રાતે ને તેની પહેલાંની રાતે મને સપનામાં જે દેખાયું છે તે ભગવાન કરે ને સાચું પડે, ને તને બરાબરનો સખણો કરે. તને કશુંક વળગ્યું લાગે છે, એણે તારી આંખ પર ભૂરકી નાંખી દીધી છે.' એ ચીસ પાડી ઊઠી, 'અલ્યા નાપાક, બેશરમ, જંગલી, હમણાં ને હમણાં ભાગ અહીંથી, નહીં તો ચીસાચીસ કરીને હું ગામ આખું ભેગું કરીશ.'

હું હજુ તો ડગ ભરું ત્યાં એનો 'ભાઈ' ચૂલા પાછળથી ઊભો થયો. ને એણે મને માથાના પાછલા ભાગમાં ફટકો માર્યો. મને તો લાગ્યું કે એણે મારી ગરદન જ ભાંગી નાખી. મારામાં ક્યાંક કશુંક ખોટકાઈ ગયું હોય એવું મને લાગ્યું. મેં કહ્યું : 'હવે ચોળીને ચીકણું કરીશ નહીં, મને કોક વળગ્યું છે એટલું જ જાહેર થવું બાકી છે.' એની દાનત એવી જ હતી. પછી મેં પકાવેલી રોટીને કોઈ અડશે નહીં.'

ટૂંકમાં, મેં એને ગમે તેમ કરીને ટાઢી પાડી.

'વારુ,' એ બોલી, 'બહુ થયું. હવે આડો પડ ને પૈડાં નીચે કચડાઈ મર.'

બીજે દિવસે પેલા છોકરાને મેં એક બાજુએ બોલાવીને કહ્યું : 'અલ્યા, સાંભળ.' પછી મેં વિગતે એને કહ્યું, 'આ તું શું બકે છે ?' એ તો હું જાણે છાપરા પરથી ટપકી પડ્યો હોઉં તેમ અચરજથી મારી સામે તાકી રહ્યો.

'મારા સમ,' એ બોલ્યો, 'તું કોઈ વૈદ કે ભૂવા પાસે જા ને ઇલાજ કરાવ, તારી ડાગળી ચસકી ગઈ લાગે છે, પણ જા, આ સંબંધમાં હું કોઈને હરફ સરખો નહીં કહું.'

તો એ વાત આમ પતી.

લાંબી રામાયણ માંડ્યા વિના કહું તો આ મેં મારી વહુ સાથે વીસ વરસ ગાળ્યાં. એણે છ છોકરાં જણ્યાં. ચાર દીકરી ને બે દીકરા. તરેહતરેહની વાતો બની. પણ, કશું આંખે દીઠું નહીં ને કાને સાંભળ્યું નહીં. મેં બધું ગળે ઉતારી દીધું. બસ, વાત પતી ગઈ. ધર્મગુરુએ જ એક દિવસ મને કહ્યું હતું : 'આસ્થા રાખવી તે હંમેશાં લાભદાયક નીવડે છે. સારા માણસ આસ્થા વડે જ જીવે છે.'

એકાએક મારી વહુ માંદી પડી. શરૂઆત તો નજીવી વાતથી થઈ. એને છાતી પર કાંઈક ગૂમડા જેવું નીકળ્યું પણ એ વધારે દિવસ કાઢે તેમ લાગતું નો'તું. એના દહાડા ભરાઈ ચૂક્યા હતા. મેં એની પાછળ લખલૂટ ખરચ કર્યો. હું તમને કહેવાનું ભૂલી ગયો

કે આ દરમિયાન હું મારું પોતાનું ભઠિયારખાનું ચલાવતો હતો, ને મારા ગામમાં પૈસાપાત્ર ગણાવા લાગ્યો હતો. દરરોજ નવા નવા નુસખાઓ અજમાવાતા, આજુબાજુના બધા જ ભૂવાઓને બોલાવી જોયા. એ લોકોએ જળો બઝાડવાનું નક્કી કર્યું, પણ કશું વળ્યું નહીં. આખરે પાસેના શહેરમાંથી દાકતરને સુધ્ધાં બોલાવી જોયો, પણ હવે મોડું થઈ ચૂક્યું હતું. મરતાં પહેલાં એણે પથારી પાસે બોલાવીને મને કહ્યું :

'ગિમ્પેલ, મને માફ કર.'

મેં કહ્યું : 'મારે શું કરવાનું છે ? તું તો ભલી ને વફાદાર વહુ હતી.'

'ઓહ, ગિમ્પેલ !' એ બોલી, 'આટલાં વરસ સુધી મેં તને કેવી રીતે છેતર્યો તેની વાત તો મોઢે લવાય એવી નથી. મારે ભગવાન પાસે બધો મેલ ધોઈને જવું છે, ને તેથી હું તને કહું છું કે આમાંનું એકેય બાળક તારું નથી.'

કોઈએ માથા પર ધોકો ફટકાર્યો હોત તોય મને આટલું ન લાગત.

'તો એ કોનાં છે ?'

'હું જાણતી નથી,' એણે કહ્યું. 'કાંઈ કેટલા આવ્યા ને ગયા ....પણ એ તારાં નથી.' આમ કહેતાં એણે ડોક એક તરફ ઢાળી દીધી, એની આંખો કાચ જેવી થઈ ગઈ ને એના રામ રમી ગયા. એના કરમાયેલા હોઠ પર સ્મિત રહી ગયું.

એ મરી ગઈ હતી, છતાં મને લાગ્યું કે એ જાણે કહી રહી છે : 'મેં ગિમ્પેલને છેતર્યો. મારી ટૂંકી જિંદગીનો એટલો જ અર્થ હતો.'

શોકના દિવસો પૂરા થયા પછી એક રાતે હું લોટના ગુણિયા પર સપનાં જોતો લેટ્યો હતો ત્યાં ખુદ સેતાને હાજર થઈને કહ્યું; 'ગિમ્પેલ, ઘોરતો શું પડી રહ્યો છે ?'

મેં કહ્યું ; 'તો શું કરું ? માળા જપું ?'

'આખી દુનિયા તને છેતરે છે,' એણે કહ્યું, 'તો બદલામાં તારે દુનિયાને છેતરવી જોઈએ.'

'હું શી રીતે આખી દુનિયાને છેતરું ?' મેં પૂછ્યું.

એણે જવાબ વાળ્યો : 'દરરોજ એક બાલદી ભરીને મૂતર એકઠું કરી રાખ ને રાતે કણકમાં ભેળવી દે, ગામના સજ્જનો ભલે આરોગતા.'

'પછી ભગવાન ન્યાય ચૂકવશે ત્યારે ?' મેં કહ્યું.

'ન્યાયબ્યાય કશો ચૂકવાતો નથી,' એણે કહ્યું, 'તને છેતરીને તારી કેવી તો ઠેકડી ઉડાવી છે આ લોકોએ !'

'વારુ,' મેં પૂછ્યું, 'તો ભગવાન છે ખરા કે ?'

એણે જવાબ વાળ્યો : 'ભગવાન કેવા ને વાત કેવી !'

'તો પછી ત્યાં ઉપર શું છે ?'

'ખાસ્સો ઘાટો કાદવ.'

એ મારી સામે ઊભો હતો. એને બકરાના જેવી દાઢી અને શિંગડાં હતાં, એને લાંબા

લાંબા દાંત હતા, ને પૂંછડી હતી. એને આવું કહેતો સાંભળીને હું એની પૂછડી આમળવા જતો હતો. ત્યાં ગુણિયાની ઠોકર ખાઈને પડ્યો ને માંડ પાંસળી તૂટતી બચી ગઈ. ત્યાં બન્યું એવું કે તરત મારે કુદરતી હાજતે જવાનું થયું. જતાં જતાં મેં આથો ચઢેલી કણક જોઈ. એ જાણે મને કહી રહી હતી : 'તું તારે કર ને !' ટૂંકમાં, મેં એ મુજબ આખરે કર્યું.

સવારે મારો સાગરીત આવ્યો. અમે કણક ગૂંદી, ઉપર ચારોળી ભભરાવી ને એને ભઠ્ઠામાં પકવવા મૂકી. પછી મારો સાગરીત ચાલ્યો ગયો. હું એકલો ભઠ્ઠા પાસે ચીથરાના ઢગલા પર બેઠો રહ્યો 'વારું, ગિમ્પેલ !' હું મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, 'એ લોકોએ તને બેઆબરૂ કર્યો તેનો તેં આવો બદલો લીધો ખરો.' બહાર ઠાર પડતો હતો, પણ અંદર ભઠ્ઠા પાસે ખાસ્સી હૂંફ હતી. અગ્નિની જ્વાળાઓ મારુ મોઢું શેકતી હતી. મારું માથું ઢળી ગયું ને મને ઝોકું આવી ગયું.

મેં સપનામાં જોયું તો એલ્કા કફન ઓઢીને ઊભી હતી. એણે મને બોલાવીને કહ્યું, 'અરે, ગિમ્પેલ, આ તેં શું કર્યું ? ' મેં એને કહ્યું, 'વાંક બધો તારો જ છે,' ને હું રડવા લાગ્યો. 'અરે મૂરખ !' એ બોલી, 'મૂરખ, હું જૂઠી હતી માટે બધું જ જૂઠું ? આખરે તો મેં મારી જાતને જ છેતરી હતી, ને હવે એની સજા ભોગવી રહી છું. ગિમ્પેલ, અહીં હિસાબ ચૂકવવામાં કસર રાખતાં નથી.'

મેં એના ચહેરા સામે જોયું. એ કાળો પડી ગયો હતો. હું ચોંકીને સફાળો જાગી ઊઠ્યો, ને સૂનમૂન થઈને બેસી રહ્યો. મને લાગ્યું કે મારું ભાવિ ત્રાજવામાં તોળાઈ રહ્યું હતું. એક ડગલું ખોટું ભર્યું તો ખલાસ – પછી સ્વર્ગની આશા છોડી જ દેવાની ! પણ ભગવાન પોતે મારી વહારે ધાયા. મેં તો લાંબો પાવડો લીધો, રોટીઓ બહાર કાઢી, એને વાડામાં લઈ ગયો ને થીજી ગયેલી ધરતીમાં ખાડો ખોદવા લાગ્યો.

હું આ કરતો હતો ત્યાં મારો સાગરીત આવી ચઢ્યો. 'શેઠ, આ શું કરો છો તમે ?' એણે મને પૂછ્યું ને એ મડદા જેવો ફિક્કો પડી ગયો. 'હું શું કરું છું તેની મને ખબર છે.' એમ કહીને મેં એના દેખતાં બધી રોટી જમીનમાં દાટી દીધી.

પછી હું ઘરે ગયો, જે કાંઈ આજ સુધીમાં બચાવી દાટેલું હતું તે બહાર કાઢ્યું ને મારાં છોકરાંઓ વચ્ચે વહેંચી આપ્યું. 'મેં રાતે તમારી માને જોઈ.' મેં કહ્યું, 'એ બિચારી કાળી પડતી જાય છે !'

એ લોકો તો એવાં હેબતાઈ ગયાં કે કશુ બોલી જ ન શક્યાં. 'તમે તમારે સુખેથી રહેજો,' મેં કહ્યું, 'ગિમ્પેલ નામનું કોઈક ક્યારેય હતું એ વાતને ભૂલી જજો,' મેં મારો ટૂંકો કોટ ને જોડા પહેર્યા, પ્રાર્થના કરતી વેળાએ ઓઢવાની શાલ એક થેલીમાં મૂકીને લીધી. બીજા હાથમાં લાકડી લીધી. ઘરની બારસાખ પરની પવિત્ર મૂર્તિને ચૂમી. લોકોએ જ્યારે મને રસ્તા પર જોયો ત્યારે બહુ અચરજ પામ્યા.

'ક્યાં જાય છે, અલ્યા ?' એ લોકોએ પૂછ્યું,

મેં જવાબ વાળ્યો, 'દુનિયામાં.' આમ હું ગામ છોડી ગયો.

હું ઠેકઠેકાણે ફર્યો. ભલા માણસોએ મને તરછોડ્યો નહીં. ઘણાં ઘણાં વરસો વીત્યાં, હું બુઢ્ઢો થયો. મને પળિયાં આવ્યાં. મેં ઘણું ઘણું જૂઠાણું સાંભળ્યું. પણ હું જેમ જેમ બુઢ્ઢો થતો ગયો તેમ તેમ સમજતો ગયો કે આ દુનિયામાં જૂઠાણું કશું છે જ નહીં. જે ખરેખર બનતું નથી તે આપણે સપનામાં જોઈએ છીએ. એ એકની જિંદગીમાં નથી બનતું તો બીજાની જિંદગીમાં બને છે; આજે નથી બનતું તો કાલે બને છે, કે બીજે વર્ષે નથી બનતું તો એક સદી પછી બને છે. એથી શો ફેર પડ્યો ? ઘણી વાર હું એવી વાતો સાંભળતો કે જે માન્યામાં નહીં આવતી. હું કહેતો : 'આવું તે કાંઈ બને ખરું ?' પણ એકાદ વરસ ન થાય ત્યાં હું સાંભળું કે ફલાણી જગ્યાએ એ મુજબ બન્યું.

એક ગામથી બીજે ગામ ફરતા, જુદી જુદી જગ્યાએ ખાતાંપીતાં મને ગપ હાંકવાની ટેવ પડી ગઈ, જે કદી બને નહીં તેવી વાતો હું કહેવા મંડ્યો. ભૂતપ્રેત, જાદુ, પવનચક્કી આવું બધું બનાવી કાઢીને હું કહેતો. છોકરાંઓ મારી પાછળ દોડતાં ને કહેતાં, 'દાદાજી, એક વાર્તા કહોને !' કેટલીક વાર તો એ લોકો અમુક એક ખાસ વાર્તાની ફરમાયેશ કરતાં, ને હું એમને ખુશ કરવા પ્રયત્ન કરતો. એક પઠ્ઠા છોકરાએ એક વાર કહ્યું, 'દાદાજી, આ તો તમે કહેલી તેની તે જ વાત ફરી કહી.' લુચ્ચો કઈનો ! એનું કહેવું ખરું હતું,

સપનાનું પણ આવું જ. મને ગામ છોડ્યાને તો ઘણો વખત થયો છે, પણ હજુય આંખ બંધ કરતાંની સાથે ત્યાં મને કોણ દેખાય છે, જાણો છો ? એલ્કા ! એ કપડાં ધોવાની કૂંડી આગળ ઊભી છે – અમારી પહેલી જ મુલાકાત વખતે ઊભી હતી તેમ – પણ એના મોઢા પર તેજ છે ને એની આંખોમાં કોઈ સંતની આંખમાં હોય છે તેવો ચમકારો છે. એ મને કશીક અજાણી જ ભાષામાં કાંઈ વિચિત્ર વાતો કહી રહી છે. જાગતાંવેંત આમાંનું કશું જ મને યાદ રહેતું નથી. પણ સપનું ચાલતું હોય છે ત્યાં સુધી મને ભારે સુખ થાય છે. એલ્કા હું જે કાંઈ પૂછું છું તેના જવાબ વાળે છે, ને આખરે બધાનો સાર એટલો કે જે થયું છે તે ઠીક જ થયું છે, હું કરગરી પડીને એને કહું છું. 'મને તારી પાસે આવવા દે.' એ મને આશ્વાસન આપે છે ને ધીરજ ધરવાનું કહે છે. હવે જેટલાં કાઢ્યાં તેટલાં કાઢવાનાં રહ્યાં નથી. કેટલીક વાર એ મારે માથે હાથ ફેરવે છે ને મને ચૂમે છે. એનાં આંસુ મારા ગાલ પર ટપકે છે. હું જાગી ઊઠું છું ત્યારે એના હોઠ મને હમણાં જ અડ્યા હોય એવું લાગે છે, એનાં આંસુનો ખારો સ્વાદ મોંમાં રહી જાય છે.

આ દુનિયા તો નરી માયાજાળ છે એની ના નહીં, પણ સાચી દુનિયાથી એ એક જ ડગલું છેટી છે. જે કોટડીમાં હું પડ્યો રહું છું તેના ઉમ્બર આગળ જ મડદાને ઊંચકી લઈ જવાનું પાટિયું પડ્યું છે. ઘોર ખોદનારો કોદાળી પાવડો તૈયાર રાખીને જ બેઠો છે. કબર પણ મોઢું પહોળું કરીને બેઠી છે ને એમાંના કીડા ભૂખ્યા થયા છે; કફન તૈયાર થઈ ગયું છે, હું મારી ભિખારીની થેલીમાં એને સાથે રાખીને ફરું છું. મારી પરાળની પથારીનો વારસો લેવા બીજો ભિખારી નજર રાખીને જ બેઠો છે. જવાનો દિવસ આવે ત્યારે હું

હસતે મોઢે વિદાય લઈશ. બીજી દુનિયામાં શું હશે તેની તો મને ખબર નથી, પણ જે કાંઈ હશે તે સાચું હશે, એમાં કશું અટપટું નહીં હોય, એમાં છેતરપિંડી નહીં હોય, એમાં હાહાહીહી કરવા જેવું પણ કશું નહીં હોય, ભગવાનનું ભલું થાઓ : ત્યાં ગિમ્પેલને સુધ્ધાં કોઈ છેતરી નહીં શકે.

અનુ. સુરેશ જોષી

સાત પૈસા

ઝિગમોન્ડ મોરિત્સ

ગરીબો પણ હસી શકે છે – દેવોએ આ એક સારી વ્યવસ્થા કરી છે.ભાંગીતૂટી ઝૂંપડીમાં માત્ર રડવુંકૂટવું કે હાયનિસાસા જ સંભળાય એવું નથી. ત્યાં મુક્ત હાસ્ય ગાજી ઊઠે છે. એટલું જ નહીં. જ્યાં રડવું ઉચિત હોય ત્યાં ગરીબો હસી પડે છે.

ગરીબોની દુનિયા હું સારી પેઠે જાણું છું. મારા બાપુજી ગરીબ કુટુમ્બના જ આદમી હતા. ઘરમાં હાંલ્લાં કુસ્તી કરે. એક કારખાનામાં એઓ દિવસના મજૂરીનું કામ કરતા. એ દિવસોને માટે એમનામાં અભિમાન નહોતું, કોઈને હોઈ શકેય નહીં. ને છતાં એ દિવસો મિથ્યા હતા એવુંય નથી.

ને બાળપણના એ દિવસો દરમિયાન હું જેટલું હસ્યો છું, તેટલું આખી જિંદગીમાં કદીય હસી શકવાનો નથી, તે પણ સાચું, અમને હસાવનારી એ મા હવે રહી નથી, પછી હસવું આવેય શી રીતે? એના બંને ગાલ પર ફિક્કી રતાશ છવાયેલી રહેતી. મારી મા એવું મીઠૂં હસતી કે આખરે હસતાં હસતાં આંખમાંથી મોતી જેવાં આંસુ ટપકી પડતાં; હસતાં હસતાં ઊધરસનો ઊથલો આવતાં એનો શ્વાસ સુધ્ધાં રૂંધાઈ જતો.

ને મારી મા પણ તે દિવસ જેટલું કદીય હસી નથી. સાત પૈસા શોધતાં તે દિવસે અમે સાંજ પાડી દીધી હતી. શોધતાં શોધતાં આખરે પૈસા મળ્યા હતા. ત્રણ મળ્યા સીવવાના સંચાના ખાનામાંથી, એક લૂગડાંની ગડીમાંથી મળ્યો…ને બાકીના મહામુશ્કેલીએ મળ્યા.

પહેલાં ત્રણ પૈસા તો માએ જાતે જ શોધી કાઢ્યા હતા. માને હતું કે સીવવાના સંચાના ખાનામાંથી વધારે પૈસા મળશે. કપડાં સીવીને મા થોડા પૈસા બચાવતી, ને તેને સંચાના ખાનામાં સંઘરતી. અમારે મન એ ખાનું એટલે જાણે કુબેરનો અખૂટ ભંડાર. એમાં હાથ નાંખો એટલે જે જોઈએ તે મળે!

તેથી માએ એ ખાનામાંના સોય, બટન, કાતર, ફીતના ટુકડા, દોરાનાં રીલ વગેરેમાં હાથથી ફંફોળતાં ફંફોળતાં જ્યારે કહ્યું કે 'અરે, એ તો સંતાઈ ગયા લાગે છે!' ત્યારે હું એકદમ અવાક્ જ બની ગયો.

મેં પૂછ્યું : 'કોણ સંતાઈ ગયા છે?'

'પૈસા સ્તો,' મા હસીને બોલી ઊઠી, ત્યાર પછી એણે ખાનું બહાર ખેંચી કાઢ્યું.

'આવ દીકરા, આપણે દુષ્ટ પૈસાઓને એક વાર શોધી તો જોઈએ. અરે પાજી, દુષ્ટ પૈસા….'

ભોંય પર બેસી પડીને માએ ખાનું ઊંધું વાળી દીધું, કેમ જાણે પૈસાને પાંખ આવવાની હોય, ને એ તક મળતાં ઊડી નહીં જવાના હોય! પતંગિયું પકડવાને કેટલાક લોકો એના ઉપર સિફતથી ટોપી ટાંકી દે છે ને, તેવું જ એણે કર્યું.

આ જોઈને હસવાનું ખાળી શકાય ખરું?

મા ખડખડ હસતી જાય ને બોલતી જાય :

'આમાં જ છે, પૈસા આ ખાનાની અંદર જ છે.' પણ ખાનું ઠાલવી નાખીને જોવાની એ જરાય અધીરાઈ બતાવે નહીં.

'એકાદ પૈસોય રહ્યો હશે, તો તે જરૂર આની અંદર જ હશે.' હું પણ ભોંય પર બેસી પડીને એ ખાનામાંથી ચકચક થતો એકાદ પૈસો ધીરે રહીને છાનોમાનો ડોકિયું કરે છે કે નહીં તે તાકીતાકીને જોવા લાગ્યો. પણ ક્યાંય કશું હાલ્યુંચાલ્યું નહીં. ખરું પૂછો તો, એ ખાનામાં એવું કશું રહી શકે એની અમનેય આશા તો નહોતી જ.

આ અમારી નાદાની પર અમે બેઉ જણે એકબીજા સામે જોઈ હસ્યા જ કર્યું. ઊંધા વાળેલા ખાનાને હું એક વાર અડકવા ગયો, એટલામાં મા મને ચેતવતી એકાએક બોલી ઊઠી :

'ઊભો રહે, ઊભો રહે. બહુ સાવચેતી રાખવી પડશે, નહીં તો એ નાસી જશે. પૈસા કેવા નાસી જઈ શકે છે તે તો તું જાણે છે ને? ઘણું ખરું ઊડી જ જાય છે. ને એનું ઊડવાનુંય તે કેવું…!'

હસીહસીને અમે ઢગલો વળી જતાં હતાં. પૈસાને માટે દોડી જવું કેટલું સહેલું હતું તે અમે અનુભવથી બરાબર જાણતાં હતાં. હસવાનો ઊથલો સહેજ અટકતાં ખાનું ઠાલવી નાખવા મેં હાથ લંબાવ્યો.

'અરે અરે,' મા બૂમ પાડી ઊઠી. મેં ભયભીત થઈને હાથ તરત પાછો ખેંચી લીધો. કેમ જાણે સળગતા અંગારા પર હાથ મુકાઈ ન ગયો હોય!

'અરે, નવાબના દીકરા! જરા સાવધાન. તને એને છેડ્યા વગર ચાલતું નથી! જ્યાં સુધી અંદર છે ત્યાં સુધી જ એ આપણો છે. થોડી વાર તો એને રહેવા દે, બેટા! આજે થોડાંક કપડાં ધોવાનાં છે. એ માટે સાબુ જોઈશે. ને સાબુની એક ગોટી માટે ઓછામાં ઓછા સાત પૈસા તો જોઈશે જ. એથી ઓછામાં તો કશું જ આવે નહીં. હવે આપણી પાસે આ ત્રણ પૈસા છે. બીજા ચાર જોઈએ. આ નાના ઘરમાં જ ક્યાંક એ છે; ને છતાં કોઈ ખલેલ પહોંચાડે તે એમને ગમતું નથી. એ ગુસ્સે થઈ જશે તો ઘર છોડીને એવા તો જતા રહેશે કે ફરી કદી આવશે જ નહીં! તેથી કહું છું કે ભાઈ, સાવધાન. પૈસાની

જાત ભારે અભિમાની હોય છે. ભારે કાળજીથી, સન્માનપૂર્વક એમની સાથે વર્તવું જોઈએ. જમીનદારના ઘરની યુવાન વહુની જેમ એમને સહેજસહેજમાં વાંકું પડે. એને રમાડવાનો કશો ટુચકો તને આવડે છે, બેટા ? આપણે એને ફોસલાવી પટાવીને બહાર કાઢી શકીએ છીએ કે કેમ તે જોઈએ વારુ.'

આમ બોલતાં બોલતાં અમે કેટલું હસ્યા તે તો એક ભગવાન જ જાણે છે. આખી વસ્તુ જ ભારે હસવા જેવી હતી.

'પૈસામામા, પૈસામામા, બહાર આવો ને.'

ઘેરે તમારી આગ લાગી, આવો ને. આમ કહીને મેં પૈસાનું ઘર સાવ ઊલટાવી નાંખ્યું. ખાનાની અંદર બીજી હજાર જટાજંજાળ હતી, પણ પૈસો એકેય નહોતો. મોઢું ભારે કરીને બધી વસ્તુ જુદી પાડીને જોવા માંડ્યું, પણ નકામું !

'બળ્યું નસીબ !' મા બોલી; 'એકાદ ટેબલ હોત તો કેવું સારું ! ટેબલમાં આ ખાનાને સ્થાન આપી શકાયું હોત તો કદાચ પૈસાએ એમાં રહેવાનું કબૂલ રાખ્યું હોત.'

નાનીમોટી પરચૂરણ વસ્તુઓને માએ ફરીથી ખાનામાં ગોઠવીને મૂકી. ને ફરી એ વિચારે ચઢી. બીજી કોઈ જગ્યાએ કદીય પૈસો એણે મૂક્યો છે કે નહીં તે યાદ કરવા લાગી; પણ હજાર પ્રયત્ન કરવા છતાં એને કશું યાદ આવ્યું નહીં.

મારા મગજમાં એક યાદ ચમકી ગઈ : 'મા, મને પૈસાની બીજી એક જગ્યાની ખબર છે.'

'ક્યાં દીકરા ? એય કદાચ બરફની જેમ ઓગળીને વહી જશે, ચાલ ચાલ, તે પહેલાં એને શોધી કાઢીએ.'

'વાસણ ગોઠવીએ છીએ ત્યાં.'

'અરે ભલા માણસ, આ પહેલાં તેં એ કહ્યું નહીં તે સારું જ કર્યું, નહીં તો તે એ ત્યાંય રહ્યો હોત ખરો !'

અમે ઊઠીને રસોડામાં ગયાં. વાસણ ગોઠવવાના કબાટના ઘણાખરા કાચ તો આ પહેલાં ક્યારનાય ફૂટી ચૂક્યા હતા. પણ એના ખાનામાંથી, હું જ્યાં કહેતો હતો ત્યાંથી જ, એક પૈસો તો મળી આવ્યો. એને તફડાવવાને હું ત્રણ દિવસથી વેતરણમાં હતો, પણ હિંમત ચાલી હોત તો એ પૈસો ખરચીને મેં સાકર લીધી હોત.

'ત્યારે હવે આપણી પાસે ચાર પૈસા તો થઈ ગયા બેટા, આપણને ચિન્તા શી છે ? સાતમાંથી મોટા ભાગના પેસા તો મળી ગયા. હવે માત્ર ત્રણ જ પૈસા જોઈએ એકાદ કલાકમાં એ પણ જો મળી જાય તો સાંજની ચા પહેલાં આપણા હાથમાં પૂરા પૈસા આવી જશે. તો તો સાંજ પછી કપડાં ધોવાનું પણ પતી જશે. ચાલ ભાઈ, ઝટપટ બાકીનાં ખાનાં પણ ખોળી વળીએ જો એકાદ પૈસો મળતો હોય તો.'

દરેક ખાનામાં જો એક પૈસો હોય તો ! ઓહ તો તો કેટલા બધા પૈસા થઈ જાય ! ખાનાં બધાં જૂનાં છે. નવાં હતાં ત્યારે એમાં ઘણું ઘણું મુકાતું હશે. પણ અમારા ઘરમાં

એ બિચારાંને કદી વધારે બોજો ઉઠાવવાનું આવ્યું જ નથી. તેથી ઉધઈ ખાઈ ગઈ હોય તેવી જર્જરિત સ્થિતિમાં એમને જોતાં નવાઈ લાગતી નથી.

એક એક ખાનાને ઉદ્દેશીને માએ ભાષણ આપવાનું શરૂ કર્યું :

'આ ખાનું તો એક વાર ભારે મોટો માણસ હતું. એમાં કદી કશું રહેતું નહીં. ને આનું તો ઉધારથી જ બધું કામ ચાલે છે. કેમ અલ્યા બદમાશ, ભિખારી, તારી પાસેય એક્કેય પૈસો નથી, ખરું ને ? ને આમાંય શાનું કશું હોય ? — કારણ કે એ તો આપણી દુર્દશાનો ચોકીદાર છે. જો આ ખાનું આજે આપણને કશું નહીં આપે તો ભવિષ્યમાંય કદી કશું મળવાનું નથી. આ પહેલાં તો એની પાસે કદી કશું માગ્યું નથી. આ પહેલી જ વાર માગવાનો વારો આવ્યો છે. જો તો , સૌથી વિશેષ આની પાસે છે...' એમ કહીને ખડખડ હસતાં માએ સૌથી નીચેનું ખાનું ખેંચી કાઢ્યું. એને તો તળિયું સુધ્ધાં નહોતું ! માએ એને મારા ગળામાં પહેરાવી દીધું ને અમે બંને હસીને બેવડ વળી ગયાં.

'ઊભો રહે.' મા એકાએક બોલી ઊઠી :

'જો તો ખરો, હમણાં જ પૈસા બહાર કાઢી બતાવું છું. તારા બાપુના ખિસ્સામાંથી જરૂર કાંઈક તો મળશે જ.'

ભીંત પર ખીલો ઠોકીને અમે કપડાં ટીંગાડતા. પણ કેવી નવાઈની વાત !

પહેલાં ખિસ્સામાં જેવો માએ હાથ નાંખ્યો કે તરત જ એક પૈસાને એની આંગળી અડકી. મા પોતાની આંખ પર પણ વિશ્વાસ રાખી શકી નહીં. 'જો તો !' મા બોલી ઊઠી : 'કેવો મળી ગયો ! હવે આપણી પાસે કેટલા થાય તે ખબર છે ? હવે તો આપણાથી ગણી પણ નહીં શકાય. એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ ! હવે માત્ર બેની જ જરૂર રહી. બે પૈસા એ તે શી મોટી વાત છે ? પાંચ મળ્યા તો બેનું તે શું ગજું !'

ભારે ઉત્સાહથી મા બાકીનાં ખિસ્સાં ફંફોળવા લાગી, પણ રે નસીબ, કશું હાથ લાગ્યું નહીં. બીજો એક્કેય પૈસો જડ્યો નહીં. માએ પોતાનાથી બને તેટલું કર્યું, પણ કાંઈ વળ્યું નહીં.

શ્રમ અને ઉત્તેજનાને કારણે માના ગાલ લાલ લાલ થઈ ઊઠ્યા જાણે બે રાતાં ગુલાબ ! શ્રમ પડવાથી માની તબિયત બગડે તેથી કોઈ એને બહુ મહેનત નહીં કરવા દેતું.પણ આ શ્રમની વાત જ જુદી. પૈસાની જરૂર પડી હોય તો કોણ ન શોધે ?

સાંજની ચાનો વખત થયો ને વીતી ગયો. થોડી વાર પછી પૃથ્વી ઉપર રાત ઊતરી આવશે. સવારે બાપુનું ખમીસ તૈયાર જોઈશે. તે હજુ સુધી તો એ ધોવાયું નથી. કૂવાના પાણીએ ધોવાથી તેલના ડાઘા નીકળે નહીં.

એકાએક કપાળમાં હાથ ઠોકીને મા બોલી ઊઠી : 'જોયું ને તેં, કેવી મૂરખી છું હું ! મારાં ખિસ્સાં જ મેં જોયાં નહી, આટલી વારે યાદ આવ્યું છે, ત્યારે એક વાર જોઈ તો લઉં....'

માએ ખિસ્સાં જોયાં, ને વળી એક પૈસો એને જડી ગયો. એના આનંદના ઉશ્કેરાટથી

અમે ચંચળ થઈ ઊઠ્યાં. હવે એક જ પૈસો બાકી રહ્યો. 'તારાં ખિસ્સાંય બતાવ તો બેટા, એમાંય કદાચ એકાદ પૈસો હોય.'

'મારાં ખિસ્સાં ? બતાવું, લે ને ! બાકી એમાં કશુંય નથી.'

સાંજ પડી, અમારા હાથમાં એ છ પૈસા હતા. એનું હોવું ન હોવું સરખું જ હતું. યહૂદીઓ અમને ઉધાર આપતા નહોતા ને અમારા પાડોશી અમારા જેવા જ ગરીબ હતા. કોઈ પૈસાની વાત મોઢે લાવતું નહીં.

પોતાની આ દુર્દશા જોઈને મન મૂકીને હસવા સિવાય બીજું શું કરી શકાય ?

એવામાં એક ભિખારી આવી ચઢ્યો. રાગ કાઢી કાઢીને એ એક લાંબી વિલાપની કથની સંભળાવતો હતો. હાસ્યના ઊથલાથી મા તો મૂર્છિત થઈ જવાની અણી ઉપર હતી.

'માફ કર ભાઈ !' માએ કહ્યું : 'આખી બપોર ને સાંજ અમારી એક પૈસો શોધવામાં જ ગઈ. અમારેય એક પૈસાની ભારે જરૂર છે. એ જો નહિ મળે તો એક ગોટી સાબુના પૈસા ભેગા થશે નહીં.'

નમ્ર ચહેરાવાળો બુઢ્ઢો માણસ — એ ભિખારી માની સામે સ્થિર દૃષ્ટિએ જોઈ રહીને પૂછવા લાગ્યો :

'એક પૈસો ?'

'હા.'

'હું તમને એક પૈસો આપું...'

'એટલે થયું...ભિખારી પાસે હાથ પસારવાનું જ બાકી હતું !'

'ના દીકરી ના. પૈસો આપવાથી હવે મારું શું લુંટાઈ જવાનું હતું ? મારે તો હવે માત્ર ઘોર પૂરવાને થોડી માટીની જ જરૂર છે. પછી બધું ઠીક થઈ જશે.'

એણે અમારા હાથમાં પૈસો મૂકી દીધો. ને પછી ભગવાનનું નામ દેતો ડોલતો એ ચાલ્યો ગયો.

મા બોલી : 'ત્યારે ભગવાનનો પાડ. બીજો કોઈ નહીં ને .....'

એકાએક બોલતાં થંભી જઈને એ જોરથી હસી પડી.

'ઠીક વખતે પૈસો આવી મળ્યો, દીકરા ! હવે કપડાં ધોવાય શી રીતે ? અંધારું થઈ ગયું છે. દીવામાં તેલ સુધ્ધાં નથી.'

હસતાં હસતાં માનો શ્વાસ રૂંધાઈ જાય છે. એ શ્વાસનું રૂંધાવું ભારે ખરાબ હોય છે. મોંઢે હાથ દઈને મા સામે જોઈને ઝૂકી પડે છે. મેં જઈને માને પકડી લીધી. કશુંક ગરમ એકાએક છલકાઈને મારા હાથ પર પડ્યું

એ લોહી હતું, માનું પોતાનું પવિત્ર લોહી. ગરીબોમાંય માના જેટલું હસી જાણનારા બહુ થોડા, એવી મારી માનું લોહી.

અનુ : સુરેશ જોષી

ઈસુ ક્રૂસ પર ચઢ્યા ત્યારે

લિયોનિડ એન્ડ્રીવ

એ ગોઝારા દિવસે, જ્યારે આખી દુનિયાને અનિષ્ટકર એવું કૃત્ય આચરવામાં આવ્યું અને ઈસુ ખ્રિસ્તને ગોલગોથા પર બે ચોરની વચ્ચે ક્રૂસ પર ચઢાવવામાં આવ્યા — તે દિવસે જેરુસલેમના એક વેપારી બેન-ટોબિટને વહેલી પરોઢથી જ દાંતનો અસહ્ય દુખાવો ઊપડ્યો હતો.

એમ તો એના દાંત આગલા દિવસની સાંજથી જ દુખવા લાગ્યા હતા. પહેલાં તો જમણા જડબામાં સહેજ કળતર થવા માંડ્યું હતું, ને ડહાપણની દાઢની પાસેનો એક દાંત ઊપસી આવેલો લાગતો હતો, જીભ જ્યારે જ્યારે એને અડતી ત્યારે સહેજ દુખી આવતું. પણ રાતના વાળુ પછી દુખાવો તદ્દન મટી ગયો હતો; બેન-ટોબિટ દુખાવાની વાત સાવ ભૂલી જ ગયો હતો; ને દુનિયા એને સારી લાગવા માંડી હતી - તે દિવસે એણે એક નફાનો સોદો કર્યો હતો. એના ઘરડા ખચ્ચરના બદલામાં એણે એક જુવાન ને સબદું ટટ્ટુ મેળવ્યું હતું. એ ખુશમિજાજમાં હતો. ને તેથી એણે દુશ્ચિહ્નો તરફ ખાસ ધ્યાન આપ્યું નહીં.

ને એને તે રાતે ઊંઘ પણ સારી આવી, પણ પરોઢ થતાં કંઈક એને કષ્ટ આપવા લાગ્યું, કેમ જાણે કોઈ એને અગત્યના કામે જવા માટે ઢંઢોળી ન રહ્યું હોય ! ને જ્યારે બેન-ટોબિટ ધૂંધવાતો ધૂંધવાતો ઊઠ્યો, ત્યારે એના દાંત કળતા હતા, કશી લાજ શરમ રાખ્યા વગર પૂરી દુષ્ટતાથી કળતા હતા, ને તેથી એને વીંધી નાખતી તીક્ષ્ણ વેદના થતી હતી. આ વેદના ગઈ કાલના પેલા ઊપસી આવેલા દાંતને કારણે થતી હતી કે પછી બીજા બધા દાંતોએ સંપ કરીને એને પજવવા માંડ્યો હતો, તે એનાથી હવે કળી શકાતું નહોતું : એનું આખું મોઢું ને માથું દુઃખની ભયંકર સંવેદનાથી હચમચી ઊઠ્યાં હતાં. કેમ જાણે એને કોઈએ લાલ ધગધગતા હજારો તીણા ખીલા ચાવવાનું કહ્યું ન હોય !

માટીના કૂંજામાંથી એણે એક ચાંગળું પાણી મોઢામાં ભર્યું. થોડી ક્ષણ પૂરતું તો દરદ પાછું હઠી ગયું, દાંત ધ્રૂજવા ને ઝૂલવા લાગ્યા, ને આ એને આગળની વેદના કરતાં ખરેખર

સુખદ લાગ્યું. બેન-ટોબિટ ફરીથી સૂતો, પોતાના નવા ટટ્ટુનો વિચાર કરવા લાગ્યો. જો આ દાંત ન દુઃખ્યા હોત તો એ કેવો સુખી હોત ! એણે ઊંઘવાને માટે ખૂબ ફાંફા માર્યા. પણ મોઢામાંનું પાણી ગરમ થઈ ગયું અને પાંચ મિનિટ પહેલાંના કરતાં બમણા જોરથી દરદનો હુમલો ફરી આવ્યો, ને બેન-ટોબિટ વેદનાનો માર્યો આમથી તેમ લોલકની જેમ ડોલવા લાગ્યો. એના આખા મોઢા પર કરચલીઓ પડી ગઈ. ને એ એના આગળ પડી આવતા નાક આગળ એકઠી થઈ. યાતનાને કારણે ધોળા ફક થઈ ગયેલા નાકના ટેરવા પર ઠંડા પરસેવાનું એક બિન્દુ બાઝી ગયું.

ને આમ દરદથી ડોલતાં ને કણસતાં એણે સૂર્યનાં પ્રથમ કિરણોને વધાવ્યાં. એ સૂર્યના નસીબમાં તે દિવસે ગોલગોથા પરના ત્રણ ક્રૂસો જોવાનું ને એ જોઈને ભય અને વિષાદથી ઝાંખા પડી જવાનું લખાયું હતું.

બેન-ટોબિટ આમ તો અચ્છા સ્વભાવનો ને ભલો આદમી હતો. કોઈનું ખરાબ કરવાનું એને ગમતું નહીં, ને છતાં તે દિવસે એની પત્ની જાગી ત્યારે તેને એણે ઘણાં કડવાં વેણ સંભળાવી દીધાં. જોંકે આમ તો દરદને કારણે એનું મોઢું પણ પૂરું ખૂલી શકતું નહોતું ! એણે એની પત્ની આગળ ફરિયાદ કરી : 'તેં તો મને શિયાળવાની જેમ એકલો છોડી દીધો. હું દરદથી અમળાઈને કણસ્યા કરું તેથી તને શું ?' એની પત્નીએ આ કડવાં વેણ, કશો જ અપરાધ નહોતો છતાં હાર્દિકતાથી સ્વીકારી લીધાં, ને સાફ કરેલી ઉંદરની લીંડી, વીંછીના ડંખનો ટુકડો તથા મોઝિસે ભાંગી નાખેલી ધર્મવચનોવાળી માટીની પાટીનો ટુકડો, આ બધી સામગ્રી એણે એકઠી કરી.

ઉંદરની લીંડીએ દુઃખાવો ઓછો કર્યો ખરો, પણ તે થોડા સમય પૂરતો જ. વીંછીના આંકડા તથા માટીની પાટીના ટુકડાનું પણ એવું જ.

થોડો વખત કરાર વળ્યા પછી, બમણા જોરથી દરદે હુમલો કર્યો. વચમાં સહેજ આરામના ગાળામાં એણે એના જુવાન ટટ્ટુના ને એનાથી પૈસા કમાવાની યોજનાના વિચારો કર્યા, પણ દરદ વધતાં એ વધુ ને વધુ કણસવા લાગ્યો, એની પત્ની ઉપર ઘૂરક્યો, ને જો દુખાવો ઓછો નહીં થાય તો પથ્થર સાથે માથું પછાડવાની ધમકી પણ આપી ને આખો વખત એણે એના ઘરના સપાટ છાપરા પર આંટા માર્યા કર્યા. પણ શરમનો માર્યો એ રસ્તા પર પડતા છાપરાના છેડા તરફ ગયો નહીં, કારણ કે સ્ત્રીઓ ઓઢે તેવી રીતે એણે માથે શાલ વીંટાળેલી હતી.

બાળકો ઘણી વાર દોડતાં દોડતાં આવીને ઉતાવળમાં નાઝેરાથના ઈસુ વિશે કંઈકનું કંઈક એને કહી જતાં ત્યારે બેન-ટોબિટ સહેજ થંભી એમનું કહેવું સાંભળતો. પણ પછી તરત જ ગુસ્સામાં એનો પગ અફાળીને એ બાળકોને હાંકી મૂકતો; આમ તો એ માયાળુ સ્વભાવનો માણસ હતો, બાળકો એને વહાલાં લાગતાં પણ આજે એ ધૂંધવાઈ ઊઠ્યો હતો, કારણ કે બાળકો ગમે તેવી નજીવી વાતો એને કાને લાવી એને ચિઢવી રહ્યાં હતાં.

વાત આટલેથી જ અટકતી નહોતી : શેરી અને આજુબાજુનાં બધાં જ ઘરનાં છાપરાં

લોકોનાં ટોળાથી ઊભરાઈ ગયાં હતાં. એ લોકોને બેન-ટોબિટના સ્ત્રીની જેમ શાલમાં લપેટેલા ચહેરા તરફ તાકી રહેવા સિવાય બીજું કશું કામ હોય એમ લાગતું નહોતું. ને એ છાપરા પરથી નીચે ઊતરવા જ જતો હતો, ત્યાં એની પત્નીએ એને કહ્યું : 'પણે જુઓ તો, પેલા લોકો ચોરોને લઈ જાય છે. એ જોશો તો કદાચ તમારું દરદ સહેજ વિસારે પડશે.'

'તું મને જંપવા દે. મને કેટલું દરદ થાય છે તે તું જોતી નથી ?' બેન-ટોબિટે ઘુરકીને જવાબ આપ્યો.

પણ પત્નીના શબ્દથી એના દાંતનો દુખાવો સહેજ વિસારે પડશે એવી આછી આશા એના મનમાં બંધાઈ, ને એ કચવાતો છાપરાના છેડા તરફ ગયો. એનું માથું એક તરફ રાખી, એક આંખ બંધ કરી, સૂજેલા ગાલને ટેકો આપી, લગભગ રડમસ ચહેરે એણે નીચે જોયું.

ટેકરી તરફ જતી સાંકડી શેરીમાં થઈ ને લોકોનું મોટું ટોળું અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં, ખૂબ ધૂળ ઉડાડતું ને ઘોંઘાટ કરતું જઈ રહ્યું હતું. એ ટોળાની વચ્ચે ક્રૂસના ભાર નીચે દબાઈ જતા અપરાધીઓ ચાલતા હતા. એમનાં માથા પર રોમન સૈનિકોના ચાબખાઓ કાળા સાપની જેમ ઘૂમી રહ્યા હતા. એમાંનો એક લાંબો, મુલાયમ વાળવાળો, ફાટી ગયેલો ને લોહીના ડાઘવાળો ઝબ્ભો પહેરનાર રસ્તા વચ્ચે ફેંકેલા પથ્થર સાથે અથડાયો ને પડી ગયો. ઘોંઘાટ એકદમ વધી ગયો, ને સાગરના જેવું પંચરંગી ટોળું એ પડેલા માણસના પર ચારે બાજુથી ઊમટી પડ્યું.

બેન-ટોબિટ દરદનો માર્યો કંપી રહ્યો હતો. કોઈકે એના દાંતની અંદર લાલચોળ તપાવેલો સોયો ખોસી દઈને, એને જોર દઈને મરડી નાખ્યો હોય એવું એને લાગતું હતું. એના મોઢામાંથી દર્દનો એક લાંબો ચિત્કાર નીકળી ગયો. છાપરાનો છેડો છોડીને એ આવતો રહ્યો. એનો મિજાજ વિફરી ગયો હતો, એને કોઈ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ થતી નહોતી.

'જુઓ તો ખરા, આ લોકોનો ઘોંઘાટ !' કંઈક અદેખાઈથી એ ગણગણ્યો. એની આંખ આગળ ખુલ્લાં મોઢાં અને એની અંદરના મજબૂત દાંતનું ચિત્ર ખડું થયું. એને થયું : 'હું જો સાજો હોત તો કેટલો મોટો અવાજ કરીને મેં શેરીને ગજાવી મૂકી હોત !'

એની આંખ સામે ખડા થયેલા આ ચિત્રને કારણે એનું દરદ એકદમ વિફર્યું, એના લમણાના ધબકારા વધી ગયા ને એ વાછરડાની જેમ બરાડી ઊઠ્યો : 'ઓ....!' 'લોકો કહે છે કે એણે આંધળાંને દેખતાં કર્યા છે.' બેન-ટોબિટનાં પત્નીએ કહ્યું. એ છાપરાના છેડા પર ક્યારની જડાઈને ઊભી રહી હતી. ચાબખા ખાતા ખાતા ઊભા થઈને ઈસુ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા હતા. તે સ્થળે એણે એક કાંકરો ગબડાવ્યો.

'ઓહો, એમ કે ? એ મારો દાંતનો દુખાવો દૂર કરી દે તો બસ છે.' બેન-ટોબિટે વ્યંગમાં કહ્યું ને રોષથી ઉત્પન્ન થયેલી કટુતા સાથે ઉમેર્યું : 'જો ને, આ લોકો કેટલી

ધૂળ ઉરાડે છે ! જાણે ઢોરનું ધણ નહીં જતું હોય ! કોઈકે સોટો લઈને એમને વિખેરી નાંખવા જોઈએ. મને જરા નીચે લઈ જા, જોઉં.'

એની પત્નીનું કહેવું સાચું નીકળ્યું : આ દૃશ્યથી બેન-ટોબિટનું દરદ સહેજ વિસારે પડ્યું; અલબત્ત, એ કદાચ ઉંદરની લીંડીનો પણ પ્રતાપ હોય ! ગમે તેમ પણ આખરે એને ઊંઘ આવી ગઈ. ને જ્યારે એ જાગ્યો ત્યારે દુખાવો લગભગ દૂર થઈ ગયો હતો. માત્ર જમણા જડબા તરફના દાંતના પેઢુનો સહેજ સરખો સોજો હવે રહ્યો હતો. ને તે પણ કોઈનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો નહોતો. એની પત્નીને મતે એ જરાય નજરે ચઢે એવો નહોતો, પણ બેન-ટોબિટ એ સાંભળીને ખંધું હસ્યો; એની પત્ની કેટલી માયાળુ હતી, તેની એને ખબર હતી, ને સાંભળનારને ગમે એવી વાતો કહેવાની તેને ટેવ હતી તે એ જાણતો હતો. એનો પડોશી ચામડાં પકવનાર સેમ્યુએલ એટલામાં આવ્યો, ને બેન-ટોબિટ એને પોતાનું નવું ટટ્ટુ બતાવવા લઈ ગયો. ને સેમ્યુએલે ટટ્ટુના તથા ટટ્ટુના માલિકનાં વખાણ કર્યાં. આ સાંભળીને એની છાતી ફુલાઈ ઊઠી. બેન-ટોબિટની કુતૂહલપૂર્ણ પત્નીની વિનવણીને સ્વીકારીને પછીથી ત્રણે જણ ગોલગોથાની ટેકરીએ ક્રૂસ પર ચઢેલા પેલા ત્રણને જોવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં બેન-ટોબિટે સેમ્યુએલને પોતાના દાંતના દુખાવાની વાત અથથી તે ઇતિ સુધી માંડીને કહી : ગઈ રાતે જમણા જડબામાં કેવી રીતે સણકો શરૂ થયો, ભયંકર દરદથી કેવી રીતે એ મધરાતે જાગી ઊઠ્યો, વગેરે એના વર્ણનને તાદૃશ બનાવવાને માટે એણે જાણે ફરી દુખાવો ઊપડ્યો હોય તેવી મુદ્રા ધારણ કરી, આંખો બંધ કરી. માથું ધુણાવ્યું, કણસવું શરૂ કર્યું. સહાનુભૂતિભર્યા સ્વરે સેમ્યુએલે કહ્યું, 'અરરર ! કેટલું બધું દુઃખ થયું હશે !'

એની વાતને મળેલા સહાનુભૂતિભર્યા આવકારથી બેન-ટોબિટ એટલો તો સંતુષ્ટ થયો કે એની એ વાત એણે ફરી કહી. સૌથી પહેલી વાર એનો ડાબા જડબા તરફનો એક દાંત દુખવા માંડ્યો ત્યારથી શરૂઆત કરીને. આ રીતે રસપૂર્ણ વાતો કરતાં એ ત્રણ ગોલગોથા પહોંચ્યાં.

એ ગોઝારા દિવસે દુનિયા પર પ્રકાશ ફેંકવાને નિર્માયેલો હતભાગી સૂર્ય ક્યારનોય દૂરની ટેકરીઓ પાછળ આથમી ચૂક્યો હતો, ને પશ્ચિમમાં લોહીની સેરના જેવી એક રાતી રેખા માત્ર દેખાતી હતી. આ પશ્ચાદ્‌ભૂની પડખે ક્રૂસો આછા, ઝાંખા ને કાળા લાગતા હતા, ને વચમાંના ક્રૂસ આગળ ઘૂંટણિયે પડેલા કેટલાક અસ્પષ્ટ આકારો શ્વેત લાગતા હતા.

લોકો ક્યારના વિખરાઈ ગયા હતા. ઠંડીનો ચમકારો શરૂ થયો હતો. ને બેન-ટોબિટે ક્રૂસ પર ચઢેલા અપરાધીઓના પર એક નજર નાંખી લઈને સેમ્યુએલનો હાથ ખેંચી ઘર તરફ વળવાનું સૂચવ્યું. એ આજે ખાસ કરીને વાચાળ બની ગયો હતો, ને એને પોતાના દાંતના દુઃખાવાની વાત હજી બરાબર વિસ્તારીને કહેવી હતી.

આ રીતે એઓ ઘર તરફ વળ્યાં, સેમ્યુએલના સહાનુભૂતિભર્યા હોંકારા ને ઉદ્‌ગારથી

પ્રેરાઈને બેન-ટોબિટે ફરી દુઃખભરી મુદ્રા ધારણ કરી, માથું ધુણાવ્યું ને ભારે ખૂબીથી કણસવાનો અવાજ કર્યો. એ દરમિયાન ઊંડી કોતરોમાંથી, દૂર દૂરથી, સૂરજથી તપેલાં મેદાનોમાંથી કાળી રાત ધીમે ધીમે ઊતરી આવી, કેમ જાણે પૃથ્વી પર ગુજરેલો આ અત્યાચાર સ્વર્ગની દૃષ્ટિએ ન ચઢે એ માટે એને ઢાંકી દેવાને જ એ ન ઊતરી હોય !

અનુ. સુરેશ જોષી

ઈસુનું પાપ

ઈઝાક બાબેલ

એરિના હૉટેલમાં નોકરડી હતી. મુખ્ય દાદરની નીચેના ભાગમાં એ રહેતી હતી; ને મુખ્ય પગીનો મદદનીશ સેરેગા પાછળના દાદરની બાજુમાં રહેતો હતો. બંને વચ્ચે આડો વહેવાર હતો. પવિત્ર રવિવારને દિવસે એરિનાએ સેરેગાને જોડિયાં બાળકોની ભેટ આપી. પાણી વહેતું રહે છે, તારા પ્રકાશે છે, માણસ હવસખોર પ્રાણી છે, ને આમ, એરિના ભારે પેટે થઈ. એને છઠ્ઠો મહિનો જતો હતો, ભારે સરકણા હોય છે ભાઈસા'બ સ્ત્રીઓના મહિના. ને હવે સેરેગાને લડાઈમાં જવાનું આવ્યું. આફતનો સાદો નહીં તો શું !

આથી એરિના પહોંચી સેરેગા પાસે ને કહેવા લાગી; 'ના, એનો કશો અર્થ નથી, તારી રાહ જોતા આંખમાં આંગળી ઘાલીને બેસી રહું એનો અર્થ નથી. ચાર વરસ સુધી આપણે છૂટાં પડીશું. ને એ ચાર વરસ સુધીમાં, તારે જે રીતે જોવું હોય તે રીતે જો - હું બીજાં બેત્રણ જણવાની. હોટલમાં કામ કરવું એટલે લૂગડું ઊંચું લઈને ફરવા બરાબર. જે આવી ચઢે તે મારો ધણી, પછી એ યહૂદી હોય તોય શું, ગમે તે હોય ને ! તું ઘરે પાછો આવશે ત્યાં સુધીમાં હું નરવી નહિ રહી હોઉં, ચુંથાઈને ચીંથરું થઈ ગઈ હોઈશ. પછી તારે લાયક નહીં રહું.'

'વાત તો સાચી.' સેરેગાએ માથું હલાવીને કહ્યું.

'ઘણા મારે માટે ટાંપીને બેઠા છે. પેલો કોન્ટ્રાકટર ટોફિમિય પણ એ સારો આદમી નથી. ને ઈસાઈ અબ્રામિચ - નિકોલોસ્વિઆત્સ્કીના દેવળનો વડો છે તો ઘરડું પાન, પણ હુંયે ભાઈ તારી ઘોડા જેવી તાકાતથી વાજ આવી છું, સાવ મરી જાઉં છું જાણે ! એ ઘરડું પાન સારું. હું તને હમણાંથી કહી રાખું છું, ને દેવળમાં એકરાર કરતાં કહેતી હોઉં તેમ કહી દઉં છું કે હું સાચે જ જીવ પર આવી ગઈ છું.... ત્રણ મહિનામાં આ ભારથી, છૂટી થઈશ, પછી બચ્ચાંને મૂકી દઈશ અનાથાશ્રમમાં, ને એ ડોસાને પરણી જઈશ.'

સેરેગા સાંભળતાંવેંત ઊભો થઈ ગયો. કમ્મરેથી પટો ઉતારીને વીર પુરુષની અદામાં

ફટકારવા માંડ્યો - સીધો પેટ પર જ. 'અરે જરા ધ્યાન રાખ,' એરિના બોલી ઊઠી, 'આ તો તારું જ કરમ છે, જરા ધીમો પડ...'

મારપીટનો કાંઈ અંત નહીં, માનવીની આંખમાં આંસુનોય અંત નહીં ને ઓરતના લોહીનોય અંત નહીં...પણ એથી કશો ફેર પડે નહીં - તસુ આમ કે તસુ તેમ.

પછી બાઈ પહોંચી ઈસુ ખ્રિસ્ત પાસે.

'ભાઈ ફલાણા ફલાણા,' એણે કહ્યું, 'ભગવાન ઈસુ, હું એરિના, હોટેલ મેડ્રિડ અને લુવ્રમાં નોકરડીનું કામ કરું છું. હા, ટવેરૂસ્કાયા મહોલ્લામાં. હોટલમાં કામ કરવું એટલે લૂગડું ઊંચું લઈને ફરવા બરાબર. જે આવે તે મારો ધણી. પછી ભલેને એ યહૂદી હોય કે બીજો ગમે તે હોય ? બીજો એક તમારો સેવક પૃથ્વી ઉપર જીવી રહ્યો છે, એનું નામ છે સેરેગા, હોટલના પગીનો મદદનીશ. છેલ્લા પવિત્ર રવિવારે મેં એને જોડિયાં બાળકની ભેટ આપી...'

ને આમ એણે ભગવાનને બધી વાત વીગતે કહી.

'ને ધાર કે સેરેગાને જવાનું ન આવે તો ?' જગતના તારણહારે સૂચન કર્યું.

'જિગર હોય તો કરી જુઓ, પોલિસ જોડે કોઈ ફાવે નહીં. એ તો સેરેગાને ગમે ત્યાંથી ખેંચી જ જવાના, બીજે દા'ડે સૂરજ ઊગવાનો એના જેવી નક્કી વાત.'

'અરે હા, પોલિસ !' ભગવાનનું માથું નીચે ઝૂકી ગયું. 'મને એનો તો ખ્યાલ જ રહ્યો નહીં... તો પછી તારે થોડો વખત પવિત્ર જીવન ગાળવું, બીજું શું ?....'

'ચાર વરસ સુધી ?' બાઈ બરાડી ઊઠી. 'તમેય તે કેવી વાત કરો છો ! તો તો પછી માણસમાં હવસખોર પશુ છે જ નહીં એમ માનવાનું .... એ તો તમારી એની એ પુરાણી વાત તમે કરી. તો પછી તમારી આ વાડી લીલી કેમ રહેશે ? ના, કાંઈ ગળે ઊતરે એવી સલાહ આપો...'

ભગવાનના ગાલ રાતા થઈ ગયા. સ્ત્રીના શબ્દો આળી જગ્યાને સ્પર્શી ગયા. પણ એ કશું બોલ્યા જ નહીં. ગમે તેટલું કરો તોય તમારા કાનને તમે થોડા ચૂમી શકવાના હતા ? ભલા ભગવાનનેય એની ખબર હોય છે.

'તો શું કરવું તે તેને કહું છું, હે ભગવાનની સેવિકા, ઉજ્જ્વળ પાપી, કુમારી એરિના,' ભગવાન ભગવાનને છાજે એવી અદાથી બોલ્યા : 'મારી પાસે અહીં સ્વર્ગમાં એક નાનો દેવદૂત છે - અહીં નકામો અટવાયા કરે છે. એનું નામ આલ્ફ્રેડ. હમણાં હમણાંનો તો એ હાથથી ગયો છે. આખો વખત રડ્યા કરે છે ને ઝઘડ્યા કરે છે : 'તમે આ શું કર્યું પ્રભુ, હજુ તો હું વીસ વરસનો માંડ થયો, ત્યાં તમે મને, સાવ તંદુરસ્ત જુવાનિયાને, દેવદૂત કેમ બનાવી દીધો ?' તો એ દેવદૂત આલ્ફ્રેડને હું ચાર વર્ષ માટે તારા પતિ તરીકે આપીશ, એ તારી પ્રાર્થના ને તારું રક્ષણ ને આશ્વાસન. ને બાળબચ્ચાં વિશે તારે કશી ચિન્તા કરવાની રહેશે નહીં - એનાથી તું નાનું મરઘું સુધ્ધાં નહીં જણી શકે, તો બાળકની તો વાત જ શી ! કારણ કે મોજમજામાં તો એ પૂરો છે, પણ જરા ગંભીર નહીં.....'

'મારે એવું જ જોઈએ છે.' નોકરડી એરિનાની આંખ કૃતજ્ઞતાનાં અશ્રુથી ઊભરાઈ ઊઠી. 'આ મરદ લોકોની ગંભીરતા દર બે ત્રણ વાર મને કબરના ઉમ્બર સુધી પહોંચાડી દે છે....'

'તને મધુર વિશ્રાન્તિ મળશે. પ્રભુની દીકરી એરિના, તારી પ્રાર્થના ગીતના જેવી હળવી બની રહો, આમીન.'

* * *

આખરે એ મુજબ નક્કી થયું. આલ્ફ્રેડને બોલાવી મંગાવ્યો, નાજુક જુવાનિયો, એના ભૂરાશ પડતા ખભા આગળ ફફડતી પાંખો, એના ઉપર ગુલાબી પ્રકાશના તરંગો નાચે, જાણે સ્વર્ગમાં ક્રીડા કરતું કપોતયુગ્મ. એરિનાએ હાથ આલ્ફ્રેડને ગળે વીંટાળી દીધા એની આંખમાંથી સ્ત્રીસહજ મૃદુતા આંસુરૂપે વહેવા લાગી. સ્ત્રીના મૃદુ હ્રદયની ભાવધારા 'આલ્ફ્રેડ, મારા પ્રાણ, આશ્વાસન, મારા પતિ....!' ભગવાને છૂટા પડતી વેળાએ દરરોજ રાત્રે સૂતા પહેલાં દેવદૂતની પાંખો છૂટી પાડીને મૂકી દેવાની ખાસ સૂચના એરિનાને આપી. બારણાં જેમ મિજાગરાને આધારે ઊભાં હોય છે તેમ એની પાંખો ખભા સાથે જોડાયેલી હતી. ને દરરોજ રાતે એને છૂટી પાડીને સ્વચ્છ વસ્ત્રમાં લપેટીને જુદી રાખવાની હતી. કારણ કે એ પાંખો વળીને ભાંગી જાય એવી હતી, ને આલ્ફ્રેડ ઊંઘમાં આળોટે તો તો એનો ખુરદો જ વળી જાય ને ! કારણ કે આખરે એ પાંખો બનેલી તો બાળકોના નિઃશ્વાસમાંથી જ ને !

ભગવાને યુગલને છેલ્લી વાર આશિષ આપ્યા, ને એ પ્રસંગે બોલાવેલું ધર્મગુરુઓનું ટોળું સ્તવનગાન ગજાવી રહ્યું. ભોજનસમારંભ ગોઠવાયો નહીં, અનાજનો દાણો સુધ્ધાં નહીં. કારણ કે સ્વર્ગમાં એવો ચાલ નથી. તે પછી એરિના અને આલ્ફ્રેડ એકબીજાના હાથમાં હાથ ગૂંથીને રેશમી નિસરણી પર થઈને સીધાં પૃથ્વી પર અવતર્યા : એ લોકો પેટ્રોલ્કા પહોંચ્યાં. ત્યાં બધું સારામાં સારું જ વેચાય, (ને આલ્ફ્રેડ તો સ્વર્ગમાંથી તરતના જન્મેલા બાળકની જેમ સાવ નવસ્ત્રો જ આવેલો !) એરિનાએ આલ્ફ્રેડને માટે જરકસી જામા લીધા, મોજડી લીધી.

'બાકીનું બધું આપણા ઘરે મળી રહેશે...' એરિનાએ કહ્યું. તે દિવસે એરિનાએ કામમાંથી રજા લીધી. સેરેગા આવ્યો, ધાંધલ મચાવી, પણ એનેય એરિનાએ મોઢું બતાવ્યું નહીં. બંધ બારણાં પાછળથી માત્ર કહ્યું : 'સેરેગા, હું હમણાં પગ ધોવા બેઠી છું. તું ઝાઝો ઘોંઘાટ કર્યા વગર મહેરબાની કરીને અહીંથી જતો રહે ...'

ને એક્કેય અક્ષર બોલ્યા વગર સેરેગા જતો રહ્યો. દેવદૂતનો પ્રભાવ વરતાવા માંડ્યો.

રાતે શાહુકારને છાજે એવી ખાણીપીણી એરિનાએ ગોઠવી, એરિનાબાના ફુલાવાનો ક્યાં પાર હતો ! જામ ભરીને વોડકા, વળી દારૂ, ખાવાની સરસ વાનગીઓ, પાસે ઊકળતી ચાનો ચરૂ, પૃથ્વી પરની આ બધી ખાદ્યસામગ્રી આરોગીને દેવદૂતને તો નિદ્રાનું ઘારણ

ઘાલ્યું. તરત જ આંખના પલકારામાં વીંટાળી બાજુએ મૂકી દીધી, ને આલ્ફ્રેડને બંને હાથે ઉપાડીને પથારીમાં મૂકી દીધો.

પાપકર્મની સાક્ષીરૂપ એની ફાટીતૂટી પથારીમાં હિમપુંજના જેવો, શ્વેત હંસના જેવો એ દેવદૂત અપાર્થિવ તેજ વિસ્તારતો સૂતો. ચંદ્રનાં જેવાં રૂપેરી કિરણોની સાથે અરુણ આભાએ ગુંથાઈને અનોખી ભાત ઉપસાવી દીધી. એ ઓરડાને ભરી દઈને છાઈ રહી, એરિનાની આંખમાંથી હરખનાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એ ગાવા લાગી, નાચવા લાગી. એરિના, આ ભાંગીતૂટી ધરતી પર કોઈને કાને સાંભળવામાંય આવ્યું નહીં હોય એવું સુખ તારા પર વરસ્યું છે. નારીજાતિમાં તું ખરેખર ધન્ય બની ગઈ !

બંને વોડકા પૂરો ગટગટાવી ગયાં હતાં. ટીપું સરખુંય રહેવા દીધું નહોતું. બંને જેવાં ઢળ્યાં કે તરત જ એરિના– છ મહિનાના ગર્ભને કારણે મોટા પેટવાળી આલ્ફ્રેડના પર મૂકીને એને ઢંઢોળવા લાગી. દેવદૂત એની પાસે સૂતો હતો તેટલાથી એ અભાગિયણને સંતોષ નહીં થયો. એણે ઘેલછામાં આનંદના ચિત્કાર કરીને દેવદૂતને પથારીમાં રોળી નાંખ્યો, એના ભાર નીચે કચડી નાંખ્યો, ને એણે બિચારાએ એની પાંખ ને પ્રાણ તજી દીધા.

અરુણોદય થયો – બધાં વૃક્ષોએ નીચાં વળીને પ્રણામ કર્યાં. દૂર ઉત્તરમાં આવેલા વનનાં બધાં વૃક્ષો પુરોહિતની જેમ વાંકાં વળીને નીરવ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં.

ફરી એ સ્ત્રી ઈશ્વરના સિંહાસન આગળ જઈને હાજર થઈ. પહોળા ખભાવાળી, સબઘી, એના સશક્ત હાથમાંથી દેવદૂતનું શબ ઝૂલી રહ્યું હતું,

'જુઓ ભગવાન...'

પણ આ વેળાએ ઈસુ ભગવાનનું મૃદુ હ્રદય ભાંગી પડ્યું, ને એમણે ગુસ્સે થઈને એ સ્ત્રીને શાપ આપ્યો :

'પૃથ્વી પર હોય છે તેમ, તારે વિશે પણ આજથી...'

'તો પછી ભગવાન.' એ સ્ત્રીએ અત્યન્ત ક્ષીણ, મહામુશ્કેલીએ સંભળાય એવા અવાજે કહ્યું : 'મારા શરીરને કોણે ભારે બનાવ્યું ? મેં ? દુનિયામાં દારૂ કોણે બનાવ્યો ? મેં ? ધરતી પર સ્ત્રીનું હૈયું – અબુઝ ને એકાકી કોણે ઘડ્યું ? મેં ?...'

'મારે તારી સાથે લમણાઝીક નથી કરવી.' ભગવાન બોલી ઊઠ્યા. 'તેં મારા દેવદૂતને રોળી નાંખ્યો – ભૂંડી, ગંદી...'

ને એરિનાને ફરી ગંધાતા પવનની લહરી સાથે પૃથ્વી પર ફેંકવામાં આવી. એ સીધી જઈને પડી ટવેરૂસ્કાયા મહોલ્લાની હોટેલ માડ્રિડ અને લુવ્રમાં – જ્યાં એની જિંદગી ગુજારવાનું એના નસીબમાં લખાયેલું હતું. ને એક વાર જઈ પડી, એટલે પછી તો આકાશ જ છેડો ! સેરેગા દારૂ ઢીંચીને લડાઈમાં જોડાતાં પહેલાંના છેલ્લા દિવસો ગાળી રહ્યો હતો. કોન્ટ્રાક્ટર ડ્રોફિમિચ કોલોનીમાંથી હમણાં જ પાછો ફર્યો હતો. એણે એરિના તરફ નજર કરી – સુપુષ્ટ ને લાલચટક ગાલવાળી એરિના ! ને એ બોલ્યો : 'ઓહ, પેટ તો ગોળમટોળ બનાવ્યું છે ને !' વગેરે વગેરે.

બુઢ્ઢા ઈસાઈ અબ્રાહીમે પણ એરિનાના ગોળમટોળ પેટની વાત સાંભળી ને એ દાંત વગરનો દમિયેલ ડોસો પણ દોડતોકને જઈ પહોંચ્યો : 'હું વિધિસર તો તને હવે પરણી શકું નહીં, પણ બીજા બધાની જેમ તારી ભેગા સૂવામાં મને બાધ નથી.'

એ ડોસલો આવી બધી વાતો કરવાને બદલે ક્યારનો ધરતીના પેટાળમાં ઢબુરાઈ જવો જોઈતો હતો. પણ ના, એક સ્ત્રીના દિલ પર થૂંકવામાં એણેય એનો ફાળો આપવો જોઈએ ને ! બધા સાંકળ તોડીને ભાગવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય તે વાળી વાત થઈ – રસોડાના છોકરા, વેપારી, પરદેશી વેપારીઓનેય મન બહેલાવવા તો કોઈ જોઈએ ને !

ને અહીં મારી વાર્તાનો અન્ત આવે છે.

પૂરા મહિના થયા, ને આખરે જ્યારે ખાટલા ભેગી થવાનો વખત આવ્યો – કારણ કે આ દરમિયાન ત્રણ મહિના તો પસાર થઈ ચૂક્યા હતા – ત્યારે એરિનાએ હોટેલની પાછળના વાડામાં, પગીની ઓરડીની પાછળ આશ્રય લીધો. રેશમી આકાશ આગળ એનું નવ મહિનાના ગર્ભવાળું પેટ ધરીને અબુઝની જેમ એ બોલી : 'જુઓ ભગવાન, જુઓ તો ખરા, કેવું થયું છે આ પેટ, તે તો જુઓ.એના પર મરદ જાતે શો જુલમ ગુજાર્યો છે તે તો જુઓ, એનો અર્થ શો ? મને તો કાંઈ અર્થ દેખાતો નથી. વળી તમને વધારામાં કહી રાખું છું કે એનો અર્થ હોય તોય મારે એને જોવો નથી...'

ઈસુએ આ સાંભળીને પોતાનાં આંસુથી એરિનાને નવડાવી નાંખી. ને એરિના આગળ એ ઘૂંટણીએ પડ્યા.

'મને માફ કર, એરિનુશ્કા, પાપી પ્રભુને માફ કર. મેં તારી આ શી દશા કરી...!'

પણ એરિનાએ તો માથું ધુણાવ્યું ને કશું સાંભળવાની જ ના પાડી.

'ના ના, તમારે માટે માફી હોય નહીં, ઈસુ ખ્રિસ્ત.' એ બોલી, 'ના જરાય નહીં ને ! જરાય નહીં, કદીય નહીં.'

અનુ. સુરેશ જોષી

પીંછાંનો મુગટ

આઈઝાક બાશેવિસ સિંગર

ક્રસનોબ્રોડમાં રેબ નાફતાલી હોલિશિ ટૂઝર નામના અગ્રણી વૃદ્ધ થવા આવ્યા પણ બાળકો વગરના રહ્યા હતા. એક દીકરી તો પ્રસૂતિમાં જ મરણ પામી હતી અને બીજી કોલેરાને કારણે મરણ પામી હતી. એક દીકરો ઘોડા પર બેસીને નદી પાર કરવા જતાં ડૂબી ગયો હતો. રેબ નાફતાલીને હવે માત્ર અખ્સા નામની પૌત્રી જ હતી, તે પણ અનાથ હતી. સ્ત્રીઓ યેશિવામાં ભણી શકે એવો રિવાજ ન હતો, 'રાજાની કુંવરી તો ચાર દીવાલોમાં જ શોભે' અને યહૂદી કન્યાઓ તો રાજાની કુંવરીઓ જ ગણાય. પણ અખ્સા ઘેર રહીને ભણવા લાગી. તેણે પોતાના સૌંદર્યથી, શાણપણથી અને ધગશથી બધાને આંજી દીધા હતા. તેનો દેહ ઊજળો હતો, વાળ કાળા હતા અને આંખો ભૂરી હતી.

ઝારતોરિસ્કી સરદારની જાગીરનો વહીવટ રેબ નાફતાલી સંભાળતા હતા. રેબ નાફતાલી તેમની પાસે વીસ હજાર ગલ્ડન માગતા હતા. એટલે આ સરદારની બધી મિલકત રેબ પાસે કાયમી ધોરણે ગિરે મૂકેલી હતી. રેબ નાફતાલીએ પોતાના માટે પવનચક્કી, દારૂની ભઠ્ઠી બંધાવ્યાં હતાં અને સેંકડો એકર જમીનમાં હોપ ફળનું વાવેતર કર્યું હતું. તેમની પત્ની નેશા પ્રાગના ધનાઢ્ય કુટુમ્બની હતી. તેઓ અખ્સાને માટે ઉત્તમ શિક્ષકો રોકી શકે એમ હતા. એક શિક્ષક બાઈબલ શીખવાડતો, બીજો ફ્રેન્ચ, ત્રીજો પિયાનો અને ચોથો નૃત્ય. તેણે બહુ ઝડપથી શીખવા માંડ્યું. આઠ વરસની ઉંમરે તો તે દાદા સાથે શેતરંજ રમતી થઈ ગઈ. લગ્ન માટે પહેરામણી આપવાની તો કોઈ જરૂર હતી જ નહિ કારણ કે તેમની બધી મિલકતની તે જ વારસદાર હતી.

તેના માટે મૂરતિયાઓ શોધવાની શરૂઆત થઈ ગઈ પણ તેની દાદીને રિઝવવી ભારે હતું. દલાલો જે છોકરાઓ શોધી લાવતા તેમને જોઈને તે બોલતી : 'આના તો ખભા મૂરખા જેવા છે,' 'આનું કપાળ તો અભણ માણસનું છે.'

એક દિવસ અચાનક નેશા મરણ પામી. રેબ નાફતાલીની ઉંમર તો સિત્તેર ઉપર હતી, એ પુનર્લગ્ન કરે એવી તો કોઈ શક્યતા હતી જ નહિ. અડધો દિવસ તે ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં

વીતાવતા અને અડધો દિવસ ધંધા પાછળ, તે પરોઢ થતાં ઊઠી જતા અને તાલમુડ તથા બીજા ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરતા, સમાજના અગ્રણીઓને પત્રો લખતા. જ્યારે કોઈ બિમાર પડે ત્યારે રેબ નાફતાલી તેની પાસે જઈને હિંમત આપતા. અઠવાડિયામાં બે વખત તે અખ્સાને લઈને ગરીબખાનામાં જતા, અખ્સા જાતે સૂપ અને ઓટની વાનગીઓ લઈને જતી. બેચાર વખત તો આવી ભણેલીગણેલી અને લાડકોડમાં ઊછરેલી અખ્સાએ બાંયો ઉપર ચઢાવીને પથારીઓ પણ કરી હતી.

ઉનાળામાં બપોરે ઊંઘીને ઊઠ્યા પછી રબ નાફતાલી પોતાની ગાડી જોડાવતા અને અખ્સાને લઈને ખેતરોમાં, ગામમાં રખડતા. ગાડીમાં તે વેપાર ધંધાની ચર્ચા કરતા અને જેવી રીતે તેણે અખ્સાની દાદીનાં સલાહસૂચનો સાંભળ્યાં હતાં તેવી રીતે તે અખ્સાનાં સલાહસૂચનો પણ સાંભળતા હતા.

પરંતુ અખ્સાના જીવનમાં એક વસ્તુની ખોટ હતી. તે મિત્ર વગરની હતી. તેને માટે તેની દાદીએ મિત્રોની શોધ ચલાવી હતી; આ માટે તેમણે પોતાના આદર્શને પણ થોડો બાજુએ મૂક્યો હતો, કસનોબ્રોડની છોકરીઓને પોતાને ઘેર બોલાવી હતી. પણ એ છોકરીઓ કપડાંલત્તાંની અને કૌટુમ્બિક વાતચીતો કરતી તેમાં અખ્સાને રસ પડતો ન હતો. શિક્ષકો તો બધા પુરુષો હતા એટલે અખ્સાને તેમનાથી દૂર રાખવામાં આવતી હતી, માત્ર ભણાવતી વખતે સાથે રહે એટલું જ. હવે તેના એક માત્ર સાથી દાદા જ રહ્યા. રેબ નાફતાલીને પોતાના જીવનમાં ઘણી પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓ સાથે ઓળખાણો થઈ હતી. વોર્સો, ક્રોકો, ડાન્ઝિગ, કોનીગ્સબર્ગ ખાતે ભરાતા મેળાઓમાં તે જઈ આવ્યા હતા, તે અખ્સા સાથે કલાકો ગાળતા, રબાઈઓની, ચમત્કારિક વ્યક્તિઓની, બનાવટી મસીહા સબ્બતી ઝવીના શિષ્યોની, સેજમના ઝઘડાઓની, ઝામોસ્કીસ, રદઝીવિલ્સ અને ઝારતોરિસ્કીસની લીલાઓની, તેમની પત્નીઓની, તેમના પ્રિયતમોની, દરબારીઓની વાતો કર્યા કરતા. કેટલીક વખત તો અખ્સા બોલી ઊઠતી - 'દાદા, તમારી જ જોડે મારું લગ્ન થાય તો કેવું સારું !' એમ બોલીને તેમની આંખોને અને સફેદ દાઢીને ચૂમતી.

રેબ નાફતાલી જવાબ આપતા : 'પોલેન્ડમાં હું એકલો તો નથી, મારા જેવા તો કેટલાય છે, લગ્ન કરવા જેવા યુવાનો છે.'

'દાદા, ક્યાં છે ? ક્યાં છે ?'

દાદીના મરણ પછી તો અખ્સાએ વરની પસંદગી માટે બીજા પર આધાર રાખવાનું છોડી દીધું હતું, દાદાને પણ તે માથું મારવા દેતી ન હતી, જેવી રીતે તેની દાદીને બધા મૂરતિયા ખરાબ લાગતા હતા. તેવી રીતે તેના દાદાને બધા સારા લાગતા હતા. અખ્સાએ લગ્ન ગોઠવી આપનાર દલાલને પોતે છોકરાને મળશે એવો આગ્રહ કર્યો. છેવટે તેના દાદાએ એ બદલ સંમતિ આપી. બંને જણ એક ઓરડામાં મળતાં, ઓરડાનું બારણું ખુલ્લું રખાતું અને આ મુલાકાત ટૂંકી થાય તથા કોઈ નાદાનિયત ન થાય એટલા માટે એક બહેરી, ઘરડી બાઈ ત્યાં ઉંબરા આગળ ઊભી રહેતી. સામાન્ય રીતે અખ્સા કોઈ પણ

યુવાન સાથે બહુ સમય બેસતી ન હતી. મોટા ભાગના મૂરતિયાઓ બાઘા અને મૂરખ લાગતા હતા. બીજા કેટલાકે ચબરાક બનવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને અણઘટતા ટુચકાઓ સંભળાવ્યા. અખ્સાએ બધાને કાઢી મૂક્યા. બહુ વિચિત્ર લાગે પણ હજુ તેની દાદી પોતાનો અભિપ્રાય આપતી હતી. અખ્સાએ તેની દાદીને બોલતા સ્પષ્ટ સાંભળી હતી : 'અરે, આ છોકરાનું નાક તો ડુક્કરના જેવું છે.' બીજી એક વખતે તેણે સાંભળ્યું : 'આ છોકરો તો ચોપડીમાંથી જ ગોખેલું બોલે છે.'

અખ્સાને ખબર હતી કે આ બધું તેની દાદી બોલતાં ન હતાં. મૂરતિયાઓ વિશે અભિપ્રાયો આપવા માટે મરી ગયેલા લોકો બીજા જગતમાંથી ધરતી પર પાછા આવતા નથી. તેમ છતાં એ અવાજ તેની દાદીનો જ હતો, એવો જ લહેકો હતો. અખ્સા આ વિશે તેના દાદાને વાત કરવા માગતી હતી પણ તેના દાદા તેને ગાંડી કહીને હસી કાઢશે એવી બીક તેને હતી. વળી તેના દાદાને પોતાની મૃત પત્નીનો વિરહ સાલતો હતો, અખ્સા તેમના હૃદયને ઢંઢોળવા માગતી ન હતી.

જ્યારે રેબ નાફતાલી હોલીશિટ્ઝરને ખ્યાલ આવ્યો કે પોતાની પૌત્રી બધા દલાલોને ભગાડી મૂકે છે ત્યારે તેઓ અકળાયા. અખ્સાને અઢાર પૂરાં થયાં હતાં. ક્રસનોબ્રોડના લોકો હવે અંદરઅંદર વાતો કરવા લાગ્યા : અખ્સાને તો શ્વેત અશ્વ પર સવાર થયેલો કોઈ ઉમરાવ જોઈએ છે, એને તો આકાશનો ચન્દ્ર જોઈએ છે; તે તો કુંવારી જ રહેવાની છે. રેબ નાફતાલીએ હવે મનોમન નક્કી કર્યું કે અખ્સાના તરંગોને માન આપ્યા વિના હવે તેને પરણાવી દેવી જ જોઈએ. એટલે તે એક યેશિવાની મુલાકાતે ગયો અને ઝેમાક નામના યુવાનને લઈ આવ્યો. તે અનાથ અને વિદ્વાન હતો; જિપ્સીના જેવો ભીનેવાન, ઠીંગણો, અને પહોળા ખભાવાળો હતો.

તેના માથાની બંને બાજુની લટો ભરાવદાર હતી. તેને નજીકનું દેખાતું ન હતું અને દિવસના અઢાર કલાક વાંચતો હતો. ક્રસનોબ્રોડ પહોંચતાંની સાથે જ અભ્યાસખંડમાં ગયો અને તાલમુડના ગ્રંથનાં પાનાં આગળ ઝોલાં ખાવા લાગ્યો. તેની લટો પણ ઝૂલવા લાગી. વિદ્યાર્થીઓ તેની સાથે વાતો કરવા આવ્યા. પુસ્તકમાંથી નજર ઊંચી કર્યા વિના તેણે તેમની સાથે વાતો કરી. તેને તાલમુડનો આખો ગ્રન્થ મોઢે હતો કારણ કે કોઈ ખોટું બોલે તો તરત પકડી પાડતો હતો.

અખ્સાએ તેને મળવાની માગણી કરી પણ આવી રીતભાત તો દરજીઓ અને મોચીઓને શોભે. ખાનદાન કુટુમ્બની કન્યાને એ ન શોભે એમ કહીને રેબ નાફતાલીએ ના પાડી. 'જો તું આને ભગાડી મૂકીશ તો હું તને મિલકતમાંથી એક પાઈ નહિ આપું.' વિવાહના સમારમ્ભમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જુદા જુદા ખંડમાં હતાં એટલે જ્યાં સુધી લગ્નના કરાર પર સહી કરવાનો સમય ન આવ્યો ત્યાં સુધી અખ્સાને તે મૂરતિયો જોવા ન મળ્યો. તેણે તેની સામે જોયું અને તેની દાદીની વાત કાને પડી, 'આ લોકોએ ખરાબ માલનો તારી સાથે સોદો કર્યો છે.'

આ શબ્દો એટલા બધા સ્પષ્ટ હતા કે બધાએ તે સાંભળ્યા હશે એવું અખ્સાને લાગ્યું, પણ કોઈએ એ વાત સાંભળી ન હતી. કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ તેની આસપાસ વીંટળાઈ વળી, તેને અભિનંદન આપવા લાગી, તેના સૌન્દર્યનાં, વસ્ત્રોનાં અને આભૂષણોનાં વખાણ કરવા લાગી. તેના દાદાએ તેની આગળ કરાર અને કલમ ધર્યા. તેની દાદી બોલી ઊઠી : 'સહી ના કરીશ !' તેણે અખ્સાની કોણી પકડી રાખી, કાગળ પર ધબ્બો પડ્યો.

રેબ નાફતાલી બરાડ્યા : 'શું કર્યું તેં આ ?'

અખ્સાએ સહી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેના હાથમાંથી કલમ પડી ગઈ. તેની આંખો ભરાઈ આવી, 'દાદા, મારાથી નહિ થાય.'

'અખ્સા, મને તારી શરમ આવે છે !'

'દાદા, મને માફ કરો,' અખ્સાએ પોતાનું મોં બંને હાથ વડે ઢાંકી દીધું. ત્યાં તો ધમાલ મચી ગઈ. પુરુષો સિસકારા બોલાવવા લાગ્યા, સ્ત્રીઓ હસવા લાગી. અખ્સાએ ચુપચાપ રડ્યા કર્યું. તેઓ તેને તેના ઓરડામાં લઈ ગયા, ઊંચકી ગયા અને પથારી પર સૂવડાવી.

ઝેમાક બોલી ઊઠ્યો : 'આ કર્કશા સાથે મારે પરણવું નથી.'

તે ટોળામાંથી રસ્તો કરી બહાર નીકળ્યો, ગાડામાં બેસીને તે યેશિવા પાછો ફર્યો. રેબ નાફતાલી તેની પછળ દોડ્યા, શબ્દો વડે, પૈસા વડે તેને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ઝેમાકે રેબ નાફતાલીની નોટો જમીન પર ફેંકી દીધી. કોઈ તે જ્યાં ઊતર્યો હતો તે ધર્મશાળામાંથી તેની ખખડી ગયેલી પેટી લઈ આવ્યું. ગાડું ઊપડતાં પહેલાં ઝેમાક બરાડી ઊઠ્યો : 'હું તેને માફ કરતો નથી, ભગવાન પણ નહિ કરે.'

આ પછી ઘણા દિવસ અખ્સા માંદી રહી. આખું જીવન સફળતાને વરેલા રેબ નાફતાલી હોલિશિટ્ઝર નિષ્ફળતાથી ટેવાયેલા ન હતા. માંદા પડ્યા; તેમનો ચહેરો પીળો પડી ગયો. સ્ત્રીઓએ અને કન્યાઓએ અખ્સાને આશ્વાસન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રબાઈ અને અગ્રણીઓ રેબ નાફતાલીની મુલાકાતે આવ્યા; પણ દિવસે દિવસે તેઓ નંખાતા ગયા. થોડા સમય પછી અખ્સાએ પોતાની શક્તિ પાછી મેળવવા અને પથારીમાંથી બેઠી થઈ. તે પોતાના દાદાના ઓરડામાં ગઈ અને અંદરથી બારણું વાસી દીધું. બારણાના કાણામાંથી ચોરીછૂપીથી જોઈ રહેલી બાઈએ કહ્યું, 'મેં સાંભળ્યું — તે બોલ્યા : 'તું ગાંડી છે, ગાંડી.'

અખ્સાએ તેના દાદાની સંભાળ લેવા માંડી, વાદળી વડે દાદાને નવડાવતી પણ તેમને ફેફસાંમાં સોજો ચઢ્યો. તેમના નાકમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું, તેમનો પેશાબ બંધ થઈ ગયો. તેઓ મરી ગયા. વર્ષો પહેલાં તેમણે વસિયતનામું કરી નાખ્યું હતું, ત્રીજા ભાગની મિલકત ધર્માદામાં ગઈ અને બાકીની મિલકત અખ્સાને મળી. શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે તો દાદાના મરણ પછી કોઈએ શોક પાળવાનો ન હોય પણ અખ્સાએ બધો વિધિ કર્યો. તે બેઠા ઘાટના સ્ટુલ પર બેસતી અને ધર્મગ્રંથ વાંચતી, કોઈનેય અંદર આવવાની મના તેણે ફરમાવી હતી. દાદાના પુસ્તકાલયમાંથી વાંચવા માટે તે પુસ્તક શોધવા લાગી. તેના આશ્ચર્ય વચ્ચે

પોલિશ ભાષામાંથી અનૂદિત કરેલું બાઈબલ મળી આવ્યું : ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ અને ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટ. અખ્સાને ખબર હતી કે એ ગ્રંથ પ્રતિબંધિત હતો, તેમ છતાં તે પાનાં ઉથલાવવા લાગી. તેના દાદાએ વાંચ્યું હતું કે કેમ તેની તેને નવાઈ લાગી. ના, એ તો બને જ કેવી રીતે ! યહૂદી ધર્મ સિવાયના તહેવારો વખતે જ્યારે ઘર આગળથી પવિત્ર પ્રતિમાઓ અને ચિત્રોની યાત્રા નીકળતી ત્યારે બારીની બહાર જોવાની મનાઈ હતી એ વાત તેને યાદ આવી. એ મૂર્તિપૂજા કહેવાય એવું તેના દાદા કહેતા હતા. આ બાઈબલ તેનાં દાદીએ વાંચ્યું હશે કે કેમ તેનું તેને કુતૂહલ થયું. બાઈબલની વચ્ચે તેને ફૂલની પાંખડીઓ જોવા મળી. એ ફૂલ તેનાં દાદી ઘણી વખત ચૂંટતાં હતાં. તેનાં દાદી બોહેમિયાનાં હતાં; તેનાં દાદીના પિતા સબ્બતૈ ઝેવી સમ્પ્રદાયના હતા એવી વાત સંભળાઈ હતી. ઝારતોરિસ્કી જ્યારે એ જાગીરની મુલાકાતે આવતો ત્યારે દાદી સાથે સમય ગાળતો હતો અને તેની દાદીની પોલિશ ભાષા બોલવાની રીતનાં વખાણ કરતો હતો. 'જો તું યહૂદી ન હોત તો મેં તારી સાથે લગ્ન કર્યું હોત.' તે બોલતો.

તે રાતે અખ્સાએ ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટ આખેઆખું વાંચી લીધું. જિસસ જ ઈશ્વરનો પુત્ર હતો અને તે કબરમાંથી બેઠો થયો હતો એ વાત સ્વીકારવાનું તેને મુશ્કેલ લાગ્યું. પરંતુ પયગંબરોના આકરા શબ્દો કરતાં આ ગ્રંથે તેના વ્યથિત આત્માને વધારે શાન્તિ આપી હોય એમ તેને લાગ્યું; આ પયગંબરોએ તો કદી સ્વર્ગની અથવા મૃત વ્યકિત સજીવન થાય તેની વાત કરી ન હતી. સત્કર્મનો બદલો સારો મળશે અને દુષ્કૃત્યનો બદલો ખરાબ મળશે એવી જ વાત કરી હતી.

મરણોત્તર વિધિની સાતમી રાતે અખ્સા સૂઈ ગઈ. અંધારું હતું અને ઝોકાં ખાતાં ખાતાં તેણે પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો, તે તેના દાદાનાં હતાં. અંધારામાં તેના દાદાની આકૃતિ દેખઈ : ઊજળો ચહેરો, સફેદ દાઢી, આછા હાવભાવ અને તેમના વિશાળ કપાળ પર ટોપી પણ હતી. તે ધીમે સાદે બોલ્યા : 'અખ્સા, તેં ખરાબ કર્યું છે.'

અખ્સા રડવા લાગી. 'દાદા, હું શું કરું ?'

'દરેક ભૂલ સુધારી શકાય છે.'

'કેવી રીતેઃ'

'ઝેમાકની માફી માગ. તેની સાથે પરણી જા.'

'દાદા, હું તેને તિરસ્કારું છું.'

'તારી નિયતિમાં તે જ નિર્માયલો છે.'

તેઓ થોડી વાર ત્યાં ઊભા રહ્યા, તેઓ જે છીંકણીને લવિંગ સાથે, બીજા દ્રવ્યો સાથે મિશ્રિત કરતા હતા તેની વાસ પણ અખ્સાને આવતી હતી. પછી તે ઓગળી ગયા અને અંધારામાં રિક્ત અવકાશ રહી ગયો. ભય પામવા જેટલી પણ સુધ તેનામાં રહી ન હતી. તે પલંગની ધારને ટેકવીને પડી રહી, થોડી વાર તે ઊંઘી ગઈ.

તે એકાએક જાગી ગઈ. તેણે દાદીનો અવાજ સાંભળ્યો. તેના દાદાના અવાજની જેમ

તે ઓછો ગણગણાટ ન હતો પણ જીવતા જાગતા માણસનો નક્કર અવાજ હતો. 'અખ્સા, દીકરી...'

અખ્સા રડી પડી. 'દાદીમા, ક્યાં છો તમે ?'

'આ રહી.'

'હું શું કરું ?'

'તારું હૃદય જે ઇચ્છે તે કર.'

'દાદીમા, શું ?'

'તું પાદરી પાસે જા, તે તને માર્ગદર્શન આપશે.'

અખ્સા થીજી ગઈ. તેના ગળામાં ભય વ્યાપી ગયો. તે બોલવા મથી, 'તમે મારાં દાદી નથી. તું રાક્ષસી છે.'

'હું તારી દાદી જ છું. આપણે બંને ઉનાળાની એક રાતે તળાવ બાજુ ફરવા ગયાં હતાં અને તને પાણીમાંથી ગલ્ડનનો એક સિક્કો જડ્યો હતો એ વાત યાદ આવે છે ?'

'હા, દાદીમા.'

'હું તને બીજી સાબિતી આપું. જેન્ટાઈલ લોકો સાચા છે એ જાણી લે. નઝરેથનો જિસસ ઈશ્વરનો પુત્ર છે. ભવિષ્યવાણી અનુસાર તે પવિત્ર આત્મામાંથી જન્મ્યો હતો. આ સત્ય સ્વીકારવાની બળવાખોર યહૂદીઓએ ના પાડી અને એટલા માટે તેમને શિક્ષા કરવામાં આવી. મસીહા તેમની પાસે આવવાનો નથી કારણ કે તેનું આગમન થઈ જ ચૂકેલું છે.'

'દાદીમા, મને બીક લાગે છે.'

'અખ્સા, ન સાંભળીશ.' એકાએક તેના દાદાએ અખ્સાના જમણા કાનમાં બૂમ મારી. 'આ તારી દાદી નથી. તને છેતરવાને માટે આ કોઈ દાનવી માયા આવી છે. એનાં જૂઠાણાં કાને ધરીશ નહિ. એ તો તને નરકમાં લઈ જશે.'

'અખ્સા, આ તારા દાદા નથી, એ તો સ્નાનાગર પાછળથી પ્રગટેલો જિન છે.' દાદી વચ્ચે બોલ્યાં. 'ઝેમાકની પરિસ્થિતિ ક્યાં સારી છે ! તેના હાડેહાડમાં વેરભાવના છે. તે તને રિબાવશે અને તેનાથી તને જે બાળકો થશે તે પણ એના જેવાં જ જંતુ હશે. સમય છે ત્યાં સુધી તારી જાતને બચાવ, ઈશ્વર તો જેન્ટાઈલ લોકો પાસે છે.'

'લીલીથ ! રાક્ષસી ! કીતિવ બ્રીરીની દીકરી !' દાદા ઘૂરક્યા.

'જુઠ્ઠા !'

દાદા ચૂપ થઈ ગયા પણ દાદીએ વાત ચાલુ રાખી, તેમનો અવાજ જોકે ધીમો પડી ગયો. તેઓ બોલ્યાં : 'તારા સાચા દાદાને તો સ્વર્ગમાં સત્યની જાણ થઈ અને તેમણે ધર્માન્તર કર્યું. તેમણે તારા દાદાને જળથી પવિત્ર કર્યા છે અને અત્યારે તે સ્વર્ગમાં છે. સાધુઓ બધા બિશપ અને કાર્ડિનલ છે. જે લોકો જડ બની બેસી રહે છે તેમને ગેહેન્નાની આગમાં શેકવામાં આવે છે. જો મારી વાત સાચી ન લાગતી હોય તો હું તને નિશાની આપું.'

'શાની નિશાની ?'

'તારા ઓશીકાનો ગલેફ ખોલ – ઓશીકાને ચીરી નાખ. ત્યાં તને પીંછાંનો મુગટ મળશે, કોઈ માનવી આવો મુગટ બનાવી ન શકે.'

તેની દાદી અદૃશ્ય થઈ ગયાં અને અખ્સા ગાઢ નિદ્રામાં સરી પડી. મળસ્કે તે જાગી ગઈ, તેણે મીણબત્તી સળગાવી. દાદીના શબ્દો તેને યાદ હતા. તેણે ગલેફ કાઢ્યો, ઓશીકું ફાડી નાખ્યું, આંખો માની ન શકે એવું અદ્‌ભુત દૃશ્ય તેણે જોયું; પક્ષીઓની રૂવાંટી અને પીંછાંઓમાંથી એક મુગટ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો, આ દુનિયાનો કોઈ કસબી ઘડી ન શકે એવાં નાજુક નકશીકામ અને ઝવેરાત તેમાં હતાં. મુગટની ટોચ પર નાનકડો ક્રોસ હતો. તે એટલો બધો હળવો હતો કે અખ્સાના શ્વાસથી તે ફફડતો હતો. અખ્સાએ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. જેણે આ મુગટ બનાવ્યો હશે – દેવદૂત હોય કે રાક્ષસ હોય – તેણે અંધારામાં, આ ઓશીકાની અંદર જઈને બનાવ્યો હશે. તે પોતાની આંખો આગળ ચમત્કાર જોઈ રહી હતી. તેણે મીણબત્તી બુઝાવી નાખી અને તે પથારીમાં પડી. ખાસ્સા એવા સમય સુધી તે વિચાર કર્યા વિના પડી જ રહી. પછી તે ઊંઘી ગઈ.

સવારે તે જાગી. તેને થયું કે સ્વપ્ન આવ્યું હતું પણ ટેબલ પર પીંછાંનો મુગટ તેણે જોયો. સૂર્યના તેજને કારણે મેઘધનુષના સાતે રંગ તેમાંથી રેલાતા હતા. સાવ નાનાં રત્નોથી જડ્યો હોય એવો લાગતો હતો. તે બેઠી થઈ અને તેની સામે જોઈ રહી. પછી તેણે કાળો પોશાક પહેર્યો, કાળી શાલ લીધી અને બહાર જવા માટે ગાડી જોડવા કહ્યું. તે કોશિક નામના પાદરીને ઘેર ગઈ. તેના ટકોરાનો જવાબ કામવાળીએ આપ્યો. પાદરીની ઉંમર લગભગ સિત્તેરની હતી. એ અખ્સાને ઓળખતો હતો. ઈસ્ટરના દિવસે તે ખેડૂતોની બ્રેડને આશિષ આપવા જાગીરની મુલાકાતે આવતો હતો. મરવા પડેલા લોકોની અને લગ્નની વિધિઓ તે કરાવતો હતો.

અખ્સાના એક શિક્ષકે તેની પાસેથી લેટિન-પોલિશ શબ્દકોશ વાંચવા લીધો હતો. જ્યારે જ્યારે એ પાદરી ત્યાં આવતા ત્યારે ત્યારે અખ્સાનાં દાદી તેને વરંડામાં બોલાવતાં અને તેઓ કેક, વિશનૈક ખાતાં ખાતાં વાતો કરતા હતા.

એ પાદરીએ અખ્સાને બેસવા ખુરશી ધરી. તે બેઠી અને બધી વાત તેણે કરી. તે બોલ્યો : 'હવે તું યહૂદીઓ પાસે ન જતી, અમારી પાસે આવતી રહે. તારી સંપત્તિને આંચ ન આવે તેની કાળજી અમે લઈશું.'

'હું મુગટ લઈ આવવાનું ભૂલી ગઈ. હું મારી પાસે રાખવા માગું છું.'

'હા, દીકરી. જા, લઈ આવ.'

અખ્સા ઘેર ગઈ પણ નોકરબાઈએ તેનો ખંડ સાફ કર્યો હતો, ટેબલ પરની ધૂળ ઉડાડી હતીઃ મુગટ તો અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. અખ્સા ઉકરડામાં શોધી વળી, ખાળમાં શોધી વળી; પણ મુગટનું નામનિશાન ન મળ્યું.

પછી તો અખ્સાએ ધર્માન્તર કર્યાના ખરાબ સમાચાર ક્રસ્નોબ્રોડમાં પ્રસરી ગયા.

છ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. અખ્સાએ લગ્ન કર્યું અને જમીનદાર મારીયા માકોવ્સ્કા બની ગઈ. જૂનો જમીનદાર વ્લાદિસ્લો માકોવ્સ્કી નિઃસંતાન મરણ મામ્યો હતો અને તેણે પોતાની બધી સંપત્તિ તેના ભત્રીજા લુડવિકને આપી હતી. લુડવિક પિસ્તાળીસ વર્ષ સુધી અપરિણીત રહ્યો હતો, તે કદી પરણશે જ નહી એવું લાગતું હતું, તે પોતાના કાકાના કિલ્લામાં તેની કુંવારી બહેન ગ્લોરિયા સાથે રહેતો હતો. ખેડૂતકન્યાઓ સાથે તેણે સમ્બન્ધો બાંધ્યા હતા અને કેટલાય અનૌરસ સંતાનોને જન્મ આપ્યો હતો. લુડવિક બીજાઓ સાથે ભળતો ન હતો અને ઇતિહાસ, ધર્મ અને વંશાવળીઓનાં જૂનાં પુસ્તકો વાંચ્યા કરતો હતો. પોર્સેલેઈનની ચૂંગી પીતો, એકલો બેસીને દારૂ પીતો, એકલો શિકાર કરતો અને ઉમરાવોનાં નૃત્યોમાં ભાગ લેવાનું ટાળતો. જાગીરનો વહીવટ તે સખતાઈથી કરતો હતો અને પોતાનો બેલીફ છાનામાના પૈસા બનાવી ન જાય તેની ખૂબ કાળજી રાખતો હતો. તેના પાડોશીઓ તેને ડોળઘાલુ પંડિત માનતા હતા અને કેટલાક તો તેને અડધો ગાંડો માનતા હતા. જ્યારે અખ્સાએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે તેણે અખ્સા આગળ લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. લોકો એવું કહેતા હતા કે કંજૂસ લુડવિક મારિયાની સંપત્તિને ચાહતો હતો. પાદરીઓએ અને બીજાઓએ તેની સાથે લગ્ન કરવા અખ્સાને સમજાવી. તે પોલિશ રાજા લેસઝીન્સ્કીન વંશનો હતો. ગ્લોરિયા લુડવિક કરતાં દસ વર્ષ મોટી હતી. તેણે આ લગ્નનો વિરોધ કર્યો પણ લુડવિકે એકેય વખત તેની વાત સાંભળી નહિ.

ક્રસ્નોબ્રોડના યહૂદીઓને અખ્સા તેમની દુશ્મન બની જશે અને ધર્માન્તરોના કિસ્સાઓમાં બનતું હોય છે તેમ લુડવિકને તેમની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરશે એવો ડર લાગ્યો. પણ લુડવિકે યહૂદીઓ સાથે વેપાર ચાલુ રાખ્યો. તે માછલી, અનાજ અને ઢોરનું વેચાણ તેમને કરતો હતો. ઝેલિગ ફ્રેમપોલર નામનો યહૂદી બધા જ પ્રકારનો માલસામાન લુડવિકની જાગીરમાં પહોંચાડતો હતો. કિલ્લાનો વહીવટ ગ્લોરિયાના હાથમાં જ રહ્યો.

લગ્નનાં શરૂઆતનાં અઠવાડિયાઓમાં અખ્સા અને લુડવિક સાથે ગાડી જોડાવીને બહાર ફરવા જતાં હતાં. લુડવિકે પડોશી વિસ્તારોની મુલાકાત પણ લેવા માંડી હતી અને મિજબાની આપવાની વાતો પણ તે કરવા લાગ્યો. મારિયાને પોતાની જૂની પ્રેમકહાનીઓ સંભળાવી અને ઈશ્વરભીરુ ખ્રિસ્તી બનીને જીવવાનું વચન આપ્યું. પણ થોડા જ વખતમાં તે જૂની આદતોનો ભોગ બની ગયો; પડોશીઓ સાથેના સમ્બન્ધો ઓછા કરી નાખ્યા, ખેડૂતકન્યાઓ સાથેના સમ્બન્ધો ચાલુ કર્યા, દારૂ પીવાની શરૂઆત કરી. પતિપત્ની વચ્ચે ક્રોધભર્યું મૌન છવાઈ ગયું. લુડવિકે મારિયાના શયનખંડમાં જવાનું બંધ કર્યું અને મારિયા મા બની ન શકી. થોડા વખતમાં તેમણે એક ટેબલ પર સાથે સાથે બેસીને જમવાનું બંધ કર્યું. જ્યારે લુડવિક મારિયાને કશું કહેવા માગતો હોય ત્યારે નોકર સાથે સંદેશો મોકલતો. પૈસાનો વહીવટ સંભાળતી ગ્લોરિયા પોતાની ભાભીને દર અઠવાડિયે એક ગલ્ડન આપતી હતી. મારિયાની સંપત્તિ તો તેના પતિની થઈ ગઈ હતી. અખ્સાને સ્પષ્ટ લાગવા માંડ્યું કે ઈશ્વર તેને શિક્ષા કરી રહ્યો છે અને હવે મરણની પ્રતીક્ષા કરવા સિવાય બીજો કોઈ

માર્ગ નથી. પણ મરણ પછી તેનું શું થશે ? કાંટાની પથારી પર અગ્નિમાં શેકાવું પડશે કે સૌથી નીચલા જગતના ઉકરડામાં તેને નાખી દેવામાં આવશે ? બીજા જન્મે તે શું બનશે ? કૂતરો, ઉંદર, ઘંટીનું પડ ?

તેને કશું કામ કરવાનું હતું નહિ એટલે આખો દિવસ અને રાતે થોડી વાર તે પોતાના પતિના પુસ્તકાલયમાં સમય વીતાવતી હતી. લુડવિકે નવાં પુસ્તકો ખરીદ્યાં ન હતાં, જે હતાં તે જૂનાં, ચામડાની બાંધણીવાળાં, લાકડાની ફ્રેમવાળાં અથવા તો જીવડાંઓએ કાતરી ખાધેલા વેલવેટ અને રેશમથી બાંધેલાં હતાં. ચોપડીઓનાં પાનાં પીળાં અને છેડેથી વળી ગયેલાં હતાં. અખ્સા એ પ્રાચીન રાજાઓની, દૂર દૂરના દેશોની, રાજાઓ વચ્ચે ખેલાયેલાં યુદ્ધોની, રાજાઓનાં કાર્ડિનલોનાં, ઉમરાવોનાં કાવતરાંઓની વાર્તાઓ વાંચે ગઈ. ધર્મયુદ્ધોની અને પ્લેગની વાર્તાઓમાં તે ખોવાઈ ગઈ. જગત આખું દુષ્ટતાઓથી ઊભરાતું હતું પણ સાથે સાથે અનેક અજાયબીઓવાળું હતું. આકાશના તારાઓ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતાં હતાં, ગ્રહનક્ષત્રો એકબીજાને ગળી જતાં હતાં. ધૂમકેતુઓ દુર્ઘટનાઓની આગાહી કરતા હતા. કોઈ બાળક પૂંછડીવાળું જન્મ્યું હતું. એક સ્ત્રીના શરીર પર ત્રાજવાં અને ઝાલરો ફૂટી હતી; હિન્દુસ્તાનમાં ફકીરો ધગધગતા અંગારા પર સડસડાટ ચાલી જતા હતા. કેટલાક લોકો જમીનમાં જીવતા દટાઈ જતા હતા અને પછી હેમખેમ બહાર નીકળતા હતા.

બહુ વિચિત્ર લાગે પણ જે રાતે અખ્સાને પોતાના ઓશીકામાંથી પીંછાંઓનો મુગટ મળ્યો હતો તે રાત પછી આ જગતનું સંચાલન કરતી શક્તિઓની બીજી કોઈ નિશાની તેને મળી ન હતી. દાદા કે દાદી ફરી તેની પાસે ફરક્યા ન હતા. ઘણી વખત પોતાના દાદાને બોલાવવાનું અખ્સાને મન થતું હતું; પણ પોતાના અપવિત્ર હોઠો પર દાદાનું નામ આણવાની હિંમત તે કરી શકતી ન હતી. તેણે યહૂદીઓના ઈશ્વરનો દ્રોહ કર્યો હતો, તેને જેન્ટાઈલ લોકોના ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રહી ન હતી. એટલે તે પ્રાર્થના જ કરતી ન હતી. ઝેલિગ ફ્રેમપોલર જ્યારે ત્યાં આવતો હતો ત્યારે અખ્સા તેને બારીમાંથી જોતી હતી અને તેને યહૂદીઓ વિશે પૂછવાનું મન થતું હતું; પણ કદાચ મારી સાથે વાત કરવી એ પણ તે પાપ ગણતો હશે એવો ભય તથા યહૂદીઓ સાથે ભળી ગઈ એમ કહીને ગ્લોરિયા મને કાઢી મૂકશે એવો ભય અખ્સાને હતો.

વર્ષો વીત્યાં. ગ્લોરિયાના વાળ સફેદ થઈ ગયા, તેનું માથું ધ્રૂજવા લાગ્યું. લુડવિકની દાઢી સફેદ થઈ ગઈ. નોકરો ઘરડા, બહેરા અને અર્ધા આંધળા થવા માંડ્યા. અખ્સા અર્થાત્ મારિયાની ઉંમર ત્રીસ ઉપર થઈ હતી પણ તેને ઘણી વખત લાગતું કે તે વૃદ્ધ થઈ ગઈ છે. વર્ષો વીતવાની સાથે તેને વધારે ને વધારે પ્રતીતિ થતી ગઈ કે ધર્માન્તર કરવા માટે શેતાને જ તેને ભરમાવી હતી, તેણે જ પીંછાંનો મુગટ બનાવ્યો હતો. પણ હવે પાછા ફરવાનો માર્ગ બંધ થઈ ગયો હતો. રશિયન કાનૂન પ્રમાણે ધર્માન્તર કરનાર વ્યક્તિ પોતાના જૂના ધર્મને સ્વીકારી ન શકે. યહૂદીઓ વિશેની જે માહિતી તેના કાને

પહોંચી હતી તે માઠી હતી. ક્રસનોબ્રોડના દેવળને આગ ચાંપવામાં આવી હતી, બજારની દુકાનો પણ બાળી કાઢવામાં આવી હતી. ખાનદાન ઘરના લોકો અને સમાજના અગ્રણીઓ ખભે ઝોળી લટકાવીને ભીખ માગતા થઈ ગયા હતા. થોડા થોડા મહિને રોગચાળો ફાટી નીકળતો હતો, પાછા ફરવા માટેનો કોઈ માર્ગ ન હતો. ઘણી વખત તેને આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર આવતો હતો પણ કેવી રીતે ? ફાંસો ખાવાની કે ધોરી નસ કાપવાની તેનામાં હિંમત ન હતી; તેની પાસે ઝેર ન હતું.

ધીરે ધીરે અખ્સાને પ્રતીતિ થતી ગઈ કે વિશ્વ આસુરી શક્તિઓ વડે જ ચાલી રહ્યું છે. વિશ્વ ઈશ્વરના હાથમાં નહિ પણ શેતાનના હાથમાં છે. મંત્રતંત્ર, ચમત્કારો, ભૂતપિશાચની પૂજાવિધિ, અસ્મોડિયસ, લુસિફર અને બીલ્ઝેબબને અપાતી આહુતિઓનાં વિગતવાર વર્ણનોવાળો એક દળદાર ગ્રન્થ તેના હાથમાં આવ્યો. તેમાં બ્લેકમાસના અહેવાલો અને ભૂતપિશાચોએ પોતાની કાયાઓને અભિસિક્ત કર્યાના, જંગલોમાં એકઠા થઈને માનવશરીર ધારણ કર્યાના, સાવરણી, પાવડા, ગાડાની વાટ પર સવાર થઈને હવામાં ઊડ્યાના, શિંગડાં અને પૂંછડાવાળા, ચામાચિડિયાંની પાંખો અને ડુક્કરના નાકવાળાં નિશાચર પ્રાણીઓ અને શેતાનોનાં ટોળાંઓ સાથે ફરતા ભૂતપ્રેતના અહેવાલો તેમાં હતા. આ અસુરો ઘણી વખત ડાકણો સાથે સૂતા હતા અને તે ડાકણો રાક્ષસોને જન્મ આપતી હતી.

'જો તમે ઊંચે જઈ શકતા ન હો તો તળિયે જતા રહો' એવી યહૂદી કહેવતની યાદ અખ્સાએ પોતાની જાતને અપાવી. તેણે ભાવિ વિશ્વ તો ગુમાવી દીધું હતું એટલે જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી થોડા ભોગ ભોગવી લેવાનું નક્કી કર્યું. રાતે તેણે શેતાનના મંત્રતંત્ર આચરવા માંડ્યા, ભૂતકાળમાં ઘણી ઘણી ઉપેક્ષિત સ્ત્રીઓએ જેવી રીતે શેતાન સાથે કરારો કર્યા હતા તેવી રીતે કરવાનું તેણે પણ ઠરાવ્યું.

એક મધરાતે, મધનો દારૂ, લાળ, માનવરક્તનો ઘૂંટડો અને ગુંદર તથા ઘેન ચઢાવે તેવી કોઈ વનસ્પતિ મિશ્રિત કાગડાનું ઈંડું ખાધા પછી તેના હોઠ પર શીતળ ચુમ્બનનો સ્પર્શ થયો. પાછળી રાતના ચન્દ્રના પ્રકાશમાં તેણે એક નગ્ન પુરુષ જોયો - તે ઊંચો, કાળો હતો. તેને લાંબા વાળ, કાળિયારનાં શિંગડાં અને સૂવરની જેમ બહાર નીકળેલા બે દાંત હતા. તે અખ્સા પાસે ઝૂક્યો અને બબડ્યો : 'માલિકણ, શો હુકમ છે ? મારું અડધું રાજ પણ તમે માગી શકો.'

તેનું શરીર કરોળિયાના જાળા જેવું પારદર્શી હતું. તેના શરીરમાંથી ડામરની વાસ આવતી હતી. અખ્સા બોલવા જ જતી હતી :

'આવ, મારા ગુલામ, લે ભોગવ મને,' પણ તે બબડી : મારા દાદા દાદી.'

શેતાન ખડખડાટ હસ્યો. 'એ તો રાખ થઈ ગયાં !'

અખ્સાએ પૂછ્યું : 'પીંછાંનો મુગટ તેં ગૂંથ્યો હતો ?'

'બીજા કોણે ત્યારે '

'તેં મને છેતરી !'

'હું તો છેતરપિંડી જ કરનારો છું.' શેતાન ખીખી હસતાં બોલ્યો.

'સત્ય ક્યાં છે ?' અખ્સાએ પૂછ્યું.

'સત્ય છે જ નહિ એ જ સત્ય છે.'

શેતાન થોડી વાર ત્યાં રહ્યો અને પછી અદૃશ્ય થઈ ગયો. બાકીની રાત અખ્સા ન ઊંઘી શકી, ન જાગી શકી. જાતજાતના અવાજો તેને કહેતા હતા. તેના સ્તન સૂજી ગયા, તેની ડીંટડીઓ સખત થઈ ગઈ, તેનું પેટ ફૂલી ગયું. તેના માથામાં સણકા નાખવા લાગ્યા. તેના દાંત કચકચવા લાગ્યા, તેની જીભ મોટી થઈ, તાળવું ફાડી નાખશે એવી તેને બીક લાગી. તેની આંખો બહાર નીકળવા લાગી. એરણ પર હથોડા ટિપાતા હોય તેવી રીતે તેના કાનમાં પડછંદા ગાજવા લાગ્યા. પછી જાણે પ્રસૂતિની વેદના થતી ન હોય એવું તેને લાગ્યું. હું કોઈ રાક્ષસને જન્મ આપીશ.' અખ્સા બરાડી ઊઠી. 'મને તેં ત્યજી દીધી છે' એ પ્રાર્થના તે ઈશ્વરને કરવા લગી. આખરે તે સૂઈ ગઈ, જ્યારે પરોઢિયે તે જાગી ત્યારે તેની યાતના દૂર થઈ ગઈ હતી. પથારીને છેડે તેણે પોતાના દાદાને ઊભેલા જોયા. તેમણે સફેદ ઝભ્ભો અને ટોપી પહેર્યા હતાં. કોલ નિદ્રની પ્રાર્થનામાં જતા પહેલાં અખ્સાને આશીર્વાદ આપતી વખતે યોમ કિપ્પુરના આગલા દિવસે જે પોશાક પહેર્યો હતો તે જ અત્યારે હતો, તેમની આંખોમાંથી પ્રકાશ રેલાતો હતો અને અખ્સાની રજાઈ પર પડતો હતો. અખ્સા બબડી : 'દાદા.'

'હા. અખ્સા, હું આ રહ્યો.'

'દાદા, હું શું કરું ?'

'ભાગી જા. પ્રાયશ્ચિત્ત કર.'

'હું તો ખોવાઈ ગઈ છું.'

'જાગ્યા ત્યારથી સવાર. તેં જેને ના પાડી તેને શોધી કાઢ. યહૂદી કન્યા બની જા.' થોડી વાર પછી અખ્સાને એ વાત યાદ ન રહી કે દાદાએ ખરેખર તેની સાથે વાત કરી હતી કે અખ્સાએ પોતે જ દાદાની વાત સમજી લીધી હતી. રાત પૂરી થઈ. સૂર્યોદયે બારીને રાતી બનાવી. પક્ષીઓ કૂજવા લાગ્યાં. અખ્સાએ ચાદર તપાસી. ત્યાં લોહી ન હતું. તેણે રાક્ષસને જન્મ આપ્યો ન હતો. વર્ષો પછી પહેલી વાર તેણે આભારની હિબ્રુ પ્રાર્થના કરી.

તે પથારીમાંથી બેઠી થઈ, હાથપગ ધોયા અને શાલ વડે માથાના વાળ ઢાંક્યા. લુડવિકે અને ગ્લોરિયાએ તેની સંપત્તિ છિનવી લીધી હતી પણ હજુ તેની પાસે તેની દાદીમાનું ઝવેરાત હતું. તેણે એ રૂમાલમાં વીંટાળ્યું અને ટોપલીમાં મૂક્યું, તેની સાથે થોડાં કપડાં મૂક્યાં. લુડવિકે રાત તેની કોઈ રખાત સાથે ગાળી હશે અથવા શિકાર કરવા પરોઢિયે ઊપડી ગયો હશે. ગ્લોરિયા તેના ઓરડામાં માંદી પડીને સૂતી હતી. અખ્સાને નોકરાણીએ નાસ્તો આપ્યો, પણ તેણે બહુ ઓછું ખાધું. પછી તે ત્યાંથી ચાલી નીકળી. તે જાણે અજાણી

હોય તેવી રીતે કૂતરાઓ તેની સામે જોઈને ભસ્યા. હાથમાં ટોપલી લઈને અને ખેડૂતસ્ત્રીની જેમ માથા પર રૂમાલ વીંટાળીને દરવાજામાંથી પસાર થઈ રહેલી જાગીરદારણને જોઈને ઘરડા નોકરો નવાઈ પામ્યા.

માલ્કોવ્સ્કીનું મકાન કસ્નોબ્રોડથી બહુ દૂર ન હતું તેમ છતાં અખ્સાએ મોટા ભાગનો દિવસ રસ્તા પર જ વીતાવ્યો. તે થાક ખાવા બેઠી અને ઝરણામાં હાથ ધોયા. ઈશ્વરી સ્તવન કર્યુ અને પોતાની સાથે લાવેલા પાઉંનો ટુકડો ખાધો.

ક્રસ્નોબ્રોડ કબ્રસ્તાન પાસે કબર ખોદનાર એંબરની ઝૂંપડી હતી. બહાર તેની પત્ની ટબમાં કપડાં ધોતી હતી. અખ્સાને તેને પૂછ્યું : 'કસ્નોબ્રોડ જવાનો રસ્તો આ જ છે?'

'હા, સીધેસીધી ચાલી જા.'

'ગામના શા સમાચાર છે?'

'તું કોણ છે?'

'હું રેબ નાફતાલી હોલીશિટ્ઝરના સગામાં છું.'

એ સ્ત્રીએ પોતાના ઝભ્ભા વડે હાથ લૂછ્યા. 'એ કુટુમ્બમાંથી તો કોઈ બચ્યું જ નથી.'

'અખ્સા ક્યાં છે?'

પેલી વૃદ્ધા ધ્રૂજી : 'તેને તો જીવતી ભોંમાં ભંડારી દેવી જોઈએ.'

પછી અખ્સાના ધર્માન્તરની વાત કરી. 'સારું થયું. તેને આ જ જન્મમાં સજા મળી ગઈ.'

'તેનો વિવાહ જેની સાથે થયો હતો તેનું શું થયું?'

'કોને ખબર ? આટલામાં તો તે નથી.'

અખ્સાએ પોતાના દાદાદાદીની કબર વિશે પૂછ્યું. એ વૃદ્ધાએ એકબીજાની તરફ ઝૂકેલા બે પથ્થર બતાવ્યા, ત્યાં ઘણી વનસ્પતિ ઊગી નીકળી હતી. અખ્સાએ ત્યાં દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને રાત પડી ત્યાં સુધી ત્યાં જ રહી.

ત્રણ મહિના સુધી અખ્સા એક યેશિવાથી બીજા યેશિવા એમ ભટકતી જ રહી પણ ઝેમાકનો ભેટો ન થયો. તેણે નોંધપત્રકો તપાસ્યાં. અગ્રણીઓને તથા રબાઈઓને પૂછપરછ કરી, પણ કોઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. દરેક નગરમાં ધર્મશાળા ન હોય એટલે ઘણી વખત તેને ગરીબખાનામાં સૂવું પડતું હતું. પરાળની પથારી પર સાદડી પાથરીને તે સૂઈ જતી, તેના દાદા આવે અને ઝેમાક વિશે માહિતી આપે એ માટે તે ચુપચાપ પ્રાર્થના કરતી હતી. તેમણે કોઈ નિશાની આપી નહિ, અંધારામાં ઘરડા અને માંદા લોકો ઊધરસ ખાતા, બબડતા, બાળકો રડતાં. માતાઓ ગાળો આપતી. અખ્સાએ આ બધાનો સ્વીકાર પોતાની સજાના એક ભાગ તરીકે કર્યો હોવા છતાં તે તુચ્છતાની લાગણીમાંથી મુક્ત થઈ ન શકી. સમાજના અગ્રણીઓ તેને ઠપકો આપતા. મુલાકાત માટે તેઓ તેને દિવસો સુધી રાહ જોવડાવતા હતા. સ્ત્રીઓ તેના વિશે શંકા ઉઠાવતી હતી, જે પુરુષ પરણેલો છે અને બાળકોવાળો છે અને કદાચ મરી પણ ગયેલો હોય તેની શોધ તે શા માટે ચલાવે છે.

'દાદા, મને આમ શા માટે ભટકાવો છો, કાં તો મને રસ્તો બતાવો કાં તો મારું મોત આણો.' શિયાળાની એક બપોરે લુબિનની ધર્મશાળામાં અખ્સા બેઠી હતી, ત્યાં તેણે ધર્મશાળાના રખેવાળને પૂછ્યું : 'તમે કદી ઝેમાક નામના માણસનું નામ સાંભળ્યું છે ? દેખાવમાં તે ઠીંગણો હતો. બહુ વિદ્વાન હતો.' બીજા મુસાફરોમાંથી કોઈ બોલ્યું ; 'તમે ઈઝબિકના શિક્ષક ઝેમાકની તો વાત નથી કરતાં ને ?'

તેણે ઝેમાકનું વર્ણન કર્યુ, અખ્સાને તરત જ જેની શોધ તે ચલાવતી હતી તેનો પત્તો મળી ગયો. તે બોલી : 'તેનો વિવાહ કસ્નોબ્રોડની એક છોકરી સાથે થયો હતો.'

'હા, મને ખબર છે. ધર્માંતર કરનારી છોકરી. તમે કોણ છો?'

'હું તેમના સગામાં છું.'

પેલા મુસાફરે પૂછ્યું : 'તમારે તેનું શું કામ છે ? તે તો ગરીબ છે અને ખૂબ જ જિદ્દી છે.. તેના બધા જ વિદ્યાર્થીઓ ચાલ્યા ગયા. તે ખૂબ જંગલી અને ઊંધી ખોપરીનો છે.'

'તે પરણેલો છે?'

'બે પત્નીઓ તો હતી. એકને રિબાવી રિબાવીને મારી નાખી. બીજી નાસી ગઈ.'

'બાળકો છે ?'

'ના. તે તો વાંઝિયો છે.'

પેલો મુસાફર વધારે કહેવા જતો હતો. પણ કોઈ નોકર તેને બોલાવવા આવ્યો. અખ્સાની આંખો ભરાઈ આવી. તેના દાદાએ તેને ત્યજી દીધી ન હતી. તે ઈઝબિકા જવા માટે વાહનની વ્યવસ્થા કરવા ગઈ. ધર્મશાળાની સામે ગાડું ઊપડવાની તૈયારીમાં હતું. તે બબડી : 'ના, હું એકલી નથી. સ્વર્ગનું દરેક પગથિયું પરિચિત છે.'

શરૂઆતમાં તો રસ્તા પર પથ્થર જડેલા હતા પણ થોડી જ વારમાં ખાડાટેકરાવાળો અને ગંદકીવાળો રસ્તો શરૂ થઈ ગયો. રાતે વરસાદ પડ્યો હતો અને અંધારી રાત હતી. ઘણી વખત મુસાફરોને નીચે ઊતરીને ગાડીવાનને મદદ કરવા કાદવમાંથી ગાડી બહાર કાઢવી પડી હતી. બીજાઓ તેને ઠપકો આપતા હતા પણ અખ્સાએ આ અગવડ પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વીકારી લીધી. બરફ વરસતો હતો અને ઠંડો પવન ફુંકાતો હતો. જ્યારે જ્યારે તે ગાડીમાંથી નીચે ઊતરતી ત્યારે ત્યારે ઘૂંટી સુધીના પગ કાદવવાળા થતા હતા. તેઓ મોડી સાંજે ઈઝબિકામાં આવ્યા. આખું ગામ કાદવકીચડવાળું હતું. ઝૂપડીઓ પડું પડું થઈ રહેલી હતી. કોઈએ અખ્સાને શિક્ષક ઝેમાકના ઘરનો રસ્તો દેખાડ્યો. કસાઈઓની દુકાનો પાસેની ટેકરી પર તેનું ઘર હતું. શિયાળાની ઋતુ હતી છતાં હવામાં કશુંક સડી રહ્યાની દુર્ગન્ધ હતી. કસાઈની દુકાનોની આસપાસ કૂતરા આમતેમ રખડતા હતા.

ઝેમાકની ઝૂંપડીની બારીમાંથી અખ્સાએ અંદર નજર કરી. ખખડી ગયેલી ભીતો, ગંદી ફરસ અને ફાટી ગયેલી ચોપડીઓની છાજલીઓ. તેલની રકાબીમાંથી દિવેટ જ પ્રકાશ પાથરતી હતી. ટેબલ આગળ કાળી દાઢીવાળો, ભરાવદાર ભવાંવાળો, ફિક્કા ચહેરાવાળો અને અણિયાળા નાકવાળો એક માણસ બેઠો હતો. તેણે ટોપી પહેરી હતી

અને ગોદડાની જેમ સીવેલું જાકીટ અણઘડતા ઉછાળા કરતું હતું. આ જોતી અખ્સા ઊભી હતી તે જ વખતે ઉંદર દરમાંથી બહાર આવ્યો અને પથારી પર દોડવા લાગ્યો, પથારી કહોવાઈ ગયેલા પરાળની હતી, ઓશીકું ગલેફ વગરનું હતું અને ઓઢવા માટે આંતરી પડેલ ઘેટાનું ચામડું હતું. ઝેમાકની ઉંમર ખાસ્સી એવી થઈ હતી છતાં અખ્સા તેને ઓળખી ગઈ. ઝેમાક વલૂરવા માંડયો. તે આંગળીઓનાં ટેરવા પર થૂંક્યો અને કપાળ પર આંગળીઓ લૂંછી નાખી. હા, એ જ હતો. અખ્સાને એકી સાથે હસવાનું અને રડવાનું મન થયું. તરત જ તેણે અંધારા તરફ મોં ફેરવ્યું. વર્ષો પછી તેણે દાદીનો અવાજ સાંભળ્યો : 'અખ્સા, ભાગી જા અહીંથી.'

'ક્યાં ?'

'પાછી એસાઉ.'

પછી તેણે દાદાનો અવાજ સાંભળ્યો : 'અખ્સા, તે તને ગર્તામાંથી બચાવશે.'

તેના દાદાએ આટલી બધી કાકલૂદીપૂર્વક કોઈ દિવસ તેને કહ્યું નહતું. બેસુધ થતાં પહેલાં ચિત્ત જે શૂન્ય અનુભવતું હોય છે તે તેણે અનુભવ્યું. તેણે બારણાને ટેકો દીધો અને તે ખૂલી ગયું.

ઝેમાકે પોતાની એક ભરાવદાર ભમર ઊંચે ચઢાવી. તેની આંખો બહાર ઊપસી આવેલી હતી, અને પીળી હતી. તે બરાડ્યો : 'શું જોઈએ છે ?'

'તમે જ રેબ ઝેમાક છો ?'

'હા, તું કોણ છે ?'

'અખ્સા. કસ્નોબ્રોડની અખ્સા. એક વખતની તમારી વાગ્દત્તા.'

ઝેમાક ચૂપ રહ્યો. પોતાનું વાંકું મોં ખોલ્યું, હૂકના જેવો કાળો એક જ દાંત હતો.

'ધર્માન્તર કરેલું તે અખ્સા ?'

'ફરી યહૂદી બનવા આવી છું.'

ઝેમાક કૂદી પડ્યો. તેના ગળામાંથી ભયંકર ચીસ નીકળી. 'મારા ઘરમાંથી બહાર નીકળ. તારું મોં કાળું થાય.'

'રેબ ઝેમાક, મારી વાત સાંભળો.'

મૂઠીઓ વાળીને તે એની પાછળ દોડ્યો, તેલની રકાબી પડી ગઈ અને દીવો બુઝાઈ ગયો : 'ઉકરડો !'

હોલિશિટ્ઝનો અભ્યાસખંડ ચિક્કાર હતો. અમાસનો દિવસ હતો અને બધા લોકો ઈશ્વરને વિનંતીઓ કરવા એકઠા થયા હતા. સ્ત્રીઓના વિભાગમાંથી પવિત્ર સૂત્રોનો અવાજ આવતો હતો. એકાએક બારણું ખૂલ્યું અને ચીંથરેહાલ કપડાં પહેરેલો કાળી દાઢીવાળો માણસ ધસી આવ્યો. તેના ખભા પર ઝોળી લટકાવેલી હતી. તે એક સ્ત્રીને દોરડે બાંધીને તે જાણે ગાય ન હોય એવી રીતે દોરી લાવ્યો હતો. તે સ્ત્રીએ માથા પર કાળો રૂમાલ બાંધ્યો હતો. તેનાં કપડાં કંતાનનાં હતાં, તેના ગળામાં લસણની માળા હતી. બધાએ

પ્રાર્થના અટકાવી દીધી. અજાણ્યાએ તે સ્ત્રીને ઇશારો કર્યો, તે ઉંબરા પર લાંબી થઈ ગઈ. તે બોલી : 'યહૂદીઓ, મને તમારા પગ નીચે ચાંપી દો. યહૂદીઓ, મારા પર થૂંકો.'

ઓરડામાં હલચલ મચી ગઈ. તે અજાણ્યો ટેબલ આગળ ગયો, શાંતિ માટે ટેબલ પર હાથ પછાડ્યો અને બોલ્યો: 'આ સ્ત્રી તમારા નગરની છે. રેબ નાફતાલી હોલિશિટ્ઝર તેના દાદા થાય, ધર્માન્તર કરીને જમીનદારને પરણેલી તે આ જ અખ્સા. હવે તેને સત્ય પ્રાપ્ત થયું છે અને હવે તે યહૂદીધર્મના તિરસ્કાર બદલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માગે છે.'

હોલિશિટ્ઝ ઓસ્ટ્રિયાના અંકુશ હેઠળના પોલેંડમાં આવ્યું હોવા છતાં અખ્સાની વાત ત્યાં પણ જાણીતી હતી. પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાની આ રીત નથી એમ કહીને કેટલાકે વિરોધ કર્યો. માણસને આ રીતે ઢોરની જેમ દોરડે બાંધીને લાવી ન શકાય. બીજા કેટલાકે પેલા અજાણ્યા સામે મુક્કીઓ ઉગામી. ઓસ્ટ્રિયામાં શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે ધર્માન્તર કરી બેઠેલી વ્યક્તિ પાછી યહૂદી ધર્મ સ્વીકારી શકે. પણ જો જેન્ટાઇલ લોકોને ખબર પડે કે તેમનો ધર્મ સ્વીકારનાર સાથે આવો વર્તાવ કરવામાં આવ્યો છે તો તેનું પરિણામ કઠોર આજ્ઞાઓમાં અને સામસામા આરોપોમાં જ આવે. ઘરડા રબાઈ રેબ બ્રેઝલેલ અખ્સા પાસે ઉતાવળે પગ માંડતા ગયા : 'ઊભી થા, દીકરી. તેં પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે એટલે હવે તું અમારામાંની.'

અખ્સા ઊભી થઈ : 'રબાઈ, મેં મારાં કુટુમ્બોની પ્રતિષ્ઠા પર પ્રહાર કર્યો છે.'

'તેં પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે એટલે ઈશ્વર તને માફ કરશે.'

જ્યારે સ્ત્રીવિભાગમાં આ ઘટનાની જાણ થઈ એટલે તેઓ ત્યાં દોડી ગઈ. રબાઈની પત્ની પણ તેમાં હતી. રેબ બ્રેઝલેલે પોતાની પત્નીને કહ્યું : 'તેને ઘેર લઈ જા, સારાં કપડાં પહેરાવ. ઈશ્વરને ધ્યાનમાં રાખીને જ માનવનું સર્જન થયું હતું.'

અખ્સાએ કહ્યું : 'રબાઈ, હું મારી ભૂલોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માગું છું.'

'હું તારા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવીશ. તું તારી જાતને રિબાવીશ નહિ,'

કેટલીક સ્ત્રીઓ આંસુ સારવા લાગી. રબાઈની પત્નીએ અખ્સાના માથા પરથી શાલ લઈને ખભા પર નાખી દીધી. બીજી એક સ્ત્રીએ અખ્સાને ટોપી આપી.જૂના જમાનામાં જે લોકોએ સમાજવિરુદ્ધ પાપ કર્યાં હોય તેમને રાખવામાં આવતી કોટડીમાં લઈ ગયા. ત્યાં હજુ પણ એક પથ્થર અને સાંકળ હતાં. સ્ત્રીઓએ ત્યાં અખ્સાને કપડાં પહેરાવ્યાં. કોઈ તેના માટે સ્કર્ટ અને પગરખાં લઈ આવ્યું. આ બધાં તેને તૈયાર કરવામાં રોકાયા તે વખતે અખ્સાએ હાથની મૂઠીઓ વડે છાતી કૂટવા માંડી, પોતાનાં પાપ ગણી બતાવ્યાં; તેણે ઈશ્વરનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. મૂર્તિપૂજા આદરી હતી, જેન્ટાઇલ ધર્મના માનવી સાથે સંસાર માંડ્યો હતો. તે હીબકાં ખાવા લાગી : 'મેં તો મંત્રતંત્ર પણ કર્યા, મેં શેતાનને રિઝવ્યો હતો. તેણે મારા માટે પીંછાંનો મુગટ ગૂંથ્યો હતો.' અખ્સાએ કપડાં પહેરી લીધાં એટલે રબાઈની પત્ની તેને ઘેર લઈ ગઈ.

પ્રાર્થનાઓ પૂરી થયા પછી બધાએ પેલા અજાણ્યાને પૂછ્યું : 'તારે અને રેબ નાફતાલીની પૌત્રીને શો સમ્બન્ધ થાય ?'

તેણે જવાબ આપ્યો : 'મારું નામ ઝેમાક છે. મારું લગ્ન તેની સાથે થવાનું હતું પણ તેણે મારી સાથે પરણવાની ના પાડી હતી. હવે તે મારી માફી માગવા આવી છે.'

'યહૂદીએ માફી આપવી જોઈએ.'

'હું માફ કરી દઈશ પણ સર્વશક્તિશાળી તો વેરનો દેવ છે.'

'તે દયાનો પણ દેવ છે.'

ઝેમાકે વિદ્વાનો સાથે ચર્ચાવિચારણાઓ કરવા માંડી. તરત જ તેનું પાંડિત્ય છતું ગયું. તેણે તાલમુડ, ટીકાઓ અને બીજા ગ્રન્થોનાં અવતરણો ટાંક્યાં. જ્યારે રબાઈએ ખોટું અવતરણ આપ્યું ત્યારે તેણે એ ભૂલ પણ સુધારી.

રેબ બ્રેઝલેલે તેને પૂછ્યું : 'તારા ઘરમાં કોણ કોણ છે ?'

'મેં તો છૂટાછેડા લીધેલા છે.'

'તો તો પછી બધું ગોઠવવામાં વાંધો નહિ આવે.'

રબાઈએ ઝેમાકને પોતાને ઘરે આવવા કહ્યું, સ્ત્રીઓ અખ્સા સાથે રસોડામાં બેઠી હતી. તેમણે ચીકોરી અને બ્રેડ ખાવા માટે અખ્સાને સમજાવી.

તેણે ત્રણ દિવસથી ઉપવાસ કર્યા હતા. રબાઈની લાયબ્રેરીમાં પુરુષોએ ઝેમાક પાછળ ધ્યાન આપ્યું. તેઓ તેના માટે પાટલૂન, પગરખાં, કોટ, હેટ લઈ આવ્યા. માથામાં તો જૂઓ ઊભરાતી હતી એટલે તેને તેઓ સ્નાન માટે લઈ ગયા. સાંજે શહેરના સાત પ્રતિષ્ઠિત પ્રજાજનો અને બધા જ મહત્ત્વના અગ્રણીઓ ભેગા થયા. સ્ત્રીઓ અખ્સાને લઈ આવી. રબાઈએ જાહેરાત કરી – 'શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો અખ્સા હજુ અપરિણીત જ છે. જમીનદાર સાથેનો તેનો સમ્બન્ધ તો માત્ર વ્યભિચાર જ ગણાય.' રબાઈએ પૂછ્યું : 'ઝેમાક, અખ્સાને પત્ની તરીકે સ્વીકારવા તું તૈયાર છે ?'

'હા.'

'અખ્સા, તું ઝેમાકને પતિ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર છે ?'

'હા, રબાઈ. પણ હું એ માટે યોગ્ય નથી.'

રબાઈ એ અખ્સાના પ્રાયશ્ચિત્તની વિગતો જણાવી. તેણે દર સોમવારે અને ગુરુવારે ઉપવાસ કરવાના, દર શનિવારે માંસમાછલી વર્જ્ય ગણવાના. સૂત્રોનું પઠન કરવાનું, પ્રાર્થના કરવા માટે પરોઢિયે ઊઠવાનું, રબાઈએ તેને કહ્યું : 'શિક્ષા નહિ પણ પસ્તાવો મહત્ત્વની વસ્તુ છે. પયગંબર તો કહે છે; જે પાછો આવશે તેનાં પાપ ધોવાઈ જશે.'

ઝેમાક વચ્ચે બોલ્યો : 'રબાઈ, માફ કરજો, પણ આ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત સામાન્ય પાપ માટે છે, ધર્માન્તર માટે નહિ.'

'તું તેની પાસે કયું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવા માગે છે ?'

'પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની બીજી આકરી રીત પણ છે.'

'કઈ કઈ'

'પગરખામાં પથરા મૂકી પહેરવાં. શિયાળામાં નિર્વસ્ત્ર થઈ બરફમાં આળોટવું,

ઉનાળામાં કૌવચમાં સૂઈ જવું. એક સેબથથી બીજા સેબથ સુધી ઉપવાસ કરવા.'

'આવું કઠોર દમન આજે લોકો ન કરી શકે.' રબાઈએ સહેજ અચકાતા જવાબ આપ્યો.

'જો પાપ કરવાની શક્તિ હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની શક્તિ પણ હોવી જોઈએ.'

અખ્સા બોલી : 'પુણ્યાત્મા, મને આછીપાતળી શિક્ષા કરીને જવા ન દેતા. ભલે મારે આકરું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે.'

'જે યોગ્ય છે તે મેં કહ્યું.'

બધા ચૂપ રહ્યા. અખ્સા બોલી : 'ઝેમાક, મારી પોટલી આપ.' ઝેમાકે તેની પોટલી ખૂણામાં મૂકી હતી, તે ટેબલ પાસે લઈ આવ્યો. અને અખ્સાએ તેમાંથી કોથળી કાઢી. તેણે પોટલીમાંથી મોતી, હીરા, માણેકનાં આભૂષણો ઠાલવ્યાં એટલે બધાના મોંમાંથી સિસકારા નીકળી ગયા. તે બોલી : 'રબાઈ, આ મારું ઝવેરાત છે. હવે હું તેને પાત્ર નથી. રબાઈને આ ઝવેરાતની જે વ્યવસ્થા કરવી હોય તે કરે.'

'આ તારું છે કે જમીનદારનું ?'

'રબાઈ, આ મારું છે. મારા પવિત્ર દાદીમાનો વારસો છે.'

'શાસ્ત્રમાં તો એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ભલભલા દાનવીરે પણ પોતાની સંપત્તિના પાંચમા ભાગ કરતાં વધારે દાન કરવું નહિ,'

ઝેમાકે ફરી માથું ધુણાવ્યું : 'ફરી અહીં તમારી સાથે હું સંમત થતો નથી. તેણે સ્વર્ગમાં તેની દાદીની પ્રતિષ્ઠાને બટ્ટો લગાવ્યો છે. તેની દાદીના ઝવેરાતનો વારસો હવે તેની પાસે રહેવો ન જોઈએ.'

રબાઈએ પોતાની દાઢી પકડી : 'જો તું વધારે જાણતો હો તો તું જ રબાઈ બની જા.' તે ખુરશી પરથી ઊભો થયો અને પાછો બેસી ગયો. 'તું તારું ગુજરાન કેવી રીતે ચલાવીશ ?'

ઝેમાક બોલ્યો : 'હું ભિસ્તીનું કામ કરીશ.'

અખ્સા બોલી : 'હું કણક બાંધી શકું છું અને કપડાં ધોઈ શકું છું.'

'સારું. તમને ઠીક લાગે તે કરો. હું કાનૂનના કઠોર પાલનમાં નહિ પણ દયામાં માનું છું.'

મધરાતે અખ્સાએ આંખો ખોલી. પતિપત્ની ગંદી ફરસવાળી ઝૂંપડીમાં રહેતાં હતાં, તે કબ્રસ્તાનથી બહુ દૂર ન હતી. આખો દિવસ ઝેમાક પાણી પૂરું પાડતો હતો. અખ્સા કપડાં ધોતી હતી. શનિવાર અને તહેવારોના દિવસો સિવાય બંને દરરોજ ઉપવાસ કરતાં હતાં અને માત્ર સાંજે જ જમતાં હતાં. અખ્સાએ પોતાના પગરખાંમાં રેતી અને પથ્થર નાખ્યા હતા અને શરીર ઉપર કકરું ગરમ ખમીસ પહેરતી હતી. રાતે તેઓ જમીન પર જુદા જુદા સૂઈ જતાં, તે બારી પાસે સાદડી પાથરીને સૂઈ જતો, અખ્સા સગડી પાસે પરાળની પથારી પર સૂઈ જતી.

સામસામી ભીંતો પર બાંધેલા દોરડા પર અખ્સાએ તેમને માટે તૈયાર કરેલ કફનની ચાદરો લટકાવેલી હતી.

તેમના લગ્નને ત્રણ વરસ થઈ ગયાં હતાં. પણ હજુ ઝેમાક તેની સાથે સૂવા આવ્યો ન હતો. હું પણ પાપમાં ગળાડૂબ છું એવી કબૂલાત તેણે કરી હતી. તે પરણેલો હતો છતાં તે અખ્સા માટે ઝૂર્યો હતો. તે અખ્સા સામે વેર લેવા માગતો હતો, સર્વ શકિતશાળી ઈશ્વર સામે ક્રોધે ભરાઈને ફરિયાદ કરી હતી. પોતાનો ક્રોધ તેણે પત્નીઓ પર ઠાલવ્યો હતો. એક પત્ની તો મરી ગઈ હતી આનાથી વધારે પાપ તો કયાં હોઈ શકે ?

તેમની ઝૂંપડી જંગલ પાસે જ હતી અને તેમને બળતણ મફતમાં જ મળી રહેતું હતું. છતાં ઝેમાક રાતે સગડી સળગાવવા દેતો ન હતો. તેઓ પહેરેલે કપડે જ સૂઈ જતા હતાં અને કોથળા. ચીંથરાં ઓઢતા હતાં. હોલિશિટ્ઝના લોકો તો ઝેમાકને ગાંડો માનતા હતા; રબાઈએ આ પતિપત્નીને બોલાવીને કહ્યું હતું : 'બીજાઓને રિબાવવામાં જેટલી ક્રૂરતા છે તેટલી જ ક્રૂરતા જાતને રિબાવવામાં છે.' પણ ઝેમાકે 'ધ બીગીનીંગ ઓવ વિઝડમ'માંથી અવતરણ ટાંકીને કહ્યું : 'કઠોર દમન વિનાનું પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થહીન છે.'

અખ્સા દરરોજ રાતે સૂતા પહેલાં કબૂલાતનો વિધિ કરતી હતી. હજુ તેને ખરાબ સ્વપ્નો જ આવતાં હતાં. શેતાન તેની દાદીના વેશે આવતો હતો અને મોહમયી નગરીઓની, ભવ્ય નૃત્યસમારંભોની, શોખીન જમીનદારોની, વિનયી સ્ત્રીઓની વાતો કરતો હતો. તેના દાદા ચૂપ થઈ ગયા હતા.

અખ્સાનાં સ્વપ્નોમાં તેની દાદી યુવાન અને સુંદર દેખાતી હતી. તે બીભત્સ ગીતો ગાતી, દારૂ પીતી અને જાદુગરો સાથે નાચતી. કેટલીક વખત તે અખ્સાને દેવળોમાં લઈ જતી, ત્યાં પાદરીઓ મંત્રોચ્ચાર કરતા. મૂર્તિપૂજકો સુવર્ણપ્રતિમાઓને પગે પડતા. નગ્ન દરબારીઓ શિંગામાંથી દારૂ પીતા અને વિષયવાસનાનો ભોગ બની જતા.

એક રાતે અખ્સાએ સ્વપ્નમાં જોયું તો પોતે એક ગોળ ખાડામાં નગ્ન ઊભી છે. તેની આસપાસ ગોળાકારમાં ઠિંગુજીઓ નાચી રહ્યા છે. તેઓ અશ્લીલ ગીતો ગાઈ રહ્યા છે. શિંગા વાગી રહ્યા છે. નગારાં વાગી રહ્યાં છે. તે જ્યારે જાગી ત્યારે પણ કાનમાં એ કાળું સંગીત ગૂંજતું હતું. તે બબડી : 'હું કાયમ માટે પથભ્રષ્ટ થઈ ગઈ છું.'

ઝેમાક પણ જાગી ગયો. થોડો વખત તો તેણે એક બારીમાંથી જોયા કર્યું, તે બારી તેણે વાસી ન હતી. પછી તે બોલ્યો : 'અખ્સા, તું જાગી ગઈ છે ? આ ઋતુનો પહેલો બરફ વરસી રહ્યો છે.'

તે શું કહેવા માગતો હતો તે અખ્સા સમજી ગઈ. તે બોલી : 'મારામાં હવે શકિત નથી.'

'દુષ્ટ શેતાન પાસે જવાની શકિત હતી.'

'મારાં હાડકાં દુઃખે છે.'

'બદલો લઈ રહેલા દેવદૂતને કહેજે.'

ઓરડામાં બરફ અને પાછલી રાતના ચન્દ્રથી પ્રકાશ પથરાયો હતો. જૂના જમાનાના કોઈ સંતની જેમ ઝેમાકે વાળ વધાર્યા હતા. તેવી દાઢી ગમે તેમ ઊગી હતી. રાતે તેની આંખો ચળકતી હતી. આખો દિવસ પાણી ભરવાની તાકાત અને અડધી રાત સુધી વાંચવાની

શક્તિ તેનામાં ક્યાંથી આવતાં હતાં તેની ખબર અખ્સાને કદી પડી ન હતી. તે સાંજે ભાગ્યે જ ખાતો હતો. ભોજનનો રસ માણવામાંથી બચવા માટે તે ચાવ્યા વિના જ પાઉં ખાતો હતો. અખ્સા તેના માટે જે સૂપ બનવાતી હતી તેમાં ઝેમાક વધારે મીઠું અને મરી નાખતો હતો. અખ્સા પણ સાવ સુકાઈ ગઈ હતી. ઘણી વખત તે ગંદા પાણીના ખાબોચિયામાં પોતાનું પ્રતિબિમ્બ જોતી હતી. અને સાવ કૃશ ચહેરો, ઊંડે ઊતરી ગયેલા ગાલ અને ભયંકર ફિકાશ નજરે પડતાં હતાં. તેને ખૂબ ઊધરસ આવતી હતી, ગળફામાં લોહી પડતું હતું. તે બોલી : 'ઝેમાક, મને માફ કરો. મારાથી બેઠાં નથી થવાતું.'

'ઊભી થા, વ્યભિચારિણી. ભલે ને આજની રાત તારે માટે છેલ્લી બને.'

'એવું થાય તો સારું.'

'કબૂલાત કર. સત્ય કહી દે.'

'મેં બધું જ તમને જણાવી દીધું છે.'

'તને આ વ્યભિચારમાં આનંદ આવેલો ?'

'ના, ઝેમાક, ના,'

'છેલ્લી વખત તો તેં હા પાડી હતી.'

અખ્સા ખાસ્સા એવા સમય સુધી ચૂપ રહી. 'ભાગ્યે જ. કદાચ એકાદ ક્ષણ માટે.'

'તું ઈશ્વરને ભૂલી ગઈ હતી ?'

'પૂરેપૂરો નહિ.'

'તને ઈશ્વરની સત્તાની જાણ હતી છતાં તેં જાણી જોઈને વિરોધ કર્યો.'

'સત્ય જેન્ટાઈલ લોકોને પક્ષે છે એવું હું માની બેઠી હતી.'

'શેતાને તને પીછાંનો મુગટ ગૂંથી આપ્યો એટલે ?'

'મેં તો એને ચમત્કાર માન્યો હતો.'

'વેશ્યા, તારો બચાવ ન કર.'

'હું મારો બચાવ કરતી નથી. દાદીમાના અવાજ જેવો અવાજ કાઢીને તે બોલ્યો હતો.'

'તેં તારી દાદીની વાત સાંભળી અને દાદાની વાત કેમ ન સાંભળી ?'

'હું મૂરખ હતી !'

'મૂરખ ? વરસો સુધી તું સાવ ગંદકીમાં સબડતી રહી.'

થોડા સમય પછી પતિપત્ની ઉઘાડા પગે રાતે બહાર નીકળ્યાં. પહેલાં ઝેમાકે બરફમાં પડતું નાખ્યું. તે ખૂબ ઝડપથી આળોટવા લાગ્યો. તેની ટોપી પડી ગઈ. રૂંવાની જેમ તેના શરીર પર કાળા વાળ છવાઈ ગયા. અખ્સા એકાદ મિનિટ રોકાઈ, પછી તેણે પણ બરફમાં પડતું નાખ્યું. તે બરફમાં ધીરે ધીરે શાંતિથી આળોટતી હતી. ઝેમાક બબડતો હતો; 'અમે પાપ કર્યાં' અમે છેતર્યાં; 'અમે લૂંટ્યા, અમે જૂઠું બોલ્યાં, અમે મજાક ઉડાવી, અમે બળવો પોકાર્યો.' પછી તેણે ઉમેર્યું; 'મારા બધા જ અન્યાયો માટે મારું મરણ જ મારો મોક્ષ બને એવી ઇચ્છા ભલે ફળે.'

અખ્સાએ આ બળાપો બહુ વખત સાંભળ્યો હતો, દર વખતે તે ધ્રૂજી ઊઠતી હતી. જ્યારે તેનો પતિ માલ્કોવ્સ્કી ખેડૂતોને ચાબૂક ફટકારતો હતો ત્યારે ખેડૂતો એવી રીતે ચીસો પાડતા હતા. શિયાળામાં ઠંડી અને ઉનાળામાં કૌવચ કરતાં પણ ઝેમાકના આ વલોપાતથી તે વધારે ગભરાતી હતી. ઘણી વખત તે જ્યારે સ્વસ્થ હોય ત્યારે તે વચન આપતો કે હવે તે તેની સાથે પતિની જેમ વર્તશે, તારાં બાળકોનો પિતા પણ થઈશ એવું સુધ્ધાં તેણે કહ્યું હતું. પણ ક્યારે ? તે હંમેશાં બંનેની ઊણપો નવેસરથી શોધ્યા જ કરતો હતો. દિવસે દિવસે અખ્સા નબળી પડતી ગઈ. સૂકવણી પરનાં કફન અને કબ્રસ્તાનના પથ્થરો જ તેનું આશ્વાસન હતા. ઝેમાકની પાસે અખ્સાએ પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી હતી કે એની કબર પર કાદિશનો પાઠ કરીશ.

તમ્મુઝના મહિનામાં એક બળબળતા દિવસે અખ્સા નદી કાંઠા પાસેના મેદાન પર ખાટી ભાજીનાં પાંદડાં વીણવા નીકળી હતી. તેણે આખો દિવસ ઉપવાસ કર્યો હતો, સાંજના ભોજનમાં તે બંને માટે શાવ નામની વાનગી બનાવવા માગતી હતી. પાંદડાં વીણતાં જ તે ઘાસ પર સૂઈ ગઈ અને થોડી વાર આરામ લેવાના વિચારે ઊંઘી ગઈ. પણ તેના ચિત્તમાં શૂન્ય છવાઈ ગયું, તેના પગ સીસાના બની ગયા. તે ગાઢ નિદ્રામાં સરી પડી. જ્યારે તેણે આંખો ખોલી ત્યારે રાત પડી ગઈ હતી. આકાશ વાદળાંવાળું હતું. વાતાવરણમાં ભેજ હતો. તોફાનના ભણકારા વાગતા હતા. ધરતી ઘાસ અને વનસ્પતિની વાસથી તરબતર બની હતી અને તેને કારણે અખ્સાનું મગજ ભમવા માંડ્યું. અંધારામાં તેને પોતાની ટોપલી શોધી પણ તે ખાલી હતી, ગાય કે બકરી ભાજી ખાઈ ગયાં હશે. એકાએક તેને પોતાનું બાળપણ યાદ આવ્યું; તે વખતે દાદાદાદીએ તેને લાડ લડાવ્યાં હતાં; વેલ્વેટ અને રેશમનાં કપડાં પહેરાવ્યાં હતાં; આજુબાજુ નોકરચાકરો ઊભરાતા હતા. અત્યારે ઊધરસ તેને ગૂંગળાવતી હતી, કપાળ ધગધગતું હતું અને તેની પીઠમાં શીતળ કંપારીઓ છૂટતી હતી. ચન્દ્રનું તેજ ન હતું, તારા વાદળાં હેઠળ ઢંકાયેલા હતા. એટલે તેને રસ્તો જડ્યો જ નહીં. તેના ખુલ્લા પગ કાંટા પર અને ગાયના છાણ પર પડતા હતા. તેનામાં રહેલું કોઈ બોલી ઊઠ્યું : 'કેવી જાળમાં હું ફસાઈ ગઈ છું.' તે એક ઝાડ પાસે આવી અને આરામ લેવા ઊભી. તે ક્ષણે તેણે પોતાના દાદાને જોયા. અંધારામાં તેમની ધોળી દાઢી પ્રકાશતી હતી. તેણે તેમનું વિશાળ કપાળ, કૃપાળુ સ્મિત અને પ્રેમાળ દૃષ્ટિ તરત જ ઓળખી કાઢ્યાં. તેણે બૂમ પાડી : 'દાદા !' તરત જ તેના ચહેરો આંસુઓથી ધોવાઈ ગયો.

તેના દાદા બોલ્યા : 'મને બધી જ ખબર છે. તારી કસોટીઓ, વેદનાઓની મને ખબર છે.'

'દાદા, હું શું કરું ?'

'દીકરી ! તારી યાતના પૂરી થઈ છે. અમે તારી પ્રતીક્ષા કરીએ છીએ. તને ચાહનારા હું, તારી દાદી, પ્રતીક્ષા કરીએ છીએ, પવિત્ર દેવદૂતો તને મળવા માટે આવશે.'

'ક્યારે ? દાદા, ક્યારે ?'

તે જ વખતે દાદાની છબિ વિલીન થઈ ગઈ. માત્ર અન્ધકાર જ છવાયેલો રહ્યો. અખ્સાએ આંધળાની જેમ ઘેર જવાનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો, છેવટે તે ઘેર પહોંચી. બારણું ખોલતાંની સાથે તેને ખબર પડી ગઈ કે ઝેમાક ત્યાં હતો. તે જમીન પર બેઠો હતો અને તેની આંખો અંગારાની જેમ ચળકતી હતી. તેણે બૂમ પડી : 'અખ્સા, તું આવી છે કે ?'

'હા, ઝેમાક.'

'આટલું બધું મોડું કેમ થયું ? તારે કારણે સાંજની પ્રાર્થના હું નિરાંતે કરી ન શક્યો. તું મારા વિચારોમાં છવાઈ જતી હતી.'

'માફ કરજે. ઝેમાક ! હું થાકી ગઈ હતી અને મેદાનમાં ઊંઘી ગઈ.'

'જૂઠી, ધર્માંતર કરનારી ! મેં મેદાનમાં તારી તપાસ કરી હતી. તું કોઈ ભરવાડને બાથમાં ઘાલીને સૂઈ ગઈ હતી !' ઝેમાક ચીખ્યો.

'તમે આ શું કહો છો ! ઈશ્વરથી તો ડરો !'

'મને સત્ય કહે.' તે કૂદ્યો અને તેને હચમચાવવા લાગ્યો. 'કૂતરી ! રાક્ષસી ! નીચ !' ઝેમાક આટલી બધી જંગલિયતથી હજુ વર્ત્યો ન હતો. અખ્સાએ તેને કહ્યું, 'ઝેમાક, મારા સ્વામી ! હું તમને વફાદાર જ રહી છું. ઘાસ પર મને ઊંઘ આવી ગઈ. ઘેર પાછા ફરતી વખતે મેં મારા દાદાને જોયા, મારો સમય આવી ગયો છે.' તેનામાં એટલી બધી નબળાઈ આવી ગઈ હતી કે તે જમીન પર ફસડાઈ પડી.

ઝેમાકનો ક્રોધ તરત જ શમી ગયો. તેના ગળામાંથી શોકનો આર્ત સ્વર નીકળ્યો : 'અરે પવિત્ર આત્મા ! તારા વિના હું ક્યાં જઈશ ? તું તો સાધ્વી છે. મારી કઠોરતા માફ કરી દે. મારો પ્રેમ આમ કરાવે છે. હું તને શુદ્ધ કરવા માગું છું જેથી તું પવિત્ર આત્માઓની સાથે સ્વર્ગમાં શોભી શકે.'

'હું પાત્રતા ધરાવું છું એટલે ત્યાં બેસીશ.'

'શા માટે આ બધું તારા જીવનમાં બનવું જોઈએ ? સ્વર્ગમાં કોઈ ન્યાય જ નથી ?' ઝેમાકે જે સૂરે આર્તનાદ કાઢ્યો તેનાથી તે પણ ગભરાઈ ગઈ. ઝેમાકે ભીંત સાથે પોતાનું માથું અફાળ્યું.

બીજે દિવસે અખ્સા પથારીમાંથી બેઠી ન થઈ. ઝેમાક તેને માટે ખીર બનાવીને લાવ્યો. તેને ખવડાવવા ગયો ત્યારે ખીર તેના મોંમાંથી બહાર નીકળી ગઈ. ઝેમાક ગામમાંથી કોઈ વૈદને બોલાવી લાવ્યો. પણ એ વૈદને શું કરવું તેની ખબર ન પડી. અંતિમ ક્રિયા કરનારી સ્ત્રીઓ આવી. અખ્સા ખૂબ જ નબળી પડી ગઈ હતી. તેનામાંથી જીવનનું સત્ત્વ ખલાસ થઈ રહ્યું હતું. બપોરે ઝેમાક જેરોસ્લો શહેરમાં ડૉક્ટરને બોલાવવા પગે ચાલતો નીકળી પડ્યો. સાંજ પડી પણ તે પાછો આવ્યો ન હતો. તે સવારે રબાઈની પત્નીએ અખ્સાને ઓશીકું મોકલ્યું હતું. દસ વર્ષમાં તે પહેલી વાર ઓશીકા પર સૂતી હતી. સાંજ પડી એટલે બધી સ્ત્રીઓ પોતપોતાને ઘેર ગઈ અને અખ્સા એકલી પડી. રકાબીમાં દીવો સળગતો હતો. ઉઘાડી બારીમાંથી હૂંફાળો પવન વાતો હતો. ચન્દ્ર પ્રકાશતો ન હતો પણ

તારા ચમકતા હતા. કંસારીઓના અવાજ આવતા હતા. દેડકા માણસના અવાજે બોલતા હતા. એકાદ વખત તેની પથારીમાંથી ભીંત આગળથી પડછાયો પસાર થઈ ગયો હતો. પોતાનો અંત પાસે આવી ગયો છે તે અખ્સા જાણતી હતી. પણ તેને મરણનો ભય ન હતો. તેણે પોતાના આત્માનું સરવૈયું કાઢી જોયું. તે શ્રીમંત કુટુંબમાં જન્મી હતી, સુંદર હતી, આજુબાજુની વ્યક્તિઓ કરતાં તે વધારે ભાગ્યશાળી હતી. પણ દુર્ભાગ્યને કારણે તેના જીવનમાં બધું ઊંધું જ બન્યું હતું. તેણે પોતાના પાપને કારણે યાતના ભોગવી હતી કે આગલા જન્મમાં કોઈએ પાપ કર્યાં હતાં તેની શિક્ષા તેણે આ જન્મમાં ભોગવી હતી ? પોતાની અંતિમ ક્ષણો પ્રાર્થનામાં અને પ્રાયશ્ચિત્તમાં વીતાવવી જોઈએ તેની તેને ખબર હતી. પણ તેની નિયતિ તો એ પ્રકારની હતી કે અત્યારે પણ શંકા તેના મનમાંથી દૂર થઈ ન હતી. ઈશ્વરને ન માનનારા એપોસ્ટેટસ વિશેના પ્રાચીન ગ્રંથમાં તેણે વાંચ્યું હતું કે આ જગત તો અણુઓની આકસ્મિક યોજનાઓનું પરિણામ હતું. હવે તેની એક જ ઈચ્છા બાકી રહી હતી અને તે કોઈ નિશાની પ્રાપ્ત કરવા માગતી હતી, સંપૂર્ણ સત્યની નિશાની. તે પથારીમાં પડી રહી અને ચમત્કારની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી. તે આછી નિદ્રામાં સરી ગઈ અને સ્વપ્નમાં જોયું તો તે સાંકડી અને અંધારી ગર્તાઓમાં ડૂબી રહી છે. દર વખતે લાગતું કે તળિયું આવી ગયું છે, પણ દર વખતે નીચેની ધરતી ભાંગી પડતી અને તે વધારે ને વધારે ઝડપથી સરવા માંડતી. અન્ધકાર ગાઢો થતો ગયો અને ગર્તા વધુ ઊંડી થતી ગઈ.

તેણે આંખો ખોલી, શું કરવું તેની તેને ખબર હતી. છેલ્લી રહીસહી શક્તિ એકઠી કરીને તે બેઠી થઈ અને ચપ્પુ શોધી કાઢ્યું. તેણે ઓશીકાનો ગલેફ કાઢી નાખ્યો અને જડ થઈ ગયેલી આંગળીઓથી ઓશીકાનું ઓટણ ઉકેલી નાખ્યું. ઓશીકાની રૂવાંટીમાંથી તેણે પીંછાંનો મુગટ બહાર કાઢ્યો. કોઈ ગુપ્ત હાથે મુગટની ટોચ પર ઈશ્વરના નામના ચાર અક્ષરો કોતરી કાઢ્યા હતા.

અખ્સાએ મુગટ પોતાની પથારી આગળ મૂક્યો. દીવાના થરકતા પ્રકાશમાં તે દરેક શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકતી હતી. યુહ, હૈ, વોવ, હૈ. તેને આશ્ચર્ય થયું. કઈ રીતે આ મુગટ પેલા કરતાં સત્ય વધારે પ્રગટ કરતો હતો ! સ્વર્ગમાં પણ જુદા જુદા ધર્મ હશે ? અખ્સા કોઈ નવા ચમત્કાર માટે પ્રાર્થના કરવા લાગી. નિરાશામાં તેને શેતાનના શબ્દો યાદ આવ્યા : 'સત્ય છે જ નહીં એ જ સત્ય છે.'

એક સ્ત્રીએ પીંછું પકડીને તેના નાક આગળ ધર્યું, પણ તે ફરક્યું નહિ.

એ દિવસે મોડેથી અંતિમ વિધિ કરનારી સ્ત્રીઓએ અખ્સાને સ્નાન કરાવ્યું. તેણે પોતાના માટે તૈયાર કરેલું વસ્ત્ર પહેરાવ્યું. ઝેમાક હજુ પાછો આવ્યો ન હતો. અને ફરી તેના સમાચાર જાણવા મળ્યા નહિ. હોલિશિટઝમાં એવી અફવા વહેતી થઈ કે રસ્તા પર જ તે માર્યો ગયો હતો. કોઈએ એવું પણ કહ્યું કે તે માનવી નહિ પણ શેતાન હતો. એક પવિત્ર માણસના ચેપલ પાસે અખ્સાને દફનાવવામાં આવી અને રબાઈએ તેના માટે પ્રશસ્તિવાચન કર્યું.

એક સમસ્યા ઊકલી ન હતી. છેલ્લી ક્ષણોમાં અખ્સાએ રબાઈની પત્નીએ મોકલેલું ઓશીકું ચીરી નાખ્યું હતું. તેને સ્નાન કરાવનારી સ્ત્રીઓએ તેની આંગળીઓ વચ્ચે થોડી રૂવાંટી જોઈ હતી. મરવા પડેલી સ્ત્રીમાં આ કાર્ય કરવાની શક્તિ આવી ક્યાંથી ? તે શું શોધવા માગતી હતી ? શહેરના લોકોએ બહુ પ્રયત્ન કર્યો, આનાં કારણો શોધી કાઢ્યાં પણ તેમને સત્યની પ્રાપ્તિ ન થઈ.

કારણ કે જો સત્ય જેવી કોઈ વસ્તુ હોય તો તે પીંછાંના મુગટ જેવી જ નાજુક અને ગુપ્ત છે.

અંગ્રેજી અનુવાદ. સીંગર અને લોરી કોલ્વિન

અનુ. શિરીષ પંચાલ

પ્રથમ પ્રેમ
મોઇશે નાદિર

આ પહેલા પ્રેમની વાર્તા છે એ કાંઈ ખાસ નવી નથી ને કદાચ એમાં ઝાઝો રસ પણ તમને નહિ પડે. ભલા ભગવાન, પહેલા પ્રેમનાં સુખ અને દુઃખને પાનાંનાં પાનાં ભરીને ફરી ફરી કોણ વર્ણવ્યા વગર રહી શક્યું છે ! ને હવે તો આ ધરતીય બુઢ્ઢી થવા આવી! એણે પ્રેમ અને પ્રેમીઓ, સુખી અને દુઃખી પ્રેમ, લગ્નમાં પરિણમતો પ્રેમ અને કાર્બોલિક એસિડના અંજામવાળો પ્રેમ – આ બધાં વિશે આજ સુધીમાં કેટલુંય સાંભળ્યું હશે ! કદીય કાને નહિ પડી હોય એવી નવી નવાઈની એક્કેય વાત આ દુનિયામાં હશે ખરી ? મારી પ્રેમની વાર્તા તે એક બાર વરસના છોકરાની વાર્તા છે ને તેય કાંઈ એકલો પ્રેમ કરતો નહોતો, એના પાંચ સાથીદારોની ભાગીદારીમાં પ્રેમ કરતો હતો. આટલું મારી વાર્તાનું સદ્‌ભાગ્ય છે. બીજી બધી પ્રેમકહાણી કરતાં આ કારણે મારી વાર્તા સહેજ નોખી પડે છે. એક નિશાળના છ નિશાળિયા એમની પાષાણહૃદયી પ્રિયતમા (એનું નામ સુરેલ, એ હમેશાં ધોળાં હાથમોજાં પહેરતી)ના હૃદયમાં પ્રવેશવાનો માર્ગ શોધવા કેવી રીતે મથ્યા તેની હું તમને વાત કહીશ.

પણ પહેલેથી જ હું તમને ચેતવી દઉં : આ વાર્તા વાંચવાથી તમને કશો પાઠ શીખવાનો નહિ મળે. એ તમને ઊંચે નહિ લઈ જાય, એટલે તમને કોઈ ઉન્નતિ નહિ સાધી આપે, તમને કોઈ આથી સારી દુનિયામાં લઈ જઈને બેસાડી નહિ દે. અજાણ્યાઓને આવી રીતે ઊંચકીને દૂર લઈ જવાનો મને સૌથી વિશેષ તિરસ્કાર છે. એક યહૂદીની વાત હું જાણું છું. આવી જ એકાદ વાર્તા વાંચવાથી એ એવો તો ઊંચકાઈ ગયો હતો કે આજ દિન સુધી એની વહુ એને શોધ્યા જ કરે છે. સાવ અલોપ જ થઈ ગયો ! રફુચક્કર ! એટલે કે એ છે તો ખરો, પણ એની વહુ એની સાથે નથી. ના, બીજા કોઈની વહુ સાથે !

મારી આ પ્રેમકથા, હું સાવ સાચું જ કહું છું, કેવળ મારે માટે જ મેં લખી છે. કેવી મજાની હૂંફાળી ને ટચુકડી છે, નહિ ? પણ જો આ ઘડીએ તમે કશું મહત્ત્વનું કામ હાથ

પર નહિ લીધું હોય ને તમે નચિન્ત જીવ હો તો પલાંઠી વાળીને બેસો ને એક કિશોર, એક કિશોરી ને એક પ્રેમની આ વાર્તા સાંભળો. એ આમ તો બનેલી ગેલિસિયામાં કોઈક સ્થળે, એક અજાણ્યા ગામડામાં. એ ગામડા વિશે કોઈ ઝાઝું જાણતું નથી ને એનું નામ પણ ભાગ્યે જ કોઈએ સાંભળ્યું હશે.

એ દૂર દૂરના ગામડાએ મને પારણામાં હિંચોળ્યો એમ તો હું કહી શકું નહિ; એણે મને શબપેટીમાં સુવડાવ્યો એમ જ મારે કહેવું જોઈએ. કારણ કે હું હંમેશાં એ સાંકડાં લાકડાંનાં ખોખાંમાં સૂતો. પારણાનો શોખ મારી માને પરવડે તેમ નહોતો. અમારા ગામમાં તળાવબળાવ છે નહિ; એક નાનો વહેળો છે. એ ઝાંખરામાં થઈને અર્ધો ઘેનમાં ધીમી ગતિએ ધોળી ભેખડો તરફ વહ્યો જાય છે; ને અચરજની વાત એ છે કે એ ધોળી ભેખડ પાસે પહોંચ્યા પછી એનો રંગ બદલાઈને પીળો થઈ જાય છે ને એના વહેણની દિશા પણ બદલાઈ જાય છે. પછી એ કોણ જાણે ક્યાં ને ક્યાં ભમે છે ! ઉનાળામાં એ નાના નાના કાંકરાં જોડે નમ્રતાથી રમે છે. કદીક કદીક એની સપાટી પર તર્યે જતાં જીર્ણ પાંદડાં ને બતકોની હાર પકડવા દોડે છે. તો કદીક પોલિશ ખેડૂતની બાઈ ધોકો મારીને એમાં કપડાં ધૂએ છે; તો કોઈક વાર યહૂદી છોકરીઓ બારસાખમાંથી સીધી ઉતારી લાવીને બારીને એમાં સાફ કરે છે.

પહેલું ધુમ્મસ પડતાંની સાથમાં આ વહેળો થીજી જાય છે, ને પછી એનું શું થાય છે તેની આપણને કશી ખબર જ પડતી નથી. એનું પાણી એટલું તો છીછરું છે કે એમાં નાનાં છોકરાંઓ સુધ્ધાં પેટે તરી શકતાં નથી. આથી જ અમારા ગામમાંના ઘણાખરા લોકો નાક પાણીની સપાટીથી ઊંચું રાખીને વાંસે તરે છે.

અમારું ગામડું સાવ નાનું, ગંદું, એકલવાયું, ભયભીત, તરછોડાયેલું ને છતાં ચાહવા જેવું છે; ઉનાળામાં એ ઈશ્વરના આશીર્વાદ જેવું લાગે છે ને શિયાળામાં શાપ જેવું. શિયાળામાં શાપ જેવું એમ હું શા માટે કહું છું ? એનું સાવ સાદું કારણ એ છે કે મારો — અથવા સાચી રીતે કહું તો અમારો — પ્રથમ પ્રેમ શિયાળામાં શરૂ થયો હતો. તમારે જે કહેવું હોય તે કહો પણ હું (કૃપા ભગવાનની) એકાકી પ્રેમી નહોતો. ના, હું ચાહવામાં કદી એકલો નહોતો. મારા પહેલા પ્રેમમાં, પૂરા ભાન સાથે, બીજા પાંચની ભાગીદારી હતી. અમે બધાય એકસરખા ટૂંકા પડતા કોટ, નાની ગોળ હેટ પહેરતા ને અમારાં વાંકડિયાં ઝૂલ્ફાં ગાલ પર નાની કાચની શીશીની જેમ સ્થિર બનીને લટકતાં.

પણ ચાલો, આપણે ફરી અમારા ગામડા તરફ વળીએ. ગામડું નદીની જેમ પડી રહે છે એમ જો કહી શકાતું હોય તો અમારું ગામડું ખરેખર એદીની જેમ પડ્યું રહે છે. એમ કહી શકાય. એ સદા પડ્યું જ રહે છે, જરાય હાલતુંચાલતું નથી. માંદા ઈશ્વરના ધોળા હાથની જેમ એને ઘેરીને રહેલી ચાકની ભેખડો વચ્ચે એ વર્ષોથી પડ્યું પડ્યું સપનાં જોયાં કરે છે. એ ભેખડો ધોળી છે, ત્યાંનો વહેળામાંનો કાદવ પણ ધોળો છે ને લોકો પણ ધોળા છે – ધોળા ને ભયત્રસ્ત.

તો આ થયું મારા ગામનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન એ ચૂનાના પથ્થરની ભેખડો વચ્ચે પડ્યું પડ્યું સપનાં જુએ છે. શેનાં સપનાં ? મેંદાની ધોળી રોટીનાં ને ધોળાં માખણનાં, કોફીનાં ને મલાઈનાં, ગામડિયાઓને ભાવતી વાનગીઓનાં, શહેરના લોકોનેય શું આ બધું નથી ભાવતું ?

આ ધોળી ભેખડો સિવાય 'હોપ'નાં સુગંધી ફૂલો એ અમારા ગામડાની બીજી વિશિષ્ટતા છે. એ ફૂલનાં ખેતરો ! આ કહું છું ત્યારેય એની સુગંધીથી મારા નાકમાં ગલગલિયાં થાય છે. સર્વશક્તિશાળી ભગવાન, આ તારી કેવી લીલા ! એ ફૂલની સુગન્ધ પેલા ચૂનાના પથ્થરની ધોળી ભેખડોની સુવાસ ને કૂણી વનસ્પતિની સુવાસ સાથે મળીને કેવી તરબતર કરી દે છે !

સુન્દર પ્યારું ને ગંદું એ ગેલિસિયાનું ગામડું......

મારા પિતા અમેરિકા ચાલી ગયા ને મારી માએ આંસુ સાર્યાં : ને હું ? મેં પણ આંસુ સાર્યાં ને મારી મા કરતાંય તીણી ચીસ પાડીને રડ્યો. એનાથી બધાના કાન ફાટી ગયા. સાબ્બાથના પવિત્ર દિવસની આખી રાત હુ ને મારી વહાલી મા ખૂબખૂબ રડ્યાં. અમે બધાં મારા પિતાને વળાવવા ગયાં ને એઓ જ્યારે દેખાતા બંધ થયા ત્યારે મારું હૈયું ભારે થઈ આવ્યું, મેં શું કહ્યું ? ભારે ? ના, હળવું, પીછાં જેવું સાવ હળવું. મારા હૃદયમાંથી જાણે કશુંક ઉતરડાઈ ગયું હતું, ને તે કેટલું જલદી ! હૃદય વિનાનો હું આમતેમ ભટકતો ફરતો હતો. તમે કદી એવો છોકરો જોયો છે ખરો ? મારી મા સાથે બેઠોબેઠો હું વિશાળ સૂના આકાશ ભણી તાકી રહેતો ને કશુંક ઝંખ્યા કરતો. મારું હૃદય કશું ઝંખતું હતું, પણ શું ઝંખતું હતું તેની મને પોતાને જ ખબર નથી ત્યાં હું શું કહું ? પછી દૂરદૂરના એ સૂના આકાશભણી તાકી રહેવાનો થાક લાગતો ત્યારે હું ધરતી પર પાછો વળતો ને ટેકરી પર ખીલતાં એ ધોળાં ફૂલોને ચૂંથી નાખતો, એની પાંખડીપાંખડી છૂટી કરી નાખતો ને એને ગણતો, એક બે...ત્રણસો. ને આ બધું છતાં ત્યાં હું માત્ર બાર વરસનો જ હતો.

ઉનાળો વીતી ગયો — એક આખો ઉનાળો આવી ઝંખનામાં ને ઝંખનામાં વીતી ગયો. શિયાળો આવ્યો ને મારી માએ મને રેબ ચાઈમની પાઠશાળામાં મોકલ્યો. એ નિશાળ ખાસ્સી મોટી હતી. ને એમાં મારા જેવડા મોટા છોકરાઓ ભણતા હતા. વાછરડાને હલાલ કરતી વેળાએ ગળામાં ક્યાં કાપ મૂકવો, કેવી રીતે લોહી કાઢી લેવું તે અમે બરાબર શીખ્યા; અમારા ધર્મગુરુની પત્નીએ શિયાળાને માટે કાતરિયામાં સીંચી રાખેલાં જમરૂખ કેવી રીતે તફડાવી જવાં તે પણ અમે શીખી ગયા. આ બધું તો બરાબર આવડી ગયું — અમને જે ભણવા મોકલ્યા હતા તે સિવાયનું બધું જ અમને આવડી ગયું. પણ ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ અમારા માથામાં ઠોકીઠોકીને પરાણે ઘુસાડવાનો અમારા પાદરીએ પ્રયત્ન કર્યો તોય એમાંનું કશું ગળે ઊતર્યું નહિ.

અમારા પાદરી કદમાં સહેજ ઠીંગણા હતા ને પગની પાનીને પણ ઢાંકી દે એવો લાંબો ઝભ્ભો પહેરતા હતા. એમની દાઢી સીધી મૂછ આગળથી જ શરૂ થતી હતી ને ચિબુકની

અણી સુધી પણ ભાગ્યે જ પહોંચતી હતી. આથી એટલો ભાગ જાણે હમણાં જ સફાચટ કરાવ્યો હોય એવું લાગતું હતું. પણ અમારા પાદરીનો સ્વભાવ ભારે ખરાબ હતો. ભગવાન એમનાથી અમને બચાવે ! ગુસ્સે થાય ત્યારે ધર્મશાસ્ત્રની પોથીનો જ સીધો ઘા કરતા. તમાચોય મારતા ને સાથે ચૂંટી પણ ખણી લેતા, નહિ તો એવી તો લાત લગાવતા કે એ સીધી અમારી છાતીમાં જ વાગતી ને અમે બેવડ વળી જતા. સદ્ભાગ્યે મારે તો હૃદય જેવું કશું રહ્યું જ નહોતું. એમનો આવો ખરાબ મિજાજ એમને સદા અજીર્ણ રહેતું તેને કારણે જ હતો એવી અમને પાછળથી ખબર પડી હતી. એમને હમેશાં સોડા પીવી પડતી. બાટલી ભરેલી હોય ત્યાં સુધી ઠીક, પણ એ જો ખાલી હોય તો આવી જ બનતું !

આમ છતાં અમને એઓ ગમતા એટલું જ નહિ, અમે એમને માટે ગૌરવ અનુભવતા. અમને એઓ ગમતા એનું કારણ એ કે ઘણી વાર એમને કોઈનું કોઈ વાછરડો હલાલ કરવા તેડી જતું. કેટલીક વાર એમને એક કે બે દિવસ લાગલાગટ ગેરહાજર રહેવું પડતું, ત્યારે એઓ અમને ખૂબ વહાલા લાગતા. અમે એમને માટે ગૌરવ અનુભવતા કારણ કે એટલા મુલકમાં એમની ભારે ખરાબ મિજાજના છતાં સારામાં સારા શિક્ષક તરીકેની ખ્યાતિ હતી. એમના આ ખરાબ મિજાજને મૂગે મોઢે સહન કરી લેનારા શહીદ થવાનું અમારે ભાગે આવ્યું તે બદલ અમને પણ ગૌરવની લાગણી થતી.

હું સુરેલના પ્રેમમાં પડ્યો તે આ ગાળામાં. આ સુરેલ કોણ હતી ? એ મારાથી બે વરસે મોટી ચૌદ વર્ષની હતી. એ ઊંચી એડીના જોડા પહેરતી ને વાળમાં ભૂરી ફીત ગૂંથતી ને શિયાળો હોય કે ઉનાળો, હંમેશાં ધોળાં હાથમોજાં પહેરતી એ સુંદર હતી ખરી ? એ તો ખરેખર મારાથી કહી શકાય તેમ નથી. સુંદર એટલે શું ? અમીર કુટુંબના લોકોના જેવો ફિક્કો ચહેરો હોય તેને સુંદર કહેવાય એવી અમારી સમજ હતી. અમારા ગામના જમીનદારની છોકરીનો ચહેરો એવો જ હતો. સુરેલનો ચહેરો ફિક્કો નહોતો, ઊલટાનું એનું મોઢું તો ગોળમટોળ, રતૂમડું ને ચમકચમક થતું હતું. આથી એને સુંદર કહેવાય કે કેમ તે વિશે હું કશું નિશ્ચિતપણે કહી શકું નહિ. પણ સુંદર હોય કે નહિ, સુરેલ ખાનદાન કુટુમ્બના લોકો પહેરે છે તેવાં ધોળાં હાથમોજાં હંમેશાં પહેરતી. બસ, મારે માટે એટલું પૂરતું હતું. હું તો એના પ્રેમમાં પડી ગયો. સાચેસાચ બહુ જ ઉત્કટ ને જીવલેણ પ્રેમમાં પડી ગયો; અમારી પ્રેમકહાણી અમર થઈ જાય એવા પ્રેમમાં પડી ગયો. મારો આત્મા દેદીપ્યમાન અગ્નિશિખાના જેવો થઈ ગયો, જંગલમાં લાગેલા દવની જેમ એ સદા બળ્યા જ કરતો હતો. રાત ને દિવસ, અમારી યહૂદીઓની નિશાળમાં ને અકાદમીમાં, ઘરે ને દેવળમાં મારા મનનો કબજો લઈ બેઠી હતી સુરેલ, એ ધોળાં હાથ-મોજાંવાળી સુરેલ.

અકાદમી એટલે સુરેલના ઘર નજીકની પોલિશ લોકોની નિશાળ. હું સુરેલ વિના જીવી શકવાનો નથી એની મને ખાતરી થઈ ચૂક્યા પછી આ દુનિયાની બીજી કશી વસ્તુમાં મને રસ રહ્યો નહિ ને મેં મારું જીવન શાળાને નિવેદિત કરી દીધું. નિશાળમાં હું એક્કેય દિવસ પાડતો નહિ. નિશાળે જતાં હું વચમાં સુરેલના ઘર આગળ ઊભો રહેતો ને ઉપરની

બારી તરફ મીટ માંડી રહેતો. પછી હરખથી ઊભરાતા હૈયે દોડી જતો. નિશાળે વહેલા આવીને ઘંટ વગાડવાનું કામ મને સોંપવામાં આવે એવી મેં અમારા શિક્ષકને વિનંતી કરી. સુરેલ આવીને જો મને ઘંટનું દોરડું ખેંચતો જુએ તો હું કાંઈ રેંજીપેંજી નથી એવી એને જરૂર ખાતરી થઈ જાય. આ વિશે મને જરાય શંકા નહોતી. પછી તો એ મને માનથી જુએ એટલું જ નહિ, મારું હૃદય જીતવાનો પ્રયત્ન પણ કરે.

અરે વ્યર્થ આશા ! બધા અભાગિયા પ્રેમીઓની આશાનું બને છે તેવું એનું થયું. બળબળતા સૂરજમાં બરફ ઓગળે તેમ એ ઓગળી ગઈ. દિવસ પછી દિવસ, મહિના પછી મહિનો, હું ઘંટનું દોરડું ખેંચ્યે જ ગયો ને સુરેલના મારા તરફના વલણમાં કશો ફેર પડ્યો નહિ. ના, ઘંટ વગાડવાથી કશું જ વળ્યું નહિ ! એના હૃદય સુધી પહોંચવાને માટે બીજો રસ્તો શોધવો જ રહ્યો !

રેબ ચાઈમની નિશાળના છ વિદ્યાર્થીઓમાં એક હર્શેલ પણ હતો. એ સસલા જેવો નાનો ને ચપળ હતો ને ગાયની જેમ એને હંમેશં માથું મારવાની ટેવ હતી. એ ગજબનો તોફાની હતો. એ જંગલી ઝાંખરા જેવો હતો, જ્યાં નહિ રોપો ત્યાંય એ જરૂર ઊગી નીકળવાનો, ને ઊગી નીકળે એટલે કાપ્યે જ છૂટકો ! હર્શેલને એકાદ તમાચો મારવો એ પુણ્ય કરવા જેવું જ ગણાતું. પણ ભગવાન જાણે છે કે અમારો હર્શેલ ઘણો સારો છોકરો હતો. નવી લીલી ડાળીઓમાંથી પિપૂડી બનાવવામાં તો એ ઉસ્તાદ હતો. હર્શેલ ને હું ખાસ દોસ્ત બની ગયા. એ મને હમેશાં માથું મારતો એ બદલ મને જરા ખેદ થતો; એથી મને ઝાઝું વાગતું નહિ, પણ ધાર્મિક પાઠશાળામાં જનારો વિદ્યાર્થી આવું કરે તે નામોશીભરેલું લાગતું. પણ પછી તો હું એની આ કટેવથી ટેવાઈ ગયો, એટલું જ નહિ. હું પણ એવું કરતો થઈ ગયો. આથી અમારી દોસ્તી વજ્રલેપ બની ગઈ.

પિપૂડી બનાવવાને માટે નવી લીલી ડાળીઓ કાપવા એક રાતે મેં હર્શેલને મારી સાથે વહેલા આગળ આવવાનું કહ્યું, એ રાતે મેં મારા હૃદયના એ ભારેખમ, કટુ, અસહ્ય રહસ્યની — સુરેલને માટેના મારા પ્રેમની – એને વાત કરી દીધી.

હર્શેલે એ સાંભળી લીધી. પછીથી એણે એની ટેવ પ્રમાણે માથું માર્યું ને હરખાઈને બોલી ઊઠ્યો ! 'આ તું શું કરી રહ્યો છે !' એણે પણ જાહેર કર્યું કે એ પોતે પણ સુરેલ પ્રત્યે સાવ ઉદાસીન તો નહોતો જ. એની વયના વધવા સાથે એનો સુરેલને માટેનો પ્રેમ પણ વધતો જ જશે એની એને પણ ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. વળી એ એકલો જ નહિ. રેબ ચાઈમની પાઠશાળાના છયે છ જણ સુરેલના પ્રેમમાં હતા.

એણે આ કહ્યું ત્યારે હું સાવ એકલવાયો હોઉં એવું મને લાગ્યું ને છતાં મને સુખ પણ થયું. ને શું કરવું તે નહિ સૂઝતાં મેં પણ વાંકા વળીને એને ગાયની જેમ માથું માર્યું, બરાબર એ મારતો હતો તેમ જ.

શિયાળો આવ્યો ને એની સાથે આવી ધોળી બરફ છવાયેલી રાત ને એમાં ટમટમતા દીવાઓ લઈને અમે અંધારામાં ઘેર જતા ને નિઃસ્તબ્ધતા વચ્ચે એકબીજાને સાદ પાડીને

કહેતા : 'આવજો ત્યારે, કાલે મળીશું પાછા !' શિયાળો આવ્યો ને બરફ પર સરવાની રમતો શરૂ થઈ, કાંઈક અળવીતરું કરવાની, સાહસ કરવાની, કશોક ચમત્કાર કરવાની અમને, એ ધોળી ટેકરી વચ્ચેના એકલવાયા ગામડાના કિશોરોને, ચળ ઊપડી.

મારા પ્રેમની આ ગુપ્ત વાતની જાણ હર્શેલે અમારા બીજા ગોઠિયાઓને કહી દીધી. ને આથી અમારી વચ્ચે ઘનિષ્ઠતા સ્થપાઈ ચૂકી. ધીમે ધીમે વારાફરતી બધાએ પોતાના હૈયાનો ભાર હળવો કર્યો ને અમે સહકારી ધોરણે પ્રેમ કરવાનું ઠરાવ્યું; કારણ કે અમારી વચ્ચે સંપ હોય તો કોઈ અમારી ખાનગી વાત બહાર પાડે નહિ. પણ અમારી કશી ચોક્કસ યોજના હતી ખરી ? અમારો પ્રેમ કેટલી હદે પહોંચ્યો હતો ? એણે હવે કેવું સ્વરૂપ લેવું ઘટે ? ને આ પ્રેમ કરવાની રીત શી હોય છે ? એમાં શી રીતે આગળ વધવું ? આ કશાંની અમને ગતાગમ નહોતી, પણ એની અમને ઝાઝી ચિન્તાય નહોતી. અમને તો માત્ર એટલી જ ખબર હતી કે અમારામાંના એક્કે એકને સુરેલ માટે ઊંડો ને ગંભીર પ્રેમ હતો. અમે બધા ભેગા સામૂહિક સ્વરૂપે આ વિશે વાતો કરતા, ચર્ચા કરતા ને સ્વપ્નો સેવતા, અદ્‌ભુત સ્વપ્નો ને જાણે એ સ્વપ્નો સિદ્ધ થવાનાં જ હોય તેમ હરખઘેલા થઈને રહેતા.

આમ ને આમ કેટલા અઠવાડિયાં પસાર થઈ ગયાં. એ દરમિયાન અમે સૌ ભેગા અથવા તો છૂટકછૂટક સુરેલના ઘરની આજુબાજુ ભમ્યા કરતા ને એની ઉપલી બારી તરફ મીટ માંડીને તાકી રહેતા. અમે બિલાડીનું મ્યાઉં સાંભળતા ને એ બિલાડી સુરેલની હતી – ને અમને હર્ષના રોમાંચ થઈ આવતા. એ બાગમાંના ઝાડનાં પાંદડાં પવનમાં ખખડતાં ને અમારા હૃદયમાં હર્ષનો જુવાળ આવતો. એના ઘર ઉપર આકાશમાંથી તારો ખરે તો અમારાં હૃદય વેદનાથી મૂઢ બની જતાં. આ લાગણીઓ અમને તાવની જેમ ભરખી જતી; ને એ લાગણીઓ ધોળી ટેકરીઓ વચ્ચેની ધોળી રાતોના જેવી જ બિહામણી ને અજાણી લાગતી. કશું કેમ શરૂ થાય ને એનો અન્ત કેવી રીતે આવે એની અમને કશી ગતાગમ જ નહોતી.

બરફનાં ભારે તોફાનો શરૂ થયાં. ઘરનાં છાયેલાં છાપરાં ઉપર શિયાળાના તડકામાં બરફ તગતગી ઊઠ્યો ને રાતે એ બરફ કાળા આકાશની પડછે હીરાની જેમ ચળકી ઊઠ્યો. અમારું ગામ જાણે સૂર્યમાં લપાઈ ગયું હતું. કોઈ રસ્તે થઈને પસાર થતું તો એને માત્ર એનાં પગલાંના જ પડઘા સંભળાતા – કેમ જાણે એ આ પૃથ્વી પર ભૂલું પડેલું ને સદાકાળ રઝળતું કોઈ પ્રેત નહિ હોય !

બધું જ ધોળું ધોળું, હળવું ને તાજગીભરેલું – સુરેલ સાથે સહકારી ધોરણે પ્રેમ કરવા નીકળેલા છ મૂરખ કિશોરોનાં છ મૂરખ હૈયાંના જેવું – લાગતું હતું.

ગરીબોનું શું કરવું એ વિશે એક રાતે દેવળમાં સભા ભરાઈ હતી ને એમાં ભારે ટપાટપી થઈ હતી. એ જ રાતે અમે છ પ્રેમીઓ પણ દેવળના એક મોટા ચોપડના ખોખા પર બેઠા હતા ! પછી દેવળમાંની સભા વિખરાઈ ગઈ ત્યારે અમે ખોખાની પાછળ લપાઈ ગયા. અમે જાણતા હતા કે અમે બધા ગુનેગાર હતા. પાપી હતા. ફફડતે હૈયે, પ્રાર્થનામાં

પહેરવાના કોટનો છેડો પકડીને, અમે સુરેલને - અમારી સૌની સુરેલને - સદાકાળને માટે ચાહવાની અમે પ્રતિજ્ઞા લીધી.

ગરીબોનું શું કરવું એવા મહત્ત્વના વિષયને ચર્ચવાને મળેલી મોટી સભાની ગર્જના વચ્ચે અમે ભરેલી એ નાની સભામાં અમારી ગુપ્ત વાત છતી ન થાય એ માટે એક્કેય સ્ત્રીજાતિવાચક શબ્દ અમે વાપર્યો નહોતો ને અમે બધા જ અમારાં માબાપના આજ્ઞાંકિત પુત્રો હોવાથી એલિજાહનું પવિત્ર આસન અભડાઈ જાય એવો એક્કેય શબ્દ હોઠે સુધ્ધાં આણ્યો નહોતો.

અમારી વચ્ચેના સંબંધને વધુ ઘનિષ્ઠ બનાવવાને અમે એવું નક્કી કર્યું કે દરેકે સુરેલના નામનો એક એક અક્ષર અમારા ગામના ચાકથી એ ખોખાની ડાબી બાજુએ (હૃદય ડાબી બાજુએ જ છે ને !) લખવો. એના નામમાં છ અક્ષર ને અમે છ પ્રેમીઓ. ભયથી ફફડતા ને ધ્રૂજતી આંગળીએ અક્ષમ્ય એવું પાપ કરી રહ્યા છીએ. એના ઉગ્ર ભાવ સાથે અમે દરેકે એકેક અક્ષર લખ્યો ને સુરેલનું નામ અમારી સામે અંકાઈ ગયું. પછી તરત જ અમે એને અમારા કોટની બાયથી ભૂંસી નાખ્યું ને એ શિયાળાની રાતે સૌસૌનાં સપનાં જોવા છૂટા પડ્યા.

અમારી પ્રિયતમા સાથે નિકટ સમ્પર્કમાં શી રીતે આવવું એ અમારે માટે એક મોટી સમસ્યા હતી. આની ચિન્તા અમને સદા સતાવ્યા કરતી. સુરેલ તો દિવસે નહિ તેટલી રાતે ને રાતે નહિ તેટલી દિવસે રૂપરૂપના અંબાર જેવી વધતી ગઈ. આથી અમારે મન એનું મૂલ્ય વધતું જ ગયું ને એને પામવાની ઇચ્છા અદમ્ય બનતી ગઈ. એનો ગોળમટોળ રતુંમડો ચહેરો આકાશમાં ઊગતા ચંદ્રની જેમ મારા ચિદાકાશમાં ઊંચે ચઢતો ગયો. પણ સુરેલ તો ચંદ્ર કરતાં વધારે ઉજ્જ્વળ, ભવ્ય ને અદ્‌ભુત હતી ! અમે દરરોજ એ પવિત્ર સ્થળે, ખોખાની પાછળ, ભેગા થતા ને સુરેલ વિશેના સમાચારની આપલે કરતા. હર્શેલે એને એની મા સાથે બહાર ફરવા નીકળી ત્યારે જોઈ હતી. મોર્શેલને એ પોસ્ટઓફિસ આગળ ભટકાઈ ગઈ હતી. ત્યારે એણે ધોળાં હાથમોજાં પહેર્યાં હતાં. ભઠિયારાને ત્યાં એ રોટી લેવા ગઈ ત્યારે ફેઈવેલને એની અલપઝલપ ઝાંખી થઈ હતી. એ રોટી પણ કેવી – અમીર કુટુંબો ખાય તેવી ! પણ ધીમે ધીમે આવી બધી વાતોનો રંગ ઊપટી ગયો, એનું આકર્ષણ ઓસરી ગયું. કશા સમાચાર મળતા નહોતા. દરરોજ રાબેતા મુજબ અમારી એ નાની સભા ભરાતી; દરરોજ રાતે એ ધૂળિયા શેરીમાં થઈને, એના ઘર આગળથી પસાર થઈ અમે સૌસૌને ઘરે પહોંચી જતા. એથી કાંઈ દહાડો વળે ખરો ? આને તે પ્રેમ કહેવાય ? એની તો અમને શી ખબર પડે. તો અમે આ પ્રમાણે નક્કી કર્યું : એકાદ પ્રેમની વાર્તાની ચોપડી ખરીદવી ને એનો ભેગા મળીને પાકો અભ્યાસ કરવો.

અમારા ગામમાં ફેરિયો એટલે જ ચોપડી વેચનારો. કોઈક કોઈક વાર, કોણ જાણે ક્યાંથી એ અમારા ગામમાં ટપકી પડે. બરફની જેમ – ઠંડો અને ક્રોધી. ચોપડીઓ ઘણુંખરું લગનની ને એવી બધી વાતોની જ હોય. મોટા ટેબલ આગળ બેસે; પોટકું છોડે, એમાંથી

એક નાનું પડીકું કાઢે, એમાં રાતા રૂમાલમાં વીંટાળેલી કાળી રોટી હોય. એમાંથી બટકું કાપે. એને ચપ્પુની અણીએ ભેરવે, એના પર મીઠું ભભરાવે ને ધીમે રહીને એના મોટા દાઢીવાળા મોઢામાં સેરવી દે. ઝાઝું બકબક કરવાનું એને આવડે જ નહિ. એકાદ છોકરો એને કોઈ ચોપડીની કિંમત પૂછે તો ઘૂરકિયાં કરીને જવાબ આપી દે ને લાકડી લઈને કૂતરાને ભગાડતો હોય તેમ એને ભગાડી મૂકે, જેથી એને ઝાઝી લપલપ કરવાની ન રહે.

અમે આ ફેરિયા પાસેથી દસ આના આપીને ‘ઝિલિયાબોર’ની પ્રેમવાર્તા ખરીદેલી. એને ખોલ્યા વિના માત્ર હાથમાં પકડીને અમે એને ફરી ફરી જોયા જ કરતા ! પછી કાંઈ કેટલીય વાર એ વાર્તાનું પારાયણ કરી ગયા, એ વાર્તાની એકાકી નાયિકા જાદ્રિનાની સાથે અમે પણ નિસાસો નાંખતા. એ વાર્તાના નાયકે એ બિચારીને આખરે તરછોડી દીધી ત્યારે અમે કેટલાં આંસુ સારેલાં ! પણ અમને અમારી સમસ્યાનો ઉકેલ તો મળવો બાકી જ રહ્યો. જાદ્રિના અને અમારી સુરેલ વચ્ચે માત્ર એક વાતમાં સામ્ય હતું ; બન્ને ધોળાં હાથમોજાં પહેરતી. આ સિવાય કશું જ નહિ. તો બોલો, આવી વાર્તામાંથી અમને શું શીખવાનું મળવાનું હતું ? આમ છતાં (તમને હમણાં જ ખબર પડશે) અમે એક તુક્કો ઘડી કાઢ્યો.

આ અમારી સાવ સાદી યોજના હર્શેલના ફળદ્રુપ ભેજામાંથી ઉદ્‌ભવી : એ યોજના આવી હતી. પછીને મહિને અમારાં ગામમાં મેળો ભરાવાનો હતો. એમાં ભઠિયારા તો ખરા જ પણ કંદોઈ સુધ્ધાં આવવાના હતા. ત્યાં સુધીમાં સ્કૂલમાં નાસ્તા માટે આપવામાં આવતા પૈસામાંથી અમારે બચત કરવાની હતી. કંદોઈ એની દુકાન માંડે ત્યારે સરસ મજાનું મીઠાઈનું પડીકું ખરીદવું એવું નક્કી કર્યું

એ મહિનો બહુ ધીમો વીત્યો ! કેવો ગજબનો લાંબો હતો એ મહિનો ! પણ એ દરમિયાન અમે છ પ્રેમીઓ પૈસા બચાવ્યે ગયા. અમારી જરૂરિયાતો અમે જતી કરી. અમારા મોજશોખ પર અમે કાપ મૂક્યો ને આખરે સારી એવી મૂડી જમા થઈ; એ અમે દેવળના ભોંયરામાં સંતાડી દીધી ને મેળો ભરાય એની રાહ જોવા લાગ્યા. મેળો ભરાશે, કંદોઈ દુકાન માંડશે ને અન્તે સુરેલ નામની સમસ્યાનો ઉકેલ હાથ લાગશે !

આખરે એ ઘડી આવી લાગી. અમે છ જણા ભેગા થયા ને અમે આ પ્રશ્નો ચર્ચ્યા: અમારી મુકિતનો દિવસ કયારે આવશે ? અમારામાંનો કોણ મીઠાઈ ખરીદવા જશે ? પૈસાની જવાબદારીનો ભાર કોણ ઉપાડશે ? સર્વાનુમતે એવું નક્કી કર્યુ કે હર્શેલ અને હું સૌથી પહેલા પ્રેમમાં પડનાર હતા એટલે એ કામ અમારે કરવું.

મેળો ભરાયો. વહેલી સવારથી જ ગામ આખું ખેતરના વાડા જેવું લાગતું હતું : બતકો અવાજ કરતાં હતાં. ભૂંડ અહીં-તહીં ફરતાં હતાં ને વાછરડાઓ ભાંભરતા હતા. મેળો અમારા નાના શા ગામમાં બધે છવાઈ ગયો ને ઠેઠ ટેકરી સુધી ચઢી ગયો. ઘોંઘાટ વધતો જ ગયો ને ઢોરના અવાજથી બધે ગડબડગોટાળો થઈ રહ્યો. આખું ગામ હરખથી ઘેલું

થઈ ગયું ને બજારમાં જીવનનો જુવાળ આવ્યો. દૂબળા ભૂખ્યા માણસો મોંમાં તણખલું ચાવતા ને વાળની લટમાં ભરાયેલા તણખલાં સાથે ખાવાનું ખરીદવા અહીંતહીં પડાપડી કરવા લાગ્યા. એ લોકો એકબીજા સાથે ઝઘડતા, ટિખ્ખળ કરતા, હસતા ને એકબીજાનો વાંસો થાબડતા; અજાણ્યાઓ પણ એકબીજાને ભેટતા. પોલિશ ખેડૂતો કશોક વિચિત્ર જાતનો રાતો ગળપટ્ટો પહેરીને આવ્યા હતા. એમની ટોપી હંમેશાં પાછળ સરી પડતી. કંદોઈની દુકાન આગળ એક અપંગ ભિખારી બેઠો હતો. એના હાથમાંના અજબ તરેહના વાજિંત્રનો એ હાથો હલાવતો હતો ને કશુંક દર્દીલું ગીત ગાતો હતો. એક યહૂદી હાથમાં ગજ લઈને એની નાની દુકાન આગળ ઊભો હતો ને ઘાંટા પાડીને એક ખેડૂતને રોંચો કહીને એનું અપમાન કરતો હતો. આથી પેલો ખેડૂત ધૂંધવાઈને સામા ઘાંટા પાડીને એનો જવાબ આપતો હતો ને પોતાના ખિસ્સામાંના પૈસા બતાવીને પોતાની ભદ્રતા પુરવાર કરવા મથતો હતો. નજીકમાં જ એક ગાડું ઊભું હતું. એમાંથી જાતજાતના જોડા લટકતા હતા — રાતી દોરીવાળા, ચળકતા તળિયાવાળા, ચમકતી જીભવાળા, જંગી ને ટબુકડા જોડાની હારની હાર ખડકી દીધી હતી. રાતા વાળવાળો એક માણસ એ ગાડામાં બેઠો હતો.એ પણ રાતા પાલિશ કરેલાં ચામડાનો જ બનાવેલો હોય એવો લાગતો હતો. એ બૂમો પાડતો હતો : 'સૌ કોઈ પગે ચાલે છે, સૌ કોઈને જોડાની જરૂર પડે છે.' હેટમાં પીછું ખોસીને એક અમલદાર ત્યાંથી ટોળા પ્રત્યે ઘૂરકિયાં કરતો પસાર થયો. એની હેટની કિનાર તડકામાં તગતગતી હતી. અમલદાર હોવાથી આનન્દ અને અભિમાનનું જ એ કેમ જાણે પ્રતીક નહિ હોય !

ને ત્યાં આખરે હતો કંદોઈનો માંડવો — અમારા હૃદયની વાસના ને અમારા સુખની મૂર્તિમંત આશા જ જાણે ! ચળકતા રંગના કાગળથી ઢાંકેલા એક લાંબા ટેબલ પર જાતજાતની વાનગીઓ ગોઠવેલી હતી. પિપૂડીના આકારની મીઠાઈ પણ એમાં હતી. મેં તથા હર્શેલે ગભરાટના માર્યા આજુબાજુ નજર ફેરવીને જોઈ લીધું : અમને કોઈ જોઈ તો નથી ગયું ને ! પછી એકદમ ઉતાવળમાં અમારી થીજી ગયેલી આંગળીઓ ખંખેરીને આજ સુધીની બચાવેલી અમારી પૂંજી અમે ઠાલવી નાંખી. કંદોઈને તો એ જોઈને નવાઈ જ લાગી. થોથવાતી જીભે અમે એને કહ્યું : 'અમને મીઠાઈનું – મીઠાઈનું એક પડીકું બાંધી આપો ને !' એણે પડીકું બાંધ્યું, એને ફરતી રાતી દોરી વીંટાળીને પોલિશ ભાષામાં માનપૂર્વક કહ્યું :'આભાર, સજ્જનો !'

તો આખરે અમારા હાથમાં ઉપહાર – મીઠાઈનું પડીકું આવી પડ્યું. હવે શું કરવું, હવે પછી શું પગલું ભરવું તેનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં અમારા ચાર પ્રેમાતુર મિત્રોનો પણ અમારે ખ્યાલ કરવાનો હતો, એ લોકો બિચારા દેવળમાં અમારી રાહ જોતા ઊભા હતા. અમારું કાર્ય સિદ્ધ થયું કે નહિ, અમે મીઠાઈ ખરીદી કે નહિ, અમે કેવી મીઠાઈ ખરીદી એની તેમને જાણ કરવી બાકી હતી.

'ખરીદી લાવ્યા ?' એ લોકો અમારા તરફ દોડી આવીને પૂછવા લાગ્યા.

'હા, ખરીદી લાવ્યા !'

'શું આપ્યું ?'

'એક સોવેરિન.'

'ઊંચી જાતની છે ને ?'

'એ તો અમે કશું જોયું નથી.'

'તો પડીકું ખોલો !'

અમે પડીકું ખોલ્યું ને ત્યારે આ દુનિયામાં કેવા કેવા ચમત્કાર હજીય શક્ય છે તેનો અમને ખ્યાલ આવ્યો. એ મીઠાઈ પરના ખાંડના પડમાં જાણે રત્નો ઝગારા મારી રહ્યાં હતાં. કેવા જુદા જુદા આકાર હતા એના !

'આપણે સહેજ ચાખી જોઈએ.' હર્શેલે સૂચન કર્યું.

'ના રે ભાઈ !' બીજા સૌ બોલી ઊઠ્યા. 'આ રજેરજ એને માટે – સુરેલ માટે છે.'

'જરાક જ ચાખવા દો ને.' હર્શેલે આજીજી કરીને એના સ્વભાવ મુજબ અમને માથું મારવા લાગ્યો.

'અરે, આટલી સરખીય નહિ ને!' મોઈશેલે પોતાની આંગળીનું ટેરવું બતાવતાં કહ્યું.

ભારે કાળજીપૂર્વક અમે પડીકું ફરી બાંધી દીધું, એની આજુબાજુ રાતી દોરી વીંટાળી દીધી ને એને દેવળના ભોંયરામાં સંતાડી દીધું.પછી હું ને હર્શેલ અમારે પોતાને હાથે સુરેલને એ આપી શકાય તેની તક શોધવા લાગ્યા.

એ ભેટ આપવાનો દિવસ નક્કી કર્યો ત્યાં સુધીનો સમય અમે કેવી રીતે ગાળ્યો તે વર્ણવવાને મારી પાસે શબ્દો નથી. ના, હું કે અમારામાંનું બીજું કોઈ પણ તમને એ કહી શકે તેમ નથી, કદાચ પાંખાળો દેવદૂત જ એ કહી શકે. અમારું ભયથી ફફડવું, અમારી હૃદયની બળતરા, અમારી આશાઓ, અમારા બેકાબૂ તરંગો – આ બધું બાળપણના એ સોનેરી તારથી અમે કેવું તો ગૂંથી લીધું હતું ! એ બધું કદાચ પાંખાળો દેવદૂત પણ નહિ વર્ણવી શકે.

તમેય અમારી જેમ નિર્દોષતાથી કિશોરાવસ્થામાં પ્રેમ કર્યો હશે એની ના નહિ. તોય અમને એ દિવસોમાં શું થયું તેની કલ્પના તમે ભાગ્યે જ કરી શકશો, એટલું જ હું અહીં કહીશ.

શિયાળો પૂરો થવા આવ્યો હતો; રાતે ઠંડીનો ચમકારો લાગતો ખરો ને ધુમ્મસ પણ સાવ ગયું નહોતું પણ હવે ડંખી લેતા સૂસવાતા પવનો વાતા નહોતા; આકાશ પણ ચોખ્ખું ને સ્ફટિકના જામના જેવું પારદર્શી બની ગયું હતું. અમારા ગામના પાદરનાં ધોળાં મેદાનો, ચૂનાના પથ્થરની ધોળી કરાડો અત્યાર સુધી બરફથી ઢંકાયેલાં હતાં તે હવે ફરી એના અસલ ધોળા રંગે ચમકવા લાગ્યાં. એ બધાં થીજી ગયેલા ચન્દ્ર સામે દૃષ્ટિ માંડીને ત્યાં ચન્દ્રમાં પણ આવી ઠંડી છે ખરી કે એવું જાણે પૂછી રહ્યાં હતાં. આવી એક રાતે હું અને હર્શેલ અમારા પ્રેમના કામે નીકળ્યા.

સુરેલનાં માબાપ પૈસાપાત્ર છે. બાપ વિદ્વાન છે ને સમાજમાં એમનું સારું માન છે. એના ખમીસના ધોળા કોલર નીચે એઓ હમેશાં કાળી મખમલની ટાઈ પહેરે છે. પોલિશ અકાદમીની પાસે ગામને સીમાડે એમણે ઘર બંધાવ્યું છે. સામાન્ય લોકોથી થોડે દૂર એ લોકો રહે છે એમના ઘરથી થોડે જ છેટે સદાકાળની નિદ્રામાં પોઢેલાઓનું સ્થાન છે ત્યાં કાંસ જમીનમાંથી સીધા ઊગી નીકળ્યા હોય તેમ ઊંચા વધે છે. ત્યાંથી થોડેક જ છેટે ખ્રિસ્તીઓનું દેવળ છે. એની મોટી કમાનો નીચે ઘંટ છે. ડાકણ જીભ પટપટાવતી હોય એવા એ ઘંટ લાગે છે.

કેટલીક વાર એ કમાનોમાં થઈને ચોરપગલે પવન પ્રવેશે છે, એ ઘંટને હલાવે છે, ઘંટ ધીમે ધીમે હાલે છે. ઘંટ રણકે છે કે નહિ તે તમે નિઃશંકપણે કહી પણ નહિ શકો. દેવળ પાસે જંગલી ફળનું ઝાડ ઊભું છે. ધુમ્મસ ડંખે નહિ ત્યાં સુધી એનાં ફળ પાકતાં નથી. એનાં ફળ તૂરાં લાગે છે. એ થીજી ગયેલા લોહીનાં ટીપાં જેવાં લાગે છે.

આનંદના જોમથી ડગલાં ભરતો હું હિંમતપૂર્વક હર્શેલની સાથે આગળ વધી રહ્યો હતો. મારા કોટની અંદર અમારી પ્રેમદેવતાને આપવાના અર્ઘ્યરૂપ પેલી મહામૂલી ભેટ હતી. રાત્રિ પારદર્શી અને તાજગીભરી હતી. અમે ઉતાવળા ચાલતા હતા, જો કે એવું કાંઈ ખાસ મોડું થયું નહોતું, સુરેલ એના બાપની દુકાનેથી થોડી જ વાર પહેલાં ઘરે જવા નીકળી ચૂકી હતી. અમે એને જતી જોઈ હતી. એના બાપની દુકાનની બારીમાંથી અમે એના વાળમાંની ભૂરી ફીતને પવનમાં ફરફરતી જોઈ હતી. અમે એનાથી આગળ નીકળી જવાને ઝડપ કરી. અમે વધુ ને વધુ ઝડપે ચાલવા લાગ્યા ! બરફ અમારા પગ નીચે કચડાતો હતો ને મારા હૃદયમાં ક્યાંક એ અવાજના પડઘા પડતા હતા. આખરે અમે એના ઘર નજીક આવી પહોંચ્યા. સુરેલ હજી ખાસ્સી દૂર હતી. અમે એના ઘરથી થોડેક છેટે જઈને ઊભા રહ્યા, ચારે તરફ અંધારું હતું. બાજુમાં જ કબ્રસ્તાન હતું એના ક્રોસ જમીનમાંથી સીધા ઊંચા ઊઠતા હતા. પેલા ઘંટ પવનમાં આછા થરકી રહ્યા હતા. કદાચ કોઈક ધીમેથી એની સાંકળ ખેંચતું હતું. ના, કદાચ પવનથી જ ઘંટ આછા થરકી રહ્યા હતા. એ – ક્યાં હતી એ ? ઓહ, આ આવી – નજીક ને નજીક. એના કાળા કોટની બાંય નીચે પેલાં ધોળાં હાથમોજાં પણ દેખાવા લાગ્યાં. હવે તો એ સાવ નજીક આવી લાગી – એટલી તો નજીક ! મારા હૃદયમાં જાણે કશુંક રણકી ઊઠ્યું હોય, ત્યાં કોઈક સાંકળ ખેંચીને ઘંટ વગાડતું હોય એવું મને લાગ્યું. પેલું પડીકું ઝાલનારો મારો હાથ ધ્રૂજવા લાગ્યો હતો. અરે, પડીકું નીચે પડી જશે કે શું ! ને હર્શેલ તો સાવ બાઘો જ બની ગયો હતો. એ કોણ જાણે શુંનું શું બબડ્યે જતો હતો !

હવે તો એ અમારી સામે મોઢામોઢ આવી ગઈ હતી. બહુ નાજુકાઈથી હું ને હર્શેલ એનો રસ્તો રોકીને ઊભા રહી ગયા.

'શું છે 'લ્યા ?' એ ચિડાઈને બોલી.

'સુરેલ – વહાલી – સુરેલ —' થોથવાતી જીભે બોલતાં બોલતાં મેં ભેટનું પડીકું

કોટ નીચેથી કાઢ્યું. 'સુરેલ, વહાલી સુરેલ, આ તારે માટે છે. લઈ લે !'

હર્શેલે એનું માથું નમાવ્યું. કેમ જાણે એની ટેવ પ્રમાણે માથું મારવાનો જ નહિ હોય ! પણ પછી એણે જાત પર કાબૂ મેળવી લીધો.

પણ સુરેલ અમારી ગુપ્ત વાત સહેજેય સમજી શકી નહિ, અમારા એને માટેના ઊંડા પ્રેમને પણ એ સમજી શકી નહિ, એ કશું જ સમજી શકી નહિ. આથી એણે સાવ ભોળપણથી પૂછ્યું : 'તમે મને આ શા સારુ આપો છો ?'

'બસ, એમ જ.' મેં એને ખાતરી આપી. 'મારા ગળાના સમ બસ, અમથું જ.' આમ કહેતાં મેં એના હાથમાં અમારી એ નાની શી ભેટ સેરવી દીધી.

'તમારું તે કાંઈ ખસી ગયું છે કે શું ?' એ તડૂકી ઊઠી. 'છોડો મને !' આમ કહીને એણે ભેટ ફગાવી દીધી ને ધનુષમાંથી છૂટેલા તીરના વેગે એ ઘરમાં જતી રહી.

નિઃશબ્દપણે, ઝૂકેલે મસ્તકે મેં વાંકા વળીને રસ્તા પરના બરફ પરથી એ પડીકું ઊંચકી લીધું, મારા નવા નક્કોર કોટની બાંયથી એને સાફ કર્યું અને ડાઘુઓની જેમ ઝૂકેલ મસ્તકે એ પડીકા સાથે હું ને હર્શેલ અમારા ચાર બિરાદરો પાસે જવા માંડ્યા. એ બિચારા કબર જેવા લાગતા બરફથી ઢંકાયેલા પથ્થરના ઢગલા પાછળ અમારી રાહ જોતા હતા.

'શું થયું ?'અમે જેવા એમની નજરે પડ્યા કે તરત જ એકીસાથે એઓ પૂછી ઊઠ્યા : 'ભેટ સ્વીકારી ?'

'ના, ફગાવી દીધી !' અમે બંને દુણાઈને બોલી ઊઠ્યા ને હર્શેલે અમારા બિરાદરો પૈકી એકને, ગાયની જેમ નહિ પણ વિફરેલા આખલાની જેમ માથું માર્યું.

'હવે શું થશે ?' મેં પૂછ્યું. મારો અવાજ આંસુથી રુંધાઈ ગયો. 'આ મીઠાઈ આપણે જ ખાઈ જવી પડશે.'

ને તે રાતે મૂક અને વિષણ્ણ ઘરડો ચન્દ્ર અમારા છ જણાના એ પ્રેતભોજનને જોઈ રહ્યો. ખાંડના ચળકતા પડવાળી સુંદર મીઠાઈ અમારાં બોરબોર જેવડાં આંસુથી તરબોળ થઈ ગઈ હતી.

અનુ. સુરેશ જોષી

સામયિક

ઈઝાક બાશેવિસ સીંગર

વોર્સોમાં બુદ્ધિજીવીઓ માટે ચાલતા રસોડામાં હું પહેલી વખત ઝેઈનવેલ ગાર્ડિનરને મળ્યો. વટાણા,ગાજર અને કોઈ ખાદ્ય વનસ્પતિ નાખીને બનાવેલો મશરૂમ – નૂડલ સૂપ પીતો હતો તે ટેબલ આગળ બેઠો હતો. તેને પોતાની તાસકની આજુબાજુ જોયા કરતો હું જોઈ રહ્યો.એ કશુંક શોધતો હોય એમ લાગ્યું. પછી તેણે શૂન્યમનસ્ક થઈને મીઠુંમરી ભભરાવ્યાં, તેણે અડધા કરતાંય વધુ સૂપ રહેવા દીધો, બાકી વધેલો સૂપ આપવાની વિનંતી કર્યા વિના હું રહી ન શક્યો. તે દિવસોમાં મારી ભૂખ ખાસ્સી ઊઘડેલી હતી.

તેની ઉંમર વીસની આસપાસ હોવી જોઈએ. વિશાળ ચહેરો, ઊપસી આવેલાં ગાલનાં હાડકાં, માથા પર કાળા, અસ્તવ્યસ્ત વાળવાળો એ યુવાન ભીનેવાન હતો. તેની આંખો વચ્ચે ખાસ્સું એવું અંતર હતું. નાનાં નાનાં સામયિકોમાં પ્રગટ થતી મારી વાર્તાઓને કારણે તે મને ઓળખતો હોવો જોઈએ. આ સામયિકો લેખકોને તો કશું આપે નહિ, ઊલટું લેખકો પાસેથી પૈસા ઊઘરાવે, વારે ઘડીએ તે પોતાની વાંકી ભ્રમરો ઊંચે ચઢાવીને ફફડતા દૃષ્ટિપાત દ્વારા જાણે કહેતો હતો, 'આપણો પરિચય જો આમેય થવાનો જ હોય તો પછી શા માટે રાહ જોવી ?' અમે વાત કરવાની શરૂઆત કરી ત્યારથી જ તેણે મને સમજાવવા માંડ્યું – 'આપણે સાથે મળીને કોઈ સામયિક શરૂ કરવું જોઈએ. ધંધાદારી રીતે હું બીબાં ગોઠવવાનું કામ કરું છું. મારે ઘેર બીબાંની એક પેટી પણ છે. આપણને આ સામયિક મફતમાં જ પડી રહે. જો આપણે બસો નકલ વેચી શકીએ તો આપણી મૂડી પાછી મળી જાય. સો નકલ તો હું વેચી શકું. થોડી વધારે પણ વેચી શકું.'

'પણ આવાં સામયિકો તો અત્યારે કેટલાં બધાં છે !'

'તમે પણ કેવી વાત કરો છો ! આ સામયિકોના પ્રકાશકો તો સાહિત્યજગતની વેશ્યાઓ કહેવાય. ત્રણ ઝલોટી મળે તો ગમે તેવા નકામા લેખકની કૃતિઓ છાપવા તૈયાર થઈ જાય – એ બધાની તો ચંડાળચોકડીઓ છે. તમે મારી પીઠ થાબડો, હું તમારી થાબડીશ,

એવી એમની નીતિ. આપણે બંને મળીને શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિક બહાર પાડી શકીએ. આપણે સાહિત્યનું સ્તર ઊંચે આણી શકીએ.'

'સામયિક' શબ્દ મારે માટે તો ચમત્કારિક શક્તિવાળો હતો. મારાં લખાણો છાપવા માટે મારું પોતાનું સામયિક હોય તો કેવું એ વિશે તો કેટલાંય સ્વપ્ન મેં સેવ્યાં હતાં. પોતાનું સામયિક હોય તો તંત્રીઓની મુનસફી પર આધાર રાખવાનો મટી જાય, એક તંત્રી તો એવો હતો કે એને જે વધારે પડતું અશ્લીલ લાગે તે બધા પર કાતર ચલાવી દેતો હતો. બીજો એક તંત્રી ફરિયાદ કર્યા કરતો હતો કે તમે તો બહુ ગૂઢ લખાણો લખ્યા કરો છો. ત્રીજા એક તંત્રી તો મારા લખાણોમાં ગમે ત્યાં કાપકૂપ કર્યા કરતો હતો અને મારી શૈલી જ બદલી નાખતો હતો. મારી વાર્તાઓ અને બીજા લેખોમાં જોડણીની અસંખ્ય ભૂલો રહી જતી, પંક્તિઓ ઊલટસુલટ થઈ જતી, કેટલીક વખત તો પૃષ્ઠોનો ક્રમ પણ જળવાતો નહિ. લેખક જાતે જ પ્રકાશક હોય તો તેનાથી વધારે રૂડું શું ? હું ઝેઈનવેલ ગાર્ડિનરની સાથે નોવોલીપ્કી સ્ટ્રીટમાં તેને ઘેર ગયો. ચાર દાદર ચઢ્યો, દરેક માળ પર બારણાં ખુલ્લાં હતાં. સમાજવાદી સમૂહગીતો ગાતા દરજીઓ સીવતા હતા. છોકરીઓ બટાકા છોલતી હતી અને પ્રણયગીતો ગાતી હતી. માતાઓ પારણાં ઝૂલાવતી હતી. એક સુથાર લાંબા પાટિયા પર રંધો ફેરવતો હતો, તેની ભૂખરી દાઢીમાં લાકડાના છાલિયા ભરાઈ ગયા હતા. રસોડાઓમાંથી તળાયેલી ડુંગળીઓની, બાળોતિયાંની અને લસણની વાસ આવતી હતી, પાંચમા માળે અમે એક અંધારા વરંડામાંથી પસાર થઈને ઢળતી છતવાળા ઓરડામાં દાખલ થયા. છતની બરાબર નીચે એક નાની બારી હતી. ભીંતો પર સ્પિનોઝા. ક્રોપોત્કીન, માદામ બ્લાવટસ્કી, નિત્શેની તસવીરો લટકતી હતી. ચોપડીઓના ઘોડાની ઉપર એક કાગળ પર મોટા અક્ષરોએ ઝેઈનવેલ ગાર્ડિનરે છપાવ્યું હતું : 'જેવી રીતે તું તારી જાતને ચાહે છે તેવી રીતે પાડોશીને ચાહજે.'

ઝેઈનવેલ ગાર્ડિનરનો આદર્શવાદ કયા પ્રકારનો હતો તે શોધી કાઢતાં મને વાર ન લાગી. તે માંસ, માછલી કે ઈંડાં ખાતો ન હતો, માત્ર બ્રેડ, શાકભાજી, ફળ જ લેતો હતો. એસ્પેરેંટો બોલનારા સમૂહ સાથે અનેસ્ટર્નરની અરાજકતા અંગેની વિચારસરણીને અનુસરનારા વર્તુળની સાથે, તે સંકળાયેલો હતો. તેણે મને કાચું ટર્નિપ આપીને કહ્યું : 'આ જગત શુદ્ધ શબ્દની પ્રતીક્ષા કરે છે. આપણે વાચકોને સત્ય કહીશું. એકેએક પંક્તિ પ્રગટ કરીશું. આપણે જેનો બોધ આપીશું તેનું પાલન કરીશું – આપણે પહેલાં જાત પર પ્રયોગ કરીશું.'

તરત જ અમે યિદ્દિશ લેખકોની સભાને અમારા સામયિકની જાણ કરી દીધી. તેનું નામ 'ધ વોઈસ' રાખ્યું.ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાંથી અસંખ્ય હસ્તપ્રતો અને અભિનન્દનનો અમારા પર ઉપરાછાપરી આવવા માંડ્યા, અમને તો એમ હતું કે આવા નવા સામયિકમાં પ્રતિષ્ઠિત લેખકોને રસ નહિ હોય, પણ તેમણે વાર્તાઓ, નવલકથાનાં પ્રકરણો, મોટી 'કૃતિઓના અંશો' મોકલી આપ્યા. એ બધું વાંચીને મને ખાત્રી થઈ કે એ બધી કૃતિઓના ઢગલામાંથી

એક પણ કૃતિ માનવજાતિ જેની પ્રતીક્ષા કરી રહી હોય એવા એકેય શુદ્ધ શબ્દને વ્યકત કરતી ન હતી. ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનરે નિત્શેના ‘ધસ સ્પોક જરથોષ્ટ્ર’ પર એક નિબન્ધ લખી નાખ્યો. તેણે ટપકાંઓનો અને નાની મોટી લીટીઓનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો હતો, એક વાક્ય સુધ્ધાં આખું લખ્યું ન હતું. તે કશુંક કહેવા માગતો હતો પરંતુ ખૂબ મથામણ છતાં તેની જાણ મને ન થઈ, જ્યોર્જ બ્રાન્ડીસ નિત્શે સમજી શક્યો જ ન હતો એવી તેણે ફરિયાદ કરી પણ મને એટલી તો ખબર પડી કે ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનરને બ્રાન્ડીસમાં જ સમજ પડી ન હતી. ઘણા બધા સૂચિતાર્થો અને દુર્બોધતાઓ તેના લખાણમાં હતી, ઇબ્સનમાંથી અસંખ્ય અવતરણો લીધાં હતાં. મેટરલીંકના ‘ધ બ્લ્યુ બર્ડ’ વિશે પાનાંનાં પાનાં ભરી દીધાં હતાં. મેટરલીંક તે વખતે વોર્સોના બુદ્ધિજીવીઓમાં પરિચિત હતો. જરથોષ્ટ્ર જ્યારે પર્વતના શિખર પર પહોંચશે ત્યારે ત્યાં માત્ર ગરુડ અને સાપ જ નહીં પણ બ્લ્યુ બર્ડ પણ હશે અને એની મદદથી અતિમાનવ પોતાનું અને માનવજાતનું કલ્યાણ કરી શકશે એવું ઝેઇનવેલનું કહેવું હતું.

બધી જ હસ્તપ્રતો કાગળની કોથળીમાં નાખીને હું ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનરના ઓરડામાં ગયો. હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે તે બીબાં ગોઠવતો હતો, અમે બંનેએ સાથે મળીને લખેલી પ્રસ્તાવના તે બીબાં વડે ગોઠવતો હતો. મેં કોથળી નીચે મૂકીને કહ્યું : ‘ઝેઇનવેલ, મારે તંત્રીપણું કરવું નથી.’

તે ફિક્કો પડી ગયો : ‘કેમ ?’

‘ધ વોઇસ’ કોઈ અવાજ નથી, શબ્દ નથી. કામ કરવા માટે કશુંક તો હોવું જોઈએ ને !’

ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનરે મને મનાવવાના બધા જ પ્રયત્નો કરી જોયા. તેણે માનવતા, સંસ્કૃતિ, પ્રગતિને નામે મારી સાથે દલીલો કરી. ઉત્તેજનામાં તેના હાથમાં બીબાં ગોઠવેલી પટ્ટી પડી ગઈ અને બધાં બીબાં જમીન પર પડી ગયાં. ‘વોર્સોના લેખકોને જ્યારે ખબર પડશે કે તમે આ સામયિકમાંથી છૂટા થઈ ગયા છો ત્યારે બધા લેખકો તમારો વિરોધ કરશે.’

અમે શેરીમાં આવ્યા અને ચાલવા માંડ્યા. થોડું ચાલીને ઝેઇનવેલ ઊભો રહી ગયો અને નવી દલીલ કરવા લાગ્યો : ‘હસ્તપ્રતોમાં સુધારાવધારા કરી શકાય. આપણું મિલન માત્ર અકસ્માત નથી. આપણા જેવા યુવાનોની જ સાહિત્ય પ્રતીક્ષા કરે છે. આના જેવો અકસ્માત અને સુયોગ ફરી કદી નહિ આવે.’ તેણે મને પોતાના ભૂતકાળની વાત કહી, તેના પિતા એક નાના શહેરમાં હિબ્રુના શિક્ષક હતા, તેની મા યુવાનીમાં જ મરણ પામી હતી. તેની બહેને આત્મહત્યા કરી હતી. તેના આદર્શો, પ્રશ્નો અને આધ્યાત્મિક કટોકટીને ન સમજી શકનાર એક છોકરીને કારણે તેણે પોતાનું શહેર છોડ્યું હતું. તેને બાળવા માટે એ છોકરીએ કોઈ સો મિલના હિસાબનીશને અપનાવી લીધો હતો. આટલી વાત કરીને ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનર ચૂપ થઈ ગયો. તેની કાળી આંખો ગમગીન થઈ ગઈ. તરત તે બોલી ઊઠ્યો : ‘હેમ્લેટ સાચો હતો.’

થોડા દિવસો પછી મારી જગ્યાએ એક યુવાન લેખક કામ કરતો થઈ ગયો. સામયિકનો પહેલો અંક ત્રણ મહિના મોડો બહાર પડ્યો. બાંધણી કરનારે ઘણી બધી નકલો પોતાની પાસે જ રાખી મૂકી હતી કારણ કે તેને પૂરેપૂરા પૈસા ચૂકવાયા ન હતા. મુખપૃષ્ઠ તો હતું જ નહીં, અને ભૂખરા તથા પીળા એમ બે જાતના કાગળો વપરાયા હતા. લેખોની જોડણી ખોટી હતી એ તો ઠીક, પણ લેખકોનાં નામોની જોડણી પણ ખોટી હતી. એટલી વારમાં તો ઝઘડાઓ અને કાવતરાં શરૂ થઈ ગયાં. એક નિબંધકારની હસ્તપ્રત પાછી મોકલવામાં આવી એટલે તેણે ગાર્ડિનર ઉપર આળ ચઢાવ્યું કે તેણે પચીસ ઝલોટી પચાવી પાડી છે. એક કવિની કવિતા છેલ્લા પૃષ્ઠ પર છપાઈ હતી એટલે તેની પત્નીએ ગાર્ડિનરને તમાચો ચોડી દીધો હતો. ગાર્ડિનર પર ચોર હોવાનો અને વેચાઈ ગયાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. ‘ઓઉફગેંગ’ નામના એક સામ્યવાદી સામયિકે પણ ત્રણ પાનાં ભરીને ‘ધ વોઇસ’ની સામે ચર્ચા ચલાવી. ‘ઓઉફગેંગ’ના અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘ધ વોઇસ’ મૃતઃપ્રાય થઈ રહેલા મૂડીવાદ, સડી ગયેલા સામ્રાજ્યવાદ અને યહૂદી દેશાભિમાનનું અન્તિમ ગીત હતું. ઝેઇનવેલે વર્ગસંઘર્ષ, પ્રજાની જરૂરિયાતો અને સોવિયત રશિયાની ઝળહળતી જ્યોતિની ઉપેક્ષા કરી હતી. ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનરનું બ્લ્યુ બર્ડ એટલે તો મુસોલિનીની ફાસીવાદી હકૂમત.

આ આક્રમણ વાંચીને ઝેઇનવેલે આખી રાત ગાળીને એક પ્રત્યુત્તર લખી નાખ્યો, પણ ‘ઓઉફગેંગ’ એ છાપવા તૈયાર ન હતું. ઊલટું, તેણે નવો હુમલો કર્યો અને વેરનો સમય નજીક છે એવી ચેતવણી આપી. ઝેઇનવેલ માંદો પડી ગયો. તેને આંકડી ઊપડી અને ખોરાક પણ લેતો બંધ થઈ ગયો. એક દિવસ મને ખબર પડી કે ઝેઇનવેલ પોતાના વતનમાં પાછો ચાલ્યો ગયો હતો. કોઈએ મને એમ કહ્યું કે તેણે પોતાની જૂની પ્રિયતમા સાથે લગ્ન કરી લીધું છે, સો મિલના પેલા હિસાબનીશને એ છોકરીએ ત્યજી દીધો હતો. એ છોકરીનો બાપ મીનરલ વોટર બનાવતા નાના કારખાનાનો માલિક હતો. તેની સાથે ધંધામાં જોડાઈ ગયો હતો.

વીસ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. એ ગાળામાં હું અમેરિકા હતો અને હિટલરે પોલેંડને ખત્મ કરી નાખ્યું હતું. ન્યૂયોર્કમાં હું યિદ્દીશ ભાષામાં પ્રગટ થતા વર્તમાનપત્રમાં કામ કરતો હતો. ત્યાંથી બે મહિનાની રજા લઈને હું પારિસ ગયો. ત્યાં પોલિશ - યિદ્દીશ સાહિત્યવર્તુળોના અવશેષો મેં જોયા. પારિસે રુદ પોતે પર કામચલાઉ ધોરણે લેખકોને આપેલા એક મકાનમાં બધા રહેતા હતા. કેટલાક નાઝીઓની નજર ચૂકવીને રશિયા નાસી ગયા હતા. કેટલાક લોકો મોરોક્કો અને અલ્જીરિયામાં નાસી ગયા હતા. કેટલાક લોકો નાઝીઓના આક્રમણ વખતે ભૂગર્ભમાં ચાલ્યા ગયા હતા. એક સમયના સામ્યવાદીઓ સામ્યવાદના દુશ્મન બની ગયા હતા. પતિઓની પત્નીઓ બદલાઈ ગઈ હતી અને પત્નીઓના પતિ બદલાઈ ગયા હતા. તે વખતે જે કિશોરો હતા તેમના વાળ ધોળા થઈ ગયા હતા અને તેમના અવાજમાં સત્તા પ્રવેશી હતી.

મધરાતો સુધી તેમની સાથે બેસીને નાઝીઓએ ચલાવેલી ખૂનામરકીની અને બોલ્શેવિક

લોકોના ભયંકર ગાંડપણની વાતો મેં સાંભળ્યા કરી. ૧૯૪૦થી ૧૯૪૫નાં વર્ષો દરમિયાન તેમણે એશિયાનાં જે શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં આશ્રય લીધો હતો તેની તથા બધા જ પ્રકારના ડાબેરી અને જમણેરી જૂથોની વાતો મને સાંભળવા મળી. કેટલાક ઓશવિટ્ઝમાં હતા, કેટલાક રશિયામાં ગુલામોની છાવણીમાં હતા.આમ છતાં કેટલાક લોકો રેડ આર્મી કે સિકોર્સ્કીના પોલિશ સૈન્ય સામે લડ્યા હતા. તેમની બધી જ વાતોના વિષય ભૂખમરો, ખૂનામરકી, વ્યભિચાર અને અર્થહીન બર્બરતા હતાં.

પારિસ તો મૃતઃપાય શહેર જેવું લાગતું હતું. અમેરિકન પ્રવાસીઓ સિગારેટનાં ઠૂંઠાં ગટરમાં નાખી દેતા હતા અને ચીંથરેહાલ રાહદારીઓ એ ઠૂંઠાં વીણી લેતા હતા. દુકાનો ખાલીખમ હતી અને મારી હોટલમાં લીફ્ટ દરરોજ અમુક કલાક માટે જ ચાલતી હતી. વારંવાર વીજળી ખોટકાઈ પડતી હતી અને સ્નાનખંડમાં ગરમ પાણી ન હતું, મારે ખાવાની વસ્તુઓ કાળાબજારમાં ખરીદવી પડતી હતી.

એક દિવસ સવારે કોઈએ મારું બારણું ખખડાવ્યું. આમ તો મારા મુલાકાતીઓ અગાઉથી ફોન કરીને મને જણાવી દેતા હતા પણ આ વ્યક્તિ અણધારી રીતે આવી ચઢી. મેં બારણું ખોલ્યું અને જોયું તો ઝેઈનવેલ ગાર્ડિનર ત્યાં ઊભો હતો. તે કંઈ બહુ બદલાયો ન હતો. તે કાળો હતો, ગમે તેમ દાઢી કરીને ત્યાં ઊભો રહ્યો હતો. તેના વાળ અસ્તવ્યસ્ત અને ગૂંચોવાળા હતા. તેનાં કપડાં ચોળાયેલાં હતાં, કપડાં બદલ્યા વિના જ આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું.

'અંદર આવો, ઝેઈનવેલ !'

'તો તમે મને ઓળખી કાઢ્યો !' તેનો અવાજ ઘોઘરો હતો. તે ધ્રૂજતા ધ્રૂજતા ચાલીને ખુરશીમાં બેઠો. તેની રીતભાતમાં કશીક અકડાઈ, નાટ્યાત્મકતા હતાં. તેની આંખો વધારે પલકારા મારતી હતી. 'બુક ઓવ જોબ'માં આવતા માઠા સમાચાર લઈને આવનારાઓની યાદ તેને જોઈને આવતી હતી.

મેં જ્યારે તેને પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા ત્યારે તેણે અચકાતાં ઉત્તરો આપવા માંડ્યા. 'હા, હું ઘણી બધી મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થયો છું. ઘેટોમાં હતો, પછી રશિયામાં. હું ક્યાં ક્યાં ન હતો ? બાઈલીસ્ટોક, વિલ્ના, મોસ્કો, તાસ્કંદ, જમ્બોલ બધે જ તો ફરી આવ્યો... દેશનિકાલ ? ... હા, મને દેશનિકાલ પણ કરવામાં આવ્યો.શ્રમછાવણીમાં હા, બરાકમાં, કારખાનાંઓમાં.... ભૂખમરો ? બીજું શું ? પત્ની, બાળકો ?... નાઝીઓએ તેમને ખત્મ કરી નાખ્યા.... બીજું લગ્ન ? ... યુદ્ધ પછી, જર્મન છાવણીમાં.

'પારિસમાં યિદ્દિશ લેખકોને જે મકાન આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં તમે કેમ નથી રહેતા ?'ખાસ્સા એવા સમય સુધી તો ચૂપ રહ્યો. પછી તેણે પૂછ્યું : 'શા માટે ?' પછી તરત જ તે બોલવા માંડ્યો. હું સાચું મનવા તૈયાર થતો ન હતો પણ ઝેઈનવેલ ગાર્ડિનર પારિસમાં રહીને યિદ્દિશ ભાષામાં સામયિક કાઢવા માગતો હતો ! 'જો બુદ્ધિજીવીઓએ છેહ દીધો ન હોત તો આ દુઃસ્વપ્ન સર્જાત જ નહીં. બધા જર્મન લેખકો નાઝી બની ગયા

હતા. રશિયામાં આ બુદ્ધિજીવીઓ સ્ટેલિનના પ્રશંસકો બની ગયા હતા. બાઈલીસ્ટોકમાં યુદ્ધનાં શરૂઆતનાં અઠવાડિયાંઓમાં શું બન્યું તેનું તો વર્ણન જ કરી ન શકાય. પોલેંડના લેખકો તો સામ્યવાદની પિપુડી વગાડતા થઈ ગયા. રાતોરાત તેઓ બોલ્શેવિક બની ગયા. સત્તાધીશોને રાજી રાખવા માટે તેમણે એકબીજાનો દ્રોહ કર્યો. તેમણે પોતાના જૂના મિત્રોનાં લખાણોમાં ટ્રોટસ્કી પ્રકારના વિચલનો, મેન્શેવિક ધર્માન્તરો અને ઝેન સમ્પ્રદાયનાં ચિહ્નો જોયાં.

મેં સત્ય કહેવાનો આગ્રહ રાખ્યો એટલે તેમણે મને બાઈલીસ્ટોક ત્યજી દેવાની ફરજ પાડી. મને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યો – એક જ કોટડીમાં ચાલીસ માણસો હતા. ઝાડાપેશાબની વાસ જ તમને મારી નાખે. રાતદિવસ તેઓ જૂઓ વીણતા વીણતા ચર્ચાવિચારણાઓ કર્યા કરે. મધરાતે ઘસડી જાય અને તેમના શરીર પર શારડીઓ ચલાવે. આ યાતાનાને કારણે ઘણા તો મરી ગયા. બીજા કેટલાક ગાંડા થઈ ગયા. મુકદ્દમાઓ ચલાવતી વખતે સેંકડોની સંખ્યામાં આરોપીઓ હારબંધ ઊભા રહેતા, અને તેમને સામૂહિક રીતે ગુલામોની છાવણીમાં, જેલમાં, સોનાની ખાણોમાં ધકેલી દેવામાં આવતા – સમાજવાદને નામે આ બધું થતું. શરૂઆતમાં જે કેટલાક લોકોને મારી નાખવામાં આવ્યા તેમાં 'ઓઉફગેંગ'ના તંત્રીનો સમાવેશ થતો હતો એ કેવું વિચિત્ર હતું !

આ બધી વાત ઝેઈનવેલે હળવે અવાજે, તૂટક તૂટક વાક્યોમાં છતના એક ખૂણા સામે તાકી રહીને કરી. આ પ્રકારની ઘટનાઓથી હું પરિચિત હતો છતાં તેણે રજૂ કરેલી હકીકતોથી મને આઘાત લાગ્યો. મેં પૂછ્યું : 'આ બધી પરિસ્થિતિ તમે આ નાનકડા સામયિકની મદદથી સુધારવા માગો છો ?'

'કોઈએ તો છેવટે સત્ય રજૂ કરવું પડે ને !'

'કોને સત્ય કહેવાનું ?'

'થોડાકને.'

'યિદ્દીશ ભાષામાં આવું નાનું સામયિક કોણ વાંચશે ?'

'કોઈક તો વાંચશે.'

તેણે મને એના વિશે કહ્યું. બેલવિલેમાં તે રહેતો હતો. એક રૂમ અને રસોડું હતાં. એક પ્રકારનાં તો બીબાં તે મેળવી શકે એમ હતું. તેની પત્ની કપડાં સીવતી હતી અને સારું એવું કમાતી હતી. તેણે પોલેંડમાં પોતાનો પતિ અને બાળકો ગુમાવ્યાં હતાં. તે યિદ્દીશ સાહિત્યને ચાહતી હતી અને ન્યૂયોર્કમાંથી પ્રગટ થતા યિદ્દીશ વર્તમાનપત્રમાં આવતા મારા લેખો તેણે વાંચ્યા હતા. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી આ વર્તમાનપત્ર અને મારાં બીજાં કેટલાંક પુસ્તકો છાવણીઓમાં મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. તે નાણાંકીય મદદ કરવા તૈયાર હતી. સામયિકનું નામ પણ વોર્સોમાં જે હતું તે જ રાખવાનું – 'ધ વોઈસ.'

વીસ વર્ષ પહેલાં પોલેંડમાં જે પ્રશ્ન મેં પૂછ્યો હતો તે જ પ્રશ્ન ફરી પૂછ્યો; 'તમારી સાથે કામ કરનારા લોકો ક્યાં છે ?'

'હજુ પણ થોડા પ્રામાણિક માણસો છે. મુશ્કેલી એ છે કે ખરાબ માણસો નિરર્થક કાગારોળ મચાવતા હોય છે અને 'પ્રામાણિક માણસો ઊંઘ્યા કરે છે.'

'તે લોકો હંમેશાં જ કરશે.'

'એ લોકોને જગાડી શકાય,'

'એ લોકો જો જાગશે તો ખરાબ બની જવાના.'

ઝેઇનવેલને ચોખ્ખી ના જ પાડી દેવાની હતી, તે પારીસમાં રહે અને હું ન્યૂયોર્કમાં. આવા નાના સામયિકને માટે મારી પાસે સમય ન હતો, શક્તિ પણ ન હતી. પણ હું એને ના પાડું તે પહેલાં તો હું તેને ત્યાં જમવા માટે આવીશ એવું વચન મારી પાસેથી લઈ લીધું.

તે દિવસે સાંજે હું દારૂની એક બાટલી, સારડાઈન માછલીનું ટીન લઈને ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનરને મળવા ગયો. સાંકડો, વાંકાચૂંકા પગથિયાંવાળા ચાર માળ હું ચઢ્યો. મારી પાછળ શંકાસ્પદ દેખાવવાળાં બે યુગલ આવતાં હતાં, મેં માની લીધું કે મકાનના ઓરડાઓ રસ્તા પર રખડતા લોકોને ભાડે આપ્યા હોવા જોઈએ. ઝેઇનવેલે બારણું ઉઘાડ્યું, ત્યાંથી કુટુંબના વાતાવરણની સુવાસ આવી, તે સુવાસને સર્વનાશ પણ દૂર કરી શક્યો ન હતો.

ઝેઇનવેલની પત્ની ઠીંગણી હતી, ચહેરો યુવાન હતો, નાક નાનું હતું, હોઠ ભરાવદાર હતા. તેની આંખોમાં એક પ્રકારની ચંચળતા હતી. આ સ્ત્રી યુદ્ધકેદીઓની છાવણીમાં ગઈ હોય અને પતિ તથા બાળકો ખોઈ બેઠી હોય એ વાત માન્યામાં જ આવતી ન હતી. તેણે મારી આગળ પોતાનો નાનો પણ દૃઢ હાથ ધર્યો. મને ઓળખતી હોય એવી રીતે તેણે મારી સાથે વાત કરી. તે બોલી : 'કદાચ તમે મારા પતિના મગજમાંથી આ સામયિકનું ભૂત દૂર કરી શકશો.'

ઝેઇનવેલ બોલ્યો, 'ફીડેલે, એ કંઈ અર્થહીન નથી. આ જગત શબ્દ પર આધારિત છે.'

'આ જગત મુક્કી પર આધાર રાખે છે, શબ્દ પર નહીં.'

'બધી જ મુક્કીઓ અદૃશ્ય થઈ જશે તો પણ લોકો દસ આજ્ઞાઓને યાદ રાખશે.'

'હા, એ બધી આજ્ઞાઓને લોકો યાદ રાખશે, કોઈ તેનું પાલન નહિ કરે.'

ટેબલ પર બેસતાં તેણે મને કહ્યું : 'તમે મને ઓળખતા નથી. પણ હું તમને ઓળખું છું. તમે લેખકો તમારાં બધાં રહસ્યો કહી જ દો છો.'

'તમે શું જાણો છો ?'

'એ મારું રહસ્ય છે.'

ભોજન માટે તેણે બટાટા અને લોટનો વોર્સો સૂપ બનાવ્યો હતો. તેણે મારી આગળ તાસક મૂકી તે વખતે તેના કાંડા પર યુદ્ધકેદીઓની છાવણીનો ભૂરો નંબર મારી નજરે પડ્યો. મારી નજર એના પર પડી એ જોઈને તેણે કહ્યું : 'તમે મરી જાઓ તો તો કોઈ પ્રશ્ન નથી, પણ જો તમે જીવી જાઓ તો તો આ આખું નાટક ભજવવું જ પડે. અત્યારે

તો ઘણાં બધાં સામયિકો છે. જો સ્વર્ગમાંથી અત્યારે મોસિઝ આવી ચઢે તો લોકો તેને પણ હસી કાઢશે.'

ઝેઇનવેલ બોલ્યો : 'ફીડેલે, આપણે શું કરીશું ત્યારે ? જોયા કરવાનું અને મૂંગા બેસી રહેવાનું ?'

'તમારું સામયિક વાંચશે કોણ ? ખૂનીઓ નહીં વાંચે, ખૂનીઓનો ભોગ બનેલા વાંચશે.'

'ભોગ બનેલાઓનો અંતરાત્મા પણ એવો સરળ નથી હોતો.'

'તમારું સામયિક તેમને વધારે સરળ નથી બનાવવાનું.'

ભોજન દરમિયાન ફીડેલેએ યુદ્ધકેદીઓની છાવણીઓની વાતો કરી, એ બધી વાતો ભૂખમરો, પ્લેગ, ખૂન વિશેની હોવાં છતાં તેણે મને હસાવ્યો. નાઝીઓ જ્યારે ચાબુક ફટકારતા હતા ત્યારે પણ યહૂદીઓ ઠઠ્ઠામશ્કરીઓ કરતા હતા. છાવણીઓમાં વિદૂષકો પણ હતા.

ભોજન દરમિયાન જ બારણું ખૂલ્યું અને એક ઠીંગણી, ગોળમટોળ સ્ત્રી કપડાં સિવડાવવા આવી. ફીડેલે તેને પડદા પાછળ લઈ ગઈ. થોડી વારે ફીડેલે ત્યાં આવી અને બબડી : 'મિત્રરાજ્યોના સૈનિકોને મેઈડનેક આગળ આ સ્ત્રી મળી હતી. તે વખતે તેનું વજન સાઈઠ રતલ હતું. ચારપાંચ મહિના તેને હોસ્પિટલમાં રાખવામાં આવી. તે વખતે તો એ જીવશે એમ કોઈ માનતું ન હતું. અત્યારે તો તેનો પતિ કાળાબજાર કરે છે. ખૂબ કમાય છે.' ફીડેલેએ ટેબલનું ખાનું ખેંચ્યું અને તેમાંથી ફેશનને લગતું એક સામયિક કાઢ્યું. 'જો તમે આવું કશું છાપો તો જગત તમને સાંભળશે.'

બીજાં વીસ વર્ષ વીતી ગયાં. એ દરમિયાન હું યુરોપ બેચાર વખત જઈ આવ્યો હતો પણ પારિસ જવાનું બનતું ન હતું. પારિસના યિદ્દીશ પ્રકાશકો તેમનાં સામયિકો ન્યૂયોર્કમાં મોકલતા હતા, ક્યારેક ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનરની કવિતા અથવા તેનો લેખ મારા વાંચવામાં આવતા હતા. હજુ પણ સમયની સામે તેની જેહાદ ચાલુ હતી, તે માનવજાતિની અનીતિની ખૂબ નિંદા કરતો હતો. આમ છતાં તેની આક્રમકતાની પાછળ તેણે સ્વીકારી લીધેલી હાર હું જોઈ શકતો હતો. એક દિવસ કોઈ જર્નલમાં મેં તેની તસવીર જોઈ. હું જે ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનરને ઓળખતો હતો એ તો હવે રહ્યો જ ન હતો. હવે તે ખૂંધો, દુંદાળો વૃદ્ધ બની ગયો હતો. પારિસમાંથી આવતા મુલાકાતીઓએ તેના વિશે મને કહ્યું હતું. તેણે અને તેની પત્નીએ અંડરવેર્સની દુકાન ખોલી હતી. એ દુકાન બહુ ઝડપથી વિસ્તરતી ગઈ. ભલે વિચિત્ર લાગે પણ ફ્રાન્સમાં રહીને ગાર્ડિનર દંપતી પૈસાદાર થઈ ગયું. તેમણે આલિશાન ફ્લેટ લીધો, રોબિન્સનમાં ઉનાળા માટે એક મકાન ખરીદ્યું. હું પારિસ ગયો ત્યારે ફીડેલે સગર્ભા હતી, હું પારિસથી પાછો ફર્યો પછી થોડે મહિને તેને દીકરી અવતરી હતી.

એ સમય દરમિયાન મારાં પુસ્તકો પરદેશમાં અનૂદિત થયાં હતાં. પારિસ, મિલાન, લિસ્બનમાંથી મારાં પુસ્તકો પ્રગટ થતાં હતાં. ફરી વાર જ્યારે હું યુરોપ ગયો ત્યારે એક અઠવાડિયું લિસ્બનમાં અને બે અઠવાડિયાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ગાળ્યા પછી હું મારા ફ્રેન્ચ સંપાદકને મળવા માટે પારિસ ગયો. યિદ્દીશ લેખકોને મારા આગમનના સમાચાર મળ્યા

એટલે તેમણે મારા માટે એક નાનકડો સત્કાર સમારમ્ભ રાખ્યો. એક દિવસ સવારે ટેલિફોન ઑપરેટરે મને જણાવ્યું કે કોઈ કપ્લન નામની વ્યકિત લોબીમાં મારા માટે ઊભી રહી છે, મેં તેને મારા ઓરડામાં મોકલવા કહ્યું. વાંકડિયા વાળવાળો અને વેધક આંખોવાળો એક યુવાન ત્યાં આવ્યો. મેં તેના વિશે કે તેનાં લખાણો વિશે કશું સાંભળ્યું ન હતું. પણ તેના કહેવા પ્રમાણે તે યિદ્દીશ વર્તમાનપત્રમાં નોકરી કરતો હતો. હિટલરના અત્યાચારનો તે ભોગ બન્યો હતો, મારા ધાર્યા કરતાં તેની ઉંમર વધારે હતી. તેણે પારિસની લઢણો અને લાક્ષણિકતાઓ અપનાવી લીધાં હતાં. તે બેઠો, સિગારેટ સળગાવી, મને પ્રશ્નો પૂછતાં પૂછતાં તે કાગળ પર ટપકાવવા લાગ્યો.

મેં પૂછ્યું, 'ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનરના શા સમાચાર છે ?'

તેની આંખો તરત જ ગંભીર થઈ ગઈ. 'તમે આજે યિદ્દીશ છાપું નથી જોયું ?'

'આજે તો નથી જોયું.'

'આજે ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનરની ઉત્તરક્રિયા છે.'

થોડી વાર હું ચૂપ રહ્યો. પછી મેં પૂછ્યું : 'તે માંદો હતો ?'

'માંદા તો ન કહેવાય. પણ કંઈક વિચિત્ર ઘટના બની ગઈ. આમ જોવા જઈએ તો તેમણે આત્મહત્યા જ કરી કહેવાય.'

'શું થયું હતું ?'

'આખી વાત જ વિચિત્ર હતી. તેમણે અને તેમની પત્નીએ કપડાંની દુકાન શરૂ કરી હતી. ખૂબ પૈસો કમાયા. વખતોવખત તે યિદ્દીશ સામયિકોમાં લખ્યા કરતા હતા. એકાએક તેમના મનમાં ફ્રેન્ચ ભાષામાં સામયિક કાઢવાનો વિચાર આવ્યો – તેના દ્વારા તે પોતાની ભૂમિકા સમજાવવા માગતા હતા. મને ચોક્કસ વિગતો ખબર નથી પણ બધા કહે છે કે તેની પત્નીની જાણ બહાર તેમણે દુકાન વેચી નાખી. એક ઑફિસ ભાડે રાખી અને માણસો પણ રાખ્યા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમની પત્નીએ તેમને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા. કોઈ બદમાશે તેમને પ્રેસ વેચ્યું. વાસ્તવમાં એવું કોઈ પ્રેસ તો હતું જ નહિ. ફ્રેન્ચ ભાષામાં સામયિક કાઢવાની કઈ જરૂર હતી ? આમ જોવા જઈએ તો રસ્તામાં જ તેમનું મરણ થયું, લોકોને તેમનું શબ મળ્યું. આજે તેમની ઉત્તરક્રિયા છે.'

આ મુલાકાત પૂરી થયા પછી મેં તેને ઉત્તરક્રિયાના સ્થળસમય વિશે પૂછ્યું. તેણે કહ્યું, 'ત્રણ વાગે. હું જવાનો છું.' 'આપણે બંને જઈએ અને તમે મારી સાથે ભોજન લેજો.' મેં સૂચવ્યું. ભોજન દરમિયાન તેણે કહ્યું : ' પારિસમાં રહેતા યિદ્દીશ લેખકોની પરિસ્થિતિ બહુ ખરાબ છે, તેઓ માત્ર કબ્રસ્તાનમાં જ ભેગા થઈ શકે છે, તે બધા વૃદ્ધ છે. ઘણાખરા માંદા છે અને શહેર તો ખાસ્સું મોટું થઈ ગયું છે. હવે તેઓ મેન્ટપાર્વેસે કે મોન્ટપાર્વેસે કે મોન્ટમાર્ટેના કાફેમાં આવતા નથી. ઉત્તરક્રિયા પછી બધા નાસ્તો કરવા માટે કોઈ કાફેમાં જાય. કેટલાક વૃદ્ધ લેખકો માટે તો આટલું જ સામાજિક જીવન બચ્યું છે.ન્યૂયોર્કમાં પણ પરિસ્થિતિ સારી નથી એવું મેં સાંભળ્યું છે.

ન્યૂયોર્કમાં તો તેઓ ઉત્તરક્રિયામાં પણ જતા નથી.

'ન્યૂયોર્કનાં કબ્રસ્તાનોની જેમ પારિસનું કબ્રસ્તાન બહુ દૂર કે ઉજ્જડ ન હતું. તે મોટા બગીચા જેવું લાગતું હતું. દરવાજા આગળ બધા ઘણા લોકો ઊભા હતા. પણ જ્યારે તેમણે પોતાની ઓળખ આપી ત્યારે તરત જ તેમના ચહેરા મને પરિચિત લાગ્યા. આ બધા હિટલરના વિનાશમાંથી ઊગરી ગયા હતા. સામાન્ય રીતે કબ્રસ્તાનમાં જે પ્રકારની વાતચીત થતી હોય છે તેવી તૂટક તૂટક વાતચીત તેમણે કરી. કબર સુધી ચાલતા ચાલતા તેમણે ઝેઇનવેલ વિશે થોડી વાત કરી. સામયિકની તેમને ખૂબ લગન હતી. તેમની દીકરી સોર્બોનમાં સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતી હતી અને તેણે ફ્રેન્ચ સામયિકોમાં પોતાનાં કાવ્યો પ્રગટ કર્યાં હતાં; તેનો વિવાહ કોઈ ફ્રેન્ચ સાથે થયો હતો. મારા એક જૂના સાથીદારે તરત જ મારી ભૂતકાળની પ્રિયતમાની વાત કરી. મધ્ય એશિયાના કોઈ ગામમાં તે એને મળ્યો હતો, ત્યાં તે સિલાઈ કરીને જીવતી હતી. લોડ્ઝના એક વકીલ સાથે તે પરણી ગઈ હતી. પછીથી તો બેરીબેરીને કારણે તેના પતિનું મરણ થયું. અત્યારે તે ઇઝરાઈલમાં છે અને ફરી લગ્ન કર્યું. તેની દીકરી જેરુસલેમની હિબ્રુ યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર છે.

એક કબ્રસ્તાનના યહૂદી વિભાગમાં જઈ પહોંચ્યા ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનરની કબર ખોદેલી હતી. રાતા ગાલવાળો અને આછી દાઢીવાળો એક રબિ ફ્રેન્ચ ભાષામાં અને હિબ્રુ ભાષામાં પ્રાર્થના કરતો હતો. તે અડધા શબ્દો બબડતો હતો અને અડધા ખાઈ જતો હતો. મેં પ્રશસ્તિઓની અપેક્ષા રાખી હતી પણ કોઈએ એવી તૈયારી કરી ન હતી. કાદીશ પણ બોલી શકે એવું કોઈ ત્યાં હતું નહીં. પછી મરનારના સ્વજનો એક કતારમાં ગોઠવાઈ ગયા, અમે હાથ મિલાવ્યા, તેમને ચૂમ્યા અને આશ્વાસન આપ્યું. ફ્રાન્સમાં કદાચ આ પ્રકારનો રિવાજ હશે. ત્યાં શ્રીમતી ગાર્ડિનર, તેમની પુત્રી અને જમાઈને તથા બીજી કોઈ સ્ત્રીને કાળાં કપડાંમાં મેં જોયા. ફીડેલેને મેં ઓળખી કાઢી. તેની ઉંમર થઈ હતી પણ હજુ તે યુવાન લાગતી હતી. વીતી ગયેલાં વર્ષોએ તેની આંખોમાં દૃઢ નિશ્ચય આણ્યો હતો. કુટુમ્બની અને ધંધાની જવાબદારી તેની આંખોમાંથી દેખાઈ આવતી હતી. મેં તેની આગળ હાથ ધર્યો અને તેણે મારી આગળ હું ચૂમી શકું એવી રીતે મોં ધર્યું. મેં તેની દીકરી સામે જોયું – ચાળીસ વર્ષ પહેલાં બુદ્ધિજીવીઓ માટે સૂપના રસોડામાં જે ઝેઇનવેલ ગાર્ડિનરને મળ્યો હતો તેની મુખાકૃતિ સામે હતી. એ જ ગાલના ઊપસી આવેલાં હાડકાં, એવી જ ફિકાશ અને એવી જ રીતે દૂર દૂર ગોઠવાયેલી આંખો. તેના કપાવી નાખેલા વાળ પણ મને ઝેઇનવેલના અસ્તવ્યસ્ત માથાની યાદ આપતા હતા. તેની મા બબડી...'તે લેખિકા છે...જગતનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળી છે... તે ઝેઇનવેલનું સામયિક ચાલુ રાખવા માગે છે. અમને મળવા આવજો ને !'

તેની દીકરી યિદ્દીશ અને ફ્રેન્ચ ભાષાનું મિશ્રણ કરીને બોલતી હતી. 'મોન્શ્યોર અમારે ઘેર પધારજો... આપની વાર્તાનો મેં ફ્રેન્ચમાં અનુવાદ કર્યો છે... મારા પિતાએ મને તે સૂચવી હતી... હું મેંડલ મોશે સેફોરિમ વિશે એક લેખ લખવા માગું છું.'

'સારું, હું આવીશ.'

'આપણા યુગમાં કોઈ સામયિક સાહિત્યને ઉચ્ચ સોપાનો સુધી પહોંચાડી શકે...અત્યારનું સાહિત્ય તો ભ્રષ્ટ છે... મારા પ્રોફેસર કહેતા હતા...'

તે અધવચ્ચે અટકી ગઈ, બીજાઓ મારી પાછળ રાહ જોતા હતા. તેના ભાવિ પતિએ મારા ગજવામાં કાર્ડ મૂક્યું. ત્યાં મારી રાહ જોતા ઊભા રહેલા યિદીશ લેખકોની પાસે કોઈ મને દોરી ગયું. અમારે બધાએ પીણા માટે કોઈ રેસ્તોરાંમાં જવાનું હતું.

ફિવેલ મેચેલેસ નામનો મારો એક જૂનો મશ્કરો મિત્ર ઝાડને અઢેલીને ઊભો હતો. એક જમાનામાં તેના વાળ રાતા હતા, હવે પીળાશ પડતા સફેદ થઈ ગયા હતા. કોઈએ મને જણાવ્યું કે તેઓ જ્યારે નાઝીઓને ભગાડી રહ્યા હતા ત્યારે તેની પત્ની કોઈ ટ્રેજેડીઅન સાથે ભાગી ગઈ હતી. તેણે પોતાનું કપાળ સંકોચ્યું અને ભવાં તાણ્યા. મને ખબર હતી કે જ્યાં સુધી તે કોઈ રમૂજી ટુચકો નહીં કહે ત્યાં સુધી તે ખસવાનો નહીં. મેં કહ્યું : 'ફિવેલ, પરાણે તો આપણે હસી શકતા નથી. ચાલ જઈએ.'

તેણે માથું ધુણાવ્યું, બનાવટી દાંતનું ચોકઠું દેખાઈ આવે એવી રીતે તે હસી રહ્યો. 'એમ ? આમ ચાલ્યા જવાથી શું ? કંઈ નહીં, આપણે પાછા આવીશું.'

અનુ. શિરીષ પંચાલ

લેઝેરસ

લિયોનિડ એન્ડ્રીવ

૧

ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાતના ગેબી બંધનમાંથી છુટકારો પામીને લેઝેરસ કબરમાંથી ઊભો થઈ ને જીવતોજાગતો પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે તો એનામાં કોઈને કશી અમંગળ વિલક્ષણતાઓ દેખાઈ નહોતી. પણ પાછળથી ધીમે ધીમે બધાંને એની જાણ થઈ ત્યારે એનું નામ માત્ર ઉચ્ચારવાથી લોકો ફફડી ઊઠવા લાગ્યા. એ જીવતોજાગતો ઘેર પાછો ફર્યો તેથી એનાં સગાંસંબંધીઓ અને મિત્રો તો ખૂબ રાજી થયાં. એઓ બધાં માયામમતાથી એને ઘેરી વળ્યાં, એની નાની નાની જરૂરિયાત વિશે પણ ખૂબ કાળજી રાખવા લાગ્યાં; એને સારું સારું ખવડાવ્યું ને એને માટે નવાં કપડાં સીવી આપ્યાં. એને ભારે ભપકાથી આશા અને ઉલ્લાસના ચમકતા રંગોવાળા કપડાં પહેરાવીને સજાવ્યો. આમ વરરાજાની જેમ બનીઠનીને એ સગાંસંબંધીઓ ભેગો મિજબાની ઉડાવવા બેઠો ત્યારે બધાંની આંખમાં હરખનાં આંસુ છલકાઈ ઊઠ્યાં ને મરણ પામ્યા પછી ચમત્કારથી જીવતા થયેલા એ માનવીનું દર્શન કરવા આડોશીપાડોશી પણ દોડી આવ્યા.

આડોશીપાડોશી એને જોઈને હરખથી ઘેલાં થઈ ગયાં. દૂરદૂરનાં ગામડાંમાંથી ને શહેરોમાંથી અજાણ્યા લોકો આ ચમત્કારની પૂજા કરવા ઊમટ્યાં. એમના ઉદ્ગારોથી મેરી અને માર્થાનું ઘર મધપૂડાની જેમ ગણગણી ઊઠ્યું.

એના મોઢા પર ને એના હાવભાવમાં જે કાંઈ નવું દેખાતું હતું તે તો એની આકરી માંદગી અને ઝીલવા પડેલા આઘાતને કારણે હતું એવો સ્વાભાવિક ખુલાસો એઓ આપી છૂટતાં હતાં. એનું શરીર વેરણછેરણ થઈ જતું કશાક ચમત્કારથી અટકી ગયું હતું તે તો સ્પષ્ટ દેખાઈ જ આવતું હતું, પણ એ પૂરેપૂરો પહેલાંની સ્થિતિને પામી શક્યો નહોતો. કોઈ કળાકાર રેખાચિત્ર અર્ધું મૂકીને ઊઠી ગયો હોય તેમ મરણે એનું કામ અર્ધેથી જ પડતું મૂક્યું હતું તેનાં ચિહ્નો એના શરીર પર ને ચહેરા પર દેખાઈ આવતાં હતાં. એનાં

લમણાં પર, એની આંખો નીચે અને ગાલમાં પડેલા ખાડામાં કશોક ઘેરો ભૂરી માટીના જેવો રંગ જામેલો દેખાતો હતો. એની આંગળીઓ પણ ભૂરી પડી ગઈ હતી ને કબરમાં વધેલા આંગળીના નખ નીચે પણ એનું પડ બાઝી ગયું હતું. એના હોઠ પર ને શરીર પર કબરમાં પડેલા ફ્ફોલા ફાટી જવાથી રાતી ફાટ પડી ગઈ હતી ને એમાં જાણે આછો કાચની કચ્ચર જેવો કચરો પુરાઈ ગયો હોય એવું લાગતું હતું. ને એનું શરીર ખૂબ ફૂલી ગયું હતું. એમાંથી સડાની નાક ફાડી નાખે એવી દુર્ગન્ધ હમણાં નીકળીને આપણને ગૂંગળાવી નાંખશે એવું એને જોનારને લાગતું. પણ એને દફનાવતી વેળાએ પહેરાવેલાં કપડાંમાંની મૃતદેહની ભારે દુર્ગન્ધ ધીમે ધીમે ઓછી થતી ગઈ ને થોડા વખત પછી એની આંગળી પરનો ને ચહેરા પરનો ભૂરો રંગ પણ આછો થઈ ગયો. એની ચામડીમાં પડેલી ફાટ રુઝાઈ જવા આવી, જો કે એ પૂરેપૂરી તો કદી ગઈ જ નહિ. એને મળેલી બીજી જિંદગીમાં લેઝેરસ આવો દેખાતો હતો. જેમણે એને દફનાતો જોયો હતો તેને જ આ બધું સ્વાભાવિક લાગતું હતું.

લેઝેરસનો ચહેરો જ નહિ, એનો સ્વભાવ સુધ્ધાં બદલાઈ ગયો હતો, એથી કોઈને ઝાઝું અચરજ થયું નહોતું કે કોઈનું એ તરફ ખેંચાવું જોઈએ તેટલું ધ્યાન પણ ખેંચાયું નહોતું. મરણ પામ્યો તે પહેલાં લેઝેરસ હસમુખો ને નફિકરો હતો; એને ટોળટિખ્ખળ કરવાનું ગમતું. એ કોઈને દુભાવવા માગતો નહોતો. એના નિર્દંશ ને પ્રસન્ન હાસ્યને કારણે ને એ કદી ઉદાસ રહેતો નહિ કે કશું અધમતાભર્યું આચરણ કરતો નહિ તેથી પ્રભુને પણ એ વહાલો હતો. પણ હવે એ ગંભીર થઈ ગયો હતો. એ ભાગ્યે જ કશું બોલતો. એ પોતે તો ટોળટિખ્ખળ કરતો જ નહિ, પણ બીજું કોઈ કરે તો એમાં ભાગ પણ લેતો નહિ. એ કદીક એકાદ બે શબ્દ બોલતો તો તે સાવ સરળ, સામાન્ય ને બિલકુલ જરૂરી હોય એટલા જ . એ શબ્દોમાં કશો અર્થ કે કશું ઊંડાણ રહ્યું હોય એવું લાગતું નહિ. એ શબ્દો પશુઓનાં સુખ કે દુઃખના, ભૂખ કે તરસના ઉદ્ગારો જેવા જ લાગતા. આખી જિંદગી કોઈ આવા શબ્દો બોલે તો એના હૃદયનાં સુખ કે દુઃખની કોઈને રજમાત્ર ખબર પડે નહિ.

તો આમ લેઝેરસ એનાં સગાંવહાલાં ને મિત્રો ભેગો મિજબાનીમાં બેઠો. એનો ચહેરો કોઈ શબના ચહેરા જેવો લાગતો હતો, એના પર ત્રણ દિવસ સુધી અન્ધકારમાં મરણનું રાજ રહ્યું હતું. એણે ઉત્સવનાં ભપકાભર્યાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. એમાં સોનેરી, રાતા ને જાંબુડી રંગની ઝાંય ચમકી રહી હતી. એનું માથું કશાક ભારથી ઝૂકી પડ્યું હતું, એના મોઢામાંથી શબ્દો ફૂટતા નહોતા. એનામાં ભયંકર પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. ને એ ભારે વિલક્ષણ લાગતો હતો, પણ હજી લોકોને આની ખબર પડી નહોતી. એની આજુબાજુ ઉત્સવનાં આનંદનાં મોજાં, કદીક મોટાં તો કદીક નાનાં, ઊછળતાં રહ્યાં. પ્રેમની ઉષ્માભરી નજર એના કબરના સ્પર્શથી હજી ઠંડા લાગતા ચહેરાને પંપાળી ગઈ; એમ મિત્રના હૂંફભર્યા હાથે એનો ભૂરો ને ભારે થઈ ગયેલો હાથ પંપાળ્યો. અનેક વાજિંત્રોમાંથી આનંદના સૂર રેલાઈ રહ્યા.

ત્યાં જાણે કે મધમાખીઓ ગૂંજી રહી હતી, પંખીઓ ટહુકો કરતાં હતાં, મેરી અને માર્થાનું ઘર આનન્દથી ગાજી ઊઠ્યું હતું.

૨

ત્યાં કોઈ અણઘડ માણસે પડદો ઉઠાવ્યો. એક શબ્દ ઉચ્ચારતાંની સાથે જ અત્યાર સુધીની ઠાવકાઈભરી મોહકતાનો અંત આવ્યો ને સત્ય એની કદરૂપી નગ્નતા સમેત ઉઘાડું પડી ગયું. એ માણસે હસતાં હસતાં પૂછ્યું : 'લેઝેરસ, ત્યાં શું હતું એ વિશે તમે કેમ કાંઈ નથી કહેતા ?' આ પૂછ્યું ત્યારે એના મનમાં ખાસ કશો વિચાર નહોતો પણ આ પ્રશ્ન ઉચ્ચારાતાંની સાથે જ બધા સ્તબ્ધ બની ગયા. અત્યારે જ એમને ભાન થયું કે લેઝેરસ ત્રણ દિવસ સુધી મરણ પામેલો હતો. એઓ કુતૂહલથી, લેઝેરસ શું કહે છે તે સાંભળવા તત્પર બન્યા. પણ લેઝેરસ તો કશું બોલ્યો જ નહિ.

'તો તમે કશું જ નહિ કહો, એમ ને ?' પ્રશ્ન પૂછનારે ફરી કહ્યું : 'ત્યાં શું એટલું બધું ભયંકર હોય છે ?'

વળી એના વિચાર એના શબ્દોની પાછળ પડી ગયા. જો એના વિચાર શબ્દોની આગળ જઈ શક્યા હોત તો એણે આવો પ્રશ્ન નહિ પૂછ્યો હોત, કારણ કે આ પ્રશ્ન ઉચ્ચારતાંની સાથે જ કશાક ભયથી એની છાતી બેસી ગઈ. બધાં અસ્વસ્થ બની ગયાં; બધાં જ લેઝેરસ શું બોલે છે તેની આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યાં. પણ એ તો કશું બોલ્યા વિના સાવ ઉષ્માહીન અને આકરો બનીને બેસી રહ્યો. એણે આંખો નીચે ઢાળી દીધી. ને હવે, જાણે. પહેલી વાર, એના ચહેરા પરની ભયંકર ભૂરાશ અને એના શરીરની સ્થૂળતા લોકોની નજરે ચઢી. લેઝેરસ એને ઉપાડી લેવા ભૂલી ગયો હોય તેમ ટેબલ પર એનો ભૂરો હાથ પડી રહ્યો. બધાંની આંખો એના પર જડાઈ ગઈ. કેમ જાણે પ્રશ્નોનો જવાબ એ હાથ તરફથી જ મળવાનો ન હોય ! વાજિંત્રો હજી વાગતાં હતાં; પછી એ પણ વાગતાં બંધ થઈ ગયાં ને બધે ચુપકીદી છવાઈ ગઈ; પાણી છાંટવાથી બળતા અંગારા છમ દઈને બુઝાઈ જાય તેમ ઉલ્લાસભર્યું સંગીત મરી પરવાર્યું. વાંસળી થંભી ગઈ, પડઘમ બજતું બંધ થઈ ગયું; હાર્મોનિયમના સૂર આછા થઈને શમી ગયા; વાયોલિને ખંડિત ને થરકતા સૂરનો પડઘો પાડ્યો. પછી બધે સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ.

'તો તમે નહિ જ કહો ?' પ્રશ્ન પૂછનારે ફરી કહ્યું. એની લૂલીને એ કાબૂમાં રાખી શક્યો નહિ. પણ ચુપકીદી એવી ને એવી છવાઈ રહી, એ ભૂરો હાથ એમ ને એમ નિશ્ચેષ્ટ પડી રહ્યો. એ સહેજ હાલ્યો કે બધાંએ નિરાંતનો દમ ખેંચ્યો ને નજર ઊંચી કરી. મરેલાંઓમાંથી ઊભો થયેલો લેઝેરસ એમની સામે નજર માંડીને એમને જોઈ રહ્યો હતો, એના ભારે ને ભયંકર દૃષ્ટિપાતથી જાણે એમને આલિંગતો હતો.

કબરમાંથી ઊઠ્યા પછીના ત્રીજા દિવસે આ બન્યું. પછીથી તો એનો દૃષ્ટિપાત સર્વનાશને નોતરતો હોય એવું ઘણાંને લાગવા માડ્યું. પણ એનાથી સદા કચડાઈને રહેનારા કે જુવાનીના પ્રારંભમાં એ મરણથી વધુ રહસ્યમય દૃષ્ટિપાતનો સામનો કરવાનું સંકલ્પબળ ધરાવનારા પણ એની કાળી કીકીઓનાં ઊંડાણમાં રહેલી ભયાનકતાનો ખુલાસો આપી શકતા નહોતા. આમ તો એ શાન્ત ને સરળ લાગતો હતો. એને કશું છુપાવવું હોય એવું એને જોતાં

કોઈને લાગતું નહીં, પણ એ કોઈને કશું કહેવા ઇચ્છતો હોય એવું પણ લાગતું નહિ, એની દૃષ્ટિ ઠારી નાખે એવી હતી. જે કાંઈ આ પૃથ્વી પર જીવે છે તે પ્રત્યે સાવ ઉદાસીન એવી આંખોની એ દૃષ્ટિ હતી. એની આજુબાજુ વીંટળાઈ વળનારા ઘણા અણસમજુ લોકોનું પહેલાં તો એની તરફ ધ્યાન જ જતું નહિ, પણ પછીથી ભપકાબંધ ને ભડક રંગનાં કપડાં પહેરીને બેઠેલા એ શાંત ને સ્થૂળ શરીરવાળા એ માણસનું નામ જાણતાંવેંત એમને અચરજ ને ભયની લાગણી થતી. એની દૃષ્ટિ પડતાંની સાથે સૂરજ કાંઈ પ્રકાશતો બંધ નહોતો થઈ જતો કે ફુવારાનું પાણી પણ ઊછળીને ગાતું બંધ નહોતું થઈ જતું; પૂર્વ દિશાનું આકાશ હંમેશની જેમ વાદળ વિનાનું ને ભૂરું જ રહેતું. પણ એની અકળ દૃષ્ટિ જેના પર પડતી તેને જાણે સૂરજ દેખાતો બંધ થઈ જતો, ફુવારાનો અવાજ એને સંભળાતો જ નહિ, પોતાના ચિરપરિચિત આકાશને એ ઓળખી શકતો નહિ. કોઈક વાર એ ધ્રૂસકે ને ધ્રૂસકે રડી પડતો તો કોઈ વાર હતાશ થઈને માથાના વાળ પીંખી નાંખતો ને મદદ માટે પાગલ બનીને ધા નાખતો; પણ ઘણુંખરું તો લેઝેરસની દૃષ્ટિનો ભોગ બનેલો ધીમે ધીમે ગળાતો જતો ને વરસો સુધી ધીમે ધીમે મરતો જતો, લેઝેરસની દૃષ્ટિનો ભોગ બનેલા બધાંની નજર આગળ ફિક્કા પડી જઈને, કરમાઈ જઈને ને ઉદાસ થઈને પથરાળ જમીન પરના વૃક્ષોની જેમ મરવા લાગ્યા. પાગલ બનીને જેઓ ચીસ પાડી ઊઠતા. તેઓ કદીક જીવન પાછું પામી શકતા, પણ બીજાઓ તો મરણની દિશામાંથી પાછા ફરી શકતા જ નહિ.

'તો લેઝેરસ, ત્યાં તમે શું જોયું તે અમને નહિ જ કહો, એમ ને ?' પ્રશ્ન પૂછનારે ફરીથી ત્રીજી વાર આ કહ્યું. પણ હવે એનો અવાજ નિષ્પ્રાણ થઈ ગયો હતો ને એની આંખમાંથી મૃત ભૂખરી થાકની લાગણી બાઘાઈભરી ડોકાઈ રહી હતી. મહેમાનો મૂરખની જેમ એકબીજાની સામે તાકી રહ્યા. એઓ અહીં શા માટે આવ્યા હતા ને ભારે ઠાઠથી શણગારેલા મિજબાનીના ટેબલ આગળ શા માટે બેઠા હતા તે એમને સમજાતું નહોતું. એ લોકો વાત કરતા બંધ થઈ ગયા ને હવે જવાનો વખત થયો છે એવું એમને લાગ્યું. પણ એમના સ્નાયુઓમાં એવી તો સુસ્તી વ્યાપી ગઈ હતી કે ઊભા થવાનું એમને મન જ નહોતું થતું. આથી એ લોકો એમ ને એમ બેઠા જ રહ્યા. રાત્રિના અન્ધકારમાં દેખાતા છૂટાછવાયા આછા દીવાની જેમ, બધા વચ્ચે છતાં એકલવાયા બનીને, સૌ બેસી રહ્યા.

વાજાં વગાડનારાઓને વાજાં વગાડવાના પૈસા આપ્યા હતા એટલે એઓ ફરી વિષાદભર્યા કે ઉલ્લાસભર્યા સૂર છેડવા લાગ્યા. પણ આ ફરમાસુ સંગીત હતું એટલે એક જ પ્રકારના સૂરે બજતું હતું. મહેમાનો અચરજથી એ સાંભળતા હતા. એમને મનમાં થતું હતું કે આ સંગીતની શી જરૂર છે ? તંતુવાદ્યના તાર છેડવાથી કે ફૂંકી ફૂંકીને વાંસળી વગાડવાથી શું દહાડો વળવાનો હતો ?

'કેવું બસરું વગાડે છે !' કોઈક બોલી ઊઠ્યું.

બજવૈયાઓને આ અપમાનજનક લાગ્યું. એટલે એઓ ઊઠીને જતા રહ્યા. પછીથી મહેમાનો પણ એક પછી એક ઊઠીને જવા લાગ્યા કારણ કે રાત પડી ચૂકી હતી. ચુપકીદીભર્યો

અન્ધકાર સૌને ઘેરી વળ્યો ને શ્વાસ લેવાનું કંઈક સરળ બન્યું ત્યારે એકાએક લેઝેરસની છબિ સૌની નજર સામે એના પ્રખર ગૌરવથી ઝબકી ગઈ. મૃતદેહનો ભૂરો ચહેરો ને વરરાજાનો વેશ ધારણ કરીને ભારે દમામથી ઊભેલો દેખાતો હતો. એની આંખની ઠારી નાંખે એવી દૃષ્ટિના ઊંડાણમાં પેલું ભયાનક લપાઈને પડ્યું હતું. એ લોકો જાણે કોઈએ શાપ આપીને પથ્થર બનાવી નાખ્યા હોય તેમ જડવત્ ઊભા જ રહી ગયા. ચારે બાજુથી ઊમટી ઊમટીને અન્ધકાર એમને ઘેરી વળ્યો ને એ અન્ધકાર વચ્ચે ત્રણ દિવસ સુધી મરણની અપરિસીમ શકિતના વર્ચસ્ નીચે આવેલું એ ભયાનક અપાર્થિવ પ્રેત ઝળહળી ઊઠ્યું. ત્રણ દિવસ સુધી એ મરણ પામેલો રહ્યો હતો. ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી સૂરજ ઊગ્યો હતો ને આથમ્યો હતો – પણ એ એને જોવા જીવતો નહોતો. એ ત્રણ દિવસ દરમિયાન બાળકો રમતાં હતાં. ખડકો પર થઈને રૂમઝૂમ કરતાં ઝરણાં વહી જતાં હતાં, સરિયામ રસ્તા પર તપેલી ધૂળની ડમરી ચઢતી હતી –ને આ કશું જોવા એ જીવતો નહોતો ને હવે એ જીવનારાઓ વચ્ચે પાછો આવ્યો હતો – એમને એ સ્પર્શતો હતો, જોતો હતો, હા, એમના પર નજર પણ માંડતો હતો ! તેની કીકીનાં કાળાં કુંડાળાં વચ્ચે થઈને, જાણે કે કાળા કાચમાં થઈને, એ અગાધ મરણ માનવજાત પર મીટ માંડી રહ્યું હતું.

૩

લેઝેરસની કોઈએ દેખભાળ રાખી નહિ. સગાંવહાલાં કે મિત્રો – કોઈ એની સાથે રહ્યું નહિ. પવિત્ર નગરને ઘેરી વળતું મોટું રણ જ એના ઉમ્બર સુધી આવી પહોંચ્યું હતું. એના ઘરમાં સુધ્ધાં પ્રવેશી ચૂક્યું હતું ને એની શય્યામાં એની પત્નીની જેમ પોઢ્યું હતું. એણે બધા દીવા બુઝાવી નાખ્યા હતા. લેઝેરસની હવે કોઈ દેખરેખ રાખતું નહોતું. એક પછી એક કરીને બધાં જ જતાં રહ્યાં હતાં. એની બહેનો મેરી અને માર્થા સુધ્ધાં જતી રહી હતી. માર્થા તો ઘણા વખત સુધી એની સાથે રહી હતી, એને ચાલ્યા જવું નહોતું, કારણ કે પોતે ચાલી જાય તો બીજું કોઈ લેઝેરસની દેખભાળ કરે એવું નહોતું. એ બિચારી આંસુ સારતી ને દુઆ ગુજારતી. પણ એક રાતે પવન જ્યારે રણમાં સૂસવાતો હતો ને સાયપ્રસનાં વૃક્ષો વળી જઈને છાપરાં પર ઝૂકીને મર્મરિત થઈ ઊઠ્યાં હતાં ત્યારે એ ચુપકીદીથી કપડાં પહેરીને તૈયાર થઈને કોઈને ખબર ન પડે તેમ ઘર છોડીને ચાલી ગઈ. બારણું ઉઘાડબંધ થવાનો અવાજ તો લેઝેરસે કદાચ સાંભળ્યોય હશે કારણ કે માર્થાથી એ બરાબર વાસી શકાયું નહોતું. આથી એ પવનમાં ઉઘાડબંધ થતું જ રહ્યું હતું. પણ એ ઊઠીને ઊભો થયો નહિ. બહાર નીકળ્યો નહિ ને આમ કેમ થતું હશે તેનું કારણ સુધ્ધાં એણે શોધ્યું નહિ. આખી રાત એના ઘરના છાપરા પર સાયપ્રસનાં વૃક્ષો સાપની જેમ અવાજ કરતાં રહ્યાં, બારણું ઉઘાડબંધ થતું રહ્યું ને એનો લાભ લઈને ઠારી નાંખે એવું ને લોભથી પેંતરા ભરતું રણ ઓરડામાં દાખલ થતું ગયું. એ રગતપીતિયો હોય તેમ બધા એને ટાળવા લાગ્યા.

એને ગળે ઘંટ બાંધવો જોઈએ એવું પણ કેટલાકે કહ્યું. આથી ઘંટ દૂરથી સંભળાતાં જ રસ્તા પરથી દૂર ખસી જઈ શકાય. પણ આ સાંભળીને કોઈએ ભયથી પૂણી જેવા ધોળા પડી જઈને કહ્યું : 'રાતે આપણી બારી આગળ એનો ઘંટ સંભળાશે તો આપણા તો હોશકોશ જ ઊડી જશે !' આ સાંભળીને બધા જ ભયથી ધ્રૂજી ઊઠ્યા ને એની સાથે સમ્મત થયા.

લેઝેરસ તો પોતે પોતા માટે કશું કરતો નહોતો એટલે ભૂખનો માર્યો જ મરી પરવાર્યો હોત પણ એના પડોશીઓ, રખેને કશી આફત ઊતરે એવી ભીતિથી, એને માટે થોડું ખાવાનું રાખી મૂકતા. નાનાં છોકરાઓ એને એ આપી આવતાં. નાનાં છોકરાંઓને એની બીક નહોતી. બાળકો અણજાણપણે નરી નિર્દોષતાથી અભાગિયાઓની ઠેકડી ઉડાવતાં હોય છે. પણ એની કોઈ ઠેકડી ઉડાવતું નહીં. એઓ એની પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન જ આપતા નહિ. લેઝેરસ પણ છોકરાંઓ તરફ ધ્યાન આપતો નહિ. એ લોકો ખાવાનું આપી જતાં તે બદલ આભાર માનવાનું વલણ પણ એ બતાવતો નહોતો. એમના હાથ થાબડીને એમની નાની નાની ચળકતી સરળ આંખોમાં એ તાકી રહેતો નહિ. વહેતો જતો સમય અને ધીમે ધીમે પગપેસારો કરતું જતું રણ એના ઘરની જે અવદશા કરી મૂકે તે આડે એણે હાથ ધર્યો નહિ. આને પરિણામે ધીમે ધીમે એ ભાંગી પડવા લાગ્યું. એની ચારો પામ્યા વિનાની ભૂખી બકરીઓ તો ક્યારનીય પડોશીઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. એનો વરરાજાનો વેશ જરીપુરાણો થઈ ચૂક્યો હતો. એ જ વેશ એણે મિજબાનીના દિવસથી તે આજ સુધી એક સરખો પહેરી રાખ્યો હતો. નવાં ને જૂનાં વચ્ચે ફાટેલાં ને સારાં વચ્ચે એને કશો ભેદ જ દેખાતો નહોતો. એના ઝભ્ભા પરના ભડક રંગો ઊડી ગયા હતા. દુષ્ટ કૂતરાઓએ અને રણનાં તીણાં ઝાંખરાંઓએ એનાં ચીંથરેચીંથરાં કરી નાખ્યાં હતાં.

દિવસ દરમિયાન, સૂર્ય નિષ્ઠુરતાથી પ્રાણી માત્રને પોતાના પ્રખર પ્રકાશથી અધમૂઆ કરી નાંખતો ને વીંછી સુધ્ધાં પથ્થરની નીચે સંતાઈ જઈને ડંખવાની ચળ આવતાં અમળાતા ત્યારે એ બળબળતા તાપમાં બેઠો રહેતો ને ગૂંચવાયેલી જટા જેવી દાઢીવાળો એનો ચહેરો ઊંચો કરીને આકાશ ભણી મીટ માંડી રહેતો.

લોકોને એની જોડે વાત કરતાં બીક નહોતી લાગતી. એ અરસામાં કોઈએ એને પૂછ્યું હતું : 'ભાઈ લેઝેરસ ! આમ બેઠા રહીને સૂરજ સામે તાકી રહેવામાં તને મજા પડે છે ખરી ?' ને એણે જવાબ આપ્યો હતો : 'હા, મને એ ગમે છે.'

ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી કબરની અંદરની તીક્ષ્ણ ઠંડીએ એનાં હાડ ઠારી નાંખ્યાં હતાં ને કબરમાંનો ઊંડો અંધકાર એને ઘેરી વળ્યો હતો તેથી જ કદાચ એ આમ કરતો હશે એવું લોકોએ અનુમાન કરી લીધું. પણ એ ઠંડી ઉરાડી શકે કે એ અંધકારને અજવાળી શકે એવાં ગરમી કે તેજ કદાચ આ પૃથ્વી પર નહોતાં. પ્રશ્ન પૂછનારા નિસાસો નાંખીને જતા રહેતા.

ચપટો ને જાંબુડિઆ રાતા રંગનો સૂરજ આથમવા જતો ત્યારે એ ઊભો થતો ને સીધો આથમતા સૂરજની દિશામાં રણ તરફ ચાલી જતો. કેમ જાણે એને આથમતાં પહેલાં એ આંબી લેવા નહિ મથતો હોય ! કેટલાક લોકો એ ક્યાં જાય છે ને રાતે શું કરે છે તે જોવાના

કુતૂહલથી એનો પીછો કરતા. આથમતા સૂરજના વિશાળ બિમ્બની રાતી આભાને પડછે એક ઊંચી ને કદાવર માનવકૃતિની છાયાની છબિ એમના દૃષ્ટિપટ પર અંકાઈ જતી. રાત્રિની ભયાનકતા એમને પાછી વાળતી. આથી રાત દરમિયાન લેઝેરસ રણમાં શું કરતો તે એઓ જાણી શકતા નહોતા; પણ રાતી આભાની પડછેની કાળી આકૃતિની છાપ કોઈએ ઉપસાવી દીધી હોય તેમ એમના માનસપટ પર અંકિત થઈ જતી. આંખમાં અંગારાવાળું કોઈ પ્રાણી ફરીફરી પોતાના પંજા સાથે એનું મોઢું ઘસ્યા કરે તેમ એ લોકો પોતાની આંખ ચોળીચોળીને એ આકૃતિને ભૂસી નાંખવા મથતા પણ લેઝેરસની એ આકૃતિની છાપ કોઈ રીતેય ભૂલી શકાય તેવી નહોતી – મરણ પછી જ તેનું વિસ્મરણ શક્ય હતું.

દૂર દૂર રહેનારા કેટલાક એવા લોકો હતા જેમણે લેઝેરસને કદી જોયો નહોતો, કેવળ એને વિશેની લોકવાયકા જ સાંભળી હતી. ભય કરતાંય બલવત્તર ને ભયથી જ પુષ્ટ થયેલા ધૃષ્ટતાભર્યા કુતૂહલથી પ્રેરાઈને, અંદરથી તો ઘૂરકિયાં કરતાં, એમાંના કેટલાક એક દિવસ, લેઝેરસ તડકો ખાતો બેઠો હતો ત્યારે, એની પાસે આવી ચઢ્યા ને એની જોડે વાત કરવા લાગ્યા એ અરસામાં એ કંઈક સારો લાગતો હતો. એને જોતાં એટલો બધો ભય નહોતો લાગતો. પહેલાં તો મુલાકાતીઓ આંગળીના ટચાકા બોલાવતા બેઠા ને એ પવિત્ર શહેરના મૂરખ રહેવાસી પ્રત્યે અણગમો દર્શાવતા ઉદ્‌ગારો કાઢવા લાગ્યા. પણ એ ટૂંકો વાર્તાલાપ પૂરો થયા પછી એઓ ઘરે પાછા વળ્યા ત્યારે એમના ચહેરા પર અંકાઈ ગયેલો ભાવ જોઈને એ પવિત્ર શહેરના રહેવાસીઓ શું બન્યું હશે તે કળી ગયા ને કહેવા લાગ્યા : 'લેઝેરસની દૃષ્ટિનો ભોગ બનેલા થોડા વધુ પાગલ લોકો આ ચાલ્યા !' આમ કહીને એમને મૂક દયાભરી દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યા.

બીજા મુલાકાતીઓ પણ આવ્યા. એમાં કેટલાક શસ્ત્ર ખણખણાવનારા શૂરવીર જોદ્ધાઓ પણ હતા. એમને તો ભય શું તેની ખબર જ નહોતી. હસીરમીને લહેર ઉડાવનારા નફિકરા જુવાનિયાઓ પણ આવ્યા, સિક્કા ખણખણાવનારા વેપારીઓય આવ્યા ને મંદિરના પૂજારીઓએય એમની પાવડી લેઝેરસને બારણે ઉતારી પણ એ પૈકીનું કોઈ જેવા ભાવ સાથે ગયું હતું તેવા ભાવ સાથે પાછું વળ્યું નહિ. પાછા વળતી વેળાએ બધાની સુરત જ જાણે બદલાઈ જતી. એમના આત્મા પર કશાકનો ભયાનક ઓળો છવાઈ જતો ને સદાની જાણેલી ઓળખેલી દુનિયા એમને કંઈક જુદી જ ભાસવા લાગતી.

લેઝેરસની દૃષ્ટિનો ભોગ બન્યા પછી પોતાનામાં થયેલા ફેરફાર વિશે કોઈક કશુંક બોલી શકે તો કંઈક આવા શબ્દોમાં એ અનુભવને કદાચ વર્ણવે :

આંખ વડે જોવાતા ને હાથના સ્પર્શથી ઓળખાતા બધા પદાર્થો પોલા, હળવા ને પારદર્શી બની જતા – કેમ જાણે અંધકારમાં પ્રકાશના પડછાયા નહીં નાચતા હોય ! આ અંધકાર આખા વિશ્વને ઘેરી વળતો. સૂરજ કે ચાંદો આ અંધકારને હઠાવી શકતો નહિ. તારાનું તો ગજું જ શું ! એ અંધકાર પૃથ્વીને માતાની જેમ વળગી પડતો ને એના પર અન્તહીન કાળો પછેડો ઓઢાડી દેતો.

પદાર્થમાત્રને આ અંધકાર ભેદી નાખતો, પથ્થર અને લોખંડને સુધ્ધાં ! પદાર્થના અણુઓ આથી છૂટા છૂટા પડી જતા ને એકલવાયા બની જતા. અણુની ભીતરમાં પણ એ અંધકાર ઘૂસી જતો ને અણુના અણુઓ પણ એકલવાયા બની જતા.

વિશ્વને વ્યાપીને રહેલો વિશાળ શૂન્યાવકાશ દૃશ્ય પદાર્થોથી ભરેલો નો'તો લાગતો; એમાં સૂરજ કે ચાંદો પણ દેખાતો નો'તો. મોટા મોટા મહેલો કે ઘરો કશું જ દેખાતું નહોતું. જ્યાં જુઓ ત્યાં બધું ઠાલું જ ઠાલું લાગતું. ને આ શૂન્યમાં ફરતી દેખાતી એક માનવાકૃતિ, ઠાલી, હળવી, પડછાયા જેવી.

સમયનું કશું ભાન જ રહેતું નહિ. વિશ્વના આદિ અને અન્ત એકાકાર થઈ જતા, ઇમારત હજી તો બંધાતી હોય, એને ચણનારા ને બાંધનારાના હથોડાનો અવાજ હજી તો સંભળાતો જ હોય ત્યાં એનું ખંડિયેર સુધ્ધાં દેખાવા લાગતું, ને પછી એ ખંડિયેરમાં શૂન્ય સૂસવાઈ ઊઠતું.

માણસ જન્મે ન જન્મે ત્યાં જ એના માથા આગળ અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા વેળા જ ઘીનો દીવો પ્રકટાવેલો દેખાતો, ને પછી એ દીવો પણ બુઝાઈ જતો; ને પછી તરત જ એ માનવીને એ દીવાને સ્થાને ઘૂઘવાટ સંભળાતો.

આ અન્ધકાર અને આ ભંગારમાં છવાયેલા શૂન્યથી ઘેરાયેલો માનવ અનન્તના ભયથી હતાશ બનીને થરથર ધ્રૂજી ઊઠતો.

લેઝેરસની દૃષ્ટિનો ભોગ થયા પછી કોઈને કશું બોલવાના હોશકોશ રહ્યા હોય તો તે કદાચ આવું કહે. પણ જેઓ નહોતા બોલતા ને સૂનમૂન બનીને જ મરણશરણ થતા તેમને જો વાચા ફૂટે તો કદાચ આથી વધુ કહી શકે.

૪

એ જ સમયમાં રોમમાં ઓરિલિયસ નામનો પ્રખ્યાત શિલ્પી રહેતો હતો. માટી, આરસપહાણ અને કાંસામાંથી દેવોનાં અને મનુષ્યોનાં એવાં તો સુન્દર શિલ્પો એ કંડારતો કે લોકો એને અમર સૌન્દર્ય કહીને બિરદાવતા. પણ એને પોતાને પોતાનાં શિલ્પોથી સંતોષ થતો નહોતો. એવું કશુંક અપ્રતિમ સૌન્દર્ય એની કલ્પનામાં હતું જે હજી સુધી એ આરસપહાણ કે કાંસામાં અવતારી શક્યો નહોતો. 'હજી મેં ચન્દ્રની ચાંદની ઝીલી નથી, મારાં સુન્દર કાંસાનાં શિલ્પો નિર્જીવ લાગે છે.' આમ એ કહેતો. અને જ્યારે એ પોતાનાં શ્વેત વસ્ત્રોને ચાંદનીમાં ચમકાવતો નિર્જન માર્ગ પર થઈને સાયપ્રસનાં વૃક્ષોના કાળા પડછાયાઓ વચ્ચે ભટકતો ત્યારે એને ભેટી જતા લોકો સદ્ભાવપૂર્વક હસીને કહેતા, 'ઓરિલિયસ, ચાંદની એકઠી કરવા નીકળ્યો ? તો સાથે છાબડી કેમ નથી લીધી ?' ત્યારે એ પણ હસી પડતો ને પોતાની આંખો બતાવીને કહેતો : 'આ રહી મારી છાબડી, એમાં હું ચન્દ્રની ચાંદની ને સૂરજનું તેજ ઝીલું છું.'

એ વાત પણ સાચી હતી. એની આંખોમાં સૂર્ય અને ચન્દ્ર ચમક્યા કરતા. પણ એને એ આરસપહાણમાં અવતારી શકતો નહિ. એ જ એના જીવનની સૌથી મોટી કરુણતા

હતી. એ પ્રતિષ્ઠિત અભિજાત વંશનો નાગરિક હતો; એની પત્ની એક આદર્શ નારી હતી, એને વહાલસોયાં સંતાનો હતાં. આ સિવાય એને કશાની ખોટ નહોતી.

લેઝેરસ વિશેની અમંગળ અફવા એને કાને આવી ત્યારે એની પત્ની અને એના મિત્રોની સલાહ લઈને એણે લેઝેરસની મુલાકાત લેવાને જુડેઆની જાત્રાએ જવાનું નક્કી કર્યું. મરણ પામ્યા પછી ચમત્કારથી સજીવ થયેલા માનવીનું દર્શન કરવાની એને ઇચ્છા હતી. એ દિવસોમાં એને એકલવાયાપણું બહુ સાલતું હતું. આ પ્રવાસ દરમિયાન એ પોતાની બુઠ્ઠી થઈ ગયેલી શકિતની ધાર કાઢી લેવા ઇચ્છતો હતો. લેઝેરસને વિશે એણે લોકોને મોઢે જે સાંભળ્યું તેથી એ ભયભીત થયો નહિ. એણે મરણ વિશે ઊંડું ચિન્તન કર્યું હતું. મરણ એને રુચતું નહોતું. એનો જીવન સાથે મેળ બેસાડવાનો કેટલાક લોકો પ્રયત્ન કરતા હતા તે પણ એને ઠીક નહોતું લાગતું. એક પલ્લામાં સુન્દર જીવન ને બીજા પલ્લામાં ગેબી મૃત્યુ હોય તો તો જીવન જ પસંદ કરવું ગમે ને ! લેઝેરસને આ વિશે પ્રતીતિ કરાવવાનો એણે મનસૂબો ઘડી રાખ્યો હતો ને એ રીતે મરણમાંથી જેમ શરીર મુક્ત થયું હતું તેમ એના આત્માને પણ મરણમાંથી પાછો વાળી લાવવાનું એ બીડું ઝડપવા ઇચ્છતો હતો. એને આ અશક્ય નહોતું લાગતું કારણ કે લેઝેરસ વિશેની લોકવાયકા ગમે તેવી ભયભરી કે વિચિત્ર હોય તેમ છતાં એ લેઝેરસ વિશે પૂરેપૂરું સત્ય કહેતી નહોતી, માત્ર એનામાં કશુંક ખતરનાક રહ્યું છે એની સામેની એમાં અસ્પષ્ટ ચેતવણી જ હતી.

લેઝેરસ પથ્થર પરથી ઊભો થઈને આથમતા સૂરજની દિશામાં ડગલું ભરવા જતો હતો ત્યાં જ ઓરેલિયસ એના સશસ્ત્ર ગુલામ સાથે એની પાસે આવી પહોંચ્યો ને એને રણકતા અવાજે સંબોધીને બોલ્યો; 'લેઝેરસ !'

લેઝેરસે એની સામે એક સુન્દર ને ગર્વીલો ચહેરો જોયો. એના પર કીર્તિનો ઝળહળાટ હતો, એના શ્વેત વસ્ત્ર ને એણે પહેરેલા મૂલ્યવાન હીરા આથમતા રતૂમડી આભામાં ચમકતા હતા. આથમતા સૂર્યનાં રાતાં કિરણો એના ચહેરા પર પડવાથી એનું મોઢું આછી ચમકવાળા કાંસાનું હોય એવી ભ્રાન્તિ થતી હતી. એ આજ્ઞાધીન બનીને પથ્થર પર પાછો બેસી ગયો ને થાકથી આંખો નીચે ઢાળી દીધી.

'તું સુન્દર નથી એમ જે મેં સાંભળ્યું હતું તે તો સાચું લાગે છે.' ઓરેલિયસે સ્વસ્થતાથી સોનાનો અછોડો હાથમાં રમાડતાં રમાડતાં કહ્યું. 'તને જોઈને કોઈ છળી મરે એય સાચું, ને જે દિવસે તું બેદરકારીથી મરણના પંજામાં ફસાયો તે દિવસે મરણ કાંઈ હાથ જોડીને બેસી નહોતું રહ્યું. પણ તું તો પીપની જેમ ફૂલી ગયો છે, ને 'જાડાઓ કદી દુષ્ટ હોતા નથી' એવું આપણા સીઝરે જ ક્યાં નથી કહ્યું ? લોકો તારાથી આટલા બધા બીએ છે શા માટે તે જ મને તો સમજાતું નથી. તું મને તારી સાથે રાતવાસો કરવા દઈશ ? મોડું તો થઈ જ ચૂક્યું છે ને મારે રહેવાને બીજું કોઈ સ્થાન નથી.'

કોઈ એ આ પહેલાં લેઝેરસને એની સાથે રાતવાસો કરવાનું પૂછ્યું નહોતું.

'મારી પાસે પથારી નથી' એણે કહ્યું,

'હું તો યોદ્ધો છું એટલે બેઠા બેઠા ઊંઘવાને પણ ટેવાયેલો છું. આપણે દીવો કરીશું.' ઓરેલિયસે કહ્યું.

'મારી પાસે દીવો નથી.'

'તો આપણે અંધારામાં જ બે મિત્રોની જેમ ગપાટા હાંકશું. તારી પાસે થોડો દારૂ તો હશે નહિ ?'

'મારી પાસે દારૂ નથી.'

ઓરેલિયસ હસ્યો.

'તું આટલો ગમગીન કેમ રહે છે ને તને મળેલી બીજી જિંદગી તને કેમ ગમતી નથી તેનું કારણ હવે મને સમજાયું. દારૂ નથી ? વારુ, એના વગર પણ ચલાવી લઈશું. કેટલાક શબ્દો એવા હોય છે જેનો સારામાં સારા દારૂના જેવો નશો ચઢે છે.'

ઈશારો કરીને એણે પોતાના અંગરક્ષક ગુલામને વિદાય કર્યો. પછી બંને એકલા પડ્યા. ને ફરી ઓરેલિયસ બોલવા લાગ્યો, પણ આથમતો સૂરજ એના શબ્દોને ભેદીને અંદર ઊતરી ગયો હોય એવું એને લાગ્યું. શબ્દો કરમાઈ ગયા, ફિક્કા પડી ગયા, ઠાલા બની ગયા. નબળા પગ પર લથડતા આખડતા ચાલવા લાગ્યા, એને જાણે યાતના ને નિરાશાનો છાક નહિ ચઢ્યો હોય ! ને બે જણ વચ્ચે અંધકારના ઊંડા ગહ્વર દેખાવા લાગ્યા – વિશાળ શૂન્ય ને વિરાટ અંધકારના ઈંગિત જેવા.

'હું તારો મહેમાન છું, તું મારાથી આમ અતડો રહે એ તે કેમ ચાલે ?' ઓરેલિયસે કહ્યું.

'ત્રણ દિવસ સુધી મરણનો મહેમાન થઈ આવ્યો હોય તેણેય અતિથિસત્કાર તો કરવો જ જોઈએ ! લોકો છે કે ત્રણ દિવસ તું કબરમાં પોઢ્યો હતો. ત્યાં ગજબની ઠંડી હશે, ખરું ને ? ને તું ત્યાંથી દારૂ ને દીવા વગર ચલાવી લેવાની કટેવ શીખી લાવ્યો લાગે છે. મને તો પ્રકાશ ગમે છે. અહીં તો બહુ વહેલું અંધારું થઈ જાય છે. તારી ભ્રમર ને તારા કપાળની રેખા મજાની છે : ધરતીકંપની રાખથી ઢંકાયેલું કોઈ જૂના કિલ્લાનું ખંડિયેર જાણે ! પણ આવાં ઓર તરેહનાં ને ગંદાં કપડાં તેં કેમ પહેર્યાં છે? મેં તારા દેશના વરરાજાઓને જોયા છે. એ લોકો આવા હાસ્યાસ્પદ વાઘા સજે છે .... તું વરરાજા છે ?'

સૂરજ તો અદૃશ્ય થઈ ચૂક્યો હતો. દૂર પશ્ચિમમાંથી એક વિશાળ કાળો પડછાયો ચાલ્યો આવતો હતો. જાણે અસંખ્ય નાના નાના ખુલ્લા પગો રેતીમાં થઈને ચાલ્યા આવતા હતા. હાડ ઠારી નાંખે એવી ઠંડી હવા ઓચિંતાનો પીઠ પાછળથી હુમલો કરતી હતી.

'અંધારામાં તું છે તેથીય વધુ પડછંદ લાગે છે, કેમ જાણે આ થોડી ક્ષણોમાં તારું શરીર એકદમ વધી ગયું ન હોય ! તું અંધકાર પર જીવે છે કે શું ?... ને મારે તો દીવા વગર ન ચાલે....નાનું ટમટમિયું હોય ને તોય ઘણું. હું તો સાવ ઠરી ચાલ્યો. અહીંની રાત તો ગજબ ઠંડી લાગે છે.... આટલું બધું અંધારું છે એટલે મને કશું વરતાતું નથી, નહિ તો કદાચ તું મને તાકીને જોઈ રહ્યો છે એમ હું કહેત, હા, કદાચ તું મારી સામે મીટ માંડી રહ્યો છે...તું

મારી સામે જ તાકી રહ્યો છે...મને બરાબર વરતાય છે – હવે તું હસી રહ્યો છે.'

રાત પડી ચૂકી હતી ને ભારે અંધકારથી હવાનાં એકે એક છિદ્ર પુરાઈ ગયાં હતાં.

'આવતી કાલે સૂરજ ઊગશે ત્યારે કેવું ખુશનુમા લાગશે !... હું એક મોટો શિલ્પી છું, તને ખબર છે ? મારા મિત્રો મને મહાન શિલ્પી કહે છે. હું કશુંક સમજું છું, હા, હું સર્જક છું એમ એ લોકો કહે છે. પણ કશુંક સર્જવું હોય તો દિવસના પ્રકાશની જરૂર પડે. હું નિર્જીવ આરસપહાણમાં પ્રાણ પૂરું છું. હું રણકતા કાંસાને ઝળહળતા અગ્નિમાં ઓગાળું છું. તેં તારા હાથે મને કેમ સ્પર્શ કર્યો ?'

'ચાલ' લેઝેરસે કહ્યું .'તું મારો મહેમાન છે.' ને બંને ઘરમાં ગયા. ને લાંબી રાત્રિના પડછાયા પૃથ્વી પર ઢાળ્યા....

ગુલામ આખરે પોતાના શેઠની રાહ જોઈને થાક્યો ને સૂરજ ઠીક ઠીક ઊંચે આવ્યો ત્યારે એની તપાસ કરવા નીકળ્યો. સૂરજનાં બળબળતાં કિરણો નીચે એણે પોતાના માલિકને લેઝેરસને જોડાજોડ બેઠેલા જોયા. એ બંને સીધું ઉપર જોતા હતા, એ બંને કશું બોલતા નહોતા.

ગુલામે પાસે જઈને ઘાંટો પાડીને કહ્યું : 'માલિક, આ તમને શું થઈ ગયું છે ?'

એ જ દિવસે ઓરેલિયસ રોમ જવા રવાના થયો. આખે રસ્તે એ વિચારમગ્ન રહ્યો. એ એક અક્ષર સરખો બોલ્યો નહિ. ભારે ધ્યાનપૂર્વક નજરે પડ્યું તે એ તપાસતો રહ્યો, લોકો, વહાણ, દરિયો – બધું જ. એ જાણે કશુંક યાદ કરવા મથી રહ્યો હતો. દરિયામાં એમને એક એક મોટું તોફાન નડ્યું. એ તોફાન દરમિયાન ઓરેલિયસ એક સરખો તૂતક પર ઊભો રહીને ઉછળતાં ને પડતાં મોજાંને જોઈ રહ્યો. ઘરે પહોંચ્યો ત્યારે એના ચહેરા પરના હાવભાવ ને એનું વર્તન જોઈને એના કુટુંબીઓ તો ડઘાઈ જ ગયા. પણ એણે એ બધાને ઠંડા પાડતાં કહ્યું : 'મને આખરે એ લાધ્યું છે.'

પ્રવાસ દરમિયાન પહેરી રાખેલાં મેલાંઘેલાં કપડાં સુધ્ધાં એણે ઉતાર્યાં નહિ ને એ કામ કરવા મંડ્યો. એના હથોડાનાં ઘાથી આરસપહાણ રણકી ઊઠ્યો. કોઈનેય એ પાસે ફરકવા દેતો નહિ, આ રીતે એણે ભારે અધીરાઈથી લાંબા ગાળા સુધી એકસરખું કામ કર્યું. આખરે એક સવારે એણે જાહેર કર્યું કે શિલ્પ પૂરું થયું છે. પછી એણે પોતાના મિત્રોને તથા આકરામાં આકરા વિવેચકોને તેડાવ્યા. પોતે ભપકાબંધ વાઘા સજીને બેઠો, એમાં સોનેરી ને જાંબુડી રંગો ઝળહળતા હતા.

'આ રહ્યું મારું શિલ્પ.' એણે વિચારમગ્ન અવસ્થામાં જ કહ્યું. એના મિત્રોએ શિલ્પ પર એક નજર નાખી ને તરત જ એમના મુખ ઘેરી ઉદાસીની છાયા ઘેરાઈ ગઈ. એ કશુંક રાક્ષસી હતું, આંખને પરિચિત આકારોનો એમાં આભાસ સરખો નહોતો; પણ એમાં કોઈ નવા જ આકારના પ્રાકટ્યનું ઈંગિત હતું. વળ ખાતી ડાળ પર - અથવા તો એને મળતા આવતા કદરૂપા આકાર પર કશુંક અષ્ટાવક્ર, જોયું ન જાય તેવું, ઘાટઘૂટ વગરનું અવળુંસવળું ઢગલો થઈને પડ્યું હતું. એ જાણે એકબીજાથી નાસી છૂટવા મથતા કોઈ અંગના ઉદ્દણ્ડ અવયવો હતા. એ પૈકીના એક અંગની નીચે આકસ્મિક જ ભારે

કુશળતાથી કંડારેલું એક મુલાયમ પતંગિયું હતું. એની પાંખો પારદર્શી હતી ને ઊડવાની ઈચ્છાથી એની પાંખો પણ જાણે ફફડતી દેખાતી હતી.

'આ વિસ્મયકારક પતંગિયાનું અહીં શું કામ હતું ?' કોઈકે હિંમત એકઠી કરીને, છતાં સંકોચથી પૂછ્યું.

'એ તો હું કશું જાણતો નથી.' શિલ્પીએ કહ્યું. પણ સત્ય કહી દીધા વિના છૂટકો નહોતો, ઓરેલિયસને માટે ખૂબ ભાવ રાખનાર એક મિત્રે આખરે કહી દીધું : 'આ તો ભારે કદરૂપું લાગે છે, મિત્ર ! એનો નાશ કરી નાખવો જોઈએ. મને હથોડો આપ, જોઉં.' હથોડાના બે ઘાથી એણે એ રાક્ષસી આકાર તોડી નાંખ્યો; માત્ર પેલું વિસ્મયકારક પતંગિયું એમ ને એમ રહેવા દીધું.

ત્યાર પછી ઓરેલિયસે કશું શિલ્પ સરજ્યું નહિ. નરી ઉદાસીનતાથી એ આરસપહાણને કે કાંસાને જોતો. એનાં પોતાનાં સર્જન પરત્વે પણ એ સાવ બેપરવા બની ગયો હતો. ને એમાં તો શાશ્વત સૌન્દર્ય મૂર્ત થયું હતું ! એનામાં ફરી પ્રેરણાનો સંચાર કરવા, એના મૃત આત્માને ઢંઢોળીને જગાડવાને એના મિત્રો એને બીજા શિલ્પીઓની સુંદર કલાકૃતિઓ જોવા લઈ જતા. પણ એ તો એવો ને એવો ઉદાસીન જ રહેતો. એના હોઠ પર ફરી કદી ઉષ્માભર્યું સ્મિત ફરક્યું નહિ. બધા એની આગળ સૌન્દર્યની લાંબી લાંબી વાતો કરતા તે ધીરજથી સાંભળી લઈને આખરે એ ટૂંકો ને ટચ જવાબ આપતો :

'પણ આ તો બધું – જૂઠાણું છે.'

દિવસ દરમિયાન, સૂર્ય પ્રકાશતો હોય ત્યારે એ એના સુંદર રીતે સજાવેલા સમૃદ્ધ ઉદ્યાનમાં જતો ને જ્યાં સહેજેય પડછાયો નહિ પડતો હોય એવી જગ્યા શોધી કાઢીને ખુલ્લે માથે ને ઝંખવાઈ ગયેલી આંખે બળબળતા સૂરજ ભણી મીટ માંડીને બેસી રહેતો. એની આજુબાજુ રાતાં ને ધોળાં પતંગિયાં ઊડ્યા કરતાં; પાસેના આરસપહાણના ફૂવાના થાળામાં નશો ચઢાવીને મોઢું મરડીને બેઠેલા સેટિરના મુખમાંથી વહી જતાં પાણીનો અવાજ આવતો. પણ એ તો ભૂમિના એવા જ બીજા નિશ્ચેષ્ટ બનીને સૂરજ સામે તાકી રહેનારા માનવીના પડછાયાની જેમ.

૫

આખરે સીઝર ઓગસ્ટસે લેઝેરસને રોમમાં હાજર થવાનું ફરમાન છોડ્યું.

લોકોએ એને ભપકાબંધ વાઘા પહેરાવ્યા – કેમ જાણે એની જિંદગીના અન્ત સુધી કોઈ અજ્ઞાત નવવધૂના વરરાજાનો પાઠ એને ભજવવાનો ન હોય ! કોઈ જૂની જર્જરિત શબપેટીને ચકચકિત ઢોળ ચઢાવીને એના પર રંગબેરંગી ફીત વીંટી હોય તેના જેવો એ લાગતો હતો. ભારે ગંભીરતાથી આવા ભભકાબંધ વેશમાં શણગારીને જાણે એની વરયાત્રા જ કાઢી હોય તેમ ભૂંગળ વગાડતા ને આનન્દની કિકિયારી કરતા લોકો એને રાજમાર્ગ પરથી લઈ ગયા. પણ એ જે રસ્તે થઈને પસાર થયો ત્યાં ચકલું સુધ્ધાં ફરકતું ન હતું.

એની જનમભોમકા એના નામ પર ફિટકાર વરસાવતી હતી. મરણ પછી ચમત્કારથી ફરી જીવતા થયેલા લેઝેરસનું મોઢું જોવું કોઈને ગમતું નહોતું. એ રસ્તા પર થઈને પસાર થવાનો છે એવી ખબર મળતાં વેંત લોકો ત્યાંથી નાસી જતા. આનંદથી વગાડેલાં ભૂંગળ સૂની શેરીમાં ગાજી ઊઠ્યાં. ને એનો પડઘો માત્ર વેરાન રણે જ પડ્યો.

પછી લેઝેરસને સમુદ્રમાર્ગે એક સૌથી વિષાદભર્યા ને ભવ્ય વહાણમાં બેસાડીને લઈ ગયા. વહાણમાં ઘણા લોકો હતા. પણ આખા વહાણમાં સ્મશાન જેવી શાન્તિ હતી. વહાણથી કપાતું પાણી જાણે હીબકાં ભરતું હતું. લેઝેરસ ખુલ્લે માથે સૂરજ ભણી તાકતો એકલો બેસી રહ્યો હતો ને વહાણ સાથે અથડાતાં પાણીનાં મોજાંનો અવાજ સાંભળ્યા કરતો હતો. એનાથી થોડે છેટે ખલાસીઓ અને રાજદૂતો ગમગીન પડછાયાઓની જેમ ટોળે વળ્યા હતા. જો એ દરમિયાન ઝંઝાવાત ફૂંકાયો હોત કે દરિયો તોફાને ચઢ્યો હોત ને વહાણના રાતા શઢને ચીરી નાંખ્યો હોત તો વહાણ તારાજ થઈ ગયું હોત. કારણ કે વહાણ પરના માણસોમાંથી કોઈનામાં પોતાનું જીવન બચાવવા જેટલીય શકિત નહોતી. મહાપ્રયત્ને કેટલાક વહાણની એક બાજુએ જઈને ભૂરા આકાશના પારદર્શી શૂન્યને આતુરતાથી તાકી રહ્યા. ઊછળતાં મોજાંઓ વચ્ચેથી સાગરપરીનો ગુલાબી ખભો ઊંચો થતો દેખાતો હોય કે આનંદથી ઉન્મત્ત ને મદમત્ત અશ્વમાનવ કૂદીને એની ખરીથી પાણી ઊંચે ઉરાડતો હોય એવી એઓ કલ્પના કરવા લાગ્યા. પણ સમુદ્ર સાવ વેરાન અને મૂગો હતો ને પાણીનાં ઊંડાણ પણ એવાં જ વેરાન ને મૂંગાં હતાં.

થાકેલા અને કંટાળેલા લેઝેરસે રોમની ધરતી પર પગ મૂક્યો – કેમ જાણે રોમની બધી સમૃદ્ધિ, એની વિશાળ ઈમારતોનો દબદબો ને રોનક, એના સંસ્કારી જીવનનાં સંગીત અને સૌન્દર્ય રણમાં ફુંકાતા પવનના પડઘા જેવા જ ન હોય કે પછી આંધીમાં ઘૂમરી ખાતી ગરમ રેતીએ ઊભી કરેલી નરી ધૂસરતા જ ન હોય ! એની બાજુમાં થઈને રથ વેગથી દોડી જતા; બલિષ્ઠ, સુંદર ને ગર્વીલા રોમને ઘડનારા ને એના નગરજીવનમાં ભાગ લેનાર રોમન નાગરિકો ચાલ્યા જતા, આજુબાજુમાંથી ગીતો રણકી ઊઠતાં, મોતીની જેમ સુંદરીઓનું હાસ્ય હવામાં વિખેરાઈ જતું; છોકરાઓ ફિલસફી ડહોળતા ને ડાહ્યા માણસો ઠાવકાઈથી એ સાંભળી રહેતા, ઘોડાની ખરીના અવાજથી શેરી ગાજી ઊઠતી. ચારે બાજુના આનંદધ્વનિથી ઘેરાઈને શહેરના મધ્ય ભાગમાં થઈને એક સ્થૂળ ભારે માણસ નિસ્તબ્ધતાના ઠંડા ખણ્ડના જેવો ચાલ્યો જતો હતો. એને પગલે પગલે વેદના, રોષ અને અસ્પષ્ટ પણ કોરી ખાનારી ગમગીનીને એ વાવતો જતો હતો. 'રોમમાં ગમગીન બનીને રહેવાની કોની હિંમત ?' રોમન નાગરિકો ધૂંધવાઈને રોષથી આવો પ્રશ્ન પૂછતા; ને બે દિવસમાં તો આખા રોમમાં લેઝેરસના આગમનની વાત ચૌટે ચૌટે ને શેરીએ શેરીએ ફેલાઈ ગઈ. કબરમાંથી ચમત્કારથી ઊઠીને ઊભા થયેલા એ માનવીને સૌ ભયપૂર્વક ટાળીને ચાલવા મંડ્યા.

લેઝેરસની સામે પોતાની તાકાત અજમાવી જોવાનું ઈચ્છનારા જવાંમર્દ પણ ઘણા હતા. કશા ભાન વગર એઓ લેઝેરસને પડકારતા ને લેઝેરસ આજ્ઞાંકિત બનીને એમની

આગળ આવીને ઊભો રહેતો. સીઝર રાજના કામકાજમાં એટલો તો ગુંચવાયેલો હતો કે લેઝેરસની સાથે મુલાકાત તરત ગોઠવી શકાઈ જ નહિ. આમ સાત દિવસ સુધી લેઝેરસ રોમમાં લોકોની ભીડ વચ્ચે ભટકતો રહ્યો.

એક આનંદી દારૂડિયો લેઝેરસને ભેટી ગયો. એણે રાતા હોઠ પર સ્મિત નચાવતાં લેઝેરસને કહ્યું: 'એક જામ ગટગટાવી જા, ભાઈ મારા !' પછી ઉમેર્યું : 'અમારો સીઝર તને દારૂ ઢીંચતો જુએ તો કેવા હસી પડે !' નગ્ન ને મોહાન્ધ કરી નાખે એવી નાઝનીનો લેઝેરસને એમનાં હાસ્યની છોળથી છલકાવી દેતી ને એના ભૂરા હાથની હથેળીઓ ગુલાબની પાંદડીઓથી ભરી દેતી. પણ દારૂડિયાએ લેઝેરસની આંખમાં જોયું કે તરત એનો આનંદ સદાને માટે ઊડી ગયો. પછીથી એ સદા નશામાં ચકચૂર રહેતો. એ દારૂનું તો ટીપું સરખું નહોતો પીતો, ને છતાં નશામાં ચકચૂર રહેતો. એને ભયભર્યાં દુઃસ્વપ્નો સદા સતાવતાં, એ જ જાણે એનું ખાદ્ય બની રહ્યાં. આવી નારકી ભૂતાવળથી એ રાતદિવસ ઘેરાઈને જીવવા લાગ્યો. મૃત્યુની એંધાણી આપનાર આ ભયંકર પ્રેત જેટલું કદાચ મૃત્યુ પોતેય બિહામણું નહોતું.

પરસ્પરના પ્રેમમાં મુગ્ધ એવાં યુવકયુવતીનો લેઝેરસને ભેટો થયો. પ્રેમની જ કાન્તિથી એ બંને અત્યંત સુંદર લાગતાં હતાં. અભિમાનથી ને દૃઢતાથી પોતાની પ્રેયસીનો હાથ પકડીને ઊભેલા યુવકે લેઝેરસ પ્રત્યે દયા બતાવતાં કહ્યું : 'અમારી તરફ જો, ને અમારી સાથે આનંદમાં ભાગ લે. પ્રેમથી બલવત્તર બીજું કશું હોઈ શકે ખરું ?'

ને લેઝેરસે એ બંને તરફ જોયું. પછી બંને એકબીજાને જિંદગીભર ચાહતાં રહ્યાં, પણ એમનો પ્રેમ વિષાદભર્યો ને ગમગીન બની ગયો — કબરમાંનાં સડતાં શબમાંથી પોષણ મેળવીને ઊંચા વધતાં સાયપ્રસ વૃક્ષો કોઈ શાન્ત સંધ્યાએ પોતાની ઊંચી ડાળીથી આકાશને આંબવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરે તેના જેવું કશુંક એમના પ્રેમમાં પ્રવેશી ગયું હતું. અગાધ જીવનતૃષ્ણાના ઊછળતા લોઢથી ફેંકાઈને એકબીજાના બાહુમાં ઝીલાતાં એઓ આંસુ ભેગાં ચુંબન ઘોળતાં રહ્યાં ને દુઃખ સાથે સુખને ભેળવતાં રહ્યાં; આખરે કશાક અવાક્ શૂન્યને વધુ ને વધુ ઉત્કટપણે વશ વર્તીને ભાન થતું ગયું. સદા સંલગ્ન છતાં સદા વિખૂટાં એવાં એ બે પ્રેમીઓ અસીમ અન્ધકારમાં ઝબકારા કર્યા કરતા તણખાના જેવાં બની રહ્યાં.

લેઝેરસ એક અભિમાની સન્ત પુરુષને મળ્યો. એ સન્તે લેઝેરસને કહ્યું : 'લેઝેરસ, તું જે ભયંકરતાની વાત કરવા ચાહે છે તે બધી જ હું જાણી ચૂક્યો છું. હવે તું મને શેનાથી બિવડાવશે ?'

પણ થોડી જ પળ પસાર ન થઈ ત્યાં એ સન્ત પુરુષને સમજાઈ ગયું કે ભયંકર વસ્તુનું જ્ઞાન ને સાક્ષાત્ ભયંકર એ બે એક વસ્તુ નથી; મરણનું દર્શન તે મરણ નથી. ને એને લાગ્યું કે અનન્તની દૃષ્ટિએ મૂર્ખામી અને ડહાપણ બંને સરખાં છે, કારણ કે અનન્ત એ એમાંથી એક્કેયને જાણતું હોતું નથી. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેની, સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેની, ઉપર અને નીચે વચ્ચેની ભેદરેખા ભુંસાઈ ગઈ ને એના કશા આકાર વગરના વિચારો શૂન્યમાં અદ્ધર લટકતા રહી ગયા. પછી એનું મુંડાવેલું મસ્તક બે હાથ વચ્ચે ઝાલીને

એ પાગલની જેમ ચિત્કાર કરી ઊઠ્યો : 'હું કશું વિચારી જ શકતો નથી, હું કશું વિચારી જ શકતો નથી, હું કશું વિચારી જ શકતો નથી !'

કબરમાંથી ચમત્કારથી ઊભા થયેલા આ આદમીની ઠંડી નજર પડતાંની સાથે જીવનને, એના અર્થને ને એના આનન્દને સંરક્ષણ આપનાર બધું નાશ પામતું. આથી લોકો કહેવા લાગ્યા કે સીઝરની સામે એ નજર માંડીને જોશે તો ભારે ખતરનાક નીવડશે; આથી એને મારી નાખીને ગુપચુપ દાટી દેવો તે જ ઠીક; ને પછી એ અલોપ થઈ ગયો છે એમ જાહેર કરવું. તલવારની ધાર કાઢવામાં આવી ને નગરના કલ્યાણની ચિંતા કરનારા જુવાનો લેઝેરસની હત્યા કરવાને માટે આપમેળે હાજર થયા. ત્યાં સીઝરે એકાએક લેઝેરસને દરબારમાં હાજર કરવાનું ફરમાન છોડ્યું ને આ બધી બાજી ઊંધી વળી ગઈ.

લેઝેરસને દૂર રાખવાનું તો હવે શક્ય હતું જ નહિ, આથી એનો ચહેરો જે કારમી છાપ પાડતો હતો તેને કંઈક હળવી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ લોકોને લાગ્યું. આ હેતુથી હોશિયાર કલાકારો, હજામો ને વેશભૂષા સજાવનારાઓને બોલાવવામાં આવ્યા. એ બધાએ રાતદિવસ લેઝેરસના ચહેરાને મઠારવાનું કામ કર્યું. એની દાઢી ટૂંકી કરી નાખી ને એના વાંકડિયા ગુચ્છા વાળ્યા. એના હાથ પરની ને ચહેરા પરની અપાર્થિવ ને જુગુપ્સાજનક ભૂરાશને રંગીને દૂર કરી. એના હાથ રંગીને ધોળા કર્યા, એના ગાલે લાલી લગાડી. એના જરાજીર્ણ ચહેરા પર યાતના સહન કરવાને કારણે પડેલી કરચલીઓ સમારી લીધી ને એને પણ રોચક રંગે રંગી કાઢી, એના ચહેરા પર સદા સૌજન્યભર્યું ખુશમિજાજી હાસ્ય ફરક્યા કરતું હોય એવી મુદ્રા ઉપસાવી આપી.

એક પ્રકારની બેપરવાહીથી લેઝેરસે પોતાના પર આ બધો જુલમ ગુજારવા દીધો ને એને પરિણામે જોતજોતાંમાં એ સ્થૂળ પણ જોવો ગમે એવો જૈફ લાગતો હતો. કેટલાંય પૌત્રપૌત્રીઓને પોતાના ખોળામાં રમાડનાર શાન્ત અને હસમુખા દાદાજી ન હોય જાણે! એણે કહેલી રસભરી પરીકથા એના હોઠ પર જે સ્મિત મૂકી ગઈ હતી તે જાણે હજી વિલાયું નહોતું. કશીક સ્વસ્થતાભરી નાજુકાઈ હજી જાણે એની આંખના ખૂણામાં લપાઈને રહી ગઈ હતી. પણ એનો વરરાજાનો વેશ ઉતારી નાખવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહોતી; ને કોઈ એની આંખોને — કાળી ભયંકર આંખોને બદલી શક્યું નહોતું. એમાંથી પેલે પારનું અકળ અગોચર જાણે કે મીટ માંડીને તાકી રહ્યું હતું.

૬

શાહી મહેલના દબદબાથી લેઝેરસના પર જરા સરખોય પ્રભાવ પડ્યો નહિ. એને તો જાણે પોતાના રણની ધાર પર આવેલા ખંડિયેર જેવા ઘર અને આ રંગીન સુન્દર મહેલ વચ્ચે કશો ભેદ જ લાગ્યો નહિ. આથી એ પ્રત્યે એ સાવ ઉદાસીન જ રહ્યો. એના પગ નીચે મહેલની ફરસબંદીનો સુંદર આરસપહાણ રણની રેતી જેવો લાગતો હતો ને એની

આજુબાજુ ભપકાબંધ વેશમાં ફરતા દરબારીઓ એની આંખે હવાના શૂન્ય જેવા અવાસ્તવિક લાગતા હતા. એ એમની આગળથી પસાર થયો ત્યારે એની આંખમાં આંખ માંડીને જોવાની કોઈ હિંમત કરતું નહિ, એ આંખની કારમી નજરથી સૌ બચીને ચાલતું. પણ એનાં ભારે પગલાંનો અવાજ સાંભળીને એ નજીકમાંથી પસાર થઈ ગયો છે એનું ભાન થતું કે તરત જ લોકો માથું ઊંચું કરીને ચકોર નજરે ભીરુ કુતૂહલથી એ પડછંદ, સ્થૂલ ને સહેજ ઝૂકી ગયેલી કાયાવાળા જૈફને જોઈ લેતા. મરણ સાક્ષાત્ પ્રકટ થયું હોત તો કદાચ લોકોને આટલો ભય ન લાગ્યો હોત, કારણ કે અત્યાર સુધી મરણની જાણ મરેલાંઓને જ હતી ને જીવનની જાણ જીવનારાઓને હતી, ને આ બેને જોડનાર કશો સેતુ નહોતો. પણ આ વિલક્ષણ જીવ તો મરણને જાણી ચૂક્યો હતો ને એનું એ જ્ઞાન અકળ ને શાપરૂપ લેખાવા લાગ્યું હતું. 'એ આપણા મહાન ઓગસ્ટસને મારી નાખશે.' રોમની પ્રજા ભયભીત થઈને ચીસ પાડી ઊઠી ને એના પર શાપ વરસાવવા લગી. ધીમે પગલે મક્કમતાથી એ શાપ વરસાવતા લોકો વચ્ચે થઈને શાહી મહેલના ઊંડા ને ઊંડા ભાગ ભણી જવા લાગ્યો.

લેઝેરસ કોણ છે તેની સીઝરને તો ખબર હતી જ ને આથી એ એને મળવાને તૈયાર જ હતો. એ છાતીવાળો માણસ હતો. એની શક્તિ અજેય હતી. 'કબરમાંથી ચમત્કારથી ઊભા થયેલા' એ આદમી સાથેની મુલાકાત વેળાએ બીજાઓની નબળી મદદ લેવાનો એણે ઇનકાર કરી દીધો હતો.

'લેઝેરસ, મારી સામે તાકીને જોઈશ નહિ.' સીઝરે આદેશ દીધો. 'મેં સાંભળ્યું છે કે તારું માથું મેડુસાના જેવું છે ને તારી નજર જેના પર પડે તે પથ્થર બની જાય છે. પણ હું તને ધારીધારીને જોઈ લેવા ઇચ્છું છું ને હું પોતે પથ્થર બની જાઉં તે પહેલાં તારી સાથે થોડી વાત કરી લેવા ઇચ્છું છું.' મજાક ઉડાવતો હોય એમ એણે આ કહ્યું પણ ખરી રીતે તો એને હૃદયમાં જે ગભરાટ થતો હતો તેને છુપાવવાનું એ છળ જ હતું.

એની પાસે જઈને એણે લેઝેરસના ચહેરાનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું, એના વરરાજાના વાઘા જોયા. એની આંખ તીક્ષ્ણ ને સાવધ હતી તેમ છતાં કળાકારોએ ચાતુરીથી ઊભી કરેલી ભ્રમણામાં એ ફસાઈ ગયો.

'હં, તો તું દેખાવે તો ખાસ ભયંકર નથી લાગતો. પણ એ તો વધારે ખતરનાક. જે ભયંકર છે તે સુંદરનો ને આદરણીયનો વેશ ધારણ કરીને આવે ત્યારે માણસ સાવધ શી રીતે રહે ? આપણે થોડી વાતો કરીએ.'

ઓગસ્ટસ નીચે બેઠો ને જેટલી શબ્દોથી તેટલી જ આંખના ઇશારાથી વાત શરૂ કરી. 'તું અહીં દાખલ થયો ત્યારે તેં મને કુરનિશ કેમ બજાવી નહિ ?'

લેઝેરસે બેપરવાહીથી જવાબ વાળ્યો : 'એવું કશું કરવું જરૂરી હોય છે એની મને ખબર નહોતી.'

'તું ઇસાઈ છે ?'

'ના.'

ઓગસ્ટસે પોતાને આ ગમ્યું એ બતાવતાં માથું હલાવ્યું. 'સરસ, મને ઇસાઈઓ ગમતા નથી. એ લોકો જિંદગીનું વૃક્ષ હલાવે છે, એના પર ફળ ઊગવા દેતા નથી, એનાં સુગંધી પુષ્પોને હવામાં વિખેરી નાંખે છે. પણ ત્યારે તું કોણ છે ?'

કંઈક પ્રયત્નપૂર્વક લેઝેરસે જવાબ આપ્યો : 'હું મરી ચૂક્યો હતો.'

'એ તો મેં સાંભળ્યું છે. પણ હવે તું કોણ છે ?'

લેઝેરસે એનો જવાબ તરત વાળ્યો નહિ. આખરે એણે ફરીથી કંટાળીને અસ્પષ્ટ અવાજે કહ્યું : 'હું મરી ચૂક્યો હતો.'

'અલ્યા અજનબી, હું કહું છું તે સાંભળ.' બાદશાહે સહેજ તીખા અવાજે અત્યાર સુધી પોતાના મનમાં જે હતું તે કહી નાંખ્યું:

'મારી સલ્તનત જીવતા લોકોની સલ્તનત છે; મારી રૈયત જીવતા લોકોની બનેલી છે, મરેલાંઓની નહિ. તું અહીં વધારાનો છે. તું કોણ છે તે હું જાણતો નથી. તેં પેલે પાર શું જોયું છે તેનીય મને કશી ખબર નથી. પણ જો તું મારી આગળ જૂઠું બોલશે તો હું તને નફરતથી નવાજીશ ને જો તું સાચું બોલશે તો તારા સત્યને હું ધિક્કારીશ, મારી નાડીમાં જીવન ધબકે છે, મારા કાંડામાં શક્તિના ત્રિશૂળ છે ને મારા ગર્વીલા ખ્યાલ ગરુડની જેમ આસમાનમાં ઊંચે ચઢે છે. મારી સત્તાના રક્ષણ હેઠળ, મારા કાનૂનની છાયામાં મારી પ્રજા આનન્દથી શ્રમ કરે છે ને જીવે છે એમના જીવનનું સૂરીલું ગીત તને સંભળાય છે ? ભવિષ્યને પડકારનારો એમનો હુંકાર તને સંભળાય છે ?'

ઓગસ્ટસે ભક્તિભાવથી હાથ આગળ લંબાવ્યા ને એ ઉદ્ગાર કાઢી ઊઠ્યો : 'હજાર હજાર વન્દન છે તને, હે ધન્ય જીવન !' પણ લેઝેરસ તો ચૂપ જ રહ્યો. બાદશાહે વધારે તીખા બનીને સંભળાવવું ચાલુ રાખ્યું : 'અમને તારો કશો ખપ નથી, મૃત્યુના મોંમાંથી ખાતાં વધેલો કોળિયો – તારી મને દયા આવે છે. તું માણસોના મનમાં જીવન પ્રત્યે અણગમો ઊભો કરે છે ને એમને ગમગીન બનાવે છે. ખેતરમાંની ઈયળની જેમ તું આનંદના બીજને જ કોરી ખાય છે ને નિરાશા તથા વેદનાનો મળ ફેલાવતો રહે છે. રાતે ખૂન કરવા નીકળેલા હત્યારાના હાથમાંની કાટ ચઢેલી તલવારના જેવું તારું સત્ય છે; ને હું તને હત્યારો ગણીને મોતની સજા ફરમાવવા ઇચ્છું છું. પણ એ પહેલાં મારે તારી આંખોમાં એક વાર મીટ માંડીને જોઈ લેવું છે. કદાચ કાયરો જ તારી આંખોથી ભડકી ઊઠતા હશે; પણ બહાદુરને તો એથી ચાનક ચઢે ને એઓ ઝૂઝીને ફત્તેહ હાંસલ કરવા મથે એમ પણ બને. જો મને એવો અનુભવ થશે તો હું તને મોતની સજા નહિ ફરમાવું, તને બક્ષિસ આપીશ. મારી સાથે આંખ માંડીને જો, લેઝેરસ !'

પહેલાં તો જાણે કોઈ મિત્રને ઓળખવા મથતો હોય એવી મૃદુ મોહક દૃષ્ટિએ એ ઓગસ્ટસને જોઈ રહ્યો. એ દૃષ્ટિ ખરેખર એવી તો આકર્ષક હતી ! એથી ભય નહિ પણ વિશ્રબ્ધિની લાગણી થતી હતી, શાશ્વતી એમાં પ્રિયતમાની જેમ પોઢી હતી, વહાલસોઈ બહેનની જેમ જાણે હસતી હતી. માતાની જેમ વાત્સલ્ય છલકાવતી હતી. એનું મૃદુ આલિંગન ધીમે ધીમે દૃઢ બનતું ગયું. આખરે જાણે કોઈ ચુંબનતરસ્યું મુખ એના તરફ આગળ વધતું હોય એવું

લાગ્યું.......પછી લોખંડી હાડકાંઓ કાગડાના પંજાની જેમ એને પકડમાં લેવા ધસતાં હોય, એના પર એની લોખંડી પકડ સખત થતી હોય, એના અણીદાર ખીલા એના હૃદયને ભેદતા હોય ને ધીમે ધીમે ઊંડે ને ઊંડે ખૂંપતા જતા હોય એવું એને લાગ્યું.

'મને પીડા થાય છે.' ઓગસ્ટસે ફિક્કા પડી જતાં કહ્યું, 'તોય, તું મારી સામે જોયા કર, લેઝેરસ.'

અનન્તને ઢાંકી દેતાં બે બારણાં ધીમે ધીમે ઊઘડતાં હોય એવું લાગ્યું ને એમની વચ્ચેની વધતી જતી ફાટમાંથી અનન્તનો હાડકાં ઠરઅરી નાખે એવો ભય શાન્તિથી એકધારો વહી આવતો હોય એવું લાગ્યું. અસીમ શૂન્ય ને અપાર ઉદાસી બે પડછાયાની જેમ, સૂર્યને ઠરઅરી નઅંખીને, પગ નીચેની ધરતીને ખસેડી દઈને ને માથા પરનાં ઢાંકણને ઉડાવી દઈને પ્રવેશતા લાગ્યા; ને એના હિમ જેવા હૈયામાંનું દર્દ બંધ પડી ગયું.

'મારી સામે જો, લેઝેરસ !' ઓગસ્ટસે લથડિયાં ખાતાં હુકમ કર્યો...

સમય થંભી ગયો ને વસ્તુમાત્રનો પ્રારંભ એના અન્તની નિકટ જોખમભરી રીતે ધસી આવતો હોય એવું લાગ્યું. તાજેતરમાં જ ઊભું કરેલું ઓગસ્ટસનું સિંહાસન ભાંગીને ચૂરેચૂરા થઈ ગયું; એનું સ્થાન પોકળ શૂન્યે લીધું. રોમ નિસ્તબ્ધ બનીને ખંડિયેરમાં ફેરવાઈ ગયું. એને સ્થાને એક નવું શહેર ઊભું થયું. ને એ પણ શૂન્યના આઘાતથી ભઅંગીને ધૂળભેગું થઈ ગયું. ભૂતાવળના પડછાયાની જેમ નગરો, રાજ્યો, દેશો આવી આવીને અદૃશ્ય થઈ ગયાં. અનન્તના અન્ધકારમય ઉદરમાં સમાઈ ગયાં...

'બંધ કર.' શહેનશાહે આદેશ દીધો. એના અવાજમાં ઉદાસીનતાનો રણકો સંભળાવા લાગ્યો હતો. એના હાથ લૂલા થઈને ઢળી પડ્યા ને એની ગરુડ જેવી આંખો ઝબકીને અન્ધકાર સામે ઝૂઝતી હારી ગઈ ને ઝાંખી પડી ગઈ.

ઉદાસીભર્યા આ શબ્દોએ એને બચાવી લીધો. એને એની પ્રજા યાદ આવી. એનું એણે ઢાલ બનીને રક્ષણ કરવાનું હતું. એક તીક્ષ્ણ દર્દ એના જડ બની ગયેલા હૃદયને ભેદીને ઢંઢોળી ગયું. જેમનો મરણમાં જ કરુણ અંજામ આવવાનો હતો તેનો એને ખ્યાલ આવ્યો તે એનું હૃદય યાતનાથી ભરાઈ ગયું. અનન્તના અન્ધકારમાં એ બધા અજવાળાના પડછાયા જેવા લાગવા માંડ્યા, કેવું ભયંકર હતું એ દૃશ્ય ! પછી જીવનથી હલબલી ઊઠેલા રક્તને ધારણ કરનારાં પાત્રો જેવાં એ લાગ્યા. વિષાદ અને આનન્દની ઉન્મત્તતાને જાણનારા હૃદયમાં પછી એ ફેરવાઈ ગયા, એમનો એ ભારે કોમળતાથી વિચાર કરવા લાગ્યો. ને આમ વિચાર અને લાગણી પલ્લાંને ઘડીમાં જીવન તરફ તો ઘડીમાં મરણ તરફ ઝુકાવવા લાગ્યાં. પણ એ ધીમે ધીમે જીવનની તરફ વળતો ગયો. અત્યાર સુધી વ્યાપેલા અનન્તના અન્ધકાર, શૂન્ય અને ભયંકરતામાંથી નાસી છૂટીને એ સુખદુઃખથી ભરેલા જીવનનું શરણું શોધવા લાગ્યો.

'ના, તું મને હણી શક્યો નથી, લેઝેરસ !' એણે દૃઢતાથી કહ્યું, 'પણ હું તને મારી નાખીશ. ચાલ્યો જા અહીંથી !'

સાંજ ઢળી ને શહેનશાહ ઓગસ્ટસે ભારે આનન્દથી ભોજન કર્યું ને મદ્યપાન કર્યું. પણ એ દરમિયાન કદીકદીક એવી ક્ષણો આવી જતી જ્યારે એણે ઊંચો કરેલો હાથ હવામાં એમ ને એમ અધ્ધર રહી જતો ને એની આતુરતાભરી ચમકતી આંખોમાંનું તેજ ઝાંખું પડી જતું. હિમના જેવું ઠારી નાખે એવું ભયનું મોજું એનાં ચરણને ડગમગાવી જતું હોય એવું એને લાગતું. એ પરાજિય થયો હતો પણ મર્યો નહોતો. એ કાળા પડછાયાની જેમ નિશ્ચેષ્ટ બનીને પોતાના અન્તની રાહ જોતો હતો. રાતે એને ભયાનક ભૂતાવળો સતાવતી, પણ ઉજ્જ્વળ દિવસ દરમિયાન જીવનનો આનન્દ તથા જીવનનો વિષાદ ફરી એને પ્રાપ્ત થતા.

બીજે દિવસે બાદશાહના ફરમાન મુજબ લેઝેરસની આંખોને ધગધગતા સળિયાથી બાળી નાખી ને એને ઘરે વિદાય કર્યો, ઓગસ્ટસની સુધ્ધાં એને મારી નાખવાની હિંમત ચાલી નહિ.

લેઝેરસ રણમાં પાછો વળ્યો ને રણે એને સાપની જેમ ફૂંફાડા મારતા પવનથી ને બળબળતા સૂરજના તાપથી આવકાર્યો. એની ગૂંચવાયેલી જટાવાળા મુખને ઊંચું કરીને ફરી એ સૂર્ય સામે તાકતો પથ્થર પર બેસી રહ્યો; આંખની જગ્યાએ બે કાળાં કાણાં આકાશ સામે નિસ્તેજ બનીને ભયંકરતાથી સૂર્ય સામે તાકી રહ્યાં. થોડે છેટે પવિત્ર નગરમાં જીવનની ભરતીઓટનો અવાજ સંભળાતો, પણ એની નજીકના રણમાં તો નરી નિર્જનતા અને નિસ્તબ્ધતા સદા છવાયેલી રહેતી. કબરમાંથી ચમત્કારથી ઊભો થયેલો લેઝેરસ જ્યાં એના અન્તિમ દિવસો પસાર કરી રહ્યો હતો ત્યાં કોઈ ફરકતું નહોતું, કારણ કે એની આજુબાજુના પડોશીઓ પોતાનાં ઘરબાર છોડીને ક્યારનાં ભાગી છૂટ્યાં હતાં. ધગધગતા સળિયાથી આંખને વીંધીને છેક મગજ સુધી આંકી દીધેલું શાપરૂપ નીવડેલું જ્ઞાન ત્યાં લપાઈને પડી રહ્યું; એ ઝાડીમાંથી સફાળો કૂદકો મારીને અસંખ્ય અદૃશ્ય આંખોથી લોકોના પર એ કેમ જાણે હમણાં જ ત્રાટકી પડવાનું ન હોય ! કોઈ લેઝેરસ સામે જોવાની હિંમત કરતું નહોતું.

ને સાંજ ઢળતી ત્યારે સૂઝીને રાતો થયેલો સૂર્ય વધુ ને વધુ ફૂલતો જતો ને પશ્ચિમ તરફ ઝૂકી જતો. એ વેળાએ એની ટેવ મુજબ લેઝેરસ એને અનુસરવા ફાંફા મારતો. આમ કરવા જતાં એને ઠોકર વાગતી ને એ પડી જતો. શરીરે સ્થૂળ છતાં અશક્ત એ ભારે મુશ્કેલીથી ઊભો થતો ને વળી આગળ ચાલવા માંડતો સૂર્યસ્તના રાતા પડદાની પડછે બે હાથ લંબાવીને ચાલતી એ કાળી આકૃતિ ક્રૂસ જેવી લાગતી.

આમ એક વાર એ સૂર્યની પાછળ ગયો તે ગયો, પાછો ફર્યો જ નહિ. આમ ત્રણ દિવસ સુધી મૃત્યુના ગેબી રાજમાં રહી આવેલા ને ચમત્કારથી કબરમાંથી ઊભા થયેલા લેઝેરસની બીજી જિંદગી ખતમ થઈ.

અનુ. સુરેશ જોષી

મજાક

આઇઝાક બાશેવિસ સિંગર

૧

ન્યૂયોર્કમાં રહેતો કોઈ પોલિશ યહૂદી જર્મન ભાષામાં શા માટે સાહિત્યિક સામયિક પ્રસિદ્ધ કરે ? 'શબ્દ' નામનું એ સામયિક આમ તો દર ત્રણ મહિને પ્રસિદ્ધ થાય એવી યોજના હતી. પણ વાસ્તવમાં વરસમાં ભાગ્યે જ એ ત્રણ વાર પ્રસિદ્ધ થતું - કોઈક વાર તો આખા વરસમાં માંડ બે અંક નીકળતા. એ છન્નુ પાનાંનું નાનું સામયિક હતું. એમાં જે જર્મન લેખકો લખતા તે બધા મને પરિચિત હતા. હિટલર સત્તારૂઢ થઈ ચૂક્યો હતો અને આ બધા લેખકોએ અમેરિકામાં શરણું લીધું હતું. પેરિસ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ અને ઑસ્ટ્રેલિયાથી સુધ્ધાં લેખો આવતા હતા. વાર્તાઓ જરા ક્લિષ્ટ શૈલીની આવતી. એમાં આખા પાના જેટલાં લાંબાં વાક્યો આવતાં. ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરું છતાં મારાથી એમાંની એકે વાર્તા પૂરી વંચાતી નથી, કવિતામાં નહિ લય કે નહિ પ્રાસ અને મને તો લાગે છે કે એમાં કશું અર્થ જેવું પણ હોતું નહિ.

એનો પ્રકાશક લાઈબકિણ્ડ બેણ્ડેલ ગેલિસિયાનો વતની હતો. એણે થોડાં વર્ષો વિયેનામાં કાઢ્યાં હતાં અને હવે ન્યૂર્યોર્કમાં શેરબજાર અને જમીન મિલકતના વેચાણના ધંધામાંથી સારું એવું કમાયો હતો. ઓગણીસસો ઓગણત્રીસમાં ભયંકર મંદી આવી તે પહેલાં એણે બધા શેર વેચી નાખ્યા હતા. જ્યારે પૈસા વિરલ વસ્તુ બની ગઈ હતી ત્યારે એની પાસે લખલૂટ પૈસો હતો. એમાંથી એ મકાનો ખરીદતો.

મારે એની સાથે ઓળખાણ થઈ કારણ કે એ યિદ્દિશ ભાષામાં 'શબ્દ' જેવું સામયિક પ્રસિદ્ધ કરવા ઇચ્છતો હતો. હું એનો તંત્રી થાઉં એવી એની ઇચ્છા હતી. અમે ઘણીય વાર રેસ્તોરાં તથા કાફેમાં તથા રિવરસાઈડ ડ્રાઈવ પરના એના ઘરમાં મળતા. એ સળેકડા જેવો હતો, એનું માથું નાનું હતું અને એના પર એકે વાળ નહોતો. એનું મોઢું લાંબું

હતું. એનું નાક અણીદાર હતું. એની દાઢી આગળ નીકળી આવી હતી. એના હાથ અને પગ ખૂબ નાના અને નાજુક, કોઈ સ્ત્રીના હોય એવા હતા. એની આંખોમાં અમ્બર જેવી પીળાશ હતી. દસ વરસના છોકરા પર કોઈએ મોટા માણસનું માથું મૂકી દીધું હતું એવું એને જોતા મને લાગતું. એ હમેશાં ભડક રંગનાં કપડાં પહેરતો. જરીબુટ્ટીવાળી ટાઇ એ પહેરતો. લાઈબકિણ્ડ બેણ્ડેલને ઘણી બધી વસ્તુઓમાં રસ પડતો. એ લેખકોના હસ્તાક્ષર, એમની લખેલી હસ્તપ્રતો એકઠી કરતો, જૂનીપુરાણી વસ્તુઓ ખરીદતો. શેતરંજનો એ શોખીન હતો. પોતાને એ લહેરીલાલો માનતો અને સારું ખાવાપીવાની રુચિ પણ એણે કેળવેલી હતી. એને નવાં નવાં યાન્ત્રિક સાધનોનો શોખ હતો. કેલેણ્ડરવાળી ઘડિયાળ, બેટરીવાળી ફાઉન્ટન પેન જેવી વસ્તુઓ એને ગમતી. ઘોડાની શરતોમાં એ જુગાર રમતો, સારી જાતનો દારૂ પીતો. એની પાસે સ્ત્રીપુરુષોના યૌનસમ્બન્ધ વિશેનાં પુસ્તકોનો સારો એવો સંગ્રહ હતો. કોઈક ને કોઈક યોજનાઓ એના મનમાં ચાલ્યા જ કરતી – માનવજાતિને બચાવી લેવાની, યહૂદીઓને પેલેસ્ટાઈન પાછું અપાવવાની, કુટુંબજીવનમાં સુધારો કરવાની, લગ્ન સંબંધ ગોઠવવાના વિધિને વિજ્ઞાન કે કળાના રૂપમાં ફેરવી કાઢવાની. એનો એક બહુ જ માનીતો ખ્યાલ તે એવા પ્રકારની લૉટરીનો હતો જેમાં ઇનામ તરીકે સુન્દર છોકરી મળે જે વિશ્વસ્પર્ધામાં પ્રથમ આવી હોય.

લાઈબકિણ્ડ બેણ્ડેલની જર્મન પત્નીનું નામ ફ્રાઈડેલ હતું. એ એ એના કરતાં ખાસ ઊંચી નહોતી પણ શરીર ભરાયેલું હતું. એના વાળ કાળા અને વાંકડિયા હતા. એ હેમ્બુર્ગમાંના એક રેલવે કામદાર અને ધોબણની દીકરી હતી. એનાં માતાપિતા આર્યન હતાં પણ એ યહૂદી જેવી લાગતી હતી. શ્લેગેલે કરેલા શેક્સપિયરના અનુવાદ વિશે એ કેટલાંય વર્ષોથી શોધનિબન્ધ લખી રહી હતી. એ પોતાનું બધું કામ ઘરે જ કરતી. વધારામાં પોતાના પતિની મદદનીશ તરીકે પણ કામ કરતી. એના પતિને એક રખાત પણ હતી. એનું નામ સારા. એ વિધવા હતી અને એને એક ગાંડી દીકરી હતી. સારા બ્રાઉન્સ્વીલમાં રહેતી હતી. લાઈનકિણ્ડ બેણ્ડેલે એક વાર મને એની ઓળખાણ કરાવી હતી.

લાઈબકિણ્ડ બેણ્ડેલની એક માત્ર ભાષા યિદ્દિશ હતી. જે એ ભાષા નહોતું જાણતું એની સાથે એ યિદ્દિશ, જર્મન અને અંગ્રેજીના વિચિત્ર મિશ્રણવાળી ભાષામાં વાત કરતો. શબ્દોની સેળભેળ કરવાની એનામાં અજબ આવડત હતી. સાહિત્ય જોડે એને કશી લેવાદેવા નહોતી એ જાણતાં મને ઝાઝી વાર લાગી નહિ. 'શબ્દ'ની સાચી તંત્રી તો ફ્રાઈડેલ હતી. યિદ્દિશ ભાષામાં એ સામયિક કદી પણ પ્રકટ થઈ શક્યું નહિ પણ એ માણસનામાં રહેલા કશાક તત્ત્વે મને આકર્ષ્યો. હું એનો તાગ કાઢી શકતો નહોતો તેથી જ કદાચ એની પ્રત્યે આકર્ષાયો હોઈશ. મેં એને ઓળખી લીધો છે એમ મને, જ્યાં લાગે ત્યાં વળી એ કાંઈ નવો જ તુક્કો લઈને મારી પાસે આવી ચઢે.

લાઈબકિણ્ડ બેણ્ડેલ હમેશાં ડૉ. એલેકઝાણ્ડર વાલેન નામના એક જૂના અને પ્રખ્યાત હિબ્રુ લેખક સાથેના પત્રવ્યવહારની ઘણી વાર વાતો કરતો. એ ફિલસૂફ ઘણાં વર્ષો સુધી

બર્લિનમાં રહેલા. ત્યાં એમણે હિબ્રૂ વિશ્વકોશનું સંપાદન કરેલું. એના શરૂઆતના ખણ્ડો પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં બહાર પડી ચૂકેલાં. વિશ્વકોશનું પ્રકાશન એટલાં તો વર્ષો સુધી લંબાયું કે એ એક મજાક થઈ પડી. એવું કહેવાતું કે એનો છેલ્લો ખણ્ડ મરેલાઓના પુનરવતાર અને પયગમ્બરના પુનરગમન પછી થશે. ત્યારે એમના દરેક નામને ત્રણ ત્રણ તારીખો આપવી પડશે : એની જન્મ તારીખ, મૃત્યુની તારીખ અને કબરમાંથી ઊભા થવાની તારીખ.

શરૂઆતથી જ આ વિશ્વકોશને ડાન નિયેસ્ટરે મદદ કરી હતી. હવે તો એ એંસી વરસનો ઘરડો થઈ ગયો હતો. એલેકઝાણ્ડર વાલ્ડેન ડાન નિયેસ્ટરની મદદ પર જીવતો હોવા છતાં ધનિકની જેમ વર્તતો હતો. એને રહેવા ઘર ખાસ્સું મોટું હતું, એની પાસે ઘણા ચિત્રકારોનાં ચિત્રો હતાં. એક બટલર પણ હતો. એલેકઝાણ્ડર વાલ્ડેન જ્યારે જુવાન હતો ત્યારે એક ચમત્કાર થયેલો. એક યહૂદી કરોડાધિપતિની દીકરી માથિલ્ડા ઓપેનહાઈમર એની જોડે પ્રેમમાં પડી હતી. એ એની જોડે થોડા જ મહિના રહી અને પછી છૂટાછેડા લઈ લીધા. પણ એલેકઝાણ્ડર વાલ્ડેન એક વાર જર્મન કરોડાધિપતિની દીકરીના પતિ હતા અને જર્મન ભાષામાં લખતા હતા, એ હકીકતથી હિબ્રૂ ભાષામાં લખનારાઓ પર ભારે પ્રભાવ પડી ગયો. પણ એ લોકોની અવગણના કરતો. આથી એમની નજરે એ શેખીખોર લાગતો. એ તો યિદ્દીશ બોલવાનું સુધ્ધાં ટાળતો. જો કે આમ તો એ પોલેન્ડના એક નાના ગામડાના રબાઈનો દીકરો હતો. એને આઈન્સ્ટાઇન, ફ્રોઇડ અને બર્ગસોં સાથે આત્મીયતાભર્યા સંબંધો હતા એમ કહેવાતું.

લાઇબકિણ્ડ બેણ્ડેલ ડૉ.એલેકઝાણ્ડર વાલ્ડેન જોડે પત્રવ્યવહાર કરવા શા માટે ઉત્સુક હતો તે તો મને આજ દિવસ સુધી સમજાયું નથી. ડૉ.વાલ્ડેન કદી પત્રના જવાબ આપતા નથી એવી એમની ખ્યાતિ હતી. અને બેણ્ડેલને બતાવી આપવું હતું કે એને કોઈ નકારી શકે નહિ. એણે 'શબ્દ'માં લેખ લખવા માટે વાલ્ડેનને પત્ર લખ્યો. એના એ પત્રની કશી નોંધ લેવાઈ નહિ. એણે લાંબા લાંબા તાર કર્યા તોય વાલ્ડેને કશો જવાબ વાળ્યો નહિ. વાત આ તબક્કે પહોંચી પછી બેણ્ડેલે વાલ્ડેનનો પત્ર ગમે તે ભોગે મેળવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

ન્યૂયોર્કમાં બેણ્ડેલ પુસ્તકોની સંદર્ભસૂચિ તૈયાર કરનાર હિબ્રૂ વિદ્વાન ડોવ બેન ઝેવને મળ્યો. એ ખૂબ વાંચવાને કારણે અડધો આંધળો થઈ ગયો હતો. વાલ્ડેને જે કાંઈ લખ્યું હતું તે આ ડોવ બેન ઝેવને બધું મોઢે હતું. બેણ્ડેલે એને પોતાને ઘેરે નિમંત્રણ આપીને બોલાવ્યો, એને ભાવતું ભોજન કરાવ્યું અને પછી બન્ને જણાએ વિગતે એક એવી યોજના ઘડી કાઢી. ડૉ. વાલ્ડેનને એક પત્ર મોકલવામાં આવ્યો. એ પત્ર ન્યૂયોર્કની એક પૈસાદાર છોકરીએ – કરોડોની વારસદાર છોકરીએ – લખ્યો હોય એવી રીતે મોકલવાનો હતો. એ છોકરીનું નામ રાખ્યું હતું મિસ ઇલિયેનોર સેલિગ્માન બ્રાઉડે. એ પત્ર ખૂબ પ્રેમભર્યો અને ડૉ.વાલ્ડેનના વ્યકિતત્વ તથા કૃતિઓ માટેના આદરભાવથી પૂર્ણ હતો. એમાં

ડૉ.વાલ્ડેનની કૃતિઓ વિશેનું જ્ઞાન ડોવ બેન ઝેવનું, જર્મન પ્રશિષ્ટ કૃતિઓનું જ્ઞાન ફ્રાઇડેલનું અને ખુશામતખોરી બેણ્ડેલની.

લાઇબકિણ્ડ બેણ્ડેલને તરત જ સમજાઈ ગયું કે આટલી ઉંમર છતાં ડૉ.વાલ્ડેન કોઈ પૈસાદાર સ્ત્રી જોડે પરણવાના સ્વપ્નાં સેવતા હતા. અમેરિકાની કરોડાધિપતિ અપરિણીત અને ડૉ.વાલ્ડેનના કામમાં બહુ જ ઊંડો રસ ધરાવનારી આ નારી એને માટે આદર્શ પાત્ર હતી. લગભગ તરત જ આઠ પાનાં જેટલો લખેલો એક પત્ર વિમાની ટપાલ દ્વારા આવી પહોંચ્યો. ડૉ.વાલ્ડેને પ્રેમનો જવાબ પ્રેમથી વાળ્યો. એમને ન્યૂયોર્ક જવાની ઇચ્છા થઈ આવી.

ફ્રાઇડેલે એક કરતાં વધારે પત્ર લખ્યો નહિ. એણે તો વિરોધ ઉઠાવતાં કહ્યું કે આ આખી વાત જ ગંદી છે અને એને એની જોડે કશી લેવાદેવા નથી. પણ બેણ્ડેલના હાથમાં એક બુઢ્ઢી, જર્મનીથી આવેલી એક શરણાર્થી બાઈ આવી ગઈ. એનું નામ હતું શ્રીમતી ઇન્ગે શુલ્ડાઇનર. એ આ તરકટમાં સામેલ થવા તૈયાર હતી. પછી પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો જે ૧૯૩૩થી ૧૯૩૮ સુધી ચાલ્યો. આ વર્ષો દરમ્યાન એક જ વસ્તુને કારણે ડૉ.વાલ્ડેન ન્યૂયોર્ક જતા અટક્યા – એમને દરિયાઈ મુસાફરી સદતી નહોતી. ૧૯૩૩માં ડાન નિયેસ્ટર લંડન આવીને રહ્યો. એની બર્લિનમાંની બધી સંપત્તિ જપ્ત થવામાં હતી. એનો ધંધો એના દીકરાએ પચાવી પાડ્યો હતો. એ ડૉ. વાલ્ડેનને સાથે લઈને લંડન આવ્યો. આટલી નાની દરિયાની મુસાફરીમાં ડૉ.વાલ્ડેન એટલા તો માંદા થઈ ગયા કે ડોવર ઊતર્યા ત્યારે એમને ડોળીમાં લઈ જવા પડ્યા.

૧૯૩૮ના ઉનાળાની એક સવારે હું જ્યાં રહેતો હતો ત્યાંથી મને સાત વાગ્યે નીચેના જાહેર ટેલિફોન પર બોલાવવામાં આવ્યો. હું મોડો સૂતો હતો એટલે જાગીને તૈયાર થઈ ત્રણ દાદર નીચે ઊતરીને જતાં મને જરા વાર લાગી. ફોન બેણ્ડેલનો હતો, 'મેં તમને જગાડી મૂક્યા ?' એ સામેથી બરાડી ઊઠ્યો, 'હું જરા મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છું. આખી રાત મેં એક મટકું સરખું માર્યું નથી. જો તમે મદદ નહિ કરો તો મારું તો આવી જ બન્યું છે. તો તમે મારા નામ પર ચોકડી જ મૂકી દેજો ને મારા આત્માની શાન્તિ માટે પ્રાર્થના પણ કરી લેજો.'

'પણ થયું છે શું ?'

'ડૉ.વાલ્ડેન વિમાનમાં અહીં આવી રહ્યા છે, લંડનથી શ્રીમતી શુલ્ડાઇનર પર ઇલિયેનોરને માટે તાર આવ્યો હતો. એમાં ઇલિયેનોરને હજાર ચુમ્બનોની ભેટ મોકલી છે !'

આ બધું શું બની રહ્યું હતું તે સમજતાં મને થોડી વાર લાગી. 'તો મારે શું કરવાનું છે ? કોઈ કરોડાધિપતિની વારસદારનો પાઠ ભજવવાનો છે ?' મેં એને પૂછ્યું, 'મેં તો જબરો ભાંગરો વાટી નાખ્યો છે ! આ લડાઈ ફૂટી નીકળવાની બીક નહિ હોત તો હું યુરોપમાંથી ભાગી છૂટ્યો હોત. તો હું શું કરું ? હુંયે કેવો ચક્રમ છું ! મને તો કોઈ

પાગલખાનામાં પૂરી દેવો જોઈએ. ડૉ.વાલ્ડેનને મળવા કોઈકે તો જવું જ પડશે.'

'ઇલિયેનોર કેલિફોર્નિયા આવી શકે.'

'પણ એણે તો અમને કહ્યું છે કે આ ઉનાળામાં એ શહેરમાં જ રહેવાની છે. એ જ્યાં રહે છે તે તો એક નાનકડી ઓરડી જ છે. એ કોઈ કરોડાધિપતિની દીકરીનું ઘર ન જ હોઈ શકે. એ તો એમને સમજાઈ જ જશે. એમની પાસે એનો ફોન નંબર પણ છે. શ્રીમતી શુલ્ડાઇનર જો ફોન પર જવાબ આપશે તો બધો ભાંડો ફૂટી જશે. એમનામાં તો સહેજેય મજાક કરવાની કે સમજવાની શકિત નથી.'

'આવા સંજોગોમાં તો ઈશ્વર પણ કશી મદદ કરી શકે કે કેમ તે વિશે મને શંકા છે.'

'તો હું શું કરું ? આત્મહત્યા કરીને મરી જાઉં ? આજ સુધી તો એમને હવાઈ મુસાફરી કરવાનો ડર લાગતો હતો. અચાનક એ બુઢ્ઢા મૂરખમાં હિમ્મત આવી ગઈ. જાદુ કરનાર રબાઈ મેસરને હું દશ લાખ ડોલર દાનમાં આપવા તૈયાર છું. એણે એવો જાદુ કરવો જોઈએ કે ડૉ.વાલ્ડેનનું વિમાન દરિયામાં તૂટી પડે. પણ ભગવાનને ને મારે દોસ્તી નથી. આપણને આજે રાતના આઠ સુધીનો જ સમય છે.'

'મહેરબાની કરીને મને આમાં સંડોવીશ નહિ.'

'મારા મિત્રોમાં કેવળ તમે જ આ બધું જાણો છો. ગઈ રાતે ફ્રાઈડેલ મારા પર એવી તો રોષે ભરાઈ હતી કે એણે છૂટાછેડા લઈ લેવાની ધમકી સુધ્ધાં આપી હતી. પેલો ડોવ બેન ઝેવ તો હોસ્પિટલમાં છે. મેં હિબ્રુ ભાષાના પણ્ડિતને ફોન કર્યો, પણ ડૉ. વાલ્ડેને એમનું એવું તો અપમાન કર્યું છે કે હવે તો એમની વચ્ચે બાપે માર્યા વેર છે. એટલે તો હોટેલમાં જગ્યા સુધ્ધાં લઈ રાખી નથી. એઓ તો એવી આશા રાખતા હશે કે ઇલિયેનોર એમને વિમાનઘર પરથી સીધી લગ્નમંડપમાં જ લઈ જશે.'

'સાચું કહું છું, હું આમાં કશી જ મદદ નહિ કરી શકું.'

'કાંઈ નહિ તો આપણે સાથે નાસ્તો કરીએ – જો હું કોઈ જોડે વાત ન કરું તો મારું ખસી જ જાય, બોલો તમને ક્યારે ફાવશે ?'

'મારે તો ઊંઘવું છે, ખાવું નથી.'

'મારેય ઊંઘવું છે. મેં રાત્રે ઊંઘવાની ત્રણ ટીકડીઓ લીધી હતી. મેં સાંભળ્યું છે કે ડાન નિયેસ્ટર કોડી સરખી સાથે લીધા વિના જર્મની છોડી ગયા છે, એને પંચ્યાશી થયાં; આમ તો ભૂતકાળની જ વ્યક્તિ કહેવાય, એના દીકરાઓ સામા પ્રશિયાના રહેવાસી છે. એઓ અર્ધા વટલાઈ ચૂકેલા છે. જો લડાઈ ફાટી નીકળે તો આ ડૉ.વાલ્ડેન મારે ગળે ઘંટીના પડની જેમ ભારરૂપ થઈ પડશે. એને હું બધી પરિસ્થિતિ સમજાવું પણ શી રીતે ? તો તો કદાચ એને પક્ષાઘાત થઈ જાય.'

બ્રોડવે પરના એક રેસ્ટોરાંમાં અગિયારેક વાગ્યે મળવાનું અમે નક્કી કર્યું. હું પાછો પથારીમાં પડ્યો ખરો પણ મને ઊંઘ આવી નહિ. મેં થોડાં ઝોકાં ખાધાં. મને થોડું મારા પર હસવું પણ આવ્યું. હું આ કોયડાનો ઉકેલ શોધવાની રમત રમતો રહ્યો. મને કાંઈ

બેણ્ડેલ માટે વહી જતું નહોતું. પણ છાપાંમાંની 'ક્રોસ વર્ડ પઝલ' ઉકેલતા હોઈએ એવી રીતે હું એ વિશે વિચારતો રહ્યો.

૨

રેસ્ટોરાંમાં હું બેણ્ડેલને એકદમ ઓળખી શક્યો નહિ. એણે પીળા રંગનો કોટ, રાતું ખમીસ અને સોનેરી ટપકાંવાળી ટાઇ પહેર્યાં હતાં તેમ છતાં એના ચહેરા પર માંદગી પછી દેખાતી હોય તેવી ફિકાશ હતી, એ બે હોઠ વચ્ચે લાંબી સિગારને રમાડી રહ્યો હતો. એણે કોન્યાક દારૂ પણ મંગાવી લીધો હતો. એ ખુરશીની ધાર પર બેઠો હતો. હું હજી તો બેસવા જતો હતો ત્યાં એણે કહ્યું, 'મને એક રસ્તો જડ્યો છે, પણ તમારે મને મદદ કરવી પડશે. ઇલિયેનોર હમણાં જ એક હવાઇ અકસ્માતમાં મરી પરવારી છે. મેં શ્રીમતી શુલ્ડાઇનર જોડે વાત કરી લીધી છે. એઓ મારી વાતને ટેકો આપશે એ ઘાઘરાઘેલા બુઢ્ઢાને વિમાનઘર પરથી હોટેલમાં લઈ જવો – બસ, એટલું જ તમારે કરવાનું છે. તમે ઇલિયેનોરના મિત્ર કે પિતરાઈ છો એવું એને કહેજો. હું એમને માટે ઓરડી રાખીશ અને એક મહિનાનું ભાડું પહેલેથી આપી દઈશ. પછીથી મારી કશી જવાબદારી નહિ, પછીથી ભલે એ લંડન જાય અને કોઈ ઉમરાવની દીકરીને શોધી કાઢે.'

'ઇલિયેનોરના મિત્રનો પાઠ તો તુંય મારી જેમ ભજવી શકે.'

'ના, હું એ નહિ કરી શકું, એ તો મને જળોની જેમ વળગેલો રહેશે. તમારી પાસેથી એને શું મળવાનું હતું – તમારી હસ્તપ્રતો ? તમારે તો પણ એની જોડે થોડા કલાકો જ ગાળવાના છે; પછી તમને એ નહીં પજવે. બહુ બહુ તો હું એને લંડન પાછા વળવા માટેના પૈસા આપી છૂટીશ, તમે મારી જિંદગી બચાવી લેશો ને એ ઉપકાર હું જિંદગીભર નહીં ભૂલું. એને તમારું સરનામું આપશો નહીં. તમે શિકાગો કે મિયામીમાં રહો છો એવું કહેજો. એક વખત એવો હતો જ્યારે એમની સાથે અર્ધો કલાક ગાળવા માટે મેં એમની આગળ ધનનો ઢગલો વાળી દીધો હોત. પણ હવે મને એવા અભરખા રહ્યા નથી. મને હવે એમની બીક લાગે છે. હું એમને જોઈશ અને જેવા એઓ ઇલિયેનોરનું નામ બોલશે કે તરત જ હું હસવા માંડીશ. ખરું કહું તો હું અહીં બેઠો બેઠો મારી જાતને જ હસી રહ્યો હતો, વેઇટરને તો એમ જ થયું કે આનું ખસી ગયું લાગે છે.'

'બેણ્ડેલ, મારાથી એ નહિ બને.'

'બસ, આ તમારો છેલ્લો શબ્દ છે ?'

'મારાથી આવું ફારસ નહિ થાય.'

'વારુ ત્યારે, ના એટલે ના, મારે જ બધું કરવું પડશે. હું એને કહીશ કે હું ઇલિયેનોરનો દૂરનો પિતરાઈ છું, એનો ગરીબ સગો છું. એણે જ મને આશ્રય આપેલો. હું કયું નામ

રાખું ? લિપમેન ગેઇગર. વિયેનામાં મારા ભાગીદારનું એ નામ હતું. જરા થોભો, મારે ફોન કરવો પડશે.'

બેણ્ડેલ સફાળો કૂદીને ટેલિફોન કરવા દોડ્યો. દશેક મિનિટ સુધી એ ત્યાં રહ્યો. કાચના બારણામાંથી હું એને જોઈ શકતો હતો. એ નોટબુકનાં પાનાં ફેરવતો હતો. એના મોઢા ઉપર વિભિન્ન હાવભાવ દેખાતા હતા. પાછા આવીને એણે કહ્યું, 'મેં હોટેલ નક્કી કરી દીધી છે અને બીજું બધુંય પતાવી દીધું છે. આ બધી જંજાળ હું શા માટે વેઠું ? મારે સામયિક બંધ કરી દેવું છે. હું પેલેસ્ટાઇન જતો રહીશ અને યહૂદી થઈ જઈશ. આ બધા લેખકો ભેજાંગેપ છે, એમની પાસે કશું કહેવા જેવું છે જ નહિ. મારા દાદા પચાસેકના હતા ત્યારે દરરોજ મધરાતે ઊઠીને એઓ પ્રાર્થના કરતા. ડૉ. વાલ્ડેન પાંસઠની વયે કોઈ કરોડાધિપતિની છોકરીને ફસાવવા માગે છે. એનો છેલ્લો પત્ર બાઇબલમાં આવે છે તે 'સૉંગ ઑફ સૉંગ્સ' જ જાણે જોઈ લો ! એના વિજ્ઞાનકોશની કોને પડી છે ? આ શ્રીમતી શુલ્ડાઇનર મૂરખ બાઈ છે, અને વળી એ મૂરખનો પાઠ પણ ભજવી જાણે છે !'

'કદાચ એ શ્રીમતી શુલ્ડાઇનરને પરણી જાય.'

'એને તો સિત્તેર ઉપર થયાં છે. એ તો વડદાદી થઈ ચૂકી છે. એક વાર એ ફ્રાન્કફર્ટમાં શિક્ષિકા હતી.... હેમ્બુર્ગમાં – ક્યાં તે તો હું ભૂલી ગયો છું. બજારમાં વેચાતા હોય છે તેવા પ્રેમપત્રોની એણે નકલ કરી હતી. ઇલિયેનોરનો પાઠ ભજવી શકે એવી કોઈ સ્ત્રી મારે શોધી કાઢવી જોઈએ. યિદ્દીશ અભિનેત્રીઓ વિશે તમે શું ધારો છો ?'

'એ લોકોને તો રડવા સિવાય બીજું કશું આવડતું નથી.'

'ન્યૂયોર્કમાં ક્યાંક એમનું સાચું ચાહક કોઈક તો હશે જ - કોઈ પ્રૌઢ કુમારિકા જે આવી રીતે ગોઠવાઈ જવાનું જ ઇચ્છતી હોય. પણ એને શોધવી ક્યાં ? હું તો ખૂબ થાકી ગયો છું. મને બધાંનો કંટાળો આવે છે. એ ફ્રાઇડેલ આમ તો ભણેલીગણેલી છે. પણ એનામાં કલ્પનાનો છાંટો નથી. એ માત્ર શ્લેગેલ વિશે જ વિચાર્યા કરે છે. સારા તો એની દીકરીમાંથી ઊંચી આવે તો ને ! એ લોકોમાં એક નવો રિવાજ છે – એ લોકો દર્દીને પહેલાં ઘેર મોકલાવી દે ને પછી પાછા હૉસ્પિટલમાં લઈ જાય. એક મહિનો એ હૉસ્પિટલમાં રહે તો એક મહિનો એની મા સાથે. હું એમની સાથે બેસું ને મનેય એવું લાગવા માંડે કે જાણે હું ત્યાં છું જ નહિ. પણ હું આ બધું તમને શા માટે કહી રહ્યો છું ? મારા પર જરા મહેરબાની કરો અને મારી સાથે વિમાનઘરે આવો. હું તમારો આ ઉપકાર કદી નહીં ભૂલું. બોલો, આવો છો ને ? તમારો હાથ લાવો. આપણે બન્ને ગમે તે રીતે પહોંચી વળીશું. ચાલો, એ નામ પર એક પ્યાલી ઢીંચીએ.'

૩

હું કાચના પાર્ટિશનની પાછળ ઊભો રહીને વિમાનથી ઊતરતા લોકોને જોતો હતો. બેણ્ડેલ ઊંચોનીચો થતો હતો. એના સિગારમાંના ધુમાડાથી મારો તો દમ ઘુંટાતો હતો. કોણ જાણે શાથી મને એમ લાગતું હતું કે ડૉ.વાલ્ડેન ઊંચા આદમી હશે. પણ એઓ તો નાના, બમણા બાંધાના અને જાડા નીકળ્યા. એમની ફાંદ ખાસ્સી મોટી હતી. એમનું માથુંય મોટું હતું. ઉનાળાના ગરમીભર્યા દિવસોમાં એમણે લાંબો કોટ પહેર્યો હતો, એમની ટાઇ હવામાં ફટફટ ઊડતી હતી. એઓ પાઇપ પી રહ્યા હતા. એમના હાથમાં બે ચામડાનાં ખાનાંવાળા પાકીટો હતાં. એને જૂની ઢબનાં તાળાં લગાડેલાં હતાં. ભરાવદાર ભ્રમરોની નીચે એમની આંખો કોઈકને શોધી રહી હતી.

બેણ્ડેલનો ગભરાટ એળે નીવડયો. એના મોઢામાંથી શરાબની ગંધ આવતી હતી; એ બિલાડી જેમ અવાજ કર્યા કરતો હતો. એણે એના હાથ હલાવ્યા ને બોલી ઊઠ્યો, 'આ ડૉ.વાલ્ડેન જ લાગે છે. હું એમને ઓળખું છું. જુઓ તો કેટલા જાડા થઈ ગયા છે. ઊંચાઈ કરતાં પહોળાઈ વધારે છે. ઘરડો બકરો જ જોઈ લો.'

ડૉ.વાલ્ડેન સીડી પરથી આવ્યા ત્યારે બેણ્ડેલે ધક્કો મારીને મને એની તરફ હડસેલ્યો. હું તો ભાગી જવા ઇચ્છતો હતો. પણ મારાથી એ બની શક્યું નહિ. એને બદલે હું એમના તરફ આગળ વધ્યો અને પૂછ્યું, 'આપ ડૉ.વાલ્ડેન ?'

ડૉ.વાલ્ડેને પોતાની સૂટકેસ નીચે મૂકી, પોતાના કાળા કાળા દાંત વચ્ચે પાઇપ બહાર કાઢી ને એ સળગતી હતી છતાં એને ખિસ્સામાં સેરવી દીધી અને કહ્યું, 'હા.'

મેં અંગ્રેજીમાં વાત કરતા કહ્યું, 'ડૉ.વાલ્ડેન, હું ઇલિયેનોર સેલિગ્મેન બ્રાઉઠનો મિત્ર છું. એક અકસ્માત થયો છે. એમનું વિમાન તૂટી પડ્યું.' હું જલદી જલદી બોલી ગયો. મારું ગળું અને તાળવું સુકાવા લાગ્યાં.

મને તો થયું મામલો વિફરશે, પણ એઓ તો એમની ભરાવદાર ભ્રમર નીચેથી મારી સામે તાકી રહ્યા, એમણે કાન આગળ હાથ ધર્યો અને મને જર્મન ભાષામાં જવાબ વાળ્યો, 'તમે જરા એ મને ફરીથી કહેશો ? હું તમારું અમેરિકી અંગ્રેજી સમજી શક્યો નહિ.'

'એક દુર્ઘટના બની છે - ભારે મોટી દુર્ઘટના !' બેણ્ડેલે યિદ્દીશમાં એમને કહેવા માંડ્યું, 'તમારી મિત્ર કેલિફૉર્નિયાથી અહીં વિમાનમાં આવી રહી હતી ને વિમાન તૂટી પડ્યું, એ સીધું દરિયામાં જ પડ્યું, બધા જ ઉતારૂઓ મરી ગયા.'

'ક્યારે ? કેવી રીતે ?'

'ગઈ કાલે – સિત્તેર નિર્દોષ માનવીઓ – એમાંની ઘણીખરી તો બાળકોની માતાઓ હતી.' જર્મન લહેકા સાથે બેણ્ડેલે કહ્યું, 'હું એનો નજીકનો મિત્ર હતો, આ યુવાન ભાઈ પણ. તમે અહીં આવવાના છો એવું અમે સાંભળ્યું હતું. અમે તમને તાર કરવાના હતા. પણ બહુ મોડું થઈ ચૂક્યું હતું. આથી અમે તમને આવકારવા અહીં આવ્યા. અમારે માટે

તો આ બહુ ગૌરવનો પ્રસંગ છે, પણ આવા ભયંકર સમાચાર તમને આપવાનું અમારે માટે હૃદયવિદારક થઈ પડ્યું છે.' બેણ્ડેલ હાથ હલાવતો ગયો અને ડો.વાલ્ડેન બહેરા હોય તેમ એમના કાનમાં જોરથી બરાડતો ગયો.

ડો.વાલ્ડેને માથેથી હેટ ઉતારી અને પોતાના સામાન પર મૂકી. આગળથી એમને ટાલ પડી ગઈ હતી, પણ પાછળ ભૂખરા સોનેરી વાળનો ગુચ્છો હતો. એમણે ખિસ્સામાંથી મેલો અને ચોળાઈ ગયેલો રૂમાલ કાઢ્યો અને કપાળ પરથી પરસેવો લૂછ્યો. મને એવું લાગ્યું કે હજી વાત એમને બરાબર સમજાઈ નહોતી. હજી એઓ મનમાં એ વિશે વિચાર કરી રહ્યા હતા. એમના મોઢા પરની ચામડી લબડી પડી હતી; એમના મોઢા પર ધૂળ હતી, કપડાં ચોળાઈ ગયાં હતાં અને દાઢી પણ વધી ગઈ હતી. એમના શરીરમાંથી દવાના જેવી વાસ આવતી હતી. એના નાકમાં અને કાન પર વાળ હતા. થોડી વાર પછી એમણે જર્મનમાં કહ્યું, 'હું તો એને અહીં ન્યૂયોર્કમાં મળવાનો હતો. એ કેલિફોર્નિયા શા માટે ગઈ ?'

'ધંધા માટે. એ ધંધો કરતી. બહુ મોટી રકમનો મામલો હતો અને અહીં અમેરિકામાં તો કહે છે જ ને કે ધંધો પહેલો, પછી મોજમજા. એ અહીં તમને મળવા ઉતાવળે દોડી આવવાની હતી પણ ભાગ્યમાં એ નિર્માયું નહોતું.' બેણ્ડેલ આ બધું એકીશ્વાસે બોલી ગયો. છેલ્લે તો એનો અવાજ લગભગ ફાટી ગયો. એણે મને બધું જ કહ્યું હતું. તમારી તો એ પૂજક હતી. ડો.વાલ્ડેન. પણ માણસ ધારે કંઈ અને ઈશ્વર કરે કંઈ. એંશી તંદુરસ્ત લોકો – જુવાન સ્ત્રીઓ અને માસુમ બાળકો – હજી તો પા પા પગલી માંડતાં હતાં ત્યાં'

'પણ તમે કોણ છો તે હું પૂછી શકું ?' ડો.વાલ્ડેને પૂછ્યું,

'મિત્ર, આ જુવાન યિદ્દીશ લેખક છે.' બેણ્ડેલે મારી તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું, 'એ યિદ્દીશ છાપામાં અને બીજે બધે લખે છે. મને તો એનાં નામેય મોઢે ચઢતાં નથી. બધું જ માતૃભાષામાં લખે છે. જેથી અદનો આદમી પણ સમજી શકે. અહીં ઘણા યિદ્દીશ બોલનારા છે. એમને માટે અંગ્રેજી તો શુષ્ક ભાષા. વતનની ભાષામાં જે રસ છલકાય ચે તે વિના એમને ન ચાલે.'

'હં,'

બેણ્ડેલે કહ્યું, 'ડો.વાલ્ડેન, અમે તમારા માટે હોટેલમાં રૂમ રાખી છે. અમે તમારા દુઃખમાં પૂરેપૂરા સહભાગી છીએ. ખરેખર બહુ કરુણ ઘટના બની છે. એનું નામ શું હતું ? બ્રાઉદે – સેલિકસન. ખરેખર એ એક અદ્ભુત નારી હતી. સ્વભાવે નરમ, વર્તનમાં પૂરી સલુકાઈ ને સુંદર પણ ખરી. એને હિબ્રુ અને બીજી દશ ભાષા આવડતી હતી. એકાએક મશીનમાં કશું તૂટી ગયું, એક સ્ક્રૂ ઢીલો પડી ગયો અને આ સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધિનો અંત આવી ગયો. આવી છે આખરે માનવીની દશા. એ છે માત્ર એક તણખલું, રજકણું, પરપોટો.'

ડો.વાલ્ડેનના ગૌરવભર્યા વ્યવહાર માટે હું ઋણી હતો, એમણે વિલાપ કર્યો નહિ,

ચીસ પાડી નહિ, એમની ભ્રમરો ઊંચી કરી અને રાતી નાની નસોનાં જાળાંવાળી સજળ આંખે અચરજ અને વહેમથી અમારી સામે તાકી રહ્યા. એમણે પૂછ્યું, 'પુરુષો માટેનાં સંડાસ ક્યાં છે ? આ મુસાફરીથી મને ઊલટી થવા જેવું થાય છે.'

'ત્યાં પણે.' બેણ્ડેલે ઘાંટો પાડીને કહ્યું, 'અમેરિકામાં સંડાસોનો તોટો નથી. મારી સાથે ચાલો ડો.વાલ્ડેન. આપણે હમણાં એક સંડાસ આગળથી જ પસાર થયા હતા.' બેણ્ડેલે એક પેટી ઉપાડી, અમે ડો.વાલ્ડેનને સંડાસ તરફ દોરી ગયા અને એમણે સંડાસમાં ખૂબ વાર લગાડી.

'ચાલો, આફતની પળો તો પસાર થઈ ગઈ. મને તો એમ હતું કે એઓ બેભાન થઈ જશે. હું એમને તરછોડવાનો નથી. એમને ન્યૂયોર્ક જ્યાં સુધી રહેવું હોય ત્યાં સુધી ભલે રહે. કદાચ એઓ મારા સામયિક 'શબ્દ' માટે લખેય ખરા. હું એમને મુખ્ય તંત્રી બનાવીશ. ફ્રાઈડેલ તો આ બધાથી બહુ કંટાળી ગઈ છે. લેખકો પુરસ્કાર માગે છે અને પત્રોમાં ક્રોધ ઠાલવે છે. જો એકાદ શબ્દ ખોટો છપાયો કે એકાદ લીટી ઊડી ગઈ તો તમારું આવી બન્યું. હું એમને અઠવાડિયાના ત્રીસ ડોલર આપીશ. એમને જે મનમાં આવે તે લખે. આપણે આ સામયિક અડધું જર્મનમાં અને અડધું યિદ્દીશમાં છાપીશું. તમે બન્ને જણા તંત્રી તરીકે કામ કરો. ફ્રાઈડેલ વ્યવસ્થાપકનું કામ કરશે. તમે શું કહો છો ?'

'તમે જ કહેતા હતા કે ડો.વાલ્ડેનને યિદ્દીશ પ્રત્યે તિરસ્કાર છે.'

'આજે એમને તિરસ્કાર છે, આવતી કાલે એને ચાહતા થઈ જશે. આ બધા બુદ્ધિશાળીઓને તો તમે થોડાં વખાણ કરો અને થોડા પૈસા આપો એટલે ખરીદી લઈ શકાય.'

'હું યિદ્દીશ લેખક છું એવું તમારે એમને કહેવું નહોતું જોઈતું.'

'અરે ભાઈ એવી તો હજારો વાતો છે જે મારે નહોતી કરવી જોઈતી. પહેલી વાત તો એ કે મારે જન્મવું જ જોઈતું નહોતું. બીજી વાત કે મારે ફ્રાઈડેલને પરણવું જોઈતું નહોતું, ત્રીજી વાત એ કે મારે આ ફારસ શરૂ જ નહોતું કરવું જોઈતું, ચોથી વાત એ કે.....મેં તમારા નામનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એટલે એઓ તમને કદી ઓળખી કાઢશે નહિ. આ બધાંનું મૂળ મને મોટા માણસોને માટે આદર છે એમાં રહ્યું છે. મને લેખકો હંમેશાં ગમ્યા છે. જો કોઈનું છાપામાં કે સામયિકમાં કશું છપાય તો મારે મન તો એ દેવ. હું તો બધું બાઈબલની જેમ વાંચું. મેં ડો.વાલ્ડેનનું લખાણ એક સામયિકમાં વાંચેલું એટલે તો એમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા હું ગાંડાની જેમ દોડેલો. આ જ રીતે હું ફ્રાઈડેલને પણ મળ્યો, લો. આ ડો.વાલ્ડેન આવ્યા.'

ડો.વાલ્ડેનના પગ લથડતા હોય એમ લાગ્યું. એમનું મોઢું પીળું પડી ગયું હતું, પાટલૂનના બટન બંધ કરવાનું એઓ ભૂલી ગયા હતા. એઓ અમારી સામે તાકી રહ્યા અને કંઈક બબડ્યા.પછી 'માફ કરજો' એવું બોલ્યા અને સંડાસ તરફ ગયા.

૪

ડો.વાલ્ડેને મારું સરનામું અને ટેલિફોન નંબર માગ્યા અને મેં એમને આપ્યા. હું આવા વિદ્વાન માણસને ઠગી નહિ શકું. એઓ ન્યૂયોર્ક આવ્યા અને બીજે જ દિવસે બેણ્ડેલ મેક્સિકો જવા ઊપડી ગયા. હમણાંના એઓ વારે વારે મેક્સિકો જાય છે. ત્યાં એમની કોઈ રખાત હોય એવો મને વહેમ છે અને કદાચ ધંધોધાપો પણ કરતા હશે. એઓ કંઈક વિલક્ષણ રીતે વેપારી અને કળાના શોખીનનો ભેગો પાઠ ભજવી જાણે છે. જર્મનીના એક યહૂદી લેખક માટે વિઝા મેળવવા એઓ વોશિંગ્ટન ગયા અને ત્યાં એરોપ્લેનના ભાગો બનાવવાની ફેક્ટરીના એઓ એકાએક ભાગીદાર બની ગયા. એનો માલિક પૉલેન્ડનો યહૂદી હતો. અને એ ચામડાના ધંધામાં હતો. એને આ વિમાનની કશી ખબર નહોતી. મને સમજાયું કે આ અર્થશાસ્ત્ર ઉદ્યોગ અને કહેવાતી વ્યવહારુ બાબતની દુનિયા તે સાહિત્ય અને ફિલસૂફીની દુનિયા કરતાં વધારે નક્કર તો નહોતી જ.

એક દિવસે જમીને ઘેરે આવ્યો ને જોયું તો એક ચિઠ્ઠી પડી હતી. ડૉ. વાલ્ડેનનો સન્દેશો હતો, તેઓ મને મળવા આવી ગયા હતા. મેં એમને ફોન કર્યો. સામેથી એમનો તોતડાતો સસણીવાળો અવાજ સંભળાયો. એઓ મારી જોડે જર્મનના પ્રભાવવાળી યિદીશ ભાષામાં વાત કરતા હતા. મારા નામનો એમણે ખોટો ઉચ્ચાર કર્યો. એમણે કહ્યું, 'તમે ઘેર આવો, હું ઘેરે જ છું.'

બેણ્ડેલે ડો.વાલ્ડેનને શહેરને બીજે છેડે જૂની ઢબની યહૂદી હોટેલમાં રાખ્યા હતા. અમે બન્ને એને સામે છેડે રહેતા હતા. હું સબવેમાં થઈ ને લફાયતે સ્ટ્રીટ પહોંચી ગયો ને ત્યાંથી ચાલીને હોટેલ પર ગયો. એની પરસાળ રજાઈઓથી ભરેલી હતી. એ લોકોની કંઈક પરિષદ ચાલતી હોય એવું લાગ્યું. એ લોકો ગેબર્ડિન અને મખમલની ટોપીઓ પહેરીને આમથી તેમ લટાર મારતા હતા. હાથથી હાવભાવ કરતા હતા. દાઢીના વાળ ખેંચતા હતા અને બધા એકી સાથે બોલી ઊઠતા હતા. લિફ્ટ દરેક માળ આગળ અટકતી હતી અને એના ખુલ્લા બારણામાંથી મેં એક નવવધૂની છબી પાડવામાં આવતી હતી તે જોયું. નોકરો મિજબાની પતી ગયા પછીનો કચરો સાફ કરતા હતા. મેં ડો.વાલ્ડેનના ઓરડાનું બારણું ખખડાવ્યું. એઓ બહાર આવ્યા. એમણે પગની ઘૂંટી સુધી પહોંચે એવો બગણ્ડીના જેવા રાતા રંગનો બાથરોબ પહેર્યો હતો. એના પર ટપકાં ટપકાં હતાં. પગમાં અવાજ કરતાં સપાટિયાં હતાં. ઓરડામાંથી તમાકુની, ઊંઘવાની દવાની અને માંદગીની ઉબાઈ ઊઠેલી વાસ આવતી હતી. એઓ સહેજ ફુગરાઈ ઊઠેલા ફિક્કા અને મૂંઝાયેલા જેવા લાગતા હતા. એમણે મને પૂછ્યું: 'તમે જ શ્રીમાન - શું તમારું નામ - 'શબ્દ' સામયિકના તંત્રી છો ?'

'મેં એમને મારું નામ કહ્યું.

'તમે પેલા કયા છાપામાં લખો છો ?'

હું જે છાપામાં લખતો હતો તેનું મેં એમને નામ કહ્યું.

'ઠીક ઠીક.'

એમણે વારે વારે મારી સાથે જર્મન ભાષામાં બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આખરે યિદીશમાં બોલવા લાગ્યા, એઓ જે ગ્રામવિસ્તારના હતા તેનો રણકો એમાં હતો. એમણે કહ્યું, 'આ તે કેવી આફત ! એ શા માટે એકાએક ઊડીને કેલિફોર્નિયા ગઈ ? મારે તો આ મુસાફરી કરવી કે નહિ તે વિશેનો નિર્ણય લેતાં વર્ષો લાગે. કાન્ટની જેમ મને મુસાફરીનો ગભરાટ ભારે. મારા એક મિત્ર પ્રો. મોન્ડકે – પેલા પ્રખ્યાત મોન્ડકના સગા – મને ટીકડીઓ આપી હતી ખરી પણ એથી તો મારો પેશાબ બંધ થઈ ગયો. મને તો એમ જ થયું કે મારી છેલ્લી ઘડી આવી લાગી. હું મરી જાઉં અને એરોપ્લેન મારા શબને ન્યૂયોર્ક લઈ આવે તો કેવું સારું, એવો મને વિચાર આવ્યો. પણ મારે બદલે એ ચાલી ગઈ. હજી આ વાત મારે ગળે ઊતરતી નથી. મેં તો આજુબાજુમાં કોઈકને પૂછ્યું પણ ખરું પણ આવા વિમાની અકસ્માતની કોઈને ખબર નહોતી. મેં એનો નંબર શોધીને ફોન કરી જોયો. કોઈ ડોશીએ જવાબ આપ્યો. એ સાવ બહેરી હશે, એના બોલવામાં કશો ઢંગધડો નહોતો. એરપોર્ટ પર તમારી સાથે જે સહેજ ઠીંગણા ભાઈ હતા તે કોણ ?'

'લિપમેન ગેઇગર.'

'ગેઇગર ? અબ્રાહમ ગેઇગરનો પૌત્ર ? એ લોકો તો યિદીશ બોલતા નથી. મોટા ભાગના તો વટલાઈને ખ્રિસ્તી થઈ ગયા છે.'

'આ ગેઇગર તો પોલેન્ડના છે.'

' એને ને ઈલિયેનોરને શો સંબંધ ?'

'મૈત્રીનો.'

'હું તો મુંઝાઈ ગયો છું.' ડૉ.વાલ્ડેન અડધું પોતાને ઉદ્દેશીને બોલતા હોય તેમ બોલ્યા, 'મેં શેક્સપિયર વાંચ્યો છે એટલે મને અંગ્રેજી આવડે છે. એમનું 'ટેમ્પેસ્ટ' નાટક મૂળ અંગ્રેજીમાં ઘણી વાર વાંચ્યું છે. એ એની સૌથી મહાન કૃતિ છે. એની દરેક પંક્તિમાં ઊંડો મર્મ રહેલો છે. દરેક રીતે જોતાં એ શ્રેષ્ઠ કળાકૃતિ છે. કેલિબન ખરેખર હિટલર જ છે. પણ અહીં અમેરિકામાં તો અંગ્રેજી એવું બોલે છે કે સાંભળીએ તો ચીની જ લાગે. એ લોકો બોલે છે એમાંનો મને તો એકેય શબ્દ સમજાતો નથી. ઈલિયેનોરને કાંઈ કુટુંબ જેવું ખરું ?'

'દૂરનાં સગાંવહાલાં છે થોડાં, પણ મને ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી એમની સાથે એને કશો સંબંધ નહોતો.'

' એની માલમિલકતનું શું થશે ? ઘણું ખરું પૈસાદાર લોકો તો વસિયતનામું કરતા હોય છે. મને એવા તેવામાં કશો રસ છે એવું નહિ - ના રે, મુદ્દલે રસ નથી. એના મૃતદેહનું શું થયું ? ન્યૂયોર્કમાં એનો દફનવિધિ નથી થવાનો ?'

'એનું શરીર તો દરિયામાં તળિયે જઈને બેઠું છે.'

'કેલિફોર્નિયાથી દરિયા પર થઈને ઊડયું ?'
'અમે લાગે છે કે પૂર્વ તરફ જવાને બદલે વિમાન પશ્ચિમ તરફ ઊડ્યું.'
'એવું તે શી રીતે બને ? છાપામાં ક્યાંય વિમાન તૂટી પડવાના સમાચાર આવ્યા હતા ? કયા છાપામાં, ક્યારે ?'
'મને તો લિપમેન ગેઇગરે કહ્યું એટલી ખબર છે, એ એનો મિત્ર હતો, હું નહિ.'
'શું ? આ બધું કોયડા જેવું લાગે છે. પોતાના સ્વભાવની વિરુદ્ધ જઈને કોઈએ કશું કરવું નહિ જોઈએ. એક વાર ઇમેન્યુઅલ ક્રાન્ટ કોનિગ્સબર્ગથી પ્રુશિયાના બીજા કોઈ એક શહેરમાં જવા નીકળ્યા. હજુ તો થોડેક જ દૂર ગયા હશે ત્યાં વરસાદ પડ્યો. વીજળીના કડાકા થયા, વાદળ ગર્જ્યાં. એટલે એમણે તો તરત પાછા વળવાનો હુકમ આપી દીધો. મને આ મુસાફરી ફારસ જ થઈ પડશે એવું ઊંડે ઊંડે લાગ્યા કરતું હતું, મારે અહીં કશું જ કરવાનું નથી, કાંઈ કરતાં કાંઈ નહિ. પણ મારી આ સ્થિતિમાં વિમાનમાં લંડન જઈ શકું નહિ, સ્ટીમરમાં જવાનું એથીય ખતરનાક. હું તમને સાચી વાત કરું. હું મારી સાથે પૈસાબૈસા લાવ્યો નથી. મારા મહાન અને મને મદદ કરનાર ડાન નિયેસ્ટર હવે પોતે જ બિચારા શરણાર્થી જેવા છે. હું વિશ્વજ્ઞાનકોશ માટે કામ કરતો હતો પણ એ તો બધું રહ્યું બર્લિનમાં – એની હસ્તપ્રસ્ત સુધ્ધાં. નાઝીઓએ અમારી ઓફિસમાં ટાઇમબોમ્બ મૂક્યો હતો. અમે સહેજ માટે બચી ગયા, નહિ તો અમારા ફુરચેફુરચા ઊડી ગયા હોત, હું ન્યૂયોર્કમાં છું એની કોઈને ખબર છે ખરી ? પેલું લોકો કહે છે તેમ હું અહીં ગુપ્ત વેશે આવ્યો છું પણ હવે આ સંજોગોમાં છાપાવાળાને ખબર આપવામાં આવે તો ઠીક. મારે અહીં ઘણા દુશ્મનો છે પણ ક્યાંકથી એકાદ મિત્ર નીકળી આવે ખરો.'
'હું ધારું છું કે ગેઇગરે છાપામાં ખબર આપ્યા છે ખરા.'
'ક્યાંય મારો ઉલ્લેખ દેખાતો તો નથી. મેં બધાં છાપાં મંગાવીને જોયાં.'
ડો.વાલેને ખુરશી પર પડેલો યિદીશ છાપાંઓનો ઢગલો ચીંધી બતાવ્યો.
'હું મારાથી બનતું બધું કરીશ.'
'મારી ઉંમરે આવું સાહસ કરવું ન જોઈએ. એ તમારા શ્રીમાન ગેઇગર છે ક્યાં ?'
'એમને તરત મેકિસકો જવું પડ્યું. એઓ થોડા જ વખતમાં પાછા ફરશે.'
'મેક્સિકો ? ત્યાં એઓ શું કરે ? તો મારો અન્ત આવી લાગ્યો. મને મરણનો ભય નથી પણ મારે આ જંગલી શહેરમાં દટાવું નથી. લંડન કાંઈ ઓછું ધમાલિયું નથી તે છતાં ત્યાં મારે થોડા પરિચિતો તો છે.'
મેં કહ્યું, 'તમે તો ઘણું જીવવાના છો ડો. વાલેન ! હિટલરનું પતન થશે તે પણ તમે જોશો.'
'શા સારુ ? હજી હિટલરને આ પૃથ્વી પર ઘણું બગાડવાનું બાકી છે. પણ મેં તો બધી જ કરવા જેવી ભૂલો કરી નાખી છે, ઘણી બધી. આ કમનસીબ મુસાફરી કાંઈ કરુણ ઘટના નથી, મજાક છે મજાક અરે, મારી જિંદગી જ એક મજાક છે, આદિથી તે અન્ત સુધી.'

'તમે તો યહૂદી વાચકોને, માનવજાતને ઘણું બધું આપ્યું છે.'
'કચરો. એમાં કશો માલ નથી, તમે ઇલિયેનોરને અંગત રીતે ઓળખતા હતા ?'
'હા–ના. મેં એને વિશે સાંભળ્યું જ હતું.'
'મને તમારો એ ગેઇગર જરાય ગમતો નથી– મૂરખ ! તમે યિદીશ છાપાંઓમાં શું લખો છો ? એમાં લખવા જેવું છેય શું ? આપણે ફરી જંગલ તરફ દોડી રહ્યા છીએ. હોમોસેપિયનને દેવાળું કાઢ્યું છે. બધાં જ મૂલ્યો નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ધર્મ બધાંનો જ ખાત્મો બોલી ગયો છે.'
ડો.વાલેને એમના ખિસ્સામાંથી એક કાગળ કાઢ્યો. એના પર કોફીના અને સિગારેટની રાખના ડાઘ હતા. એમણે કાગળને એક આંખ બંધ કરીને બારીકાઈથી તપાસ્યો. એમનાં નસકોરાં ફૂલી ગયાં. 'મને તો પહેલેથી જ વહેમ હતો કે ઇલિયેનોર નામની કોઈ વ્યકિતનું અસ્તિત્વ જ નથી.'

૫

એક ઢળતી સાંજે હું પૂરાં કપડાં પહેરીને આડે પડખે થઈને મારો આળસુ સ્વભાવ, મારા પડી રહેલાં કામ, ઇચ્છાશકિતનો અભાવ – આ બધાંનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં નીચે મને ફોન પર બોલાવ્યો. હું દોડતો ત્રણ દાદર ઊતરી ગયો, રીસિવર ઊંચક્યું. કોઈ અજાણ્યા અવાજે મારું નામ ઉચ્ચાર્યું. એ અવાજે કહ્યું, 'હું ડોકટર લિન્ડર બોલું છું. તમે ડો.એલેકઝાંડર વાલેનના મિત્ર છો ?'
'હું એમને મળ્યો છું ખરો.'
'ડો. વાલેનને હૃદયરોગનો હુમલો થયો છે. તેઓ બેથ આરોન હૉસ્પિટલમાં છે. એમણે તમારો ફોન નંબર અને નામ આપ્યાં. તમે એમના સગા છો ?'
'ના, હું કાંઈ એમનો સગો નથી.'
'એમનું કોઈ સગુંવહાલું અહીં છે ?'
'મને નથી લાગતું કોઈ હોય.'
'એમણે મને પ્રો. આલ્બર્ટ આઇન્સ્ટાઇનને ફોન કરવા કહ્યું. પણ ત્યાંથી તો કોઈ જવાબ આપતું નથી. મને આવા બધા સંદેશા પહોંચાડવાનો વખત નથી, આવતી કાલે હૉસ્પિટલમાં આવજો. તેઓ જનરલ વોર્ડમાં છે. હાલ પૂરતી તો એથી વધારે સગવડ અમે આપી શકીએ તેમ નથી. હું દિલગીર છું.'
'એમની તબિયત વિશે તમને શું લાગે છે ?'
'સ્થિતિ બહુ સારી નથી. ઘણા રોગો ભેગા થયા છે. તમે એમને બાર અને બે વચ્ચે અથવા છ અને આઠ વચ્ચે મળજો. બસ ત્યારે.'
ફાઇડેલને ફોન પર બોલાવવા માટે મેં સિક્કો શોધ્યો પણ ખિસ્સામાં માત્ર પચાસ

સેન્ટ અને બે ડોલરની નોટ જ હતી. હું પરચૂરણ લેવા બ્રોડવે ગયો. પરચૂરણ મેળવીને હોટલમાં ટેલિફોન કરવા જાઉં એટલામાં તો અડધો કલાક થઈ ગયો. ફ્રાઇડેલને ફોન પર બોલાવી પણ નંબર ના લાગ્યો. બીજા પા કલાક સુધી હું એનો એ નંબર ફેરવતો રહ્યો પણ દર વખતે 'એંગેજ' આવ્યા કરતો હતો. બાજુના બૂથમાં એક બાઈ સિક્કાઓની હાર ગોઠવીને ઊભી હતી. એણે મારી સામે એવી રીતે જોયું કેમ જાણે કહેતી ન હોય કે તમારું કશું વળવાનું નથી. એ ફોનમાં બોલ્યે જતી હતી અને હાથમાંની સિગારેટ હલાવીને હાવભાવ કરતી હતી. રહી રહીને એ એના બ્લિચ કરેલા વાળને આંગળી સાથે ગૂંચવ્યા કરતી હતી. એના રંગેલા રાતા નખ માનવજીવનની કરુણતાના જેટલી જ તીવ્ર લાલસાને પ્રકટ કરતા હતા.

મેં પેનીનો સિક્કો શોધી કાઢ્યો અને મારું વજન કર્યું. એ કાંટા પ્રમાણે મારું વજન ચાર પાઉન્ડ ઓછું થયું. એમાંથી મારા નસીબનું કાર્ડ બહાર આવ્યું. તેમાં લખ્યું હતું, તમારામાં શક્તિ છે પણ તમે એને વેડફી નાખો છો.'

મેં નક્કી કર્યુ કે એકાદ વાર હજી પ્રયત્ન કરી જોઉં. અને જો હજી 'એન્ગેજ' આવે તો તરત ઘરે ચાલ્યો જઈશ.

ફોન જોડાયો ખરો. મેં ફ્રાઇડેલનો મરદ જેવો અવાજ સાંભળ્યો. એ જ ક્ષણે પેલી બ્લિચ કરેલા વાળવાળી અને રંગેલા નખવાળી ઉતાવળે બૂથ છોડી ગઈ.એણે મારી સામે આંખ મિચકારી. મેં કહ્યું, 'શ્રીમતી બેણ્ડેલ, તમને ખલેલ પહોંચાડી તે બદલ દિલગીર છું. ડો.વાલ્ડેનને હૃદયરોગનો હુમલો થયો છે. એમને બેથ આરોન હોસ્પિટલમાં લઈ ગયા છે. તેઓ જનરલ વોર્ડમાં છે.'

'અરે મારા ભગવાન, આ મજાકનું સારું પરિણામ નહિ આવે તે હું જાણતી જ હતી. મેં તો બેણ્ડેલને ચેતવ્યો પણ હતો. આ તો અપરાધ જ કહેવાય. સોએ સો ટકા અપરાધ, પણ એવો જ છે બેણ્ડેલ. એના મનમાં તરંગ આવે પછી ક્યાં અટકવું તેની એને ખબર પડે નહિ. એ ક્યૂબામાં થોડા દિવસ રોકાવાનો હતો. તમે ક્યાંથી બોલી રહ્યા છો ?'

'બ્રોડવેના એક ડ્રગ સ્ટોરમાંથી.'

'તમે અહીં આવી શકો તો સારું. આ કાંઈ હસી કાઢવા જેવી વાત નથી. મને પોતાને હું દોષિત લાગું છું, એ પહેલો પત્ર લખવાની મારે ના જ કહી દેવાની હતી. તમે અહીં આવોને, હજુ કાંઈ મોડું થયું નથી, હું રાતે બે પહેલાં ઊંઘતી નથી.'

'બે વાગ્યા સુધી તમે શું કરો છો ?'

'વાંચું છું, વિચારું છું, ચિંતા કરું છું.'

'આ સાંજ તો વેડફાઈ જ ગઈ માનો,' હું મનમાં વિચારતો હોઉં તેમ બબડ્યો. રિવરસાઇડ ડ્રાઇવ પરનું બેણ્ડેલનું ઘર ઝાઝું દૂર નહોતું. ત્યાંનો દરવાન મને ઓળખતો હતો. હું ચૌદમે માળે સીધો પહોંચ્યો અને ઘંટડી દબાવતાંની સાથે જ ફ્રાઇડેલે બારણું ખોલ્યું.

ફ્રાઇડેલ કદમાં નીચી, ભરાવદાર નિતમ્બવાળી અને કંઈક જાડા લાગતા પગવાળી હતી. એનું નાક સહેજ વાંકું હતું, એની ભૂખરી આંખો પર પુરુષોની લાગે એવી ભ્રમર હતી. એ હંમેશાં ઘેરા રંગના કપડાં પહેરતી. એના મોઢા પર કોઈ દિવસ મેં પાવડર કે લિપસ્ટીકના લપેડા જોયા નથી. હું બેણ્ડેલને મળવા જતો ત્યારે તે અચૂક તરત જ અડધો કપ ચા લઈ આવતી, થોડી વાતો કરીને પાછી ચોપડીઓ અને હસ્તપ્રતોમાં ખોવાઈ જતી. બેણ્ડેલ મજાકમાં કહેતોય ખરો, 'તંત્રી હોય તેવી પત્ની પાસે તમે શેની આશા રાખી શકો ? એક કપ ચા બનાવી લાવે છે તેય ચમત્કાર જ ગણો ને !'

આ વખતે ફ્રાઇડેલે ધોળું સ્લીવલેસ ફ્રોક ને ધોળી મોજડી પહેર્યાં હતાં. એણે લિપસ્ટીક લગાડી હતી. એ મને દિવાનખાનામાં લઈ ગઈ. કોફીટેબલ પર ફળ પડ્યાં હતાં. એક કૂજામાં કશુંક પીવાનું હતું, એક પ્લેટમાં કશુંક ખાવાનું હતું. ફ્રાઇડેલ જર્મન ઉચ્ચારણ સાથે અંગ્રેજી ભાષા બોલતી. એણે મને સોફા પર બેસવાનું કહ્યું અને એ એક ખુરશી પર બેઠી. એણે કહ્યું, 'આનો આવો કરુણ અંજામ આવશે એ હું પહેલેથી જાણતી જ હતી. આ તો આપણી જોડે સેતાનનું જ કાવતરું હતું. ડો. વાલ્ડેન મરી જશે તો એને માટે બેણ્ડેલ જવાબદાર લેખાશે. બુઢ્ઢાઓ ભારે રોમાન્ટિક હોય છે. એ લોકો એમની વય અને શરીરની સ્થિતિની વાત ભૂલી જાય છે. પેલી મૂરખ શુલ્ડાઈનરે એમની એવી રીતે લખ્યું કે એઓ ભ્રાન્તિને વશ થાય એમાં કશી નવાઈ નહોતી. એમ તો કોઈને પણ મૂરખ બનાવી શકાય, સંતને સુધ્ધાં.'

બેણ્ડેલને પણ કોઈ મૂરખ બનાવી શકે એવું મારા મનમાં કોઈક બબડ્યું. મેં કહ્યું, 'તમારે વાતને આટલી હદે આગળ વધવા નહોતી દેવી જોઈતી.'

ફ્રાઇડેલે એની જાડી ભ્રમરો ઊંચે ચઢાવી છાસિયું કહ્યું. બેણ્ડેલ એના મનમાં આવે તેમ વર્તે છે. એ કાંઈ મારી સલાહ પૂછતો નથી. એ બહારગામ જતો રહે છે અને શા હેતુથી જાય છે એ ખરેખર હું જાણતી નથી. એ મેક્સિકો જવાનો હતો. એણે છેલ્લી ઘડીએ જાહેર કર્યુ કે એ હવાના રોકાશે. એને હવાના કે મેક્સિકોમાં કશું કામ નથી. તમે કદાચ એને વિશે મારા કરતાં વધારે જાણતા હશો. એનાં પરાક્રમોની એ તમારી આગળ બડાશ મારતો હશે.'

'જરાય નહિ. એ ક્યાં ગયો અને કોને મળશે એને વિશે મને સહેજ સરખો ખ્યાલ નથી.'

'મને થોડો ખ્યાલ છે ખરો પણ એની વાત શા માટે કરવી ! એ બધી એની તરકીબો હું જાણું છું.'

થોડી વાર સુધી ચુપકીદી છવાઈ ગઈ. ફ્રાઇડેલે આ રીતે મારી જોડે વાત કરી નહોતી. અમારી વચ્ચે જે થોડી વાત આ પહેલાં થઈ હતી તે જર્મન સાહિત્ય વિશે, શલેગેલે કરેલા શેક્સપિયરના અનુવાદ વિશે, કેટલીક જર્મન બોલીમાં વપરાતી યિદ્દીશ કહેવતો વિશે. ફ્રાઇડેલે શોધી કાઢ્યું હતું કે આ કહેવતો જૂની જર્મન ભાષામાંથી આવી હતી. ફ્રેન્ચ લોકોમાંય

કેટલાક સારા માણસો હોય છે એમ હું કહેવા જતો હતો ત્યાં ટેલિફોનની ઘંટડી રણકી. ફ્રાઈડેલ ધીમી ગતિએ ચાલીને ફોન પાસે જવાબ આપવા બેઠી. એ બહુ ધીમે અવાજે બોલતી હતી પણ બેણ્ડેલ જોડે વાત કરતી હતી તે હું વર્તી ગયો હતો. એ હવાનાથી બોલી રહ્યો હતો. ફ્રાઈડેલ તરત જ ડૉ.વાલ્ડેનની માંદગીના સમાચાર આપશે અને મારી અહીંની મુલાકાત વિશે કહેશે એમ હું ધારતો હતો પણ એ બેમાંની એકે વાતનો એણે ઉલ્લેખ કર્યો નહિ. એ બેણ્ડેલ જોડે કટાક્ષમાં વાત કરતી હતી : 'ધંધો ? હાસ્તો. એક અઠવાડિયું ? જેટલો સમય લેવો હોય તેટલો લેજે ને. સોદો ? તો ખરીદી લે. કેમ નહિ ? હું રાબેતા મુજબ કામ કરું છું. બીજું કરવાનું છેય શું ?'

એ બોલતાં બોલતાં મારા તરફ કટાક્ષપાત કર્યા કરતી હતી. એ સમજણપૂર્વકનું હસી, મને એમ લાગ્યું કે એ મારા તરફ જોઈને આંખ મીંચકારતી હતી. મને વિચાર આવ્યો કે આ તે કેવી અજબ તરેહની રાત. હું ઊભો થયો અને સહેજ ખંચકાતો બાથરૂમ તરફના બારણાં ભણી જવા લાગ્યો. એકાએક મેં જે કર્યું એનાથી હું પોતે જ મુંઝાઈ ગયો. મેં ઝૂકીને એની ગ્રીવાને ચૂમી લીધી. એનો ડાબો હાથ મારા હાથને વળગી પડ્યો અને એને જોરથી દબાવવા લાગ્યો. એના મુખ પર જુવાનીની તાજગી દેખાઈ, સાથે સાથે તે દાંતિયાં કરતી હોય તેમ પણ લાગ્યું. એ જ વખતે એણે ફોન પર પૂછ્યું, 'બેણ્ડેલ, તું હવાના ક્યાં સુધી રોકાવાનો છે ?'

અને એ ઊભી થઈ અને મજાક કરતી હોય તેમ રીસીવર મારા કાનને અડાડ્યું. મેં બેણ્ડેલના નાકમાંથી બોલાતા શબ્દો સાંભળ્યા. એ હવાનામાં મળેલી પુરાણી વસ્તુઓની વાતો કરતો હતો અને ત્યાંના નાણાંનો અહીંનાં નાણાં જોડેનો તફાવત સમજાવતો હતો. ફ્રાઈડેલ મારા તરફ ઝૂકી એટલે અમારા કાન એકબીજાને અડ્યા. એના વાળની લટ મારા ગાલને ગલગલિયાં કરતી હતી. એનો કાન મને લગભગ દઝાડવા લાગ્યો. હું નાના કિશોરની જેમ શરમાઈ ગયો. એક જ ક્ષણમાં મારી બાથરૂમ જવાની જરૂરિયાત મને અકળાવી મૂકે એટલી હદે વધી ગઈ.

બીજે દિવસે સવારે ફ્રાઈડેલ હૉસ્પિટલમાં ગઈ ત્યારે એને ડૉ.વાલ્ડેનના મૃત્યુના સમાચાર આપવામાં આવ્યા. તેઓ મધરાતે અવસાન પામ્યાં હતા. ફ્રાઈડેલે કહ્યું, 'આ તો કેવી ક્રૂરતા ! મારો અંતરાત્મા મને છેવટ સુધી ડંખ્યા કરશે.'

બીજે દિવસે યિદ્દીશ છાપાંઓએ એમના મરણના સમાચારને ચમકાવ્યા. ડૉ.વાલ્ડેન ન્યૂયોર્ક આવ્યા ત્યારે એમણે હિબ્રુ સાહિત્યને જે વિશિષ્ટ અર્પણ કર્યું હતું તેની નોંધ સરખી લેવાની આ જ છાપાંઓએ ના પાડી હતી. અંગ્રેજી છાપાંઓએ પણ એમને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. છપાયેલા ફોટા કંઈ નહિ તો ત્રીસ વરસ જૂના હતા. એમાં ડૉ.વાલ્ડેન જુવાન અને રંગીલા હતા. માથે વાળના ઝુલફાં હતાં. ન્યૂયોર્કના હિબ્રુ ભાષાના લેખકો એમના દુશ્મન હોવા છતાં એમના દફનવિધિની વ્યવસ્થા કરતા હતા એવો છાપામાં અહેવાલ હતો. દુનિયાને બધે છેડે તારથી આ સમાચાર પહોંચી ગયા હોવા જોઈએ. બેણ્ડેલે ફ્રાઈડેલને

હવાનાથી ફોન કરીને કહ્યું કે બધા કાર્યક્રમો રદ કરીને એ સીધો ન્યૂયોર્ક આવવા નીકળશે.

ન્યૂયોર્કમાં આવ્યા પછી એણે મારી જોડે ફોન પર એક કલાક વાત કરી. એણે મને વારે વારે એક જ વાત કહ્યા કરીઃ ડૉ.વાલ્ડેનના મૃત્યુ માટે એ જવાબદાર નથી. એ તો લંડન રહ્યા હોત તો ત્યાં મરી ગયા હોત. કોઈ ક્યાં મરી જાય એનું શું મહત્ત્વ ! એઓ કાંઈ હસ્તપ્રતો પાછળ મૂકી ગયા છે કે કેમ એ જાણવાની એને ઇન્તેજારી હતી. એ 'શબ્દ'નો વિશેષાંક કાઢવાની વેતરણમાં હતો એ અંક ડૉ.વાલ્ડેનને અર્પણ કરવો એવું એના મનમાં હતું. હવાનામાંથી એણે શગાલનું ચિત્ર એક શરણાર્થી પાસે ખરીદ્યું હતું. એ કોઈક આર્ટ ગેલેરીમાંથી ચોરાયું હશે એવું એણે મારી આગળ કબૂલ કર્યું. એણે કહ્યું, 'નાઝીઓ એને ઉઠાવી લઈ ગયા હોત તો ? એના કરતાં આ શું ખોટું ? 'મેજિનોટ લાઇન' તો બે પૈસાના તમાકુ જેટલીય કિંમતનીય નથી રહી. હિટલર પેરિસ આવી પહોંચ્યો જ જાણો.'

જે દેવળમાં દફનવિધિ થવાનો હતો તે બેણ્ડેલના ઘરની નજીક જ હતું. મેં બેણ્ડેલ અને ફ્રાઈડેલને દેવળના પ્રવેશદ્વાર આગળ મળવાનું નક્કી કર્યું હતું. હિબ્રુમાં લખનારા, યિદ્દિશમાં લખનારા બધા જ લેખકો ત્યાં હાજર હતા. ટેક્સીઓ આવ્યે જતી હતી. ક્યાંકથી એક નાની સરખી સ્ત્રી એક સૂકલકડી છોકરીને લઈને આવી. એ વિક્ષુબ્ધ લાગતી હતી. થોડી થોડી વારે ઊભી રહી જઈને એ જમીન પર પગ પછાડતી. પેલી સ્ત્રી એને આગળ ચાલવા પ્રોત્સાહન આપ્યા કરતી હતી એ બેણ્ડેલની રખાત સારા હતી. માદીકરીએ દેવળમાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ દેવળ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું.

થોડી વાર પછી બેણ્ડેલ અને ફ્રાઈડેલ રાતી મોટરમાં આવ્યાં. એણે રેતીનાં રંગનો સુટ અને હવાનાની ભડક રંગની ટાઇ પહેરી હતી. એ તાજગીભર્યો લાગતો હતો. તડકાને કારણે એની ચામડી ઘઉંવર્ણી થઈ ગઈ હતી. ફ્રાઈડેલે કાળાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. એણે પહોળી કિનારની હેટ પહેરી હતી. મેં બેણ્ડેલને કહ્યું કે પ્રાર્થનાખંડ ભરાઈ ચૂક્યો હતો. એણે કહ્યું, 'મૂરખ જેવું બોલશો નહિ. અમેરિકામાં બધું કેમ ચાલતું હોય છે તે તમે હમણાં જ જોશો.'

દરવાનના કાનમાં એણે કશુંક કહ્યું અને એ અમને જગ્યા કરીને આગળી હરોળ સુધી લઈ ગયો. બનાવટી મીણબત્તીઓનો મંદ પ્રકાશ પથરાયેલો હતો. શબપેટી મંચની બાજુમાં જ રાખવામાં આવી હતી. એક નાની કાળી મૂછોવાળો જુવાન રબાઈ માથે નાની ટોપી પહેરીને ઊભો હતો. એનો રંગ પોમેડથી ચળકતા એના વાળ જોડે ભળી જતો હતો. એ અંગ્રેજીમાં પ્રશંસાવાક્યો બોલ્યો. ડૉ.વાલ્ડેન વિશે એને ઝાઝી ખબર હોય એવું લાગ્યું નહિ. હકીકતો અને તારીખોનો એ ગોટાળો કરતો જ ગયો. ડૉ.વાલ્ડેનની કૃતિઓનાં નામ બોલતાં પણ એણે ભૂલો કરી. પછી બકરાની દાઢી જેવી ધોળી દાઢીવાળા એક વૃદ્ધ રબાઇ જર્મન ભાષામાં બોલ્યા. એ જર્મનીથી આવેલા શરણાર્થી હતા. એમણે હિબ્રુમાં લાંબા લાંબા પરિચ્છેદો ટાંક્યા. એણે ડૉ.વાલ્ડેનને યહૂદી ધર્મના આધારસ્તમ્ભ કહીને

ઓળખાવ્યા. એમણે એવો દાવો કર્યો કે ડો.વાલેન એમનું વિશ્વજ્ઞાનકોશનું કામ પૂરું કરી પ્રસિદ્ધ કરવા અહીં આવ્યા હતા. એ કામ માટે એમણે એમના જીવનનાં શ્રેષ્ઠ વર્ષો સમર્પિત કરી દીધાં હતાં. 'નાઝીઓને મન માખણ કરતાં તોપનું મહત્ત્વ ઘણું છે.' રબાઈ ગંભીરતાપૂર્વક બોલ્યા, 'પણ તાલમુડના ધર્મગ્રંથને અનુસરનારા આપણે યહૂદીઓ હજી શબ્દના પ્રભાવમાં શ્રદ્ધા ધરાવીએ છીએ. ડો.વાલેન, એમનું સ્વાસ્થ્ય કથળેલું હોવા છતાં, અમેરિકા આવ્યા હતા તે જેને માટે એમણે એમનું આખું જીવન અર્પી દીધું હતું તે વિશ્વજ્ઞાનકોશના છેલ્લા ખણ્ડો પ્રકાશિત કરવા. એ કામ માટે ઉદાર હાથે ફાળો આપવાની એમણે ભાવિકજનોને વિનન્તી કરી. એમણે ગજવામાંથી રૂમાલ બહાર કાઢ્યો અને ચશ્માના ધૂંધળા કાચ પાછળના એક આંસુને લૂછ્યું. એમની પાછળ વિલાપ કરનારાઓમાં અહીં જગતભરનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરનાર પ્રોફેસર આઇન્સ્ટાઇન પણ હતા. એઓ મરનારના નિકટના મિત્ર હતા. લોકોમાં આછો ગણગણાટ થયો અને બધાં ડોક ફેરવીને જોવા લાગ્યાં. કેટલાક તો એ વિશ્વખ્યાત વિજ્ઞાનીનું દર્શન કરવા અર્ધા ઊભા થઈ ગયાં.

જર્મન રબાઈના પ્રવચન પછી ન્યૂયોર્કના એક હિબ્રુ સામયિકના તંત્રીએ એમને અંજલિ આપી. પછી ગાયકવૃન્દનો નેતા ઊભો થયો. એણે છ ખૂણિયા હેટ પહેરી હતી. બુલડોગ જેવો એનો ચહેરો હતો. 'પરમ કરુણાળુ પરમેશ્વરવાળું' ભજન એણે કરુણ પણ બુલંદ સ્વરે ગાયું.

મારી પાસે કાળાં વસ્ત્રો પહેરેલી એક યુવાન સ્ત્રી બેઠી હતી. એના વાળ પીળા રંગના હતા અને ગાલ રાતા હતા. એની આંગળી પર ખાસ્સા મોટા હીરાવાળી એક વીંટી હતી. જ્યારે રબાઈ અંગ્રેજીમાં બોલી રહ્યા હતા ત્યારે એણે મોઢા પરનું આછું આવરણ ઊંચું કરીને રૂમાલથી નાક સાફ કરી લીધું હતું. વૃદ્ધ રબાઈ જર્મનમાં બોલી રહ્યા હતા ત્યારે એ બંને હાથ જોડીને રડવા લાગી હતી. ભજન ગાનારે જ્યારે લલકારીને ગાયું, 'શાન્તિ મળજો સ્વર્ગમાં એમને' ત્યારે ગામડાગામની સ્ત્રીની જેમ મોકળા મને એ ડૂસકાં ભરવા લાગી. હમણાં જ જાણે બેભાન બની જવાની હોય તેમ એ વળી ગઈ. એનું મોઢું આંસુથી તરબોળ થઈ ગયું. એ કોણ હશે ? મને સહેજ અચરજ થયું. મને ખબર હતી ત્યાં સુધી ડો.વાલેનના કોઈ સગાંવહાલાં અહીં નહોતાં. મને બેણ્ડેલના શબ્દો યાદ આવ્યા, 'અહીં ન્યૂયોર્કમાં જ ક્યાંક એના સાચા ચાહક હશે જેને એમને માટે ખરો પ્રેમ હશે. મને બહુ પહેલાંથી સમજાઈ ચૂક્યું હતું કે જે કોઈનું ફળદ્રુપ ભેજું શોધી કાઢે છે તેનું ક્યાંક અસ્તિત્વ તો હોય જ છે.

વિધિ પૂરો થયા પછી બધા એક પછી એક એ શબપેટી આગળથી પસાર થયાં. મે મારાથી આગળ પ્રોફેસર આલ્બર્ટ આઇન્સ્ટાઇનને જોયા. છબિમાં જોયા હતા તેવા જ એઓ લાગતા હતા. એઓ સહેજ ઝૂકી ગયા હતા. એમના વાળ લાંબા હતા, એઓ શબપેટી આગળ થોડીક વાર ઊભા રહ્યા. અને અસ્પષ્ટ શબ્દોમાં અલવિદા બોલ્યા. પછી મે ડો. વાલેનની છેલ્લી ઝાંખી કરી લીધી. વિધિ કરનારાઓએ મોઢા પર પાવડર લગાડ્યો

હતો. રેશમી ઓશીકા પર એમનું માથું ટેકવેલું હતું. મોઢું મીણનું બન્યું હોય તેવું ધોળું ફક અને અક્કડ હતું. દાઢી તાજી જ કરેલી હતી. મૂછના છેડાને વળ ચઢાવેલો હતો. એમની આંખને ખૂણે સ્મિતનો આભાસ હતો. કેમ જાણે એઓ કહેતા નહીં હોય, ઠીક, મારી જિંદગી તો એક મોટી મજાક હતી, આદિથી તે અંત સુધી.

અનુ. સુરેશ જોષી

શરત

એન્તન ચેખોવ

પાનખરની અંધારી રાત હતી. શરાફ એના અભ્યાસખંડમાં આ ખૂણેથી તે ખૂણે આંટા મારતો મારતો પંદર વરસ પહેલાં એણે જે મિજબાની આપેલી તેની યાદ મનમાં તાજી કરતો હતો. મિજબાનીમાં ઘણા બાહોશ લોકો આવેલા અને વાતોચીતો પણ બહુ મઝાની થઈ હતી. વાતવાતમાં દેહાંતદંડની ચર્ચા છેડાઈ પડી હતી. મહેમાનોમાં વિદ્વાનો અને પત્રકારો પણ ઓછા નહોતા. એમાંના ઘણાખરાનો મત દેહાંતદંડની વિરુદ્ધ હતો. સજાના સાધન તરીકે એમને ફાંસી કાલગ્રસ્ત લાગતી હતી. વળી ખ્રિસ્તી રાજ્યોમાં તો એ અણછાજતી ને અનૈતિક પણ ગણાય. કેટલાકને લાગતું હતું કે બધા દેશોમાં દેહાંતદંડને રદ કરી તેને ઠેકાણે જન્મટીપની સજા દાખલ કરવી જોઈએ.

‘હું તમારી સાથે સંમત નથી,’ યજમાને કહ્યું, મેં જાતે તો જાણે, નથી દેહાંતદંડનો અનુભવ લીધો કે નથી જન્મટીપનો અનુભવ લીધો. પણ જો આપણે અનુમાનને આધારે નિર્ણય કરી શકીએ, તો મારે મતે જેલ કરતાં મોત વધુ નૈતિક અને વધુ માણસાઈભર્યું ગણાય. દેહાંતદંડ શીઘ્ર મૃત્યુ બક્ષે છે, આજીવન કારાવાસ તલતલ કરીને જીવ લે છે. કયો જલ્લાદ વધુ માણસાઈવાળો કહેવાય, જે તમને પળવારમાં ઝબ્બે કરે તે કે જે સતત ટીપુટીપું ચૂસી ચૂસીને તમને મારતાં વરસો લગાડે તે ?’

‘બંને સરખા જ અનૈતિક છે,’ એક મહેમાને ટીકા કરી, ‘કારણ એમનો બંનેનો હેતુ એક જ છે ને તે જાન લેવાનો. સરકાર કાંઈ ભગવાન નથી. જે જીવ એ પાછો આપી શકતી નથી તે જીવ મરજી પડે લઈ લેવાનો એને હક્ક નથી.’

એ મંડળીમાં એક વકીલ હતો. પચીસ વરસનો જુવાન હતો. એનો અભિપ્રાય પુછાયો ત્યારે એ બોલ્યો :

‘દેહાંતદંડ અને આજીવન કેદ બંને સરખાં જ અનૈતિક છે. પણ મને કહેવામાં આવે કે બેમાંથી એકને પસંદ કરી લે, તો હું નક્કી આજીવન કેદને પસંદ કરું. બિલકુલ ન જીવવા કરતાં કોઈક રીતેય જીવવું લાખ સારું.’

આમાંથી જુસ્સાદાર ચર્ચા છેડાઈ પડી. શરાફ તે વખતે તો જુવાન માણસ હતો, એનું લોહી પંદર વરસ પહેલાં તો ઉછાળા મારતું હતું. એ એકદમ મિજાજ ગુમાવીને બેઠો ને ટેબલ પર મુઠ્ઠી પછાડીને જુવાન વકીલ તરફ જોઈને ઘૂરકી ઊઠ્યો :

‘જુઠ્ઠી વાત ! હું વીસ લાખ હારી જવા તૈયાર છું, જો તું ફક્ત પાંચ જ વરસ એક કોટડીમાં કાઢે તો.’

‘ખરેખર ?’ વકીલે બીડું ઝડપ્યું, ‘જો તું ખરેખર કહેતો હોય તો હું પાંચ શું, પંદર વરસની શરત મારું.’

‘પંદર ! કબૂલ !’ શરાફ બરાડ્યો. ‘સજ્જનો, મેં વીસ લાખ હોડમાં મૂક્યા.’

‘કબૂલ છે, તું વીસ લાખ મૂક, હું મારી આઝાદી મૂકું છું.’ વકીલે કહ્યું.

આમ આ અક્કલ વગરની ને હાસ્યાસ્પદ શરત લાગી ગઈ. શરાફ તે વખતે લાખે લેખાં ગણતાં થાકતો, પૈસાના મદમાં છકેલો રહેતો ને મનમાં આવે તે કરીને જ જંપતો. એ તો આનાથી રાજીનો રેડ થઈ ગયો.જમતાં જમતાં એણે વકીલને ટોળમાં કહ્યું :

‘અલ્યા જવાનિયા, હવે પાછો ભાનમાં આવી જા, નહીં તો પાછળથી પસ્તાઈશ. વીસ લાખ મારે તો ચપટી રાખ બરાબર છે, પણ તું નાહક તારી ભરજવાનીનાં ત્રણચાર ફાંકડાં વરસો પાણીમાં નાખીશ. હું ચાર પાંચ જ કહું છું, કારણ એથી વધારે કાંઈ તું ટકવાબકવાનો નથી. અને અલ્યા અક્કરમી, એય ના ભૂલતો કે પરાણે જેલમાં રહેવું તે કરતાં ચાહીને રહેવું બહુ વધારે કપરું હોય છે. તને મન પડે ત્યારે તું જેલમાંથી નીકળી જઈ શકે છે, એ વિચાર જ તારા જેલજીવનમાં ઝેર રેડ્યા કરવાનો. મને તો તારી દયા આવે છે.’

અને આજે એ શરાફ આમથી તેમ આંટા મારતો આ ગઈ ગુજરી સંભારતો સ્વગત બબડતો હતો :

‘મનેય તે શી કમત સૂઝી કે મેં ઊઠીને આવી શરત મારી ? એમાં ફાયદો શો બળ્યો હતો ? વકીલની જિંદગીનાં પંદર વરસ ધૂળધાણી થયાં ને હવે મારા વીસ લાખ પર પૂળો મુકાવાનો. ને તેમ થતાંયે કોઈ લોક થોડાં જ માની જવાનાં કે ફાંસી કરતાં જન્મટીપ વધારે સારી ? ના રે ના ! ધૂળ ને ઢેફાં ! મારે તે વખતે એ માતેલા ગોધા જેવી મસ્તી હતી ને વકીલની તો હરામખોરની સોનું જોઈને જ દાઢ સળકેલી.’

તે સાંજની મિજબાની પછી જે બધું બન્યું તેય બધું એને યાદ આવ્યું. પછી એવું ઠરેલું કે વકીલે શરાફના જ બગીચાની એક ઓરડીમાં પાકી દેખરેખ હેઠળ જેલ ભોગવવી. એવુંય પાકું ઠરેલું કે એ ગાળામાં એનાથી ઊંબરોયે ઓળંગી શકાશે નહીં, કોઈ જીવતા માણસનો અવાજેય સાંભળી શકાશે નહીં, તેમ જ કાગળપત્ર કે છાપાં પણ એને મળશે નહીં, હા, એકાદ વાજિંત્ર રાખવાની, ચોપડીઓ વાંચવાની, કાગળો લખવાની, શરાબ કે બીડી પીવાની છૂટ રહેશે. કરાર મુજબ એ બહારની દુનિયાને પોતાના સંદેશા આપી શકશે, પણ તે મૂગા મૂગા જ, એક નાનકડી ખાસ બનાવેલી બારી મારફતે. પુસ્તકો,

સંગીત, શરાબ વગેરે એની હાજતો એને જેટલી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં, ચિઠ્ઠી લખતાં બરાબર પૂરી પાડવામાં આવશે. કરારમાં ઝીણી ઝીણી રજે રજ શરતો લખી કાઢવામાં આવી. સખત એકાંત કેદ અંકે કરી લેવામાં આવી. કરાર મુજબ વકીલે ૧૪મી નવેમ્બર ૧૮૭૦ના બારના ટકોરાથી માંડીને ૧૪મી નવેમ્બર ૧૮૮૫ના મધરાતના બારના ટકોરા સુધી, બરાબર પંદર વર્ષ કોટડીમાં રહેવાનું હતું. એના તરફે એ શરતોનો જરા જેટલો પણ ભંગ કરે, અરે ઠરેલા સમયથી બે મિનિટ પણ વહેલો ઊંબરો ઓળંગે, તો શરાફને માથે એને રાતી પાઈ પણ આપવાની જવાબદારી નહિ.

કારાવાસના પહેલા વર્ષમાં, વકીલની ટૂંકી ચિઠ્ઠીઓ પરથી જેટલું જોઈ શકાતું હતું તે મુજબ, એને એકલવાયાપણું ને કંટાળો ભયંકર દાખવ્યો. જેલની કોટડીમાંથી રાતદિવસ પિયાનાનો અવાજ આવતો, એણે શરાબ અને તમાકુની ના પાડી દીધી, એણે ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું : શરાબથી વાસનાઓ ઉત્તેજિત થાય છે. વાસનાઓ જ કેદીની મુખ્ય દુશ્મન હોય છે. ઉપરાંત સારો શરાબ એકલા એકલા પીવો એનાથી વધુ કંટાળાભરેલું બીજું કાંઈ જ નથી. અને તમાકુ તો મારી ઓરડીની હવા બગાડી નાખે છે.'

પહેલા વર્ષ દરમ્યાન વકીલે હળવા પ્રકારનાં પુસ્તકો મંગાવ્યાં, જેમકે અટપટા શૃંગાર રસની નવલકથાઓ, જાસૂસી અને કાલ્પનિક વાર્તાઓ, હાસ્યરસની વાર્તાઓ વગેરે વગેરે.

બીજા વર્ષમાં પિયાનો સંભળાતો બંધ થયો અને વકીલે ફક્ત ઊંચી કોટિનું સાહિત્ય જ માગવા માંડ્યું. પાંચમા વર્ષમાં વળી પાછું સંગીત સંભળાયું અને કેદીએ શરાબની માગણી કરી. એના પર નજર રાખનારાઓએ કહ્યું કે આખું વરસ એણે ખાવાપીવા ને ઊંઘવામાં જ ગાળ્યું. એ વારંવાર બગાસાં ખાતો અને ગુસ્સો કરી કરીને સ્વગત બબડતો. ચોપડીઓને તો અડતો પણ નહિ. કોઈક વાર રાતે લખવા બેસતો. કલાકો સુધી લખતો ને સવારે ઊઠીને બધું ફાડી નાખતો. અનેક વાર એ રડતો પણ સંભળાતો.

છઠ્ઠા વર્ષના પાછલા ભાગમાં કેદીએ ભાષાઓ, ફિલસૂફી અને ઇતિહાસનો અભ્યાસ માંડ્યો. એ એવો તો ભૂખ્યા ડાંસ જેવો આ વિષયો પર તૂટી પડ્યો કે એને પુસ્તકો પૂરાં પાડવામાંથી શરાફને ઘડીનીયે ફુરસદ નહોતી મળતી. ચાર વર્ષના ગાળામાં એના કહેવાથી લગભગ છસો ગ્રંથો ખરીદવામાં આવ્યા હતા.

એને આ ઘેલું લાગેલું હતું તે દરમ્યાન શરાફને એની પાસેથી આવો એક પત્ર મળ્યો, 'મારા પ્રિય જેલર ! આ પંક્તિઓ હું છ ભાષામાં લખી રહ્યો છું. એ ભાષાશાસ્ત્રીઓ સમક્ષ મૂકજો, એ લોકો એ વાંચે. એ લોકોને એમાં જો એક પણ ભૂલ ન જડે તો કૃપા કરી બગીચામાં એક બંદૂકનો બાર કરજો. એના અવાજ પરથી હું સમજી જઈશ કે મારા પ્રયત્નો વ્યર્થ નથી ગયા. યુગે યુગે, દેશે દેશે જે વિવિધ વિભૂતિઓ પાકે છે તે નિરનિરાળી ભાષામાં બોલે છે. પણ એ સર્વમાં એક જ જ્યોતિ પ્રજળે છે. હું અત્યારે તેમને સમજી શકું છું. તેથી જે સ્વર્ગતુલ્ય સુખ મને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું છે એ તમે જાણો તો.'

કેદીની ઇચ્છા પાર પડી અને શરાફના હુકમથી બગીચામાં બંદૂકના બે બાર કરવામાં આવ્યા.

દસમા વર્ષ પછી વકીલ ટેબલની સામે ચિત્રવત્ બેઠો બેઠો બસ બાઈબલ જ વાંચતો. શરાફને આમાં સમજ ન પડી. ચાર વર્ષમાં જે માણસે છસો જ્ઞાનગ્રંથો પર પ્રભુત્વ મેળવી લીધું તે માણસ એક આખું વર્ષ બાઈબલ જેવા સાવ સહેલા અને બહુ દળદાર પણ ન કહેવાય તેવા ગ્રંથ પાછળ શું કામ ગાળે ? પછી બાઈબલની જગ્યાએ ધર્મોનો ઇતિહાસ અને ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ વકીલે ઉપાડ્યો. કારાવાસમાં છેલ્લાં બે વર્ષમાં કેદીએ આમતેમ અનેક વિષયો પર ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં વાચન કર્યા કર્યું. ક્યારેક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોમાં મન પરોવે, તો વળી પાછો બાયરન અને શેક્સપિયર વાંચવા માંડે. એની ચિઠ્ઠીઓમાં એ એકી સાથે રસાયણશાસ્ત્રનો ગ્રંથ, વૈદકનું પાઠ્યપુસ્તક, એકાદી નવલકથા અને ઉપરથી પાછું કોઈ ફિલસૂફી કે શાસ્ત્રનું થોથું, બધું જ સામટું મંગાવે. એનું વાચન એવું લાગતું હતું કે જાણે એ તૂટેલા વહાણનાં પાટિયાંઓથી છવાયેલા સમુદ્રમાં બાથોડિયાં ન ભરતો હોય ને જીવ બચાવવા એક પછી એક પાટિયાને ઝાલતો ન હોય.

શરાફને આ બધું યાદ આવ્યું એટલે એ વિચારવા લાગ્યો :

'આવતી કાલે મધરાતે બારના ટકોરે પેલો છૂટશે, શરત પ્રમાણે મારે એને વીસ લાખ ગણી આપવા પડશે. એટલી રકમ જો હું ચૂકવું તો તો મારા બાર જ વાગી જાય. મારો બેડલો કાયમને માટે ડૂબી જાય.'

પંદર વર્ષ પહેલાં એ લાખે લેખાં ગણાતો. પણ આજે એ પોતે પણ પોતાની જાતને પૂછતાં ગભરાતો કે એની પાસે શું વધારે હતું : દેવાં કે લેણાં ? શેરબજારમાં એણે ધૂમ સટ્ટો કર્યો હતો, નઠારાં જોખમો વહોર્યાં હતાં. ઘરડે ઘડપણ પણ આંધળિયાં કરવાની ટેવ એ ટાળી શકતો નહોતો. એટલે રફતે રફતે એનો ધંધો ધબ થઈ ગયો હતો. એક દિવસનો મુસ્તાક, છાતીધડો ને લાલ આંખવાળો વેપારી બચ્ચો અત્યારે બજારની એકએક ચડઊતરથી કાંપતો મામૂલી શરાફ થઈ ગયો હતો.

'એ શરત નહોતી શાપ હતો, શાપ.' ડોસો માથાના વાળ પીંખતો નિસાસા નાખી રહ્યો... 'પણ પેલો મરી કેમ ન ગયો ? અરે, પણ એને તો હજી ચાળીસ જ થયાં છે. એ તો મારી છેલ્લી પાઈએ પાઈ તાણી જવાનો, પરણવાનો, લહેરથી જિંદગી માણવાનો, શેરસટ્ટો કરવાનો અને હું અદેખા ભિખારીની જેમ હાથ ઘસતો રહેવાનો. ઉપરથી જેમ પાછું રોજ સાંભળવાનું કે આ મારું સુખ તારા જ થકી છે. માટે લાવ હું તને મદદ કરું ! ના, ના, મારાથી એ નહિ સહન થાય, મારે દેવાળામાંથી ને નામોશીમાંથી બચવું હોય તો એક જ રસ્તો છે. ને તે એ કે પેલો હવે જમને ઘેર પહોંચી જાય.'

ઘડિયાળમાં ત્રણ ટકોરા થયા. શરાફ કાન માંડીને સાંભળે છે. ઘરમાં એકેએક જણ જંપી ગયું છે. બારીની બહાર ઝાડનાં બરફછાયાં પાંદડાં હાવ્ હાવ્ કરે છે. તે સિવાય બધું સૂમસામ છે. જરા પણ ખખડાટ ન થાય તેવી તકેદારીથી એણે તિજોરી ખોલી અને પંદર પંદર વરસથી નહિ ઊઘડેલાં બારણાંની ચાવી કાઢી. બદન પર ઓવરકોટ ચઢાવ્યો ને ચોરપગલે ઘરની બહાર નીકળ્યો. બગીચામાં અંધારું ઘોર હતું અને ટાઢ તો કહે મારું

કામ. વરસાદ પડતો હતો. પાંસળાં સોંસરવો નીકળી જતો ભેજવાળો પવન બગીચામાં સૂસવાટા બોલાવતો હતો ને ઝાડવાંને જરાય જંપ વળવા દેતો નહોતો. શરાફે બહુયે આંખો તાણી પણ એને હાથવેંત પર શું છે તેય દેખાતું નહિ. રસ્તો ફંફોળતો ફંફોળતો એ બગીચાને છેડે પહોંચ્યો અને ચોકીદારને બે વાર બૂમ મારી જોઈ. પણ કશો જવાબ મળ્યો નહિ, ચોકીદાર પણ આવી નઠારી ઋતુમાંથી બચવા માટે રસોડામાં કે ક્યાંક બીજે ભરાઈ ને ઘોંટી ગયો હોય એમ લાગ્યું.

'મારો હેતુ બર લાવવાની જો મારી છાતી ચાલશે,' ડોસાએ મનમાં દાવ ગોઠવ્યો, 'તો સહુ પહેલો વહેમ ચોકીદારને માથે જ આવશે.'

અંધારામાં પગથિયાં ફંફોસતો એ કોટડીના દરવાજે આવી પહોંચ્યો. દીવાસળી પેટાવીને આસપાસ જોયું તો કોઈ નહોતું. કોટડીના દરવાજા પર મારેલાં લાખનાં સીલ જેવાં ને તેવાં હતાં.

દીવાસળી ઠરી ગઈ એટલે ડોસાએ ઉશ્કેરાટથી ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં ડોકાબારીમાંથી અંદર નજર કરી.

કેદીની કોટડીમાં એક મીણબત્તી ઝાંખી બળતી હતી. કેદી ટેબલ સામે બેઠો હતો. એની પીઠ, માથાના વાળ અને હાથ જ ફક્ત દેખાતા હતા. ટેબલ પર. ખુરશીઓ પર ને ભોંયે શેતરજી પર પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં બધે, બસ ઉઘાડી ચોપડીઓનો જ પથારો પડેલો હતો.

એક....બે....પાંચ મિનિટ વહી ગઈ, પણ કેદી જરાકેય હાલ્યોચાલ્યો નહીં. પંદર વરસના કારાવાસે એને નિઃસ્તબ્ધ બેસતાં શીખવી દીધું હતું. શરાફે બારીના કાચ પર આંગળીથી ટકોરા કર્યા, તોયે કેદીએ કશો સળવળાટ ન કર્યો. પછી શરાફે સાવચેતીથી બારણાનાં સીલ તોડ્યાં અને ચાવી તાળામાં નાખી, કાટ ખાઈ ગયેલાં તાળાંએ ઘોઘરો અવાજ કર્યો ને બારણાં ક્ચૂડ ક્ચૂડ બોલ્યાં, શરાફના મનમાં હતું કે હમણાં વિસ્મયથી ચીસ ને દોડી આવતાં પગલાં સંભળાયાં જ સમજો. પણ ત્રણ મિનિટ વહી ગઈ અને તોય અંદર તો તેવી જ ચુપકીદી છવાયેલી રહી. એણે અંદર પ્રવેશ કરવાનું નક્કી કર્યું.

ટેબલ સામે એક માણસ બેઠો હતો. એ મામૂલી માણસ જેવો માણસ નહોતો. જાણે હાડપિંજર પર તાણીને ચામડું ચઢાવેલું ન હોય ! વાળનાં ગૂંચળાં સ્ત્રી જેવાં, અને પાછો દાઢીનો ઝૂમખો ! ચહેરો પીળોપચ, મુલતાની માટી જેવો, ડાચાં બેસી ગયેલાં, બરડો લાંબો અને સાંકડો; ને એણે માથું હાથ પર ઢાળ્યું હતું તે હાથ તો જાણે સાવ લાકડી પર લબડતી ચામડી, જોયું ન જાય. વાળ જરીકસબની ચમક પકડતા જતા હતા. ને એનો ચામાચીડિયા જેવો ચહેરો જોઈને તો કોઈ કહે નહીં કે આને હજી ચાલીસ જ થયાં હશે. ટેબલ પર, એણે માથું ઢાળ્યું હતું ત્યાં જ, એક કાગળ પડ્યો હતો. એના પર ઝીણા ઝીણા અક્ષરમાં કાંઈક લખેલું હતું.

'શેતાન સાવ ગરીબડો થઈ ગયો છે.' શરાફ મનમાં બબડ્યો, 'જનાબ ઊંઘી ગયા

છે ને કદાચ ઊંઘમાં સોનાના મહેલ જોતો હશે ! આ મડદાલને ખાટલા પર નાંખીને ઓશીકાથી બે ઘડી ગૂંગળાવ્યો કે તરત ટપ થઈ ગયો સમજવો. પછી ભલે તપાસ કરનાર તપાસ કર્યા જ કરે, અકુદરતી મોતની જરા જેટલીયે નિશાની એમને હાથ લાગે શેની ? પણ પહેલાં એણે શું લખ્યું છે તે જરા વાંચી લઉં.'

શરાફે ટેબલ પરથી કાગળ ઉપાડીને વાંચ્યો :

'આવતી કાલે મધરાતે બારને ટકોરે હું પાછો આઝાદ થઈશ. લોકોને હળવામળવાનો હક પાછો મને મળશે. પણ હું તમને બે શબ્દો કહી દેવા ખરેખર જરૂરી સમજું છું. શુદ્ધ હૃદયે ને ભગવાનને માથે રાખીને હું તમારી આગળ સાફસાફ જાહેર કરું છું કે આઝાદી, જિંદગી, તંદુરસ્તી ને બીજી બધી અનેક ચીજો જેને તમારી ચોપડીઓ દુન્યવી દુઆઓ માને છે, તેને માટે હું નફરત સેવું છું.

'પંદર પંદર વર્ષ સુધી મેં ખંતપૂર્વક પૃથ્વી કે એનાં લોકોને આંખે જોયાં નથી, પણ મેં તમારાં પુસ્તકોમાંથી ઊંચી જાતના સુગંધી શરાબો ગટકાવ્યા છે, ગીતો ગાયાં છે, જંગલમાં હરણના ને સૂવરના શિકાર ખેલ્યા છે, સ્ત્રીસુખ ભોગવ્યું છે.... અને તેય અપ્સરા સમી સ્ત્રીઓ, તમારા મહાપ્રતિભાવાન કવિઓની કલમના જાદુ વડે મેઘમાલા-શી સુંદર ને ઈન્દ્રધનુ-શી રંગભરી અભિસારિકાઓ રાત્રિ સમયે મારી પાસે આવતી અને અદ્ભુત મધુર સંવાદોથી મારું મસ્તક ભમાવી મૂકતી. તમારાં પુસ્તકોમાં હું પૃથ્વીનાં ઉત્તમોત્તમ ગિરિશૃંગો પર આરોહણ કરી આવ્યો ને ત્યાંથી સૂર્યાસ્તના આકાશને અરુણ રંગે રંગાતું જોયું ને સમુદ્ર ને પર્વતમાલાને કિરમજી સોનાને કિનખાબે મઢાતાં જોયાં. ત્યાં ઊભા ઊભા મેં મારા માથા ઉપર વાદળોને વિદારતા વીજળીના ચમકારા જોયા, લીલીછમ વનરાજિ, હર્યાંભર્યાં ખેતરો, નદીઓ, સરોવરો ને નગરો મેં નિહાળ્યાં; કિન્નરો ને ગંધર્વોનાં ગીતનૃત્ય નીરખ્યાં ને કન્હૈયાની વ્રજવેણ પણ સાંભળી, વિષ્ણના દૂતો મારી પાસે ઊડતાં ઊડતાં એનો સંદેશો લઈને આવ્યા. તેમની પાંખોને હાથ પણ અડાડી જોયો....તમારાં પુસ્તકોમાં મેં મારા શરીરને અતાગ ઊંડા પાતાળલોકમાં ફંગોળી દીધું, મેં કંઈ કંઈ ચમત્કારો સર્જ્યા, નગરોને ભસ્મ કર્યાં, નવા નવા ધર્મો પ્રચાર્યા ને કંઈ કેટલાય દેશો જીતી લીધા....

'તમારાં પુસ્તકોએ મને ડહાપણનો ખજાનો બક્ષ્યો. શતાબ્દીઓથી અણુમથક જે માનવચિંતનનું સર્જન થતું રહ્યું છે તેના સારરૂપ એક નાનકડો માખણગોળો મારા મગજમાં સમાઈ ગયો છે. મને ખબર છે કે હું આજે તમારા બધા કરતાં હોશિયાર છું.

'અને હું તમારાં પુસ્તકોને ધિક્કારું છું, તમારી દુન્યવી દુઆઓને અને ડહાપણને ધિક્કારું છું. એ બધું જ ખાલીખમ છે, તકલાદી શમણાના મહેલ જેવું ને મૃગજળ જેવું છેતરામણું છે. તમે ગમે તેટલા મુસ્તાક હો, ડાહ્યા હો કે રૂપાળા હો, મોત તો દરના ઉંદરને જેમ ઝડપી જવાનું તેમ તમનેય પૃથ્વીના પટ પરથી ભૂંસી નાંખવાનું અને તમારા વરસો, તમારા ઈતિહાસ ને તમારી વિભૂતિઓની અમરતા એ બધું પૃથ્વીના ગોળાની ભેગું જ બળીને ખાક થઈ જવાનું.

'તમને સહુને ચિત્તભ્રમ થયો છે ને તમે અવળે રવાડે ચડી ગયા છો. તમે જૂઠાણાંને સત્ય માની બેઠા છો અને કુરૂપને જ રૂપ ધારી બેઠા છો. જો કાલે ઊઠીને એકાએક આંબા અને કેળ પર ફળને બદલે દેડકાં અને ગરોળીઓ બેસે અને ગુલાબમાંથી ઘોડાના પસીનાની ગંધ છૂટે તો તમે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જાવ તે જ રીતે, તમે સ્વર્ગને સાટે પૃથ્વી લીધી છે તે જોઈને હુંયે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જાઉં છું. તમને સમજવાનું મને જરાય મન નથી.'

'મારી ઘૃણા તમને સક્રિય રીતે દેખાડી આપવા માટે હું આથી પેલા વીસ લાખ, જેને એક કાળે હુંયે સ્વર્ગની જેમ શમણે જોયા કરતો, તેની ઉપરનો મારો તમામ હકદાવો જતો કરું છું. કારણ હવે તેને માટે મારા મનમાં નરી જુગુપ્સા જ ઊભરાય છે. એ રકમ પરનો મારો હક બરાબર ડૂબી જાય તે અંકે કરવા ખાતર હું કરેલા સમય કરતાં પાંચ મિનિટ વહેલો બહાર નીકળી જઈશ અને કરારનો ભંગ મારે હાથે જ કરીશ.'

શરાફે કાગળ વાંચી લીધો ને પાછો ટેબલ પર મૂકી દીધો, પછી એણે આ વિચિત્ર ખોપરી પર લળીલળીને ચૂમીઓ વરસાવી અને એની આંખમાંથી ઝરઝર આંસુ દદડી રહ્યાં. એ કોટડીમાંથી બહાર નીકળ્યો.એને એની જિંદગીમાં કદાપી સટ્ટાબજારમાં એની દોલત લૂંટાઈ ગઈ ત્યારે પણ, પોતાની જાત પર અત્યારે આવતો હતો તેવો તિરસ્કાર આવ્યો નહોતો. ઘેર આવીને એ પથારીમાં પડ્યો, પણ છાતીના ધબકારા ને આંખનાં આંસુઓએ એને લાંબા વખત સુધી ઊંઘવા દીધો નહીં.

વળતી સવારે ચોકીદાર હાંફળોફાંફળો. એની પાસે દોડી આવ્યો ને કહેવા લાગ્યો કે એણે કોટડીમાં રહેતા કેદીને બારીમાંથી બાગમાં કૂદી પડતાં જોયો. બાગને મોટે દરવાજે થઈને એ ક્યાંક અલોપ થઈ ગયો. શરાફે પળનાયે વિલંબ વિના ગુમાસ્તાઓને સાથે લીધા અને કોટડી પર જઈ કેદી ભાગી છૂટ્યાના સાક્ષીપુરાવા પાકા કરી લીધા અને ખોટી અફવાઓમાંથી બચવા માટે એણે ટેબલ પર પડેલો પેલો ત્યાગપત્ર ઉપાડી લીધો અને ઘેર પાછા આવીને એને તિજોરીમાં સાચવીને કેદ કરી લીધો.

દુર્લભા

વિલિયમ સેન્સમ

એક વાર એક યુવાન રોમ આવ્યો. રોમમાં એ પહેલી જ વાર આવ્યો હતો ગામડેથી. છતાં, બીજા કોઈ પણ સ્થળ કરતાં એક વિશાળ ને મોહક શહેરમાં કંઈક અવનવું બનવું જ જોઈએ એવું કલ્પી લે એટલો એ નાનો ન હતો કે ન હતો એટલો ભોળો. જીવન એક ભ્રાન્તિ છે. એમાં અજબ પ્રસંગો બને છે ત્યારેય એવી જ નિરાશા એનું સાટું વાળી દે છે એમ એ જાણતો જ હતો, વળી એ એમ પણ જાણતો હતો કે જીવનમાં આથીય વધુ ખરાબ એવો ગુણ છે ને તે કશું જ ન બનવા પામે એવી સંભવિતતાનો, પોતાની જ પ્રવૃત્તિમાં સદા પરોવાયેલા રહેતા શહેરમાં હંમેશાં એની જ વધારે શક્યતા હતી.

આવું વિચારીને તે સ્પેનિશ પગથિયાં પર ઊભો રહ્યો ને પોતાની સમક્ષ પથરાયેલા ભવ્ય દૃશ્યને નિહાળવા લાગ્યો. સાંજના વાહન વ્યવહારનો પળે પળે ઘેરો થતો ગણગણાટ તે સાંભળી રહ્યો ને રોમની સ્વર્ણિમ સંધ્યામાં પ્રસરી જતા દીવાના પ્રકાશને નીરખી રહ્યો. ચળકતી મોટરો ફુવારા પાસેથી ચૂપકીથી સરી જતી હતી ને તેને ઝળહળતા વિયા કોન્દોત્તિમાં ઉતાવળે વળી જતી હતી. લાલ નિયોનસંજ્ઞાઓ અંધકારના સીનામાં પોતાનાં ઇંજન ભોંકતી હતી. ક્યાંકને ક્યાંક જવા ઉત્સુક એવા ચહેરાથી બસની પીળી બારીઓ ભરાઈ ગઈ હતી, શહેરની પ્રત્યેક વ્યક્તિ સાંજના કાર્યમાં ગુંથાઈ હતી. એક માત્ર એને જ કંઈ કરવાનું ન હતું.

શહેરના તમામ લોકોમાં એક માત્ર પોતે જ સાવ એકલો છે એમ એને લાગ્યું. પરંતુ સાહસની શોધથી સાહસ કદી મળ્યું નથી, ઊલટું દૂર ને દૂર જ રહ્યું છે. મનની આવી સ્થિતિમાં કોઈ જ આશા રહી નહીં, એટલે યુવાન પાછો વળી પગથિયાં ચડવા લાગ્યો. સુંદર દેવળ વટાવી ગયો ને પથરાળ ટેકરી પર થઈ પોતાની હોટલ ભણી આગળ વધવા લાગ્યો. સાંકડી શેરીઓમાં વધતા જતા સંચારને લીધે જાણે સુરાલયો ને આહારગૃહો અન્યોન્યને હડસેલતાં જણાતા હતાં. પરંતુ વિત્તોરિયો વેનેતોની વિશાળ પગથી પર, બોરધિઝ ઉપવનને માર્ગે આવેલાં તરુવરો નીચે રોમનો શ્રીમંત સમાજ

આપેરિતિફ*ના એક એક ઘૂંટ સાથે સંધ્યાની સુરખી પીવા યુરોપનાં સુંદરતમ કાફેમાં ઊભરાતો હશે. ત્યાં તો વળી વધુમાં વધુ એકલતા હોવાની ! આથી જ ઘર ભણી એકાકી પગલાં માંડતા યુવાને વધારે શાંત ને વધારે જૂની શેરીઓ પસંદ કરી.

રોમની આવી સાંકડી વાંકીચૂકી શેરીમાંથી બહાર નીકળતાં કોઈ વાર તો ફુવારા ને બેડોળ દેવળવાળો કોઈ છૂપો ચોક, કોઈ એકાંત ભયપ્રદ ખજાનો સામે ફૂટી પણ નીકળે. આવી એક જૂનાં પીળાં મકાનો વચ્ચે આવેલી પગથી વિનાની ગલીમાંથી તે પસાર થતો હતો ત્યારે તેણે જોયું કે ટેકરી પરથી પોતાના તરફ ઊતરી આવતી નારીની એકાકી આકૃતિ બાદ કરતાં પોતે એકલો જ છે.

એ વધુ નજીક આવી ત્યારે તેણે જોયું કે એણે પહેરેલાં વસ્ત્રોમાં એક રસિક છટા હતી, એની ગતિમાં રોમવાસીને સહજ એવું તેજસ્વી માર્દવ હતું, પગલે પગલે એ માનની લાગણી પ્રેરતી હતી. એનું મુખ ઢાંકેલું હતું છતાં એ સુંદર નહીં હોય એવી કલ્પના કરવી પણ અશક્ય હતી. આમ આવા એકાંતમાં, જેના વિના આજની સંધ્યા ખાવા ધાતી હતી તે સાહસનું પ્રતીક બનેલ નારીની આટલો નજીક આવી જવાને કારણે ઊંડા વિવાદે એને ઘેરી લીધો. એને પોતાની જીત એક તુચ્છ, તિરસ્કૃત, દયાજનક ગટર જેવી પામર લાગી. પોતાના ખભા સંકોરીને એણે આંખ ઢાળી દીધી પરંતુ એ પહેલાં એની આંખોમાં એક છૂપો દૃષ્ટિપાત તો એણે પરોવી જ લીધો.

એણે જે જોયું એનાથી તો એ આભો જ બની ગયો. એ થંભી ગયો ને આઘાતનો માર્યો એની સામે ટગટગ જોઈ રહ્યો. એણે જરાય ભૂલ નહોતી કરી. એ સ્મિત લહેરાવતી હતી. ઉપરાંત એ પણ અચકાઈ હતી. એક વિચાર ઝબકી ગયો : 'વેશ્યા ?' પણ ના, એ સ્મિત એવું તો નહોતું જ, એમાં સ્નેહનો એવો અભાવે નહોતો જ. ફરી આશ્ચર્યચકિત કરતાં એ બોલી :

'હું – હું જાણું છું. મારે તમને પૂછવું ન જ જોઈએ...પણ સંધ્યા એવી તો ખીલી છે- અને તમેય કદાચ એકલા હશો, મારા જેવા જ...'

એ અત્યંત સુંદર હતી. એ બોલી શક્યો નહીં પણ આનંદની ભરતીથી એનામાં શકિત આવી ને સ્મિત કર્યું. એટલે અચકાતાં અચકાતાં પણ યાચનાની લેશ પણ છાયા વિના નારીએ ચાલુ રાખ્યું :

'મને થયું....કદાચ ...આપણે સાથે ફરીએ, સાથે આપેરિતિફનું પાન કરીએ....'

આખરે યુવાને જાત સંભાળી લીધી :

'એથી વિશેષ આનંદ મને શેમાં આવે ? અને વેનેતો તો અહીંથી જરાય દૂર નથી.'

ફરીથી સ્મિત કરતાં એ બોલી :

'મારું ઘર અહીં જ છે....'

* જમવા પહેલાં લેવાતું માદક પીણું

શેરીમાંથી તેઓ થોડેક સુધી મૂંગા મૂંગાં ચાલ્યાં ને યુવાન જ્યાંથી એક વાર પસાર થઈ ચૂક્યો હતો એ વળાંકે આવી લાગ્યાં. નારીએ એમાં વળવા સૂચવ્યું. ત્યાંથી તેઓ સાદાં ઘરોને છેડે આવેલા એક ખાંચા પાસે આવ્યાં. ખાંચામાં એક બગીચાની દીવાલ હતી અને દીવાલની પાછળ એક વિશાળ સુઘડ મકાન હતું. પારદર્શક આભાવાળી સુંવાળી ચામડી, ભૂરી પણ તેજસ્વી આંખો, કાળી ભ્રમર ને ચળકતા કાળા વાળ આ સર્વના મિશ્રણમાંથી ઘડાયેલા તેજની લકીર એ નારીના મુખ પર અંકાઈ. એણે પોતાની ચાવી બગીચાના દરવાજામાં ભરવી.

મખમલના પોષાકમાં સજ્જ નોકરે તેમનું સ્વાગત કર્યું. વિશાળ સુશોભિત દીવાનખંડમાંથી પાણીના ચાલુ છંટકાવથી ભીનો હરિયાળો ચોક નજરે પડતો હતો ત્યાં, કાચનાં આકર્ષક ઝુમ્મર નીચે તેમને ફેનિલ દારૂ પીરસવામાં આવ્યો. તેઓ વાતે વળગ્યાં. રોમની ઉષ્ણ રાત્રિમાં બરફથી ઠંડા કરેલા દારૂએ એમને હર્ષની ઉષ્માથી ભરી દીધાં. પણ વખતોવખત યુવાન એને કુતૂહલપૂર્વક એને નિહાળી લેતો.

માર્મિક હાસ્ય ને વેધક કટાક્ષોના સૂક્ષ્મ આવિર્ભાવોથી પળે પળે તે એનામાં આત્મીયતા જગાડતી હતી. એને સજાગ રહેવાની જરૂર લાગી. લાંબા વિચારને અંતે એને થયું કે એનો આભાર માની લેવો ને એ રીતે બીજા કોઈ ઉપકારને અવકાશ ન રહેવા દેવો એ જ ઉત્તમ છે. પણ એ જ પળે પહેલાં એક સ્મિતથી ને વિષાદપૂર્ણ એક નજરથી એણે એને અટકાવ્યો. કોઈ પણ પ્રકારની અસ્વસ્થતા ન અનુભવવી એવી વિનંતિ કરી. પોતે જાણતી હતી કે આ બધું વિચિત્ર છે ને આવી પરિસ્થિતિમાં બીજા કોઈ હેતુની શંકા આવે, પણ પોતે એકલી હતી એ વાત તો સાવ સાચી હતી. શેરીમાં તેઓ સામસામે મળી ગયાં ત્યારે સંધ્યાની એ ધૂંધળી પળે એનામાં એણે કંઈક જોયું અને એના આકર્ષણની અનિવાર્યતામાંથી એ છટકી ન શકી. કશીક ન સમજાય એવી સાહજિકતાથી જ એને આમ થઈ ગયું.

ભ્રાંતિની પ્રતીતિનો દીર્ઘ સમય પણ જે સ્વપ્નને સંપૂર્ણ નષ્ટ ન કરી શકે એવા સંપૂર્ણ મિલનની શક્યતાએ યુવાનનો નિશ્ચય ફેરવી નાખ્યો. નિરવધિ આનંદની ભરતી પર એનો કશો કાબૂ ન રહ્યો, એની વાતમાં કશી શંકા ન રહી. અને પછી તો સંપૂર્ણતામાં ખામી ન રહી. એણે નિમંત્રણ આપ્યું અને બંને સાથે જમ્યાં. જાત જાતની માછલી, ચરબીવાળું પક્ષીનું માંસ, પાકાં ફળ; આવી અનેક વાનગીઓ નોકરોએ પીરસી. પછી ચોકની નજીક તેઓ સોફા પર બેઠાં. વાતાવરણમાં શીતળતા હતી. અનેક પ્રકારના આસવ આવ્યા. નોકરો નિવૃત્ત થયા. ઘરમાં સન્નાટો છવાયો. બંને આલિંગનમાં ભીડાયાં.

થોડી વાર પછી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વગર હાથ ઝાલીને એ એને ખંડમાંથી બહાર લઈ ગઈ. બંને વચ્ચે કેવી ગહન શાંતિ વ્યાપી ગઈ હતી ! યુવાનનું હૃદય ભયથી ધડકતું હતું, તેઓ જે ખંડ ઓળંગતાં હતાં એની આરસની લાદી પડછંદા પાડી એની ચાડી ખાશે તો, પોતાનો હાથ હવે તો આ ઉત્કટ આવેશ એક પ્રકારની નિશ્ચિતતામાંથી પ્રગટતો

હતો. આ પળે, આ મોહક સંધ્યાએ કશું જ અનિષ્ટ બનવાનું નથી એવી નિશ્ચિતતા, વાણીની હવે કોઈ આવશ્યકતા નહોતી. બંને સાથે વિશાળ દાદર ચઢ્યાં.

એના શયનખંડમાં પલંગના પડદા વચ્ચે આછા રેશમી વસ્ત્રમાં આચ્છાદિત નગ્નતાનું એક મોહક ચિત્ર રચાઈ ગયું. એમાં એણે પોતાનો પ્રેમ ઠાલવ્યો. એ પ્રેમ અનંત બનવાનો હતો, સદા સંપૂર્ણ ને એમના આ પ્રથમ શ્રેષ્ઠ મિલન શો અકલ્પ્ય રહેવાનો હતો.

એટલી જ મૃદુતાથી એણે એના પ્રેમનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો, કદાપિ એમને કશાયની ઊણપ નહીં નડે. અત્યંત હળવાશથી એણે ચાદર દૂર કરી એને જગા કરી આપી.

પણ આખરે એની સોડમાં એ સૂતો ત્યાં જ, એમના અધર એકબીજાને સ્પર્શ્યા ત્યાં જ, એ એકદમ ચમક્યો.

ક્યાંક ખામી હતી. એ ખામી અંતરથી કળાતી હતી. એણે કાન સરવા કર્યા, લાગણી અનુભવી ને સમજ્યો કે દોષ તો પોતાનો જ છે. પલંગ પાસેના દીવા તો ઝાંખા જ હતા. પરંતુ છતની મધ્યમાં વીજળીનું ઝળાંઝળાં ઝુમ્મર તો એમ ને એમ જ રહેવા દેવા જેટલો પોતે બેદરકાર રહ્યો હતો. બારણાં પાસેની ચાંપ એને યાદ આવી ને એક ક્ષણ તે અચકાયો.

નારીએ પોતાનાં પોપચાં ઊંચાં કર્યાં, એની આંખ ઝુમ્મર પર મંડાયેલી જોઈને એ સમજી ગઈ.

એની આંખમાં ચમક આવી. એ ધીમે સ્વરે બોલી :

'મારા પ્રિયતમ, ચિંતા ન કર, જરાય હાલ નહીં...'

અને જાણે એણે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. એનો પંજો મોટો અને મોટો થતો ગયો, એનો હાથ લાંબો થતો ગયો. પલંગના પડદામાંથી એ લંબાયો, લાંબી શેતરંજીની સામી બાજુએ પહોંચ્યો, આખાય વિશાળ ખંડમાં એનો પડછાયો પડ્યો અને એની મહાકાય આંગળીઓ બારણા સુધી લંબાતી ગઈ. અંતિમ 'કટ' અવાજ સાથે એણે દીવો બુઝાવી નાખ્યો.

અનુ. જયંત પારેખ

બાળકો

સ્લાવોમીર મ્રોઝેક

એ વર્ષે એટલો તો બરફ પડ્યો કે ન પૂછો વાત. છોકરાંઓને રમવાની મજા પડી ગઈ. બજાર વચ્ચે જ તેમણે બરફમાંથી એક માણસનું પૂતળું બનાવવા માંડ્યું. બજાર ઘણી મોટી હતી, ઘણા લોકો ત્યાં આવ-જા કરતા. આજુબાજુ સરકારી મકાનોની બારીઓ પડતી હતી. બાકીની જગામાં બજાર લાંબી થઈને પડી હતી. બરાબર ચોગાન વચ્ચે છોકરાં બરફનો મોટો ટેકરો કરી એમાંથી કોઈ ખુશમિજાજી માણસ બનાવતાં હતાં.

સૌથી પહેલાં એમણે મોટો દડો બનાવ્યો. એ હતું એનું પેટ. પછી બે નાના નાના દડામાંથી બનાવ્યાં એના ખભા અને પીઠ અને એનાથીય નાનો દડો મૂકી માથું બનાવ્યું. બરફના માણસનાં બટન બનાવવા એમણે કાળા કાળા કોલસાના ટુકડા ચોડ્યા. આખે શરીરે બટન વાસી શકાય એટલે એમણે માથાથી પગ લગી બટન ચોડ્યાં. અને એનું નાક બનાવ્યું ગાજરનું. બરાબર હવે એ બરફના માણસ જેવો જ લાગતો હતો. ખૂબ ટાઢ પડે ત્યારે દર વર્ષે દેશમાં ચારેકોર દેખાય છે તેવો જ.

છોકરાંને આ બનાવ્યા પછી ખૂબ મજા પડી બધાં આનંદમાં આવી ગયાં.

ભાતભાતનાં લોકો ત્યાંથી પસાર થતાં હતાં. બધાં બરફનો માણસ જોવા બે ઘડી ઊભા રહેતા અને પછી ચલતી પકડતાં. સરકાર તો કશું ધ્યાન આપ્યા વગર એનું કામ કર્યા કરતી હતી.

બાળકો તાજી, ખુલ્લી હવામાં કૂદાકૂદ કરતાં હતાં અને એમની ભૂખ પણ ઊઘડતી હતી, એ જોઈ ત્યાંથી પસાર થતો તેમનો બાપ બહુ રાજી થતો હતો.

પણ સાંજના ટાણે, જ્યારે છોકરાં ઘેર આવી પહોંચ્યાં ત્યારે કોઈએ બારણું ઠોક્યું. આવનાર માણસની બજારમાં કાગળની દુકાન હતી. પહેલાં તો એણે મોડા આવવા માટે માફી માગી, પણ પછી એણે કહ્યું કે મોડા મોડાય પોતાના વિચારોનો એને લાભ આપી ફરજ ભજાવવાની એને જરૂર લાગી હતી અને માત્ર એ કારણસર જ એ આવ્યો હતો. આ છોકરાંઓએ કંઈ કર્યું ન હોત તો તેને આવવાનો વિચારે ન આવ્યો હોત, કેળવણીની

જ એને વાત કરવાની હતી ત્યાં. વાત હતી પેલા બરફના માણસના નાકની. બાળકોએ એ માણસનું નાક બનાવવા માટે ગાજર વાપર્યું હતું, કારણ કે ગાજર લાલ હોય છે ને ! અને વાત એમ બનેલી કે એ કાગળના વેપારીનેય લાલચટાક નાક હતું. વળી ખૂબ ટાઢને લીધે એ ઠરી પણ ગયું હતું. ઝાઝો દારૂ પીવાને લીધે નહિ. પરંતુ એનું નાક આટલું બધું લાલ છે, તે કાંઈ ઢંઢેરો પીટવા જેવી વાત હતી ? એને તો લાગી ગયું હતું, આવું ફરી વાર કદી નહિ થવું જોઈએ. મોટેરા તરીકે આટલી શિખામણ તો એણે આપવી જ જોઈએ.

એની ટકોર બાપને સાવ સાચી લાગી. એની વાત સાચી હતી. બાળકોએ આમ કોઈની પણ મજાક નહિ કરવી જોઈએ. ભલે પછી એ માણસને લાલ નાક હોય કે લીલું, આ બધું સમજવાની એમને હજી ઘણી વાર હતી. એણે બાળકોને બોલાવી, કાગળના વેપારી સામે ખડાં કરીને આકરા સાદે પૂછ્યું :

‘એ સાચું કે તમે બરફના માણસનું નાક બનાવતી વેળા આ ભાઈના નાકનો વિચાર કરતાં હતાં ?’

બિચારાં બાળકો તો સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. અને પહેલાં તો પિતા શું કહેતા હતા એ એમને સમજાયું પણ નહિ. છેવટે જ્યારે એ તેમને સમજાયું ત્યારે બધાંએ ના પાડી. ના, ના, આ તે કેવી વાત ?

પણ બાપાએ તેમને આની શિક્ષા કરવા રાત્રે વાળુ નહિ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. કાગળનો વેપારી રાજી થતો ગયો. એ માંડ બારણે પહોંચ્યો હશે ત્યાં તો સહકારી મંડળીની દુકાનના પ્રમુખ અંદર દાખલ થયા. પ્રમુખે નમસ્તે કર્યા એટલે છોકરાંઓનો બાપ તો બિચારો ઘેલો ઘેલો થઈ ગયો, કે આવા મહાનુભાવ એના ઘેર ક્યાંથી ? બાળકોને જોઈ આવનાર માણસ ભવાં ચઢાવી, દાંત કચકચાવી કંઈક બબડ્યો, પછી બોલ્યો :

‘સારું થયું કે આ માંકડાં અહીં જ છે. એમને બરાબર પાઠ ભણાવવો જોઈશે. આજે બપોરે અમારી દુકાનની એક બારીમાંથી, જે બરાબર બજારમાં જ પડે છે, ડોકાઈને જોઉં છું તો - શું જોયું, કહું ? આ રખડેલ છોકરાં બરફમાંથી એક માણસ બનાવતાં હતાં. વળી પાછાં જેમ ફાવે તેમ....’

‘ઓ હો ! તમે નાકની વાત કરે છો ને ?’

‘નાક – ના રે, એ શું વળી ? જરા વિચાર કરો સાહેબ, એ બધા બરફના ગોળા બનાવતા તેમાં, એક ગોળો, બે ગોળા અને વળી એક બીજો. અને એ આવું કેમ કરતાં હતાં તેની ખબર છે ? એ લોકોએ પહેલા ઉપર બીજો ગોળો મૂક્યો અને બીજા પર ત્રીજો. તમને આ ક્રૂર મશ્કરી જેવું નથી લાગતું ?’

બાપને આમાંથી કશું સમજાયું હોય તેમ લાગ્યું નહિ એટલે પ્રમુખ વધારે ચિડાયો :

‘દીવા જેવી ચોખ્ખી વાત છે આ તો ! આપણું સહકારી મંડળ છે તે જાણે ચોરબજાર ન હોય, એવું જ કાંઈક કહેવા માગતાં હતાં. એક ગોળા પર બીજો ગોળો મૂકી ચોરેલી

વસ્તુઓનો જાણે પિરામિડ ન બાંધતા હોય તેમ. આ બહુ નાજુક બીના છે. છાપામાં આપવા માટેય તમારે કંઈક સાબિતી જોઈએ, પણ આ ધોળે દહાડે બજાર વચ્ચોવચ !’

પરંતુ છોકરાઓની બાલિશતા પણ પ્રમુખને હૈયે વસી, તેથી એણે કશી સજા-બજા કરવાનું વિચાર્યું નહિ, પણ ભવિષ્યમાં આવું કદી ન બને તેની તકેદારી રાખવા કહ્યું.

પિતાએ જ્યારે બાળકોને પૂછ્યું કે બરફના ગોળા ગોઠવતાં તેમણે સહકારી મંડળને ચોરોના અડ્ડા તરીકે ઓળખાવવા માટેનો વિચાર કર્યો હતો, ત્યારે ભૂલકાંઓની આંખોમાંથી ટપોટપ આંસુ સરી પડ્યાં, અને બધાંએ એકીસાથે માથાં ધુણાવ્યાં. પરંતુ શિક્ષા કરવા માટે એમને પિતાએ એક ખૂણે ઊભાં રાખ્યાં.

હજી દિવસ પૂરો થયો નહોતો. બહાર બરફગાડી ઊભી રહેવાનો અવાજ આવ્યો અને બે માણસોએ એકીસાથે બારણું ઠોક્યું. ઘેટાના ચામડાનો કોટ પહેરેલો એક જાડિયો માણસ સાવ અજાણ્યો હતો, જ્યારે બીજો તો લોકસભાનો પ્રમુખ જાતે આવ્યો હતો.

એકીશ્વાસે બન્ને જણ બોલ્યા - ‘તોબા તમારાં છોકરાંથી.’

બાપ બિચારો આવાં આગમનોથી ટેવાઈ ગયો હતો, તેથી આવનારાઓને બેસવા માટે એકદમ બે ખુરશીઓ લઈ આવ્યો. પ્રમુખે પેલા અજાણ્યા માણસ સામે કડવી દૃષ્ટિ નાખી, જાણે કે તે કોઈ મગતરું ન હોય, અને પછી બોલવાની શરૂઆત કરી.

‘તમારા કુટુંબમાં તમે અધિકારીઓનું આમ અપમાન થતું ચલાવી લો છો, તે જાણી મને નવાઈ લાગે છે. તમને કાયદાની કશી ગતાગમ લાગતી નથી. અને કદાચ ભલાભોળા થઈ એ કબૂલી પણ લેશો.’

બાળકોના પિતાને સમજાયું નહિ કે શા માટે પોતાને કાયદાની વાતોથી અજ્ઞાત માનવામાં આવતો હતો.

‘તમારાં પોરિયાંનાં કરતૂત, બીજું શું વળી ? લોકસભાની હાંસી ઉડાવવા આવ્યાં છે બિચારાં ! હા....હા, તમારાં જ છોકરાં, ભાઈસાહેબ ! મારા જ ઘરની બારી નીચે એમણે બરફનો માણસ બનાવ્યો છે, વાહ ! જાણે કોઈ સમજતું જ નથી !’

‘હું સમજી ગયો સાહેબ’ બીતો બીતો બાળકોનો બાપ બોલ્યો. ‘એક ચોરની કાંધે બીજો ચોર ચડે છે, એવું લાગે છે ને એમાં ?

‘ચોર ? જુઠ્ઠાણું ! મારે જ બધું કહેવું પડશે કે લોકસભાના પ્રમુખના ઘરની બારી નીચે બરફનો માણસ બનાવવાનો અર્થ શું થાય, કેમ ! લોકોની ટીકાઓની પણ મને પૂરી ખબર છે હોં ! જાવ ને એદન્યુરના ઘરની બારીએ ગોળા ઊભા કરો ને ! કહો જોઉં વારુ હં, કેમ ચૂપ થઈ ગયા, ભાઈસાહેબ ! તમારું મૌન જ ઘણું કહી દે છે, અને બધા પ્રશ્નોના જવાબ પણ ....’

છેલ્લું વાક્ય સાંભળતાં પેલો સ્થૂળકાય બીજો માણસ પ્રમુખને પગથી માથા લગી માપતો ચાલ્યો ગયો. ફરી વાર બરફગાડીની ઘંટડીનો અવાજ આવ્યો, અને ધીમે ધીમે ઓછો થતો, છેવટે વિલીન થઈ ગયો. ‘અને ભાઈસાહેબ, હું કહું છું કે તમે જરા વિચાર કરો.’

પ્રમુખે આગળ ચલાવ્યું. 'હું તો સાવ ભૂલી જ ગયો. એમાં તો કાંઈક બીજું જ હતું. મારે ઘેર જો હું બટન બંધ કર્યા વિના જાઉં તો એમાં કોઈનું શું ? તમારાં બાળકોને આવી મૂર્ખાઈભરી મજાક કરવાનો કોઈ હક નથી. વળી, બરફના માણસના માથાથી પગ લગી બટન બનાવવાનો બીજા પણ અર્થ થાય. જુઓ, હું તો તડફડ કહેનારો માણસ. હું મારે ઘેર બટન બંધ કર્યા વગર જાઉં કે કપડાં વગર જાઉં, તમારાં છોકરાંને એની સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી, તે યાદ રાખજો.'

આશ્ચર્યમૂઢ બાપે બાળકોને ખૂણામાંથી બોલાવી પૂછ્યું કે તેમણે પ્રમુખની આદતની મજાક શા માટે કરી હતી.

ધ્રૂસકાં ભરતાં અને રડતાં બાળકો બિચારાં બોલ્યાં કે એમણે તો બરફનો માણસ રમવા માટે, મજા કરવા માટે જ બનાવ્યો હતો. એને કોઈની સાથે કશું લાગતુંવળગતું નહોતું. પરંતુ સજા કર્યા વિના તો કેમ ચાલે ? તેથી બાપે તેમને કઠણ જમીન પર અંગૂઠા પકડી ઊભા રહેવાની શિક્ષા કરી.

ત્યાર પછી તો ઘણા લોકોએ બારણાં ઠોક્યાં પણ છોકરાંના બાપે બારણું ખોલ્યું નહિ.

બીજે દહાડે હું ચોકમાંથી નીકળતો હતો, ત્યારે મેં બાળકોને જોયાં. હવે બજારમાં તો એમને કોઈ રમવા દે એમ હતું નહિ, એટલે તેઓ નવી રમતની શોધમાં હતાં.

'ચાલો ને, બરફનો માણસ બનાવીએ.' એક બાળકે કહ્યું.

'ફ્સ, ખાલી બરફનો માણસ બનાવવાથી શું વળી ?' બીજાએ જવાબ આપ્યો.

ત્રીજો તરત બોલ્યો : ત્યારે એમ કરીએ. ચાલો ને પેલો કાગળનો વેપારી બનાવીએ. લાલચોળ બનાવશું એનું નાક. એનું નાક ખૂબ લાલ છે, કારણ કે ખૂબ દારૂ પીએ છે. એ જ તો કહેતો હતો ગઈ કાલે.'

'ના રે ના, હું તો સહકારી મંડળી બનાવીશ.'

' અને હું તો બનાવીશ પ્રમુખ સાહેબ. એ પક્કો ચોર છે. અને એને બટન પહેરાવીશ, ઘેર એ બટન બીડ્યા વિના જાય છે ને તેથી !'

છોકરાંઓ આમ દલીલબાજી પર ઊતર્યાં, પણ આખરે તેમણે બધી જાતનાં માણસો બનાવવાનું નક્કી કર્યું અને પૂરજોરથી તેઓ કામે લાગી ગયાં.

અનુ. ગુલામમોહમ્મદ શેખ

એક સો રૂપિયા

ઈવાન બુનિન

તે વખતે હું જૂની ડચ ઢબની બાંધણીની એક હોટેલમાં ઊતર્યો હતો. એની ચારે બાજુ નારિયેળીનાં ઝાડ હતાં, ને પાસે જ દરિયાકિનારો હતો. એક સવારે હોટેલના ચોકમાં મારી નજર એના પર પડી. પછી તો હું દરરોજ સવારે એને ત્યાં જતો. વરંડાથી થોડેક જ છેટે, મકાનની આછી ઉષ્માભરી છાયામાં, એ એક નેતરની ખુરશી પર આરામથી શરીરને લંબાવીને બેસતી, એક ઊંચો, પીળાશ પડતા ચહેરાવાળો, ને અણગમો ઉપજાવે એટલી ઝીણી આંખવાળો મલાયાવાસી નોકર ધોળા કેનવાસના કડક જાકીટ અને પાટલૂનમાં સજ્જ થઈને, એના ઉઘાડા પગનાં તળિયાંથી કાંકરાને કચડવાનો અવાજ કરતો આવતો; એની ખુરશી પાસે પડેલા ટેબલ પર એક 'ટ્રે' માં પારદર્શી, ભૂખરા સોનેરી રંગની ચાનો કપ મૂકીને અદબથી ઊભો રહેતો, એનો સૂકા પાતળા બીડેલા હોઠને વિના વિનયપૂર્વક કશુંક બોલતો ને ફરી અદબથી ઝૂકીને ચાલ્યો જતો, ને એ અર્ધી સૂતેલી હાથમાંનો તાડનાં છટિયાંનો પંખો ધીમે હલાવતી એમ ને એમ પડી રહેતી; એની ધીમે ધીમે ફરકતી લાંબી અદ્‌ભુત પાંપણો કાળા મખમલની જેમ આછો તરલ ચળકાટ ફેલાવતી.... આ પૃથ્વી પર વસતી અનેક જાતિઓ પૈકી એ કઈ જાતિની હશે ?

એની સુદૃઢ છતાં નાજુક, ઉષ્ણ કટિબંધના સૂર્યનો તાપ સેવીને કૉફીના જેવો રંગ ધારણ કરનારી કાયા ખભા અને હાથથી માંડીને તે વક્ષઃસ્થળ સુધી નગ્ન હતી; એના પગ ઘૂંટણ સુધી ખુલ્લા હતા; સાથળથી તે કમર સુધીનો ભાગ ખૂલતા લીલા રંગના કટિવસ્ત્રમાં વીંટળાએલો હતો. લાકડાની પીળા સપાટના રાતા પટામાંથી એના નાનકડા પગની આંગળીના રંગેલા નખ ડોકિયું કરતા હતા. માથાની ઉપર એકઠા કરીને બાંધેલા એના કાળાભમ્મર વાળ જરા બરછટ લાગતા હતા, ને તેથી એ વાળનો એના શિશુ જેવા કોમળ ચહેરા સાથે જાણે મેળ નહોતો ખાતો. એના નાનકડા કાનની લાળીએ સોનાનાં પોલાં લટકણિયાં ઝૂલી રહ્યાં હતાં. એની કાળી પાંપણો માન્યામાં ન આવે એટલી લાંબી

ને અદ્ભુત હતી. એને ફરકતી જોઈએ ત્યારે હિન્દુસ્તાનનાં અનુપમ ફૂલો પર જાદુભરી અદાથી ભમતાં સોહામણાં પતંગિયાંનું દૃશ્ય ખડું થતું. સૌન્દર્ય, બુદ્ધિમત્તા, બાઘાઈ : આ પૈકીનું કોઈ પણ વિશેષણ એને લાગુ પડતું નહીં; માનવસહજ ભાષામાં એનું સીધુંસાદું વર્ણન કરવું અશક્ય લાગતું. ખરે જ, એ કોઈ નક્ષત્રલોકમાંથી પૃથ્વી પર ઊતરી આવી હોય એવું લાગતું હતું. કશું બોલ્યાચાલ્યા વિના એમ ને એમ બેસી રહેવું એને સૌથી વધારે ફાવતું. પતંગિયાની સૂંઢની જેમ એની કાળા મખમલ જેવી આંખની પાંપણને એ ધીમે ધીમે ઊંચીનીચી કરતી, હાથમાંના પંખાને લયપૂર્વક હલાવતી એ ત્યાં બિલકુલ શાન્ત બનીને પડી રહેતી...એક સવારે રિક્ષા હૉટેલ આગળ આવી ગઈ હતી, ને હું હંમેશની જેમ શહેરમાં ફરવા જવા માટે એમાં બેસવા જતો હતો, ત્યાં વરંડાનાં પગથિયાં પર પેલો મલાયાવાસી નોકર સામો મળ્યો, અદબથી ઝૂક્યો ને ધીમે અવાજે બોલ્યો : 'સો રૂપિયા, સાહેબ !'

અનુ. સુરેશ જોષી

ગાય દ મોપાસાં

આઇઝાક બેબલ

૧૯૧૬ના શિયાળામાં, બનાવટી પાસપોર્ટ સાથે અને ખીસામાં એક ખોટા સેન્ટ પણ વિના, હું સેંટ પિટર્સબર્ગમાં આવી ચડ્યો હતો તેની મને જાણ થઈ. રશિયન સાહિત્યના એક શિક્ષક એલેક્સી કાઝાન્ટ્સેવે પોતાના ઘરમાં મને આશ્રય આપ્યો.

એ માણસ પેસ્કી વિભાગની એક ગંદી વાસવાળી ગલીમાં રહેતો હતો. એ ગલી પીળચટ્ટા રંગની લાગતી હતી. અને એમાં બરફ જામી ગયેલો હતો. સ્પેનિશ ભાષામાં લખાયેલી કૃતિઓના અનુવાદો કરી કરીને એ પોતાના કંગાળ પગારમાં થોડોઘણો ઉમેરો કરતો. બ્લાસ્કો ઈબાનેઝ એ સમયે પ્રસિદ્ધિમાં આવતો જતો હતો.

કાઝાન્ટ્સેવ સ્પેનમાંથી કદીયે પસાર સુધ્ધાં થયો નહોતો, પરંતુ એ દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ તેના આખાયે અસ્તિત્વને ભરી દેતો હતો. એ સ્પેનના દરેકે દરેક કિલ્લાને, દરેકે દરેક બાગ-બગીચાને અને દરેકે દરેક નદી-નાળાને ઓળખતો, એ કાઝાન્ટ્સેવની આસપાસ, જીવનના સામાન્ય વર્તુળમાંથી, મારી માફક જ, ધકેલાઈ ગયેલા અનેક માણસો, જાળું જમાવીને પથરાઈ પડ્યા હતા. અમે અર્ધા ભૂખ્યા રહેતા. ધાંધલ-ધમાલભર્યા સમાચારમાં રાચતાં વર્તમાનપત્રો, અમે લખેલા બિનઅગત્યના સમાચારખંડો, વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈવાર, નાનામાં નાના ટાઈપમાં પ્રસિદ્ધ કરતા.

ઓળખપાળખ વિનાનાં મડદાંઓને જ્યાં રાખવામાં આવે છે એ જગ્યાઓ આસપાસ, અથવા તો પોલીસ ચોકીઓની આસપાસ ઘૂમ્યા કરવામાં હું સવારનો ભાગ વિતાવી નાખતો.

કાઝાન્ટ્સેવ અમારામાંના બીજા કોઈ પણ માણસ કરતાં સુખી હતો, કેમકે જેને એ પોતાનો કહે એવો એને એક દેશ હતો – સ્પેન.

નવેમ્બરમાં મને ઓબુખોવ મિલ્સમાં કારકુન તરીકેની નોકરી કરવાની તક આપવામાં આવી. એ નોકરી સારી કહી શકાય એવી હતી, અને એનો સ્વીકાર કરતાં ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી કરવામાંથી મને મુક્તિ મળી રહે તેમ હતું.

મેં કારકુન બનવાની ના પાડી દીધી.

ત્યારે, જ્યારે મારી ઉમર માત્ર વીસ વર્ષની જ હતી, એ દિવસોમાં પણ, મેં મારી જાતને કહી રાખ્યું હતું : દરેકે દરેક દિવસના દસ કલાક સુધી કોઈક કચેરીના ટેબલ પછવાડે ગોંધાઈ રહેવા કરતાં તો ભૂખે મરવું, જેલ જવું કે રખડુ બની જવું એ ક્યાંય બહેતર છે.

મારા એ નિર્ણયમાં પ્રશંસા કરવા જેવું કશુંય નહોતું. પણ મેં એ નિર્ણય કદીયે તોડ્યો નથી ને કદી તોડીશ પણ નહીં. મારા પૂર્વજોનું ડહાપણ મારા મગજમાં પૂરેપૂરું સ્થપાઈ ગયેલું હતું : આપણાં કામ, આપણા જંગ ને આપણા પ્રણય-પ્રસંગોનો આનંદ માણવાને માટે આપણે જન્મ્યા છીએ. એ માટે જ આપણે જન્મ્યા છીએ, ને બીજા કશા માટે પણ નહીં.

આવાં આવાં મારાં બણગાં સાંભળીને કાઝાન્ટ્સેવ એના માથા ઉપરના વાળની ટૂંકી પીળી રૂવાંટીઓને પસવાર્યા કરતો. એની આંખમાંનો ભય પ્રશંસાના ભાવ સાથે સંમિશ્ર બની રહેતો.

નાતાલના સમય આસપાસ અમારું નસીબ ખૂલ્યું. 'હોલ્સિયોન' નામની પ્રકાશન સંસ્થાના માલિક, વકીલ બેન્ડેર્સ્કીએ મોપાસાંની કૃતિઓની નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. એની પત્ની રાઈસાએ એ કૃતિઓનો અનુવાદ કરવામાં પોતાનો હાથ અજમાવ્યો પણ તેની એ ઉચ્ચ મહત્ત્વાકાંક્ષાનું કશુંય પરિણામ આવ્યું નહીં.

સ્પેનિશ ભાષાના અનુવાદક તરીકે પ્રસિદ્ધ બની ચૂકેલા કાઝાન્ટ્સેવને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે રાઈસા મિખાઈલોવનાને એના કામમાં મદદ કરી શકે એવા કોઈ માણસની એ ભલામણ કરી શકે એમ છે ખરો ? એણે એ લોકોને મારા વિશે કહ્યું.

કોઈક બીજા જ માણસનો કોટ ચડાવીને હું બીજે જ દિવસે બેન્ડર્સ્કીના ઘર તરફ જવા ઊપડ્યો. એ લોકો જ્યાં નેવસ્કી અને મોયકા મળે છે એ નાકાના ખૂણા ઉપર રહેતાં હતાં. ફિનલેન્ડના ગ્રેનાઈટનું બનાવેલું તેમનું ઘર હતું, ને ગુલાબી થાંભલાઓ, કિલ્લાઓમાં હોય તેવા કાંગરાઓ, અને પથ્થર ઉપર કોતરી કાઢેલાં વંશાવળી સૂચવતાં પ્રતીક-ચિત્રોથી તે ઘર શણગારાયેલું હતું.

કોઈ પણ જાતના પૂર્વઇતિહાસ વિનાના, અને ગમે ત્યાંથી ફૂટી નીકળેલા બેંકરોએ, અને લશ્કરને સારસરંજામ વેચી વેચીને સમૃદ્ધ બની ગયેલા વટલેલા યહૂદીઓએ, લડાઈ પહેલાંના કાળમાં, સેંટ પિટર્સબર્ગમાં આવા ભભકાબંધ દેખાતા મહાલયો ઊભા કરી દીધા હતા.

દાદર ઉપર લાલ જાજમ બિછાવેલી હતી. દરેક માળે, દાદરા આગળ, મખમલ જેવા પદાર્થથી બનાવી કાઢેલાં રીંછ પોતાના પાછલા પગ ઉપર ઊભેલાં હતાં. એમનાં ખુલ્લાં મુખમાં બિલોરી દીપકો જલી રહ્યા હતા.

બેન્ડેર્સ્કી કુટુંબ બીજે માળે રહેતું. માથા ઉપર સફેદ ટોપી પહેરેલી એક ઉન્નત વક્ષઃસ્થળવાળી નોકરડીએ બારણું ઉઘાડ્યું. જૂની સ્લાવ ઢબે શણગારાયેલા એક

દીવાનખાનામાં તે મને લઈ ગઈ. તેની દીવાલો ઉપર રોરિકનાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળનાં પથ્થરો અને રાક્ષસોને આલેખતાં આસમાની રંગનાં ચિત્રો ટીંગાયેલાં હતાં. ખૂણાઓમાં ઘોડીઓ ઉપર પૂર્વજોના સમયની મૂર્તિઓ શોભતી હતી.

ઉન્નત વક્ષઃસ્થળવાળી એ નોકરડી સરળતા અને ગૌરવપૂર્વક હલનચલન કરતી હતી. એનાં અંગાંગ સુરેખ હતાં, તેની નજર આઘે સુધી ન જોઈ શકનારની હોય તેવી ટૂંકી હતી, ને તે પોતે જરાતરા અભિમાની લાગતી હતી. ઘનીભૂત કામુકતા તેની ખુલ્લી માંજરી આંખોમાં જાણે વસવાટ કરતી હોય તેમ જોનારને લાગે. એ ધીમી ગતિએ ચાલતી હતી. મને વિચાર આવ્યો જ્યારે એ પ્રેમ કરતી હશે ત્યારે અકલ્પ્ય એવા ચાપલ્યથી એણે ગતિમાન બનવું પડતું હશે. બારણા ઉપરનો જરીભરતનો પડદો ઓચિંતાનો હલી ઊઠ્યો, અને કાળા વાળ, ગુલાબી આંખો અને વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળી એક સ્ત્રી ઓરડામાં દાખલ થઈ. રાઈના બેન્ડેર્સ્કીને જોતાં સહેલાઈથી સમજી જવાય તેમ હતું કે ચેસ્ટનટ અને બાવળનાં વૃક્ષોથી સમૃદ્ધ પાધર પ્રદેશના કીલ અને પોલ્ટાવા જેવાં નગરોમાંથી આપણી વચ્ચે આવીને વસેલ મોહક યહૂદી સ્ત્રીઓમાંની એ પણ એક હતી. આ સ્ત્રીઓ, તેમના ચાલાક પતિઓએ મેળવેલા પૈસાનું પરિવર્તન, પેટ, ગરદનના પાછલા ભાગ, અને ગોળમટોળ બની ગયેલા તેમના ખભાઓના ઉપરના ભાગમાં જમાવેલા ચરબીના ગુલાબી પડના રૂપમાં કરી નાખે છે. નિદ્રાઘેરાં, સૂક્ષ્મતાસૂચક તેમનાં સ્મિત, સ્થાનિક સૈન્યના અફસર વર્ગને પાગલ બનાવી મૂકે છે.

'મોપાસાં,' રાઈસાએ મને કહ્યું,' મારા જીવનની એક માત્ર લગન છે.'

એના મોટા મોટા નિતંબના ડોલનને કાબૂમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં તે ઓરડામાંથી બહાર ગઈ. અને મોપાસાંની 'મિસ હેરિયેટ' નામની વાર્તાનો પોતે કરેલો અનુવાદ સાથે લઈને પાછી આવી. મોપાસાંના આવેગો અને આવેશોના પરિમલથી ભર્યાં ભર્યાં નિર્બંધ વહેતાં વાક્યોની છાંટ સુધ્ધાં એના અનુવાદમાં ઊતરી નહોતી. રાઈસા બેન્ડેર્સ્કીએ ભૂલ વિના અને ચોકસાઈપૂર્વક લખવાની જહેમત ઉઠાવી હતી, પણ પરિણામ રૂપે જે નિષ્પન્ન થયું હતું. તે તો, પહેલાંના સમયના યહૂદીઓ જે જાતનું રશિયન ગદ્ય લખતા હતા તેના જેવું, કશુંક પોચું પોચું અને નિર્જીવ જેવું હતું.

એ હસ્તપ્રત હું મારી સાથે લઈ ગયો, અને કાન્ઝટ્સેવના ગભારિયામાં મારા સૂતેલા સાથીદારોની મધ્યમાં બેસીને, તેના ગદ્યના ગૂંચવાયેલા ડાળડાંખરાંમાંથી રસ્તો કાપી કાઢવામાં આખી રાત ગાળી નાખી. એ કામ, પહેલી નજરે દેખાય તેવું, કંટાળાભરેલું નહોતું, વાક્યખંડ જગતમાં જન્મ ધરે છે ત્યારે એ એકીસાથે ખરાબ પણ હોય છે, અને સારો પણ. આછો એવો લગભગ દેખી પણ ન શકાય એવો, એકાદ વળ એને આપી દેવામાં આખું રહસ્ય છુપાયેલું હોય છે. પડ્યું પડ્યું ગરમાવો પામતું ઉચ્ચાલન તમારા હાથમાં પડ્યું હોવું જોઈએ, ને તમે એને માત્ર એક જ વાર ફેરવી શકો. બે વાર નહીં.

એ સુધારેલી હસ્તપ્રત હું બીજી જ સવારે પાછી લઈ ગયો. રાઈસાએ મને જ્યારે

કહેલું કે મોપાસાં એ એના જીવનની એક માત્ર લગન હતો ત્યારે એ જુઠ્ઠું નહોતી બોલી. જેવો એ અનુવાદ મેં એની પાસે વાંચવો શરૂ કર્યો કે તરત જ એ તદ્દન નિશ્ચલ બનીને, ને હાથના અંકોડાને એકબીજામાં ભેરવીને, બેસી ગઈ. એના સેટીન જેવા રેશમી હાથ નીચે જમીન તરફ ઢળી પડ્યા, એનું કપાળ ફિક્કું પડી ગયું, અને ચપોચપો બાંધી રાખેલાં તેનાં સ્તનોની વચ્ચેની રેશમી પટ્ટી ઊંચીનીચી થવા અને નર્તન કરવા લાગી.

'તમે આ કર્યું શી રીતે ?'

હું શૈલી વિશે, અને જે સૈન્યમાં હરેક જાતનું શસ્ત્રાસ્ત્ર ઉપયોગમાં આવે એવા શબ્દોના સૈન્ય વિશે બોલવા લાગ્યો. જેવા બળથી યથાસ્થાને આવેલું પૂર્ણવિરામ હૃદયને વીંધી નાખે છે, એવા બળથી તો, ગમે તેટલી તીક્ષ્ણ ધારવાળું લોખંડી હથિયાર પણ તેને વીંધી શકતું નથી. માથું નીચું ઢાળીને અને તેના રંગેલા હોઠને અર્ધા ખુલ્લા રાખીને એ સાંભળી રહી. લીસાલપટ બનાવીને ચપટ બેસાડેલા, બરાબર અધવચ્ચેથી સેંથો પાડેલા, ને રાણી છાપના ચામડા જેવા ચળકતા લાગતા તેના વાળમાં તેજનું એક કાળું કિરણ ઝબકારા મારતું હતું. બંધબેસતાં આવતાં ચપોચપ મોજામાં ઢંકાયેલા, અને કોમળ છતાં બળવાન પિંડી ધરાવતા તેના પગ જાજમ ઉપર એકદમ પહોળા થઈને પથરાઈ ગયા હતા.

ઘનીભૂત કામુકતાભરેલી આંખો દ્વારા આજુબાજુ નજર કરી લેતી નોકરડી એક ટ્રેમાં નાસ્તો લઈ આવી.

ઝાંખી અને અસપાટ જાજમ ઉપર પિટર્સબર્ગના સૂરજનાં કાચ જેવાં તગતગતાં કિરણો પડવા લાગ્યાં. ટેબલ માથે અભરાઈ ઉપર મોપાસાંનાં ઓગણત્રીસ પુસ્તકો ગોઠવેલાં હતાં. ઓગળાવી નાંખતી વિસર્જનમયતાભરી અંગુલિઓથી સૂર્યે એ પુસ્તકોની મોરોક્કોના ચામડાની પીઠને - એક માનવહૃદયની શોભાથી લસલસતી કબરને-સ્પર્શ કર્યો.

ભૂરા રંગના પ્યાલા-રકાબીમાં કોફી ધરવામાં આવી, અને 'આઈડિલ' નામની વાર્તાનો અનુવાદ કરવો અમે શરૂ કર્યો. બાળકને ધવડાવતી રહેલી મજબૂત બાંધાની માતાનાં સ્તનોમાં ઊભરાઈ રહેલા વધુ પડતા દૂધના ભારને હળવો કરવા માટે તેનું સ્તનપાન કરવા લાગી ગયેલા ભૂખ્યા જુવાન સુતારવાળી મોપાસાંની એ વાર્તાની તો સહુને ખબર છે. જ્યાં ફૂલના છોડ છેક સાગરકિનારા સુધી પથરાયેલા પડ્યા છે એવી ગુલામોની ભૂમિમાં, ગુલામોની જન્મભૂમિમાં, તાપથી સળગી ઊઠેલા એક દિવસના બપોરના ભાગમાં, નીસથી માર્સેલ જતી ટ્રેઇનમાં એ બનાવ બન્યો હતો.

પચ્ચીસ રૂબલ એડવાન્સના લઈને હું બેન્ડેર્સ્કીને ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો. પેસ્કીમાં રહેનારી અમારી મિત્રમંડળી એ રાત્રે મદિરાથી તરબતર બની ગઈ, નશો કરાવેલ બગલાંઓનું ટોળું જેટલું તરબર બની જાય, એટલી તરબતર. પીણાંની વચ્ચે વચ્ચે અમે ઉત્તમ જાતના ખાદ્ય પદાર્થોનો પણ ઉપભોગ કરતા જતા હતા. નશાથી અર્ધું ભાન ગુમાવી બેઠેલો હું તોલ્સ્તોયને ઉતારી પાડવા લાગ્યો.

'પીળોચટ્ટ પડી ગયો હતો એ, એ તમારો કાઉન્ટ ડરી ગયો હતો એ. એનો ધર્મ એ

માત્ર ભયનો જ ધર્મ હતો. શરદીથી, બુઢાપાથી, મૃત્યુથી એ ભય પામી ગયો હતો; અને એટલે એણે પોતાના ધર્મમાંથી એક ગરમ કોટ બનાવી કાઢ્યો હતો.'

'આગે બઢ. આગે બઢ,' પંખીના માથા જેવું એનું માથું ડોલાવતાં ડોલાવતાં કાઝાન્ટ્સેવ મને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યો.

અમે અમારા ખાટલાઓની બાજુની જમીન ઉપર પોઢી ગયા. અમારી નીચેના માળ ઉપર રહેતી કાત્યા નામની ચાળીસેક વર્ષની ઉંમરની ધોબણ વિશે મને સ્વપ્ન આવ્યું. હંમેશાં સવારે અમારે માટે ગરમ પાણી લાવવા અમે એની પાસે જતા. એનો ચહેરો મેં ચોખ્ખેચોખ્ખો તો કદીએ જોયો પણ નહોતો પણ મારા આ સ્વપ્નમાં અમે સાથે મળીને અનેક ભયંકર વસ્તુઓ આચરી. ચુંબનોથી તો અમે એકબીજાને લગભગ ગૂંગળાવી માર્યા. બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં જ ગરમ પાણીને બહાને તેની પાસે ગયા વિના મારાથી રહેવાયું નહીં.

છાતી ઉપર શાલ ઓઢેલી, રાખોડી રંગના વાળવાળી અને મજૂરીથી ઘસાઈ અને ખવાઈ ગયેલા હાથોવાળી એક ફિક્કી સ્ત્રી મેં ત્યાં જોઈ.

એ દિવસ પછી હમેશાં સવારનો નાસ્તો હું બેન્ડેર્સ્કીને ત્યાં જ લેવા લાગ્યો. અમારા ગભારિયામાં પણ નવા સ્ટવે, માછલીઓએ અને ચોકલેટે દેખા દીધી. તેની ગાડીમાં બેસાડીને ટાપુઓનું ચક્કર મરાવવા રાઈસા મને બે વાર લઈ ગઈ. તેને મારા બાળપણ વિશેની બધી જ વાતો કરી દેતાં હું મારી જાતને રોકી શક્યો નહીં. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે હું જોઈ શક્યો કે એ બધી વાતો બહુ જ ગંદી હતી. એણે પહેરેલી ચામડાની ટોપી નીચેથી, એની તેજ મારતી ભયભીત બની ગયેલી આંખો મને તાકી રહીં; તેની પાંપણના કાટખાઉ રંગના છેડા મારા પ્રત્યેના કરુણાના ભાવથી કંપી રહ્યા.

રાઈસાના પતિને પણ હું મળ્યો. એ પીળા મોઢાવાળો તાલિયો યહૂદી હતો. તેનું શરીર સપાટ અને સરળ હતું, અને જાણે નાસી જવાને માટે હર ક્ષણે તત્પર ન હોય તે રીતે હંમેશાં એક બાજુ આડું તોળાયેલું રહેતું.

એ રાસ્પુટિન જોડે ઘનિષ્ટ સંબંધ ઘરાવતો હતો, તેવા ગામગપાટા તેને વિશે પ્રચારમાં હતા. યુદ્ધસરંજામ પૂરા પાડી પાડીને તેણે જે ગંજાવર નફો કર્યો હતો તેણે એને લગભગ પાગલ બનાવી મૂક્યો હતો, ને એણે એના ચહેરાને, કોઈ ચોક્કસ ભ્રમણાથી ગ્રસ્ત માણસના ચહેરા ઉપર જે જાતનો ભાવ સ્થિર થઈ જાય તે જાતના ભાવની અભિવ્યક્તિની બક્ષિસ આપી દીધી હતી. તેની આંખો કદીએ સ્થિર નહોતી રહેતી. એમ લાગતું કે જાણે વાસ્તવિકતા તેને સદાને માટે છોડી ગઈ હોય. જ્યારે જ્યારે નવપરિચિતો સાથે તેનો પરિચય કરાવવાનો હોય ત્યારે રાઈસા હમેશાં મૂંઝવણ અનુભવતી. એ વાત મારી સમજણમાં ઊતરી જવી જોઈતી હતી. તેના કરતાં, મારી નાની ઉંમરને કારણે, હું બરોબર એક અઠવાડિયું મોડી સમજ્યો.

રાઈસાની બે બહેનો, બેસતા વર્ષ બાદ, કીવથી આવી પહોંચી. એક દિવસ હું 'લાવો'

નામની વાર્તાની હસ્તપ્રત લઈને તેને ત્યાં ગયો, ને રાઈસા ત્યારે ઘેર નહોતી એટલે, તે સાંજે હું ફરીથી ત્યાં ગયો. એ લોકો ત્યારે ભોજન લઈ રહ્યાં હતાં. ભોજનખંડમાંથી રૂપેરી, હણહણાટીભર્યું હાસ્ય, અને પુરુષોના ઉત્તેજિત અવાજો આવતા હતા. પેઢી દર પેઢીથી જેમને ખાનદાનીનો વારસો ન મળ્યો હોય તેવાં શ્રીમંત કુટુંબોમાં ભોજન હમેશાં ઘોંઘાટિયાં બની રહેતાં હોય છે. આ, ગૂંચળાં વળતો ને રેલાઈ જતો, ને અંતે ગીતના લલકાર જેવી સુરાવલિમાં લય પામતો ઘોંઘાટ હતો. સાંજના સમયે પહેરવાનાં કપડાંમાં સજ્જ બનેલી રાઈસા બહાર નીકળીને મારી પાસે આવી. તે કપડાંમાં તેની પીઠ ખુલ્લી રહેતી હતી. રાણીછાપના ચામડાના સ્લિપરમાં અટવાઈ ગયેલા તેના પગ આડાંઅવળાં પગલાં પાડી રહ્યા હતા.

'મને નશો ચડ્યો છે, દોસ્ત,' તેણે કહ્યું, અને પ્લેટિનમની સાંકળીઓ અને માણેકના નંગોથી મઢેલા તેના હાથ તેણે મારી સામે ધર્યા.

મોરલીના નાદે ડોલી રહેતા સર્પની જેમ તેનું શરીર આમતેમ ડોલતું હતું. વાંકડિયાં બનાવેલાં તેનાં ઝુલ્ફાં તેણે આમતેમ ઉછાળ્યાં, ને વીંટીઓનો રણકાર મચાવતાં મચાવતાં તે ઓચિંતાની ધબ દઈને એક જૂના રશિયન કોતરકામવાળી ખુરશીમાં બેસી ગઈ. પાઉડર લગાડેલી તેની પીઠ ઉપર તેના આંકા ઊઠી આવ્યા.

ફરી પાછું સ્ત્રીઓનું હાસ્ય ભોજનખંડમાંથી બહાર પ્રસરવા લાગ્યું. પછી રાઈસા જેવા જ વિશાળ વક્ષ:સ્થળ અને ગોળમટોળ બદનવાળી, અને મૂછ જેવી આછી રૂવાંટીવાળી રાઈસાની બહેનો ઓરડામાં દાખલ થઈ. તેમની છાતી આગળ ઊપસી આવતી હતી, અને તેમના કાળા વાળ હવામાં ઊડી રહ્યા હતા. પતિ તરીકે, એ બન્નેને પણ પોતપોતાના બેન્ડેરસ્કીઓ હતા. આખો ઓરડો મોંમાથાના સંધાણ વિનાની, હેલારા મારતી, સ્ત્રીસુલભ આનંદમયતાથી ભરાઈ ગયો — પરિપક્વ સ્ત્રીઓની આનંદમયતા હોય એ પ્રકારની આનંદમયતાથી. પતિઓએ એ બહેનોને એમનાં સીલસ્કીનનાં આવરણો અને ઓરેન્બર્ગની શાલોમાં લપેટી લીધી; અને કાળા બૂટથી તેમને મઢી દીધી. એમની શાલના હિમ જેવા આવેષ્ટનમાંથી રંગેલા ચમકદાર ગાલ, સ્ફટિક જેવાં નાક, અને ટૂંકી નજરવાળી યહૂદી ચમક મારતી આંખો જ માત્ર દેખાતી હતી. સુખપ્રદર્શક એવો થોડોક વિશેષ ઘોંઘાટ મચાવીને તે લોકો થિયેટરમાં જવા માટે ચાલ્યાં ગયાં. ત્યાં ચેલિયેપિન 'જ્યુડિથ' ગાવાનો હતો.

'મારે તો કામ કરવું છે,' તેના ખુલ્લા બાહુ મારા તરફ પ્રસારતાં રાઈસા બોલી :'આખું અઠવાડિયું આપણે ગુટલી મારી છે.'

ભોજનખંડમાં જઈ તે એક બાટલી અને બે ગ્લાસ લઈ આવી. એના કોથળા જેવા ઝભ્ભાની નીચે એનાં સ્તન મુકત રીતે ઝૂલતાં હતા, અને તેમને વળગી રહેવા મથતા રેશમી કાપડની નીચે તેનાં તલ ઊંચાં ઊંચાં દેખાઈ આવતાં હતાં.

'આ ચીજ બહુ જ કિંમતી છે,' મદિરાને ગ્લાસમાં રેડતાં રેડતાં રાઈસાએ કહ્યું : 'મુશ્કાટેલ' ૮૩. મારા પતિને જાણ થશે ત્યારે મારો જાન લઈ જશે.'

મેં મુશ્કાટેલ '૮૩ કદીયે પીધો નહોતો. કશોયે વિચાર કર્યા વિના એક પછી એક એમ ત્રણ ગ્લાસ હું ગટગટાવી ગયો. એ મને તરત જ એવી ગલીઓમાં લઈ ગયા જ્યાં નારંગી રંગની અગ્નિશિખાઓ નૃત્ય કરી રહી હતી, અને જ્યાં સંગીતના સ્વરો ગુંજી રહ્યા હતા.

'મને નશો ચડ્યો છે, દોસ્ત. આજે આપણે શું કરવાનાં છીએ ?'

'આજે તો છે 'લાવો' તો પછી 'કબૂલાત' ત્યારે. આ વાતનો નાયક સૂર્ય છે, ફ્રાંસનો સૂર્ય, એનાં ઓગળી રહેલાં બિંદુઓ, લાલ વાળવાળી સેલેસ્તિને માથે વરસતાં વરસતાં ચામડી પરનાં ચાઠાંઓમાં ફેરવાઈ જતાં એ સૂર્યનાં સીધાં કિરણો, અને મદિરા અને સફરજનમાંથી બનાવેલું માદક પેય ગાડીવાન પોલિતના ચહેરાને ઘસીઘસીને તેજદાર બનાવતાં. ગાડીમાં બેસીને સેલેસ્તિ, અઠવાડિયામાં બે વાર, મલાઈ, મરચાં અને ઈંડાં વેચવા શહેરમાં જતી. પોતાના ભાડા પેટે દસ સૂ અને પોતાના સૂંડલાના ચાર સૂને હિસાબે એ પોલિતને ગાડીભાડું ચૂકવતી. દરેક વખતે પોલિત, લાલ વાળવાળી સેલેસ્તિની સામે આંખ મીંચકારતો અને પૂછતો : 'આપણે થોડીક લહેર કયારે કરીશું, મારી સુંદરી ?' 'શું કહેવા માગો છો તમે, મોં પોલિત ?' પોતાની બેઠક ઉપર ઊંચોનીચો અથડાતો પોલિત જવાબ વાળતો : 'થોડીક લહેર કરવી એટલે....લે, શું સમજ્યાં, લહેર કરવી, બસ ! છોકરી સાથે છોકરો, એમાં સંગીતની પણ જરૂર નહીં...'

'આવી મશ્કરીઓ મને ગમતી નથી, મોં. પોલિત' રાતા રંગનાં મોજા નીચે લપાઈ ગયેલી પોતાની મજબૂત પિંડીઓ ઉપર લટકી રહેતા સ્કર્ટને હજુ વધુ નીચું ખેંચતાં સેલેસ્તિ જવાબ વાળતી,

'પણ પેલો શયતાન પોલિત તો હો હો કરતાં કરતાં ને ખોં ખોં કરતાં કરતાં હંકાર્યે જ રાખતો :'આહ, પણ એક દિવસ તો આપણને પણ આપણા ભાગની થોડીક મોજ મળી જ રહેશે, મારી સુંદરી.' ને એમ કહેતાં કહેતાં એના, ઈંટ જેવી લાલચોળ મદિરા અને રકતના મિશ્રણમાંથી બન્યો હોય એવા લાલચોળ ચહેરા ઉપરથી હર્ષનાં આંસુ દડદડ કરતાં દડી પડતાં.'

એ અમૂલ્ય મુસ્કાટેલનો બીજો એક ગ્લાસ પણ મેં ઉદરમાં પધરાવી દીધો. રાઈસાએ પોતાનો ગ્લાસ મારા ગ્લાસને અડકાડ્યો. પથ્થર જેવી આંખોવાળી નોકરડી ઓરડાને એક છેડેથી બીજે છેડે જઈને ગુમ થઈ ગઈ.

'પેલો શયતાન પોલિત...બે વર્ષના ગાળામાં સેલેસ્તિએ એને અડતાલીસ ફ્રાંક ચૂકવ્યા હતા– એટલે કે પચ્ચાસમાં બે ફ્રાંક ઓછા. બહાર નીકળતાં થોડો સફરજનનો દારૂ ગટગટાવી ગયેલો પોલિત, બીજા વર્ષના અંત ભાગમાં, એક વાર તેઓ બન્ને જ્યારે ગાડીમાં એકલાં હતાં ત્યારે, સેલેસ્તિને પોતાનો હંમેશનો પ્રશ્ન પૂછી રહ્યો : ' આજે થોડી લહેર ઉડાવી લેવા બાબતમાં તમારું શું કહેવું છે, કુમારી સેલેસ્તિ ?' અને પોતાની આંખો નીચી ઢાળી દેતાં સેલેસ્તિએ ઉત્તર વાળ્યો : 'હું તો તમારે આધીન છું, મોં, પોલિત,'

હસતાં હસતાં રાઈસાએ પોતાની જાતને ટેબલ ઉપર ઢાળી દીધી : 'પેલો શયતાન પોલિત.....'

'દર્દને લીધે ખોડંગાતી ખોડંગાતી ચાલતી એક સફેદ ઘોડી ગાડીને જોડેલ હતી. એ સફેદ ભાડૂતી ઘોડીના હોઠ ઉંમરને લીધે રતૂંબડા બની ગયા હતા, અને ચાલવાની ગતિએ એ આગળ વધી રહી હતી. જરીપુરાણી એ ગાડી ઉપર ફાંસનો મોજીલો સૂરજ પોતાનાં કિરણો રેડી રહ્યો હતો. એ ગાડીનો અંદરનો ભાગ, ખખડધજ એવા છાપરાને અંગે, બહારના જગતથી છુપાયેલો હતો.

રાઈસાએ એક ગ્લાસ મારી સામે ધર્યો. એ પાંચમો ગ્લાસ હતો.

'મોપાસાંના માનમાં !'

'ને આજે થોડી લહેર ઉડાવી લેવા બાબતનું શું, મારી સુંદરી ?'

હું રાઈસા પાસે પહોંચી ગયો અને તેના હોઠ ઉપર ચુંબન કર્યું. એ હોઠ કંપ્યા અને વિશાળ બની ગયા.

'તમે વિચિત્ર છો' પાછળ હઠતાં હઠતાં તેણે પોતાના દાંતમાંથી અવાજ કાઢ્યો.

તેના ખુલ્લા બાહુને પ્રસારતાં તેણે પોતાની જાતને દીવાલ જોડે ભીંસી દીધી. એના બાહુ અને ખભા ઉપર આંકા ચમકવા લાગ્યા. ક્રૂસ ઉપર ચડાવી દીધેલ સર્વ દેવદેવીઓમાં આ સહુથી પ્રલોભક લાગતી હતી.

'બેસી જવા જેટલી કૃપા કરો. મોં.પોલિત.'

સ્લાવ ફેશનમાં બનાવેલી એક ઢોળાવવાળી ભૂરી ખુરશી તરફ આંગળી ચીંધી. એકબીજામાં ગુંથાઈ જતાં રંગબેરંગી લટકણિયાંઓથી શોભીતાં બનાવાયેલાં કોતરકામવાળાં પાટિયાંઓની એ ખુરશીની પીઠ બનાવેલી હતી. અથડાતાં કુટાતાં માંડમાંડ મેં એ ખુરશી શોધી કાઢી.

મુશ્કાટેલ, ૮૩ની બાટલીથી, અને કરુણા, પ્રતિભા અને આવેગોથી ધરબાયેલા ઓગણત્રીસ બોમ્બ જેવાં ઓગણત્રીસ પુસ્તકોથી, રાત્રિએ, ભૂખ્યા ડાંસ જેવા મારા યૌવનનો માર્ગ રુંધી રાખ્યો હતો. હું કૂદીને ઊભો થઈ ગયો. એમ કરવા જતાં મારી ખુરશીને મેં ઉથલાવી નાખી, ને પુસ્તકોની અભરાઈ સાથે અથડાયો. ઓગણત્રીસે ઓગણત્રીસ પુસ્તકો જમીન ઉપર પછડાયાં, તેમનાં પાન ઊઘડી જઈને આમતેમ ઊડી રહ્યાં, ને એ પોતે પોતાની કિનાર ઉપર પડી ગયાં...ને મારા ભાગ્યની સફેદ ઘોડી ચાલવાની ગતિએ આગળ ધપી રહી.

'તમે વિચિત્ર છો.' રાઈસાએ દર્દભર્યા અવાજે કહ્યું.

પેલી બહેનો અને એમના પતિદેવો થિયેટરમાંથી પાછાં આવે તે પહેલાં, અગિયાર અને બારની વચ્ચેના ગાળામાં, મેં મોયકા ઉપરનું ગ્રેનાઈટનું બનાવેલું એ ઘર છોડ્યું. હું હવે તદ્દન સ્વસ્થ હતો અને ચાકથી દોરી કાઢેલી સીધી લીટી ઉપર પણ સ્થિરતાથી સીધેસીધો ચાલી જઈ શકું તેમ હતો, પણ જરા ડોલતાં ડોલતાં ચાલવું વિશેષ આનંદદાયક હતું, એટલે એક બાજુથી બીજી બાજુ ડોલતો ડોલતો, અને મેં હમણાં જ ઉપજાવી કાઢેલી નવીન ભાષામાં ગીત ગાતો ગાતો હું ચાલવા લાગ્યો. રસ્તા ઉપરની બત્તીઓથી સીમિત

બની ગયેલી ગલીઓનાં ભોયરાંમાંથી બાષ્પમય ધુમ્મસનાં મોજાં ઊછળતાં હતાં. ઊકળતી દીવાલોની પાછળ રાક્ષસો ગર્જતા હતા. રસ્તાઓ, તેમની ઉપર ચાલી રહેલા માણસોના પગને વાઢી રહ્યા હતા.

હું ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે કાઝાન્ટ્સેવ ઊંઘી ગયો હતો. બેઠાં બેઠાં જ તે ઊંઘતો હતો, ને ફેલ્ટના બૂટમાં જકડાયેલા તેના પાતળા પગ લાંબા લંબાઈ ગયેલા હતા. તેના વાળની, કેનેરી પંખીની હોય તેવી રૂવાંટી, તેના માથા ઉપર ઊંચી થઈ ગઈ હતી. ૧૬૨૪ની આવૃત્તિવાળી ડોન કિવકઝોટની ચોપડી ઉપર નમેલી હાલતમાં જ તે સ્ટવની પાસે ઊંઘથી ઘેરાઈ ગયો હતો. ડયુક દ બ્રોગ્લીને થયેલું અર્પણ એ પુસ્તક મુખ્ય પાના ઉપર છપાયેલું હતું. કાઝાન્ટસેવને જગાડી ન મેલું એવી રીતે ચુપકીદીથી હું પથારીમાં સરકી ગયો; દીવાને મારી નજદીક ખેંચ્યો, અને એદુઆર્દ મેઈનિયાલે ગાય દ મોપાસાંના જીવન અને સર્જન વિશે લખેલું પુસ્તક વાંચવા લાગ્યો.

કાઝાન્ટ્સેવના હોઠ હાલ્યા. તેનું માથું વારંવાર ઢળી પડતું હતું.

એ રાતના એદુઆર્દ મેઈનિયાલ પાસેથી મેં જાણ્યું કે મોપાસાં ૧૮૫૦માં જન્મ્યો હતો, અને નોર્મન્ડીના એક ગૃહસ્થનું અને ફલોબેરની પિત્રાઈ બહેન લોરે લેપોઈતેવાંનું એ સંતાન હતો. જન્મજાત ઉપદંશના દર્દનો તેના ઉપર પહેલો હુમલો થયો ત્યારે તેની ઉંમર પચીસ વર્ષની હતી. એની સર્જનાત્મકતાએ અને એના જીવનના ઉલ્લાસે એ દર્દનાં આક્રમણોનો સામનો કર્યો. પહેલાં એ શિરોવેદનાથી અને નિષ્કારણ ઊઠી આવતા ગ્લાનિભર્યા ભાવોની પરંપરાઓથી પીડાવા લાગ્યો. પછી અંધાપાનો હાઉ તેની સામે ડોકાયો. એની આંખ નબળી પડવા માંડી. એ બધા તરફ વહેમની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો, એકલસૂરિયો બની જવા લાગ્યો, એ બધાની સામે તે ભયંકર ઝનૂનથી ઝૂઝ્યો, નાના એવા હોડકામાં બેસીને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આમથી તેમ ઘૂમી વળ્યો. ટ્યુનિસ, મોરોક્કો ને મધ્ય આફ્રિકા સુધી નાસી નાસીને આંટા મારી આવ્યો—ને લેખનકાર્ય નિરંતર કરતો રહ્યો. તેને કીર્તિ મળી, ને ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે તેણે પોતાની ગરદન કાપી; ખૂબ લોહી વહી ગયું, છતાં એમાંથી એ બચી ગયો. એ પછી એને પાગલખાનામાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. ત્યાં એ પોતાના હાથ અને પગ ઉપર ઘૂંટણિયાં ખેંચતો, ને પોતાના શરીરમાંથી બહાર કાઢેલા મળને ખાઈ જતો. હોસ્પિટલમાંના એના રિપોર્ટની છેલ્લી લીટી આ પ્રમાણે લખેલી હતી : 'મોં. દ મોપાસાં પશુ જેવા બની ગયા છે.' બેતાલીસ વર્ષની ઉંમરે એ ગુજરી ગયો ત્યારે એની મા જીવતી હતી.

મેં ચોપડી અંત સુધી વાંચી નાખી અને પછી પથારીમાંથી ઊભો થયો. ધુમ્મસ બારીની નજીક આવ્યું હતું અને જગત મારાથી દૂર દૂર લપાઈ ગયું હતું. સત્ત્વસભર કોઈક સત્યની ઝાંખી હળવી હળવી આંગળીઓ વડે મને જેમ જેમ સ્પર્શ કરતી ગઈ તેમ તેમ મારું હૃદય સંકોચાતું ગયું.

અનુ. ગુલાબદાસ બ્રોકર

મૃગજળ

આલ્બર્તો મોરાવિયા

ઉનાળો આવે છે ત્યારે મને ક્યાંક નાસી છૂટવાની અદમ્ય ઇચ્છા થઈ આવે છે. એનું કારણ કદાચ એ હોય કે હું હજી જુવાન છું અને કુટુમ્બના મુખ્ય માણસ તથા પતિનો પાઠ ભજવવાનું મને હજી સાવ સદી ગયું નથી. ઉનાળામાં ધનિક લોકોને ત્યાં સવારથી જ બારીઓ વાસી દેવામાં આવે છે. રાતની શીતળ હવા મોટા ઓરડાઓમાં પથરાયેલી પડી રહે છે. એ ઓરડાઓમાંના આયનાઓ, આરસની ફરસબંદી અને પાલિશ કરેલો અસબાબ ધૂંધળા પ્રકાશમાં ચકચક થયા કરે છે. બધી વસ્તુ પોતપોતાને યથોચિત સ્થાને હોય છે; બધું જ સાફસૂથરું, વ્યવસ્થિત અને ચળકતું હોય છે. એ ઓરડામાંની ચુપકીદી સુધ્ધાં શીતળ, વિશ્રાન્તિભરી ને ઘેરી હોય છે. તમને તરસ લાગે કે તરત તાસકમાં નારંગી કે લીંબુનાં શરબતના સ્ફટિકના જામ હાજર થઈ જાય છે. એમાંનાં નાનાં નાનાં બરફનાં ચોસલાંઓને તમે હલાવો તો એનો અવાજ પણ ઉલ્લાસ અને સ્ફૂર્તિભર્યો લાગે છે. પણ ગરીબોનાં ઘરની દશા જુદી જ હોય છે. ઉનાળાના પહેલાં જ દિવસે ઘામ કરાવતી ગરમી સીધી તમારા નાના ગૂંગળાવનારા ઓરડાઓમાં ધસી આવે છે ને પછી તો ત્યાં જ ધામા નાંખે છે, તમને તરસ લાગી હોય પણ રસોડાના નળમાંથી એવું તો ગરમ પાણી આવતું હોય છે કે તમે સૂપ પીતાં હો એવું જ લાગે. ઘરમાં તો તમે ભાગ્યે જ હરફર કરી શકો, બધું જ – રાચરચીલું, કપડાંલત્તાં, ઘરની રોજ-બ-રોજના ઉપયોગમાં આવનારી ચીજવસ્તુ – સૂઝીને હોય તેથી બમણા કદની બનીને તમારા પર હમણાં ધસી આવશે કે શું એવું લાગે છે. બધા ખમીસની બાંય વાળીને ઊંચે ચઢાવી દે છે, પણ એ ખમીસ પરસેવાથી લદબદ થઈને ગંધાતાં હોય છે. જો બારી બંધ કરો તો શ્વાસ રુંધાવા માંડે, કારણ કે રાતની હવા એકસાથે છ છ જણ સૂતાં હોય તે ઓરડામાં ભાગ્યે જ પ્રવેશ પામી શકે છે; જો બારી ખોલી નાંખો તો સૂરજના આકરા તાપથી તમે બચી શકતા નથી. તમે જાણે ખુલ્લા રસ્તા પર જ ઊભા હો ને બધું ધગધગતી ધાતુના જેવું લાલચોળ અને ધૂળ તથા પરસેવાની બદબૂ મારતું લાગે છે. ગરમીમાં લોકોના મિજાજ પણ તપી જાય છે;

મતલબ કે તેઓ ઝઘડાખોર બની જાય છે : ધનિક માણસ તો તુક્કો આવતાં વેંત ત્રણચાર ઓરડાઓ વટાવીને ફ્લેટને બીજે છેડે જઈ શકે છે પરંતુ ગરીબ લોકોને તો ચીકણી રકાબીઓ ને ગંદા પ્યાલાઓના ખડકલા વચ્ચે સારડાઇન માછલીઓની જેમ ખીચોખીચ ભીંસાઈને રહેવું પડે છે કે પછી ઘરની બહાર નીકળી જવું પડે છે.

ઉનાળાના આવા એક ઉકળાટભર્યા દિવસે મારે આખા કુટુંબ સાથે એક ખરેખરનો ઝઘડો જામી પડ્યો. સૂપ ખારોખારો ને ચણચણતો હતો માટે મારી પત્ની સાથે; મારા સાળા સાથે કારણ કે એણે મારી પત્નીનો પક્ષ તાણ્યો ને, મારા મત મુજબ તો, એ બેકાર હતો ને મારે આશરે પડ્યો હતો એટલે એવું કરવાનો એને કોઈ અધિકાર નહોતો; મારી સાળી સાથે કારણ કે એણે મારું ઉપરાણું લીધું, ને મારા પ્રેમમાં પડી હોવાથી નખરાં કરવા માટે જ આમ કરતી હતી એ હું જાણતો હતો એટલે હું ધૂંધવાઈ ઊઠ્યો; મારી બા સાથે કારણ કે એણે મને ઠંડો પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો; મારા બાપુજી સાથે કારણ કે મને બે ઘડી શાંતિથી નિરાંતે જમવા દો એવું કહીને એમણે વિરોધ કર્યો, ને નાની દીકરી સાથે પણ કારણ કે એણે ભેંકડો તાણ્યો. સફાળા ઊભા થતાં જ મેં ખુરશી પરથી મારો કોટ ઉપાડ્યો ને એ બધાંને એકદમ ચોખ્ખેચોખ્ખું સુણાવી દીધું, 'હું કહું છું તે હવે જરા સાંભળી લો. તમારી આખી જમાતથી હું ગળે આવી ગયો છું, એટલે ઑક્ટોબર સુધી, ઠંડી ઋતુ બેસે નહીં ત્યાં સુધી, રામરામ' આટલું કહીને હું ઘર બહાર નીકળી પડ્યો. મારી પત્ની બિચારી મારી પાછળ દોડી ને કઠેડા પરથી નીચે ઝૂકી એણે મને બૂમ પાડી કહ્યું કે મને ખૂબ જ ભાવતું કાકડીનું કચુંબર તૈયાર છે. એને 'તું જ ખાઈ જા ને' એનો જવાબ આપીને હું રસ્તા પર નીકળી પડ્યો.

અમે વિયા ઓસ્તિયેન્સમાં રહીએ છીએ. રસ્તો ઓળંગીને હું યંત્રવત્ લોખંડના પુલને રસ્તે રસ્તે આગળ વધ્યો. પુલની તદ્દન લગોલગ ટાઇબર કાંઠેનું બંદર છે. બે વાગ્યાના ધોમ ધખતા હતા ને આકાશ મુક્કાનો માર ખાઈ લીલાં ચકામાંથી ઘેરાયલી આંખ જેવું લાગતું હતું. પુલ પર પહોંચતાંવેંત મેં ખીલા જડેલી લોખંડની પાળનો ટેકો લીધો; એ ધગધગતી હતી. ઢોળાણવાળી જંગી દીવાલોને તળિયે ધક્કા વચ્ચે પુરાયેલી ટાઇબર એક ઉઘાડી ગટર જેવી દેખાતી હતી ને એનો રંગ પણ એના જેવો કાદવના રંગનો હતો. આગમાં ભરખાઈ ગયેલા મકાનના માળખા જેવું દેખાતું ગેસોમિટર, ગેસના કારખાનાની ભઠ્ઠીઓ, અનાજનાં ગોદામો, પેટ્રોલની ટાંકીઓનાં ભૂંગળાં ને પાવરહાઉસનાં અણિયાળાં છાપરાં ક્ષિતિજને એવી રીતે ઢાંકી દેતાં હતાં, જાણે રોમને બદલે તમે ઉત્તરના કોઈ ઔદ્યોગિક શહેરમાં હો એવું જ તમને લાગવા માંડે, ટાઇબરને, ધક્કા પાસે સિમેન્ટની થેલીઓથી ભરેલી હોડીવાળી ટાઇબરને નિહાળતો હું થોડી વાર ઊભો રહ્યો, ને આ નાનકડું વોંકળું પોતાને, નાનાંમોટાં અનેક વહાણોથી ઊભરાઈ રહેતાં જિનોવ ને નેપલ્સના બંદર કહેવડાવે છે એ વિચાર આવતાં જ મારાથી હસ્યા વિના ન રહેવાયું આ નાનકડા બંદરમાંથી મારે ખરેખર ભાગી જ જવું હોય તો હું ફયુમિસિનો જઈ શકું ને ત્યાં બેસીને દરિયો જોતાં

જોતાં તળેલી માછલી આરોગી શકું. આખરે હું ત્યાંથી ખસ્યો ને પુલ ઓળંગીને નદીની દૂર બાજુએ પથરાયેલા ખુલ્લા પ્રદેશની દિશામાં ચાલવા માંડ્યો. હું નજીકમાં જ રહેતો હતો છતાં આ પહેલાં ત્યાં ક્યારેય ગયો નહોતો ને અત્યારે ક્યાં જઈ રહ્યો છું તેની મને ખબર નહોતી. એક રસ્તો ઠેરઠેર ઉકરડાથી ભરેલાં નિર્જન ખેતરોમાં થઈ ને જતો હોવા છતાં રીતસર આસ્ફાલ્ટનો બનેલો હતો. પહેલાં તો હું એ રસ્તે આગળ વધ્યો. પછી તો આ રસ્તો ધૂળિયા કેડીમાં ફેરવાઈ ગયો ને ઉકરડાના ઢગલા મોટા ને મોટા નાની ટેકરીઓ જેવા થવા લાગ્યા. મને ભાન આવ્યું કે હું તો બરાબર રોમ આખાનો કચરો જે સ્થળે ઠલવાતો હતો ત્યાં જ ભોગજોગે આવી ચડ્યો હતો : આંધળાંભીંત કરી નાખતા પ્રકાશમાં કે કોહી ગયેલી ચીજોની નાક ફાડી નાખતી બદબૂમાં ગંદા કાગળની કરચો, કાટ ખાયેલા ટીનના ડબ્બાઓ, કોબીની દાંડલીઓ ને બીજા કચરા સિવાય બીજું કાંઈ પણ, ઘાસનું એક તણખલુંયે, નજરે ચડતું નહોતું. હું ખોવાયોખોવાયો ને ભાનભૂલ્યો બની ગયો, જાણે આગળ વધવાનું મને જરાયે મન નહોતું ને તેમ છતાં હું પાછો ફરવા પણ નહોતો માગતો. આપણે કૂતરાને બોલાવવા 'શૂશૂ...શૂશૂ...' કરીએ તેવી રીતે કોઈ પાછળથી બોલાવતું હોય એવું મને લાગ્યું,

કૂતરો ક્યાં હશે એ જોવા મેં મોઢું ફેરવ્યું. પણ ત્યાં તો કૂતરો નહોતો, આટલા બધા ઉકરડાથી ઊભરાતી હોવાથી રખડતા કૂતરાઓને જ લાયક આ જગ્યા હતી. છતાં એટલે કોક મને બોલાવતું હશે એમ મેં માન્યું ને જ્યાંથી સદ આવ્યો હતો એ દિશામાં જોયું, ત્યારે ઉકરડાના ઢગલા પાછળ ઊભેલું, વાળેલા પતરાના છાપરાવાળું એક ખૂબ નાનું, ઘાટઘૂટ વગરનું ઝૂંપડું મેં જોયું. પહેલાં એ મારી નજરે નહોતું ચડ્યું. લગભગ આઠ વરસની ઉંમરની એક નાની ભૂખરા વાળવાળી છોકરી બારણામાં ઊભી હતી ને મને અંદર આવવાની નિશાની કરતી હતી. મેં એની સામે જોયું. એનું મોઢું ધોળું ને ગંદું હતું ને એની આંખ નીચે પુખ્ત વયની સ્ત્રીઓને હોય છે એવા ભૂરા ડાઘ હતા. ઘાસ, છૂંછાં ને ધૂળથી ભરેલા એના વાળને લીધે એનું માથું સૂઝેલું ને સમડીના માથા જેવું લુખ્ખું લાગતું હતું. એનો પોષાક પણ સાદો હતો. એના હાથ માટે બે ને પગ માટે બે એમ ચાર કાણાંવાળી એક કેન્વાસની કોથળી. મેં મોઢું ફેરવ્યું એ જ ઘડીએ એણે મને પૂછ્યું : 'તમે ડોક્ટર છો ?'

'ના,' મેં જવાબ આપ્યો. 'કેમ ? તારે ડોક્ટરની જરૂર છે ?'

'જો તમે ડોક્ટર હો,' એણે આગળ ચલાવ્યું, 'તો અંદર આવો : બા માંદી છે.'

હું ડોક્ટર નથી એવું પુરવાર કરવાની મને ઇચ્છા નો'તી, તેથી હું ઝૂંપડીમાં ગયો. પહેલાં તો મને લાગ્યું કે હું જાણે કેમ્પો દિ ફિયોરિની કોઈ જૂનીપુરાણી ચીજવસ્તુની દુકાનમાં ઘૂસી ગયો છું. બધું જ છત પરથી નીચે લટકતું હતું —કપડાં, મોજાં, જોડા, વાસણકૂસણ ને ગાભા. પછી મને સમજાયું કે એ તો એમની ઘરવખરી હતી, મૂકવાનું કશું સાધન ન હોવાથી એ બધું ખીલા પર ટીંગાડ્યું હતું. આ બધી લટકતી વસ્તુઓ સાથે માથું ભટકાઈ ન જાય તેની કાળજી રાખીને હું એની મા ક્યાં હશે તે શોધતો આમથી તેમ ફરતો હતો

ત્યાં એ છોકરીએ એક ખૂણામાં પડેલા ગાભાના ઢગલા તરફ છૂપી ઈશારત કરીને મારી દૃષ્ટિ વાળી. મેં વધારે બારીકાઈથી જોયું તો એ ગાભાના ઢગલામાંથી એક તગતગતી આંખ મારી તરફ મંડાયેલી દેખાઈ. બીજી આંખ ભૂખરા વાળથી ઢંકાઈ ગઈ હતી. સ્ત્રીનો દેખાવ જોઈને હું તાજુબ થઈ ગયો : આમ તો એ જૈફ હોય એવું લાગતું હતું, ને છતાં એ જુવાન હતી એ વિશે શંકા રહેતી નો'તી. મને જોતાં વેંત એ બોલી : 'તો આપણે ફરી ભેગાં થયાં ખરા !'

પેલી છોકરી, કેમ જાણે કશો ખેલ તમાશો જોતી હોય તેમ, ખડખડાટ હસી પડી ને પછી ભોંય પર ઊભડક બેસી પડી ને પતરાંના ખાલી ડબ્બા જોડે રમવા લાગી. 'સાચું કહું છું, હું તમને ઓળખતો નથી.' મેં કહ્યું. 'તમને શું થયું છે ?....આ છોકરી તમારી દીકરી છે ?'

'હાસ્તો, મારી દીકરી જ છે તો,' એ સ્ત્રીએ જવાબ વાળ્યો; 'ને તમારી સુધ્ધાં સ્તો.'

પેલી છોકરી માથું ઢાળીને એકલી એકલી હસવા લાગી. મને થયું કે આ લોકો મારી ઠેકડી ઉડાવતા લાગે છે. આથી મેં જવાબ દીધો : 'ઠીક, કદાચ એ મારી દીકરી હશે, પણ એના બીજાય ઘણા બાપ હશે.'

'ના,' ભોંય પરથી અર્ધી બેઠી થઈ જઈને મારી તરફ આંગળી ચીંધતાં એ બોલી, 'એ તમારી જ દીકરી છે. બીજા કોઈની નહીં... આળસુ, નવરા, કાયર, કામચોર એવા છો તમે.'

આ અપમાનજનક શબ્દો સાંભળીને પેલી છોકરી પેટ પકડીને હસવા લાગી : કેમ જાણે આ બધું એની ધારણા મુજબ જ ન બનતું હોય ! મને માઠું લાગ્યું ને હું બોલ્યોઃ 'જરા જીભ સંભાળીને બોલજો... મેં કહ્યું તો ખરું કે હું તમને ઓળખતો નથી.'

'મને નથી ઓળખતા ? હેં....તમે મને નથી ઓળખતા તો પછી આ ઘરનો રસ્તો તમને જડ્યો શી રીતે ?'

'કાયર કામચોર,' પેલી છોકરી ધીમે અવાજે રડવા લાગી. ગૂંગળાવી નાખનારી ગરમીને કારણે તથા અસ્વસ્થતાને કારણે હું રેબઝેબ થઈ ગયો હતો.'હું તો અમથો જ અહીંથી પસાર થતો હતો.' મેં કહ્યું.

'હાસ્તો, મૂરખ...' એ છોકરી તરફ વળી ને એણે હુકમ કર્યો :'પેલી કોથળી લાવ તો, જોઉં.' ચપળતાથી કૂદતાંકને એ છોકરીએ કાળા મખમલની એક મેલીથેલી ને ફાટલી કોથળી નીચે ઉતારીને એની માને આપી. પેલી સ્ત્રીએ એ ખોલીને એમાંથી એક કાગળિયું બહાર કાઢીને કહ્યું : 'આ રહ્યો આપણા લગ્નનો દસ્તાવેજ... એલ્વિરા પ્રોઈએત્તિ અને અર્નેસ્તો રાપેલ્લિ...હજુ નામક્કર જવું છે, અર્નેસ્તો રાપેલ્લિ ?'

મારું નામ ખરેખર અર્નેસ્તો હતું તેથી હું સહેજવાર તો ડઘાઈ જ ગયો. સહેજ અસ્વસ્થ બનીને મેં કહ્યું : 'પણ હું રાપેલ્લિ નથી.'

'એમ કે ?' પેલી છોકરીએ ટહુકો કર્યો. 'અર્નેસ્તો, અર્નેસ્તો' ને એ સ્ત્રી ઊભી થઈ

ગઈ. મારું અનુમાન સાચું હતું; એના વાળ ભૂખરા હતા, એને મોઢે કરચલી વળી હતી ને મોઢામાં એક્કેય દાંત નો'તો, તેમ છતાં એની વય ત્રીસથી વધારે નો'તી તે સ્પષ્ટ હતું. 'ઓહ,' તો તમે રાપેલ્લિ નથી એમ ?'બે હાથ અદાથી નિતંબ પર ઠેરવીને એ મારી સાવ નજીક આવીને મારી સામે તાકી રહીને બરાડી ઊઠી : 'તમે રાપેલ્લિ જ છો...ભગવાનના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે તમે જ રાપેલ્લિ છો.'

'મને હવે સમજાયું.' મેં કહ્યું ; 'તમારું ઠેકાણે નથી લાગતું.....માફ કરજો. હું ચાલ્યો જાઉં છું.'

'ઘડીક થોભો તો....આમ ઉતાવળા થશો તે કેમ ચાલશે ?' આ દરમિયાન પેલી છોકરી અમારી બંનેની પ્રદક્ષિણા ફરતી ભારે ખુશીથી નાચતી હતી. ભારે વ્યંગપૂર્વક બોલતાં પેલી સ્ત્રીએ ફરી શરૂ કર્યુ : 'અર્નેસ્તો, મહાન અર્નેસ્તો....જે પોતાની વહુને તરછોડીને ઘરેથી ભગી છૂટ્યા, એક વરસથી જેનો પત્તો નો'તો...ને જાણો છો, અમે શાના પર અમારો ગુજારો કરતાં હતાં - હું ને પેલી - તમે નો'તા તે આખા વરસ દરમિયાન ?'

'મને કશી ખબર નથી.' મેં તોછડાઈથી કહ્યું, 'ને મારે એ જાણવુંય નથી.... મને જવા દો.'

'તું કહે એમને,' એણે પેલી છોકરીને ઘાંટો પાડીને કહ્યું, 'તું કહે એમને, આપણે શાના પર ગુજારો કરતાં હતાં તે કહે તારા બાપને.'

'ધર્માદામાંથી' પેલી છોકરીએ મારી નજીક આવીને રાગ કાઢીને ખુશી થતાં કહ્યું. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મને ભારે ચિંતા થવા લાગી હતી. આ કાકતાલીય ઘટના--અર્નેસ્તો નામ, વળી હુંય ઘર છોડીને ભાગી આવ્યો હતો. મારેય વહુને એક દીકરી હતાં - થી મને એક વિચિત્ર તરેહની લાગણી થઈ આવી : હું જાણે હું નો'તો ને છતાં હું હતો ખરો, પણ તે હંમેશ કરતાં કંઈક જુદા પ્રકારે. આ દરમિયાન મને ખચકાતો જોઈને પેલી સ્ત્રી સાવ મારા નાક આગળ મોં લાવીને બરાડી ઊઠીઃ 'પોતાનાં સ્ત્રી સંતાન, છોડી જનારને શું થાય છે તે જાણો છો ? જેલ...સમજ્યા ને, લુચ્ચા કહીંના, જેલ...'

હવે તો મને ભય લાગવા માંડ્યો ને કશું કહ્યા વિના હું બહાર ભાગી છૂટવાને બારણા તરફ વળ્યો, પણ કોઈક ઉમ્બર પર ઊભું રહીને અમારા ભણી તાકી રહ્યું હતું. ઠીંગણી સૂકલકડી સ્ત્રી, ગરીબ પણ પહેરવેશમાં સુઘડ. મારી અવદશા જોતાં એણે કહ્યું : 'તમે એના બોલવા પર ધ્યાન આપશો નહીં.... જે કોઈ મરદને એ જુએ છે તે એનો ધણી હોય એવું એને લાગે છે...ને પેલી વાંદરી જાણી કરીને રસ્તે જતાઆવતા મરદોને ફોસલાવીને અહીં લઈ આવે છે, ને પછી આ સ્ત્રી ઉશ્કેરાઈને ઘાંટાઘાંટ કરી મૂકે છે તે તમાશો જોઈને ખુશ થાય છે.... ઊભી રહે તું, તને હમણાં પકડીને સારીસરખી ધબેડું છું.' પેલી છોકરીને ઠોંસો મારવાને એણે હાથ ઉગામ્યો, પણ એ છોકરી તો ચાલાકીથી છટકી જઈને મારી ગોળગોળ ફરતી નાચવા લાગી ને આનંદથી બોલવા લાગી :'તમને તો બધું સાચું જ લાગ્યું'તું, ખરું ને ?.... તમને ખૂબ બીક લાગી'તી, બીક લાગી'તી... ...' 'એલ્વિરા,

આ કાંઈ તારો ધણી નથી,' પેલી સ્ત્રીએ ધીમેથી કહ્યું. જાણે આ વાતની ખાતરી થઈ ગઈ હોય તેમ, તરત, એલ્વિરા ખૂણામાં જઈને ઊભડક બેસી ગઈ. મને ત્યાં ને ત્યાં ઊભેલો છોડીને પેલી આગન્તુક સ્ત્રી ઝૂંપડીના પાછલા ભાગમાં ગઈને ચૂલામાં કશુંક ફંફોસવા લાગી. 'હું જ એમને કશુંક ખાવાનું લાવી આપું છું,' એણે મને ફોડ પાડતાં કહ્યું, 'એ લોકો ધર્માદા પર જીવે છે તે સાચું છે, પણ એનો ધણી નાસી ગયો નથી, એ તો મરી ગયો છે....'

બહુ થઈ ચૂક્યું, મેં ખિસ્સામાંથી સો લાયરની એક નોટ કાઢીને પેલી છોકરીને આપી, ને તે એણે કશો આભાર માન્યા વિના લઈ લીધી. પછી હું ઝૂંપડીની બહાર નીકળી ગયો ને પાછો વળ્યો —ગલી વટાવીને આસ્તિયેન્સમાં, ઝૂંપડીમાંની ગરમીના અનુભવ પછી મારા ઘરમાં પ્રવેશતાં જાણે ભોંયરામાં પેઠો હોઉં એવી ઠંડક લાગી. ને અમારું રાચરચીલું તો સાવ સામાન્ય પ્રકારનું હતું તોય એ ઝૂંપડાંમાંનાં પેલાં અભાગિયાંઓએ જેના પર પોતાનાં ગાભા-ચીથરાં ભેરવ્યાં હતાં તે ખીલાના કરતાં તો હજાર દરજ્જે સારું હતું. રસોડામાં જમવાનું તો પતી ગયું હતું; પણ મારી વહુએ મારે માટે જુદી કાઢી રાખેલી કાકડીની કચુંબર મને આપી અને તે મેં રોટી સાથે ખાધી. એ દરમિયાન એ છરીકાંટા ને રકાબીઓ ધોઈ રહી હતી તેને હું જોતો જ રહ્યો. પછી હું ઊઠ્યો ને ચોરીછૂપીથી એને ગરદનના પાછલા ભાગ પર ચૂમી લીધી. અને આમ સુલેહશાન્તિ સ્થાપી દીધાં.

થોડા દિવસ પછી મેં મારી વહુને પેલી ઝૂંપડીની વાત કરી ને મેં મનમાં ને મનમાં ફરી એક વાર ત્યાં જઈને પેલી બિચારી છોકરીને માટે બને તો કાંઈક કરી છૂટવાનું નક્કી કર્યું. હવે અર્નેસ્તો રાપેલ્લિ ગણાઈ જવાનો મને ભય નો'તો પણ તમે માનશો ? મને ન જડી એ ઝૂંપડી, ન જડી એ સ્ત્રી કે એની દીકરી. એમને ખાવાનું રાંધી આપતી પેલી સૂકલકડી સ્ત્રીનો પણ પત્તો નો'તો. એકાદ કલાક સુધી મેં આંખે અંધારા આવે એવા તાપમાં એ ઉકરડાના ઢગલા વચ્ચે ભટક્યા કર્યું, પણ આખરે હારીને હું ઘેર પાછો ફર્યો. મને કદાચ સાચો રસ્તો જડ્યો નહીં એવું જ મેં મારી જાતને મનાવ્યું છે. પણ મારી વહુ તો કહે છે કે એને તરછોડીને ઘર છોડી જવાના પશ્ચાત્તાપને કારણે મેં નરી ઉપજાવી કાઢેલી આ તો માત્ર વાર્તા છે.

અનુઃ જયંત પારેખ

યુદ્ધ

મિલોવન જિલાસ

આથમણીથી ઊગમણી દિશામાં વહેતી એક જબરી નદી તેથીયે જબરી નદીમાં ઠલવાતી હતી. સદાયનું આમ જ થતું આવ્યું છે, નાની નદીઓ મોટીમાં ભળતી આવી છે. આ નદીઓની આસપાસમાં ને નજીકમાં સદાયની લડાઈઓ ને યુદ્ધો ને સીમાડા ખડા થતાં આવ્યા છે, કારણ જિંદગી નદીઓ વાટે વહે છે ને એ નોખીનોખી પ્રજાઓને નોખેનોખે વખતે કાં તોડે છે, કાં જોડે છે.

આ વિશાળ નદીઓની નજીક ત્રણ મહિનાથી લડાઈ ભભૂકતી હતી. સરખે સરખા બળિયાની બાખડી બાઝી હતી એટલે બેમાંથી એકે બીજાને મહાત કરવાની હાલતમાં નહોતું; અને શિયાળો બેસતાં તો મડાગાંઠ પાકી પડી ગયેલી (શિયાળામાં હુમલો કરવા માટે માણસ ને સાધન બેય વધુ જોઈએ), અને એટલે નદીકાંઠે લશ્કરો છાવણીઓ ઠોકી પડ્યાં હતાં ને વસંત આવે ને જરા હૂંફાળી ઋતુ બેસે ને હરિયાળી પાંગરે કે તરત એકમેકને રહેંસી નાંખવા માટે સિપાઈઓની જમાવટ કરી રહ્યાં હતાં. મોરચો મહા નદીને આરપાર ચીરતો હતો પણ કઈ નદીએ કદીય પોતાની આરપાર મોરચાની તમા રાખી છે તે આ નદી પણ રાખે ? મોરચો દખણાદો કેટલે લગી પથરાયેલો હતો કે પછી ઈશાન ખૂણે વધુ મોટી નદી સુધી પહોંચતો હતો કે નહીં કે એને કાંઠે લડાઈ ચાલતી હતી કે નહીં એ બધું જાણે કશી વિસાતમાં જ નહોતું. બે નદીઓ વચ્ચેનો માંડ ૩૦ માઈલ પહોળો દોઆબનો પટ્ટો ખાઈઓ ને બખોલો ને એવી તરેહવાર કિલ્લેબંધીથી છવાયેલા મોરચામાં ફેરવાઈ ગયો હતો. પણ દોઆબના એ પટ્ટાને પોતાનું અંગ આમ ચાળણી જેવું બની ગયું હતું તેની કશીયે પડી નહોતી, અને ખેતરાં ને વાડીઓ ને ગામડાં ને શહેરોને પણ એની કશી તમા નહોતી.

પણ એ નદીઓને કાંઠે રહેનારાં લોકો લડાઈ વિશે બેતમા નહોતાં, જો કે લડાઈ આવી પડી તે કાંઈ એમનોયે કશો વાંકગુનો નહોતો, ત્યાંની ભોમકા ને સૂરજ દાદો બંનેયના માનવીના જીવતરને માથે ચારેય હાથ હતા, અને એટલે માનવી ત્યાં આવી આવીને

વસ્યાં હતાં. લડાઈ એટલે માનવીને માથે કોની હકૂમત ચાલે તેને માટેની મારામારી, ને એટલે લડાઈ પેટે ત્યારે માનવીની જિંદગી ભેળા બફાઈ ન જાય એમ તો બને જ નહીં. લડાઈ બીજે ગમે ત્યાં ફાટી નીકળી તોય આ લોક કાંઈ એમાં ભેળા બફાઈ જતાં બચવાનાં તો નહોતાં જ, કારણ એ લોક દૂર પડ્યાં હોત તોય લડાઈની ઝાળ એમના લગી આવીનેય એમને ઝપટમાં લીધા વગર ન છોડત.

લડાઈમાં સામસામા બે દુશ્મન લશ્કરો તો હોય જ (તે વિના લડાઈ થાય જ નહીં), અને દરેક બાજુવાળા સામાવાળાને ખપમાં આવે એવી તમામ ચીજવસ્તુનો નાશ કરવાની કોશિશ કરવાના, પણ માનવીનું એવું તે કશું કદી હોય ખરું, જે સામાવાળાના હાથમાં જઈ પડે તો એને કામ ન લાગે ? એટલે સામાવાળાને નબળો પાડવાનો અકસીર ઈલાજ એ કે જે હાથે ચડ્યું તેનો કરી નાંખો ખુડદો લડાઈનું ભેજું ગેપ હોય છે, અને એટલે સામાવાળાને વખત છે ને આ. કે તે કામ આવી જાય તો, એમ જ એને થયા કરે છે. આને લઈને લડાઈમાં રજેરજ વસ્તુનો નાશ કરવો એ જ સહુથી ડહાપણની વાત ગણાય છે, – પછી તે ઘર હોય કે ખેડેલાં ખેતર હોય, પુલ હોય કે સંગ્રહસ્થાનો હોય, અને સ્વાભાવિક રીતે જ પહેલ પ્રથમ માણસનો ને એના ગુજારાનો ખુડદો તો કાઢવો જ પડે.

* * *

આથમણી બાજુ પીછેહઠ કરતી વખતે દુશ્મને નદી ઉપરના તમામ પુલનો ભૂકો બોલાવી નાંખેલો અને હોડીઓનો પણ ઘાણ બોલાવી નાખેલો. બે પ્રેમપંખીડાં પણ જેમાં માંડમાંડ સમાય અને એકમેકને બાઝીને એકમેકને બચાવવાનાં વલખાં મારે, એવી ખોબલા જેવડી હોડીઓને પણ એમણે સલામત છોડી નહોતી. મોરચાની નજીકમાં ક્યાંય પણ એકે પુલ કે એકે મછવો કે એકે તરાપો સમોસાજો નજરે ચડતો નહોતો ને મોરચાથી આઘે પણ એ જ હાલ હતા, કારણ મોરચો આજે અહીં હતો તો કાલે ત્યાં હતો. માછીમારો મહાપરાણે જે થોડીક હોડીઓ ને મછવા ભાગતા લશ્કરથી સંતાડી રાખતા હતા તે પણ આવતા લશ્કરે મારીકૂટીને પડાવી લીધા હતા. પડાવી લેવાનું કારણ એ નહીં કે એમને એની બહુ જરૂર હતી પણ એટલા માટે કે કદાચ છે ને દુશ્મન એનો ઉપયોગ ન કરી જાય. દુશ્મનના જાસૂસો ને ભાંગફોડિયાઓ તો આમતેમ લપાતા જ હતા તો, એ લોકોને કામ લાગે તેવું કશું પણ સલામત રખાય જ કેમ ? અને ધારો કે દુશ્મન પાછો આવી ચડ્યો તો ?

લોકોને તો મધલડાઈએ પણ જીવ્યા વિના આરો નથી હોતો, લડાઈ હોય તોયે જીવવું તો પડે જ તો. એટલે મોરચાની પીઠ પાછળ ઠેકઠેકાણાની વસતી નદીમાં અવરજવર પાછી શરૂ કરી દેવાનાં ફાંફાં મારતી. પણ એમની પાસે સાધન નહોતાં, અને બુદ્ધિ તો ઘણીય હતી પણ સમજી ગયેલાં કે નવી હોડી બનતાંવેંત જપ્ત થઈ જવાની. એટલે લશ્કરની મોટરબોટ એ એમની અવરજવરનું એકમાત્ર સાધન હતું. લશ્કરને પોતાને તો નદીપાર જવાઆવવાનું કંઈક સાધન તો જોઈએ જ તો. છેલ્લે બાકી લશ્કરની હસ્તી છે શા વાસ્તે ? એટલા જ માટે કે દુશ્મન પાસે જે કંઈ હોય તે બધું કબજે કરી લેવું, એની પાસે ન હોય તેય અને

એને કદી પણ હાથ લાગે તેમ હોય તેય તમામ કબજે કરી લેવું.

મોટરબોટ ચલાવનારા સિપાહીઓ સારા માણસો હતા — તમામ સિપાહીઓ જ્યારે સિપાહીઓ ન હોય ત્યારે અને સિપાહી ભલે હોય પણ લડતા ન હોય ત્યારે, સારા માણસો જ હોય છે, એટલે એ લોકો સ્થાનિક વસતીને મફત નદીપાર લઈ જતા. જે ભૂમિ પર લડાઈ ચાલતી હતી તે ભૂમિના લોકો જેટલી જ દયામાયાથી સિપાહીઓ વસ્તીની આવી સેવા કરતા. લડાઈની હિલચાલ માટે બોટોનો ખપ ન હોય તેવે વખતે સિપાહીઓ વસતીને નદીપાર કરાવતા હતા એ ખરું, પણ એ તો સમજી શકાય તેવું હતું. કારણ એ લોકો અહીં આવ્યા હતા ને જે કંઈ કરતા હતા ને પોતે સિપાહી હતા તે તમામ વાત લડાઈને લઈને જ તો હતી.

દુશ્મનનાં વિમાનો દિવસે જ ઊડવાનું પસંદ કરતાં, એટલે મોટરબોટ રાતે લશ્કરની અવરજવર માટે વપરાતી અને દિવસે વસતીની અવરજવર માટે વપરાતી. વસતી તો જે કંઈ માથે આવી પડ્યું હોય તે પ્રમાણે સોડિયું સંકોરી લેતી. વસતીનાં લોક ધોળે દિવસે તો ઘરમાં ભરાઈ રહેતાં, પણ સાંજ નમવા માંડે કે ટોળે વળતાં, કારણ એ એવો વખત હતો જ્યારે આકાશમાં દુશ્મનનાં વિમાનો ઊડતાં ન હોય ને આ બાજુના લશ્કરની મોટરબોટોનો વહેવાર શરૂ થવામાં હજી વાર હોય. અથવા પછી સૂરજ ઊગે તે પહેલાં પરોઢિયે ભેળાં મળતાં, કારણ તે વખતે પણ દુશ્મનનાં વિમાનો આવવાને હજી વાર હોય ને આ બાજુના લશ્કરનો બોટવહેવાર બંધ થઈ ગયો હોય.

* * *

બપોરાં ઢળ્યાં પછી તે આખો દિવસ વાદળ છવાયેલો, ટાઢિયો ને ભેજવાળો રહ્યો. શિયાળામાં ઘણા નમતા પહોર એવા જ હોય છે, ખાસ કરીને લડાઈના ગાળામાં. તે દિવસના એ આખાયે નમતા પહોર દરમ્યાન નદીના ડાબા કાંઠા પર, જે બાજુ મોરચો હતો તે બાજુ પર કોઈની રોકકળનો રીડિયો સંભળાતો રહ્યો. કાંઠા પર થોડા સિપાહીઓ હતા, ત્રણ અફસરો હતા. એક જાસૂસખાતાનો મેજર હતો; એનો એક મદદનીશ કેપ્ટન હતો અને મોટરબોટના નદીપારના વહેવાર પર અંકુશ રાખનારો એક લેફ્ટેનન્ટ હતો. એ લોક એમ ધારતા હતા કે કોઈ ખેડૂત— ખેડૂત વિના આવું મોટે મોટેથી ને ભૂત આવ્યું હોય તેમ ખાળ્યું ખળાય નહીં તેવું રુદન બીજું કરે કોણ ? —મોરચે માર્યા ગયેલા સગા ભાઈનું શબ ઘેર લઈ જવા માંગતો હતો. અથવા પછી એ ખેડૂત ભાઈ નહીં ને ખેડૂત બાઈ હોય ને એના પોતાના ધણી કે દીકરાનું શબ લઈ જવું હોય. આ અફસરો સાંજ ઢળી જાય તે પહેલાં જ પેલાં ગરીબડાં લોકોને લઈને નદી પાર કરી જવા માંગતા હતા, પણ એમને નેતરનાં ઝુંડમાં બોટ લઈને ભરાઈ જવું પડેલું. દુશ્મનના ચોકિયાત વિમાનો આખો દિવસ લગાતાર વાદળમાં આમથી તેમ દોટમદોટ સંતાકૂકડી રમ્યા કરતાં હતાં. કેમ જાણે એમને એમના નદી પર નજર રાખવાના કામમાં મજા ન પડતી હોય. નદીનાં જળ ખરે કંઈ રૂપેરી કે ભૂરાં ભૂરાં નહોતાં, પણ ડહોળાયેલાં ને મેલાં હતાં, અને નેતરનાં

ઝુંડ પણ સાવ નંગધડંગ ને કાળાંમસ ગંધાતાં અંધારિયાં બંધિયાર પાણીમાં ઊભાં હતાં ને એ જ દૃશ્ય મેલાદાટ આકાશના ઓવારા સુધી ફેલાયલું હતું.

ભૂખરાં કડક વાદળાં પાણીની છેક સપાટીને લગોલગ ઊતરી આવ્યાં અને રાત રોજથી વહેલી ઢળવા માંડી, ત્યારે અફસરોએ ઠરાવ્યું કે હવે દુશ્મનનાં વિમાનોનો ભો ન ગણાય, નેતર ભાંગીને બોટને બંધિયાર પાણીમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવી.

રોકકળ જે અચાનક બંધ પડી ગઈ હતી તે પાછી ફૂટી નીકળી, કેમ જાણે રડનારને ધાસ્તી ન લાગી હોય કે હમણાં ક્યાંક બોટનું ઍંજિન બંધ પાડી દેશે ને બોટને પાછી અંદર તાણી લેશે. ખેડૂતોનું એક આખું ટોળું, એમનાં ઢોરઢાંખર સાથે બોટ પર ચડી બેઠું. અનેક દહાડાની વધેલી દાઢીવાળો એક આધેડ જણ એનાં જક્કી ઘોડાને પરોણા મારીમારી અંદર ધકેલતો હતો. એ એને ઘેર જેવા ડચકારા ને બૂમબરાડા ને ચાળા કરતો તેવા જ અહીં પણ કરતો હતો, ફક્ત એ બધું જરાક ઢીલું પડી ગયું હતું, વધુ ગમગીન લાગતું હતું. કારણ એની ગાડી પર એક સીધીસાદી કફનપેટી લાદેલી હતી અને એને વળગીને એક ઘરડીખમ ખેડૂત બાઈ આંખો ને મોં પર કપડું ઢાંકીને રડતી પડેલી હતી. કેમ જાણે એનાથી કફનપેટીથી ઘડીક અળગા થવાય તેમ ન હોય તેમ એના હાડેતા હાથથી એણે પેટીને બથ ભરેલી હતી.

'હેંડ હેંડ અલ્યા, મારા ખાલીખમ ઘરમાં આ દુઃખનો ગાંસડો લઈ જતાંય તને શેના ઘા પડે છે, રડ્યા ?' ખેડૂત લગામ ખેંચતાં ખેંચતાં આખરી વેણ બોલ્યો, અને ડોસીના કકળાટ ને છાજિયાં વધી ગયાં ને ફક્ત પેટીને એ વધુ જોરથી ચસચસાવીને ચોંટવા લાગી. કેપ્ટન લાંબો પાતળિયો ને સોનેરી ઝુલ્ફાંવાળો જવાન હતો. એ બીજો કોઈ આડંબર ભાગ્યે જ કરી શકે તેમ હતું. કારણ એની પાસે એક જ મહત્ત્વની મૂડી હતી ને તે એ કે એ કેપ્ટન હતો. એણે ગુસ્સે ભરાઈને બોટમાં ચડી ચૂકેલા લોકોને બૂમો પાડી પાડીને ગાડા માટે જગ્યા કરવા કહ્યું, પછી તો કૂદીને કાંઠે ઊતર્યો ને લગામ પકડીને ઘોડાને બોટ તરફ તાણવા લાગ્યો : 'દાદા, તમે જરા વાર આ ટાયડાંને મારે હવાલે કરી દો તો ! હું ઘોડાં ભેગો જ મોટો થયો છું. એય અલ્યા, હટ ત્યાંથી માગ કર છ કે નહીં !'

ઘોડાં કેપ્ટનના પોલાદી હાથનું જોર વરતી ગયાં અને એની પાછળ પાછળ આગળ વધ્યાં. જો કે એમના કાન ટટાર થઈ ગયા. અને પોતાના ડાબલા વડે એમણે બોટ પર ચડવાનું પાટિયું કેટલું મજબૂત છે અને જમીનથી કેટલું ઊંચું છે તેનો ક્યાસ કાઢી લીધો. ખેડૂતે કેપ્ટનનો પાડ માન્યો અને એના ને એના આખાયે લશ્કરના ગાડું ભરીને વખાણ ગાઈ નાંખ્યાં. ખેડૂત બાઈએ પણ વખાણ ગાવા માંડ્યાં. પણ વિલાપના જરા શોકઘેરા સૂરમાં. કેપ્ટન આટલા બધા સપાડાથી જરા મૂંઝાઈ ગયો. હાથમાંથી મેલ કાઢતો હોય તેમ હાથ મસળીને (અને લગામોનાં દોરડાં પણ તેલિયાં તો હતાં જ) એણે નમનતાઈથી ને બોલું-ન-બોલું કરતાં કહી નાંખ્યું, 'બસ બસ દાદા. લોકોને ટેકો કરવો એ તો અમારી ફરજ છે, એટલા માટે તો અમે અહીં આવેલા છીએ. ઠીક પણ,– આ કફનપેટીમાં છે કોણ ?'

'કોણ ?' ખેડૂતે દરદભરેલા અચંબા સાથે કહ્યું : 'ભગવાન મારા દુ:ખમાં મારી બાંય ઝાલે તો સારું. મારો પંડનો એકનો એક દીકરો છે, ભાઈ. બબ્બે દીકરા તો લડાઈના ખપ્પરમાં હોમાઈ ગયા. ને હવે આનો વારો આવ્યો.'

કેપ્ટન એને દિલાસાના બે શબ્દો કહેવા માંગતો હતો પણ એ તો એમ કબૂલાત કરવા જેવું થઈ જાત કે હા દાદા, આઝાદી મોંઘીદાટ વસ્તુ છે. એટલે એને હોઠે આવેલા શબ્દો ખોવાઈ ગયા અથવા પછી એને એમ લાગ્યું હોય કે આવા દુ:ખમાં કહેવુંયે શું ? પેલી ડોસી દેખીતી જ મરનારની મા હતી. એણે તો જાણે કશું કહ્યું નહોતું, ફક્ત નિસાસા જ નાંખ્યા હતા, લેફ્ટેન્ટ પણ બોટના સુકાન ભણીથી આમની પાસે આવી લાગ્યો. એનાય વાળ ગોરમટા હતા, પણ એ ઊંચા કાઠાનો જવાન હતો ને એની મૂછો એટલી તો આછી ને ઝાંખી હતી કે એનાથી જાણે કે એના ચહેરા પર રમતી છોકરમત અંકે થઈ જતી હોય એવું લાગતું. એય એથી જુદો ડોળ ઘાલી શકે એવું નહોતું કારણ કે એના વ્યક્તિત્વમાં સહુથી મોટી વાત તો એ જ હતી કે એ લેફ્ટેનન્ટનો હોદ્દો ધરાવતો હતો. એ બોલ્યો, 'તમે લડાઈમાં બીજી શી ઉમેદ રાખતાં હતાં ?— લડાઈ એટલે લડાઈ. લોક રોજ ઊઠીને મગતરાં જેમ મરે છે. ઘણી વાર તો અમારી આ બોટમાં જીવતા કરતાં મરેલા મુસાફરો વધુ હોય છે ?'

દરદથી ભરેલા ચહેરાવાળા એક ઘરડા ખેડૂતે બાપ તરફ વળીને કહ્યું, 'એમ ત્યારે તમે તમારા દીકરાને મોરચેથી ઘેર લઈ જાવ છો, નહીં ?'

ખેડૂતે ફોડ પાડ્યો, હું ને મારી ઘરવાળી મોરચે દીકરાને મળવા ગયેલાં, અમને એમ કે ચાલો જઈને ભાઈને થોડાં સાફસુથરાં કપડાં ને સુખડી દઈ આવીએ. હુંય લડાઈમાં રહી ચૂકેલો તે જાણું ને કે સિપાહીને શું જોઈએ. અમે ગયાં તેની આગલી સાંજે જ દુશ્મને ઓચિંતો છાપો મારેલો અને અમારાં કઠણ કરમ તે અમારો આ કાચા મરવા જેવો કૂમળો દીકરો — હજી તો એને વીસમુંય ઊતર્યું નહોતું, તેને જ એક ગોળો આવીને ભરખી ગયો, એનાં આંતરડાં નીકળી પડ્યાં ને અમે તો એની છેલ્લી ઇચ્છા સાંભળવા પૂરતાંય પહોંચ્યાં નહીં.' ડોસો કેમ જાણે પોતાની ઘરવાળીની વાત જ કરતો હોય એવું લાગ્યું. ને તેથી તો એની કથની વધારે કરુણ લાગવા માંડી. મરનારની માય હાય હાય કરતી બોલી, 'હવે કહો ના કહો તેમાં શું ફેર પડવાનો ! અમારે માથે આભ તૂટી પડ્યું, આભ. અમારું ઘર હવે કાયમ માટે ખાવા ધાવાનું. કોઈ કહેતાં કોઈ ન રહ્યું, મારા ભગવાન...'

પેલા ઊંચા ખેડૂતનોય હૈડિયો ગળે તળેઉપર તળેઉપર થયા કરતો હતો. આ લોક શું કહેતાં હતાં તેના પર કેમ જાણે એનું લક્ષ જ નહોતું. એ બોલ્યો : 'મારો દીકરો પણ લડાઈમાં મરી ગયો. મહિનો માંડ થયો હશે. હું તો એને ઘેર કંઈ લાવ્યો કર્યો નહીં, ભલે તે ત્યાં જ એ એના ગોઠિયાઓ ભેગો પોઢતો. પણ તમે - તમને ત્યાં મોરચા પર આવી કફનપેટી ઝટપટ ભલી હાથ લાગી ગઈ ! ત્યાં તો લાકડું–બાકડું શોધ્યું જડતું નથી ને સુતાર તો મળે જ શેનો ?'

બાપ કણસ્યો અને પછી આ સવાલ એને કાને પડ્યો જ ન હોય તેમ બોલ્યો, 'મને ખબર નથી કે આને લઈ ક્યાં જઈએ છીએ. આ તો આપણી ગામડિયા માણહની નરી બાઘાઈ, બીજું શું વળી ? એને કેમે કરતાંય કબરમાં પોઢવા મળ્યું તો જગ જીત્યા !'

કપ્તાને ટાપસી પૂરી કે હા, બીજા ખેડૂતો પણ મરેલા છોકરાને ઘેર તો લઈ જાય છે. બધાને કફનપેટી નથી જડતી એ ખરું. લોકોની સેના દેશના રીતરિવાજોને માન આપે છે. જો કે સિપાહી માટે તો બીજા સિપાહીઓની પડખે પોઢવું જ શોભે. એટલામાં બોટ કાંઠે નાંગરી. ઘોડાં પાછા ભડક્યાં અને કપ્તાને ફરી એમની લગામો તણી આગળ કર્યા. આ વખતે તો ઘોડાં સટસટ ઊતરી ગયાં, નરદમ ભોંયને અડવા એમના ડાબલામાં ચળ આવે ખરી ને.

રસ્તો નદીકાંઠા સરસો જ જતો હતો. સિપાહીઓએ બોટ નાંગરવાની જગ્યાના તે રસ્તા સુધી કાદવમાં એક રસ્તો પાડીને ઉપર પથરા ધરબીને જવાઆવવા જેવું કર્યું હતું. આ સાવ ટૂંકા રસ્તાની બેય બાજુ ગાડાના પૈડાંથી પડેલા ચીલામાં કીચડ ઘાણ હતો. ઉતારુઓ એકએક કરીને આ સાંકડા રસ્તા પર મેજર સાહેબને પોતાનો પાસ બતાવવા માટે હાર બાંધીને ઊભા રહી ગયા. મેજર સાહેબ હજી રસ્તા ઉપરની એમની ઝૂંપડીમાંથી બહાર આવ્યા નહોતા. કેપ્ટને લાઇનને બાજુએ મૂકીને ઘોડાંને આગળ તારવ્યાં. લોકોએ કમને પણ જરાયે ચૂંચાં કર્યા વિના દબાઈને ગાડીને માટે મારગ કરી આપ્યો, આખરે એક મૃતદેહને મિલિટરીનો માણસ ઊઠીને લઈ જતો હતો. પણ પેલો સૂકો ખેડૂત, જેના દીકરાને મરી ગયે માંડ મહિનો થયો હતો, એ કોઈનાય મોં સામું જોયા વિના એના જમણા હાથની લાકડીને વીંઝતો વીંઝતો – કેમ જાણે વીંઝવાથી એને ચાલવાનું સુગમ પડતું ન હોય તેમ – ઝૂંપડી ભણી સડસડાટ દોડ્યો. લેફ્ટેનન્ટે એને લાઇનમાં ઊભા રહેવાની ચેતવણી આપી તોય એણે તો પાછું વાળીને દોડતાં દોડતાં એટલું જ કહ્યું 'મારે ત્યાં બહુ જરૂરી કામ છે.'

બધે ચુપકીદી છવાઈ ગઈ. રેતી પર કચ્ચર બોલાવતો ગાડાંનાં પૈડાંનો ને કાદવ ખૂંદતા માણસોના પગ સિવાય બધું ચડીચૂપ થઈ ગયું. નક્કી પેલો સૂકલો ડોસો મેજરના કાનમાં કંઈક મંતર ભણવા દોડ્યો.

અને એણે તે સંતાડ્યું પણ નહીં. ગાડીને કાંઠે તાણી લાવતા ત્યાં લગી મેજર એની રાહ જોતો ઊભો રહ્યો. ઉપર આવી કે એણે એને બાજુએ ફેરવવાનો ઈશારો કર્યા. પેલો ખેડૂત એની પડખે જ ઊભો ઊભો મરમમાં ને લુચ્ચું લુચ્ચું હસતો હતો, ઘડીકમાં લંગડો એક પગે ઠેકતો તો ઘડીકમાં બીજે પગે.

'હા હા, મેં મારે સગે કાને સાંભળ્યું, સગે કાને,' એણે છાતી ફુલાવીને કહ્યું, 'આ પેટીમાં કશુંક હાલેચાલે છે. કેપ્ટન સા'બ, મેં તમને ના કહ્યું તે માફ કરજો. મને ધાસ્તી હતી કે ક્યાંક નદીમાં જ પેટીને હડસેલી ના મૂકે. અહીં ઉપરી લોક પાસે કાંઠા લગી પેટી પહોંચે એની જ હું વાટ જોતો'તો. અને તમેય મારા પર ગુસ્સો ના કરશો,' એણે માબાપ ભણી ફરીને કહ્યું. 'શંકા પડતું કંઈ પણ હોય તો સત્તાવાળાને ચેતવવા એ સહુની ફરજ

છે. લડાઈ એટલે કંઈ ગંમત થોડી જ છે ? લડાઈ એટલે લડાઈ.'

માબાપની તો વાચા હરાઈ ગઈ હતી.પૂતળાંની જેમ ઊભાં હતાં. સહુ પહેલી મામાં ચેતન આવ્યું, અને એણે પેલા સૂકલા ખેડૂતને અદેખો ને જૂઠાબોલો કહી ને ભાંડવા માંડ્યો. 'ભગવાનને ખાતર દિલમાં રહેમ રાખો સાહેબ !' એણે મેજરને કાકલૂદી કરી. 'અમને અમારા દુઃખનું પોટલું વહી જવા દો સાહેબ.'

એની બૂમાબૂમથી હિંમત એકઠી કરીને બાપ પણ મેજરને વિનવણી કરવા લાગ્યો. પણ એની કહેવાની રીત જેટલી દયામણી હતી તેટલી જ કડક ને સિપાહીઢબની પણ હતી. 'સાહેબ, બિરાદર મેજર સાહેબ, રહેમદિલી બતાવો ! અમે માબાપ છીએ, આ અમારો દીકરો છે, અમારું ગામ બહુ દૂર છે અહીંથી.'

મેજર શામળો ને જવાન જેવો જણાતો હતો. એનો ચહેરો ટાઢોબોળ નહોતો, કંઈક કૌતુકભરેલો હતો. અને પોતે મેજર હતો એથી એ બીજું કોઈ મહોરું મોંએ ચડાવી શકે તેમ પણ નહોતું. એણે જ્યારે ખેડૂતને જવાબ આપ્યો ત્યારે તે એની સામે ઊભેલા ગામડિયાને કહેતો હોય તે રીતે નહીં, પણ એવા કોઈકને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે જેની સાથે નિયમ પ્રમાણે સભ્યતાથી બોલવું જોઈએ. એ બોલ્યો. 'અમે આખાયે મામલાની જાંચ કરીશું. દરેક બાબતને માટે નિયમો ઘડાયેલાં છે. તમારે કોઈ વાતની ફિકર કરવી નહીં.'

સિપાહીઓએ ઝટપટ કફનપેટીનાં દોરડાં છોડી નાંખ્યાં ને એને વિના મુશ્કેલીએ નીચે ઉતાર્યું. મા હજીય એને વળગીને પડેલી હતી. ને હળવાં હળવાં ડૂસકાં ભરતી હતી.'આ દહાડો મૂઓ નેશ છે ને મારું ઘર ખાલીખમ ખાવા ધાય છે.'

પણ સિપાહીઓ પાસે પેટી ખોલવાજોગ એકે ઓજાર નહોતું એટલે વળી પાછી હિંમત ભેગી કરીને બાપે મેજર સામે અરજી નાંખી, 'નિર્દય ન થાવ સાહેબ. દિલમાં થોડી રહેમ રાખો.'

મેજર કેમ જાણે સાંભળતો જ નહોતો, સાંભળે તેવું હતુંયે નહીં, કારણ એ તો ઉતારૂઓના પાસ તપાસવામાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો. તોયે એણે બાપને, કે પછી કોઈ ઉતારુને પણ કહ્યું તો ખરું, 'બહુ સારુ બહુ સારુ, બધું બરાબર થશે, ફિકર ન કરો.'

એક લોરી આવી અને મેજરે કોઈકનો પાસ હાથમાં જોતાં જોતાં એને થોભવાનો ઈશારો કર્યો.

કેપ્ટનને કહ્યા વગર પણ શું કરવાનું છે તે ખબર જ હતી. એણે લોરીના ડ્રાયવર પાસેથી હથોડો ને પાનાં માંગ્યાં. પછી હળવે હાથે ડોસીને કફનપેટી પરથી ખસેડવાની ચેષ્ટા કરી, પણ એ તો ખસે તો મા શેની ? ત્યાં જ ચૂપચાપ ચોંટી રહી. એનું મન જાણે ઊંડે ઊતરી ગયું હતું ને એના હાથની મૂઠીઓ ગાલના ખાડામાં ભેરવાઈ ગઈ હતી. એના મોંમાંથી એના કાળાઘોર ભાવિ અને ઉજ્જડ ઘરબારને નામે નિસાસા નીસરતા હતા.

સિપાહીઓએ ઝડપભેર પેટીનું ઢાંકણું ખોલી નાંખ્યું. મેજરે પાસ જોઈ લીધા હતા. એણે ઈશારાથી ઢાંકણું ઉપાડવા કહ્યું. અંદર એક તાજી હજામત કરેલો, ફૂટડો જવાન હતો

અને એ બેઠો થવા સહેજ સળવળ્યો. અને પછી છોભીલું છોભીલું હસી પડ્યો પણ ચત્તોપાટ જ પડી રહ્યો.

'આ જ તમારો દીકરો છે ને ?' મેજરે પૂછ્યું.

'હાજી,' ખેડૂત બોલ્યો. 'મારો એકનો એક દીકરો. બીજા બે તો લડાઈમાં માર્યા ગયા.'

'મોરચેથી ભાગી આવેલો ?' મેજરે ફરી પૂછ્યું.

'ના જી, હું એને બચાવી લેવા માંગતો હતો,' ખેડૂતે શાંતિથી કહ્યું, 'મારે મારો વેલો ચાલુ રાખવો હતો. મારું કુટુંબ આખુંયે મરી પરવારે તો પછી મારી જમીન, મારું ઘરબાર, ને દેશનું કહેતા હો તો દેશ, એ બધું શા કામનું ?'

ઉતારુઓ સ્તબ્ધ ઊભા ઊભા જિજ્ઞાસાથી તાકી રહ્યા. પણ મેજરે સિપાઈઓને હુકમ કર્યો કે આમને રસ્તે પાડો. એટલે એ લોકો સિપાહીઓની રાઈફલની અણીએ આમતેમ વેરાઈ ગયાં. ડ્રાયવરને એનાં ઓજાર પાછાં મળ્યાં કે તરત જ લોરીએ પણ ત્યાંથી ચાલતી પકડી. દેખીતું જ ડ્રાયવરને આ બધી ખટપટમાં પડવાનો રસ નહોતો, કે પછી બીજી બાબતોમાં એનું મન રોકાયેલું પણ હોય. ત્યાં ઊભો રહ્યો એકલો પેલો સૂકલો ડોસો. એને કોઈએ ધક્કો મારીને કાઢ્યો નહીં, ને એ કેમ જાણે ત્યાં ઊભો રહેવાનો હકદાર હોય એમ ઊભો જ રહ્યો. કેમ જાણે સ્વગત બબડતો હોય તેમ બોલ્યો, 'લ્યો, મને એમ કે કોઈ જાસૂસબાસૂસ હશે. ભગવાન સાક્ષી છે કે આપણો ઈરાદો કંઈ મેલો નહોતો.'

કફનપેટીને પડખે ઘૂંટણભેર બેઠેલી ખેડૂબાઈ એના દીકરાનાં લમણાં પર પસીને બાઝેલા વાળ સરખા કરતી કરતી બાળકને પટાવતી હોય તેમ મીઠું મીઠું ગણગણવા માંડી, 'મારો વહાલો કરું બેટા, તું લગારે ફિકર ના કરીશ, દીકરા, ને એ માણસ બહુ સારો છે – ને આપણાં જ લોકો છે અહીં તો બધે. કંઈ થવાનું નથી મારા લાલને.'

જિગર ભીડીને જવાન કફનપેટીમાં બેઠો થઈ ગયો પણ મેજરે એને ફરી ઈશારાથી સૂઈ જવા કહ્યું અને એ હુકમનું પાલન કરતો હોય તેમ ચડપ દઈને પાછો સૂઈ ગયો.

'કેપ્ટન, તમે તમારી ફરજ બજાવો.' મેજર બોલ્યો.

કેપ્ટને ફટ દઈને એક પિસ્તોલ ખેંચી કાઢી, કેમ જાણે હુકમની રાહ જ જોતો ન હોય અને ખાનામાં એક કારતૂસ સરકાવી. હુકમની રાહ જોયા વિના જ કેપ્ટને માને ખભેથી ઝાલીને, ઊડઝૂડ રીતે નહીં પણ નરમથી, એના દીકરાથી દૂર કરી. પછી એ જરા પોતે ટટ્ટાર થયો અને થોડાં ડગલાં પીછે કદમ કરીને ઊભો. એ જ રીતે એક સિપાહી પણ રાઈફલ તાણીને બાપને પડખે ધકેલીને માની લગોલગ ઊભો કરી દીધો.

પછી કેપ્ટને આવીને કફનપેટીની બે બાજુ પગ ખોડીને ઊભો અને જવાનના હૃદયમાં એક બાર કર્યો, એટલી ઝડપથી અને એટલી તો હોશિયારીથી કે એમ જ લાગ્યું કે નળી જવાનની છાતીને અડે ન અડે અને મૂંગામંતર થઈ ગયેલાં માબાપને શું થાય છે તેની ખબરેય પડે તે પહેલાં તો ધડાકો સંભળાયો.

એમ પણ લાગે કે જવાનને પણ એનું હૃદય વીંધાઈ ગયું તે પહેલાં શું થાય છે તેની

ખબર નહીં પડી હોય. એણે ચીસ નાંખી, એનો દેહ કમાનની જેમ ઊછળ્યો; એનું માથું પાટિયા પર પથરાની જેમ અફળાયું અને પછી એ એકદમ ઢગલો થઈ ગયો, કેમ જાણે એની અંદર હતું એટલું બધું જ વહી ગયું ન હોય.

ગુસ્સા ભરેલા અવાજે મેજર બોલ્યો, 'લઈ જાવ એને અહીંથી !' પછી શાંતિથી ઉમેર્યું, 'અમે અમારી ફરજ બજાવીએ છીએ. અમે ફરજ બજાવતા રહીશું.'

માબાપે એના શબ્દો સાંભળ્યા નહીં. એ તો બાપડાં એમના દીકરાના શબ પર હાહાકાર કરતાં ઢળી પડ્યાં.

સિપાહીઓએ એમને બળ વાપરીને પણ નરમાશથી કફનપેટીથી અલગ કર્યા. પછી પેટીને પાછી ગાડી પર ચડાવી, અરે ચસચસાવી દોરડાં બાંધવાનું પણ ન ભૂલ્યા. ઢાંકણું એમણે પેટીને પડખે મૂક્યું, એમની પાસે પાછાં ઓજાર નહોતાં અને બોટ તરત જ છૂટવાની હતી, કારણ મિલિટરીની લોરીઓએ રસ્તા પર કતાર બાંધવા માંડી હતી.

સિપાહીઓએ એમનું કામ પતાવ્યું કે તરત ઘોડાં પોતાની મેળે જ દોડવા લાગ્યાં. ખેડૂત ને એની ડોસી પાછળ પાછળ દોડ્યાં. અને પેલો સૂકલો ખેડૂત અજાયબી પામતો પામતો બોલ્યો : 'દુનિયામાં કોઈને નહીં ને મને આવી કમત ક્યાંથી સૂઝી ?'

કફનપેટીના તળિયામાંથી પાટિયાની એકાદ ગોળ ગાંઠ નીકળી ગયેલી ને કાણું પડેલું, અને એમાંથી લોહી વહેતું રહ્યું, કાળું અને મીઠું ઘો. મા કફનપેટી પર હાથ મૂકીને બેઠી બેઠી સમજાય નહીં એવી બોલીમાં ઝીણું ઝીણું રોતી હતી. બાપ ઘોડાની પડખે ચાલતો ચાલતો ઊંહકારા ભરતો જતો હતો અને ઘોડાને પરોણો મારવાનું ભૂલી જતો હતો.

લેફ્ટેનન્ટ બોલ્યો, 'ખેડૂતો મારાં વા'લા ખરાં છે ! પહેલાંની જેમ જ હજીય હાય હાય કરતાં જ રહ્યાં.'

પણ કોઈએ એનું કહેવું સાંભળ્યું લાગ્યું નહીં – એ બધાં કામમાં પરોવાઈ ગયેલાં હતાં.

અનુ. પ્રબોધ ચોકસી

ચંદ્રમાંથી નાસી છૂટનારો

એન્તોનિયો બાલ્દિનિ

ચંદ્ર પર જવાનું એક માણસે યંત્ર શોધી કાઢ્યું. પણ તે ચંદ્ર પર પહોંચ્યો પછી પૃથ્વી પર પાછા ફરવાની તેનામાં એવી અદમ્ય ઝંખના જાગી કે ચંદ્ર પર બીજું કંઈ જોવાની કે તે વિષે વધુ જાણવાની પરવા કર્યા વગર તેણે પૃથ્વી તરફ પોતાનું યંત્ર હંકારી દીધું.

ઘેર પહોંચ્યા પછી તે બારી પર હાથ ટેકવી ઊભો રહ્યો અને શહેરના ઘુમ્મટ, છાપરાં અને ટાવરને અજવાળતા ચંદ્રને જોઈ રહ્યો.

તે વિચારતો હતો : ત્યાં જવા માટે આટલું બધું કર્યા પછી ત્યાં કંઈ પણ જોયું નહિ; વર્ષો સુધી ત્યાં જવા માટેનું યંત્ર શોધવામાં મશગૂલ રહ્યો પણ સફળતાની અણીએ નાસી છૂટ્યો; તે માટે બીજી શક્યતાઓ જતી કરી અને બીજા તેમ જ મારા તરફની બધી ફરજ જતી કરી; બધાં સાથેનાં સંબંધ તોડી નાખ્યા અને દુનિયાથી એટલો છૂટો પડી ગયો કે બધાં મને ગાંડો ગણવા લાગ્યાં; પૃથ્વી પર મેં બધી જ રીતે મારું જીવન અસહ્ય બનાવી દીધું, અને અંતે બધાંને મન દુષ્કર એવી મુશ્કેલીઓ વટાવી જઈ. બધી જ વસ્તુઓ બધાં જ પર વિજય મેળવી, કંઈ પણ ઊથલપાથલ વગર કે યંત્રમાં ભાંગતોડ થયા વગર આખો પ્રવાસ કર્યો અને જે પળે બધું જ આટલું બધું સહેલું અને સરલ લાગતું તે વખતે આ જાતની આનાકાની, આ રીતે નાસી છૂટવું...ના, ના, આ તો હદ થઈ ગઈ.

* * *

તે બધું કેવી રીતે થયું તે યાદ કરવા લાગ્યો :

જ્યારે મેં ધરતી પર પગ મૂક્યો – અરે, જ્યારે મેં ચંદ્ર પર પગ મૂક્યો – ત્યારે મારામાં શક્તિ અને ઉત્સાહ ભરપૂર હતાં. અને જરા પણ થાક અનુભવ્યા વગર હું સૂર્ય સુધી મુસાફરી કરી શકત. એક ગાંડા માણસની જેમ હું હસવા લાગ્યો, ગાવા લાગ્યો અને બૂમ પાડવા લાગ્યો. કદાચ મેં ખૂબ જ કામ કર્યું હતું અને મારામાં કંઈ ઢીલું પડી જતું લાગ્યું. હકીકત એ હતી કે યંત્રમાંથી ઊતર્યા પછી મારો ઉત્સાહ ઓચિંતો ઓગળી ગયો અને કંઈ પણ કરવાની તમન્ના મારામાંથી લુપ્ત થઈ ગઈ. મારી જાતને આગળ ધપાવવા

મેં બહુ પ્રયત્ન કર્યો. મારા વિચાર સમારવા મેં ખૂબ પ્રવાસ કર્યો, પણ તે બધું વૃથા હતું. પળમાં તો મારા મનમાં બધા જ વિચારો આમતેમ ફેંકાવા લાગ્યા અને ઓચિંતો મારો આત્મા અનેક કઢંગા વિચારોમાં પરોવાઈ ગયો. અને મારા રોજબરોજના જીવનના વિચારો કરતાં આ તદ્દન જુદી જ જાતના હતા. સામાન્ય રીતે મારા અભ્યાસ અને ગણિતમાં મગ્ન રહેવાથી દુન્યવી વસ્તુઓને હું ઘણું જ ઓછું મહત્ત્વ આપતો અને આને લીધે જ લોકો મને પ્રા.વાદળિયો કહેતા, અર્થાત્ હું હંમેશાં મારું માથું વાદળમાં રાખતો.

ચંદ્ર પર પગ મૂકતાં સૌ પ્રથમ ચિંતા મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ તે એ હતી કે મેં ઘરનું આગળનું બારણું બંધ કર્યું હતું કે નહિ અને રસોડામાંના વાયુની ચાકી બંધ કરી હતી કે નહિ. અને પછી ઘરના નોકર અને ટપાલી માટે જતાં પહેલાં ભેટના પૈસા મૂક્યા નહોતા તે વિશે સખત ચિંતા થવા લાગી. અને ત્યાર પછી મને યાદ આવ્યું કે ચંદ્ર પર જવા નીકળ્યો તે પહેલાંની સાંજે મેં પત્ર ટપાલપેટીમાં નાંખેલો તેના પર પૂરતી ટિકિટ ચોંટાડી નહોતી. અને ત્યાર પછી મને યાદ આવ્યું કે તે જ દિવસ સુધીમાં અમુક કરવેરો ભરી દેવાનો હતો. અને ચંદ્ર પર બધું યાદ આવતાં મને મારી જાતની કંઈ અગત્ય લાગી નહિ. તદુપરાંત આ બધી ચિંતાઓ સાથે મારા ઘરની આજુબાજુની પરિસ્થિતિની તીવ્ર હૂબહૂ સ્મૃતિ મારી કલ્પનાશકિત વિદારવા લાગી અને ઘરની આજુબાજુનો પ્રદેશ એટલી ઝીણવટતાથી યાદ આવતો હતો કે મને ખ્યાલ પણ નથી આવતો કે તે આટલા બધા દ્વેષપૂર્વક મારા મનમાં ચોંટી ગયો હશે. કોઈ ભીંત પરનું લખાણ, અમુક દુકાનની બારી, અર્ધી ખુલ્લી બારીમાંથી અંદરનું પહેરણ પહેરી ડોકાતી જાડી સ્ત્રી, સામેના છાપરા પર લીલથી છવાઈ પડેલી લીંબુની ફાડો; અને પછી ચીમની પર ધ્રૂજતી હવા હું જોઉં છું અને મારું નાક ઘેટાના બાફેલા માંસ અને કાળજા સાથે રાંધેલી ડુંગળીની તીવ્ર ગંધ અનુભવે છે. આજુબાજુ જોઈ મારી જાતને કહેવું, 'જરા વિચાર તો ખરો કે તું ક્યાં છે, એ વૃથા હતું મેં જે કંઈ જોયું તેમાં મને રસ નહોતો પડતો એટલું જ નહિ પણ મેં તે ખરેખર જોયું હોય એમ પણ હું કહી શકું તેમ નથી. ઉષાના આછા પ્રકાશમાં રહેલી ઝાડપાન અને ઘર વગરની પાષાણની ખીણની મને ઝાંખી યાદ આવે છે. એ કંઈ ગમે તેવો દેખાવ તો નહોતો જ; પણ મને તેનાથી આનંદ થવો જોઈતો હતો, કારણ કે કેટલાય મહિનાથી હું આનાથી પણ વધુ જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે તેવા ચંદ્રનાં દૃશ્યો જોવા ઝંખતો હતો. પણ આ દેખાવ નકામો હતો. ઘેટાના બાફેલા માંસની ગંધથી મને સખત ભૂખ લાગી હતી અને મને બીજું કંઈ દેખાતું નહોતું. ત્યાંના વાતાવરણમાં કાર્બાઈનની ગંધ આવતી હતી પણ તે પળે મારા નાકને એસિટિલિન કરતાં કંઈક બીજાની જ જરૂર હતી. અત્યારે તો જો કે અશક્ય લાગે તેવી વાત છે, પણ તે વખતે તો મુદ્રણાલયમાંથી બહાર આવેલા તાજા સમાચારપત્રની ગંધ, ભઠ્ઠીમાંથી તાજા કાઢેલા કટકા, ગરમ આસ્ફાલ્ટની શેરીઓ, પથારીમાંથી હૂંફ મેળવી ઊભી થયેલી સ્ત્રી, હૂંફ મેળવવા સૂર્યમાં બેસી રહેલું મોટું ટોળું — આ બધાંની મને વધારેમાં વધારે ખોટ સાલતી હતી. હજારો વખત મેં મારી જાતને સ્ત્રી અને પુરુષને ધિક્કારનાર

તરીકે ઓળખાવી હતી છતાં ઓચિંતા જ સેઈન્ટ એન્થનીની લોભવૃત્તિ અને સમાજના આનંદ માણવાની વૃત્તિ મારામાં સબળ થઈ ઊઠી. અને હું અર્ધો કલાક ચંદ્ર ઉપર રહ્યો તે દરમિયાન સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે રહેવાની મારામાં તીવ્ર ઝંખના જાગી ઊઠી. કોઈ ટેબલ ખાલી થવાની રાહ જોતાં લોકો બેઠાં હોય ત્યારે એકાદ રવિવારે સાંજે કોઈ હોટેલની જૂની લીલા રંગની ખખડી ગયેલી ખુરશી પર બેસવા માટે હું દૂધગંગાના બધા તારા આપવા તૈયાર હતો. મેં મારી જાતને ચેતવવા પ્રયત્ન કર્યો. અને વધુ આનાકાની કર્યા વગર આગળ શોધ કરવા માટે બરફ તોડીને પર્વત પર જવાના રસ્તા તરફ જવા પણ એક વખત મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ તે બધું વૃથા ગયું. મને એક અવાજ સંભળાયો, 'બસ.' તે મારો જ અવાજ હતો અને તે એટલો બધો મોટો હતો કે તે સાંભળી હું ગભરાઈ ગયો. 'મેં તને કહ્યું કે બસ; ચાલ હવે ઘેર જઈએ.' આ વખતે તો હું એકદમ અટકી ગયો. પૃથ્વી પર પાછા ફરવાની ઝંખના એટલી તો તીવ્ર બની ઊઠી કે મારું આખું શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું. જો હું એકદમ ચંદ્ર છોડી ન ચાલી નીકળું તો તે પર્વતોની વચ્ચે હું મારી ઝંખનાઓથી જ ફાટી જાઉં.

પોતાની જાતને કંઈ જવાબ નહિ આપી શકવાથી માણસ ઘરની બહાર નીકળ્યો અને શેરીઓમાં રખડવા માંડ્યો. રાત્રે સખત ઠંડી પડતી હતી અને ધોરી રસ્તાઓ પર કોઈ હતું નહિ. ઓલ્ડ ગેટ કાફે પાસેથી પસાર થતાં તે હૂંફ મેળવવા તેમાં ગયો. તે દિવસે બજાર ભરાયું હતું અને તે જગાએ હજુ પણ ગામડાંનાં લોકો, ગાડાંવાળા, દલાલો અને કર ઉઘરાવનારા હતા. ગલ્લા પાસે દારૂ પીનારા ઊભા હતા અને ટેબલ નીચે કૂતરાં બગાસાં ખાતાં બેઠાં હતાં. લોકો પત્તાં રમતા હતા, બીડી પીતા હતા. એકબીજા સાથે વાતો કરતા હતા, ગ્લાસ અથાડતા હતા અને જમીન પર થૂંકતા હતા. આ બધા અવાજમાં એક ગ્રામોફોન પોતાનો અવાજ ઉમેરતું હતું. દારૂની અને પાઈપમાંથી આવતી તીવ્ર ગંધ, ગામડિયા અને ભેજવાળા લાકડાના વહેરમાંથી આવતી બદબૂ – આ બધાંથી પ્રાણ ચાલી જતા હોય તેમ લાગતું. ચંદ્રમાંથી નાસી છૂટનાર માણસે પોતાની જાતને કહ્યું, 'તું હૂંફ માટે આટલું બધું ઝંખી રહ્યો હતો ખરું ને ? લે તો હવે તે માણી લે.' તે આ સહન કરી શક્યો નહિ અને આગળ ચાલી નીકળ્યો. રાતના આકાશમાં ચળકતો ચંદ્ર મોટા ચોકમાંના વૃક્ષ અને ઘરના થાંભલાઓ પર પ્રકાશ નાખતો હતો. તે ચંદ્રના ચળકતા ચહેરાની આજુબાજુ તેણે મોટું પ્રકાશનું વર્તુળ જોયું. તે માણસના ગાલ પર આંસુ વહી આવ્યાં અને ઓચિંતો તેનામાં પ્રગાઢ શાંતિનો પ્રવેશ થયો. ઊંચે આકાશ તરફ જોતો, ઠોકરો ખાતો તે માણસ ચોક વટાવી ગયો અને પછી ચાંદનીથી પ્રકાશિત શેરીઓ વટાવતો આગળ ચાલવા લાગ્યો. ચંદ્રને આટલો બધો શ્વેત જોઈ અને તે તેના પર જઈ આવ્યો હતો. આ બે વાતથી તેના પર કંઈક અજબ અસર થઈ હતી. હવે એ તેના માટે લગભગ ઘર જેવો થઈ ગયો હતો.

ખળખળ અવાજ કરતી નહેર વટાવી તે આગળ ચાલ્યો ત્યારે તે શહેરના કોટની બહાર નીકળી ગયો હતો. એક કૂતરો ચંદ્ર તરફ ભસ્યો, મૂર્ખ કૂતરા, એમાં ભસવા

જેવું શું છે ? પવનમાં ધ્રૂજતો ચંદ્ર વૃક્ષો પર થઈ શાંતિથી આગળ વધતો હતો. ચંદ્રની આજુબાજુનું પ્રકાશનું વર્તુળ અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું. અને પોલાદની માફક તે ચમકવા લાગ્યો. તેની જમણી બાજુએ બે ખાડા વચ્ચેની જગ્યા તેણે પિછાણી, ત્યાં તે ઊતર્યો હતો. તે પર જોતાં તેનું મોં રાતું થઈ ગયું. 'શુકવારે હું ત્યાં ચંદ્ર પર હતો' તેનો વિચાર કરતાં.....

શહેરના કોટની બહાર રખડતાં તે જે શેરીમાં રહેતો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેના ઘરની આગળ ચંદ્રનું તેજ રેલાતું હતું. ત્યાં આગળ ભૂતકાળમાં એક મહાન ગણિતશાસ્ત્રી રહેતો હતો એની તકતી મૂકેલી હતી. તે તકતી તો ચાંદનીનો ટુકડો લાગતી હતી. થોડી વાર તો તે માણસ ધ્યાનમાં ડૂબી ગયો અને પછી નિઃશ્વાસ નાંખી તે ઘરની ચાવી શોધવા લાગ્યો. તેણે આમતેમ જોયું પણ તેને ચાવી જડી નહિ અને ઘરમાં પણ કોઈ હતું નહિ. મોનિકા ઘરકામ પતાવી ઊંઘી જતી હતી. પણ હવે શું થાય ? કંઇ નહિ શેરીમાં દૂરથી કોઈ દારૂડિયાનું ગીત ધીમે ધીમે વહેતું હતું.

પોતાને છોડી નાસી જનાર તરફ જોઈ ચંદ્ર કહેતો હતો, 'લે, હવે શું કરીશ ? અહીં ઉપર રહ્યો હોત તો વધારે સારું ન થાત ? હવે કૂંચી વગર શું કરીશ ? મારી શિખામણ માન. પાછો અહીં આવતો રહે.'

અનુ. ડૉ. મધુકર શાહ

વેર

જોહાન પીટર હેબેલ

ફ્રેંચ ક્રાંતિની શરૂઆતમાં પ્રુશિયનોએ ફ્રાંસ ઉપર ચઢાઈ કરી અને શેમ્પેન પ્રાંતમાં થઈને એનું હયદળ પસાર થયું. પણ ત્યારે કોઈને ખ્યાલ સરખો નહોતો કે થોડા જ વખતમાં ૧૮૦૬ની સાલમાં ફ્રેંચો વગર નોતરે પ્રુશિયામાં વળતા મહેમાન થવા ઊતરી આવશે. ને એટલે જ કદાચ એકેય પ્રુશિયન દુશ્મન દેશમાં ઇજ્જતદાર સિપાહીએ જે રીતે વર્તવું જોઈએ, તે રીતે વર્ત્યો નહોતો.

આમાં તે વખતે એક પ્રુશિયન હુસ્સાર* જે એક નઠારો માણસ હતો તે એક શાંતિપ્રિય સજ્જનના ઘર પર ચઢી આવ્યો. એણે ઘરમાં રોકડ, જરઝવેરાત વગેરે જેટલું લેવાય તેટલું ઉશેટી લીધું. એને એટલેથી સંતોષ ન વળ્યો તે છેલ્લે બાકી પેલા બાપડાની સરસ મજાની પથારી ને તેની ઉપરની નવી નકોર ભરતભરેલી ચાદર ઉપર એની આંખ બગડી. વરવહુને ધક્કા મારીને એણે પથારી પણ ચાદર સમેત ઉઠાવી લીધી. એમનો દીકરો, જે આઠેક વર્ષનો હશે, એણે ઘૂંટણિયે પડીને હુસ્સારને બહુયે કાકલૂદી કરી કે મારા બાપાની પથારી પાછી આપી દો ! પણ હુસ્સાર તો એને બેરહમીથી હડસેલો મારીને આગળ વધ્યો. એમની દીકરી એની પાછળ દોડીને પેલાની બાંય પકડીને રહેમ કરવા અરજ ગુજારવા લાગી. પણ પેલાએ તો એને ઊંચકીને આંગણામાં આવેલા કૂવામાં નાખી દીધી અને લૂંટનો માલ લઈને ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો.

વર્ષો પછી નિવૃત્ત થઈને, એ હુસ્સાર સાઈલેશિયાના શહેરમાં ઠરીઠામ થયો. એણે એક કાળે આ જે પાપ કર્યું હતું એનો તો વિચાર સરખોય નહોતો આવતો. કોઈક વાર યાદ આવી જતું તો એમ બબડીને મનમાંથી વિચાર કાઢી નાખતો કે 'અરે,! એના પર તો ઘણુંય ઘાસ ઊગી ગયું હવે શું છે ?'

* ઘોડેસવાર સિપાઈ

પણ ૧૮૦૯ની સાલમાં શું થયું ? ફ્રેંચો કૂચકદમ કરતા નિરસે શહેરમાં આવી લાગ્યા. ને એક સમીસાંજે એક જવાન અફસરને એક ભલી બાઈના ઘરમાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો. એ બાઈ એની સારી ખાતર બરદાસ કરતી હતી. અફસર આબરૂદાર માણસ હતો, એનું વર્તન સુશીલ હતું, અને દેખાવે તો જાણે આનંદી જીવ લાગતો.

પણ થયું એવું કે વળતી સવારે જ અફસર નાસ્તો કરવા માટે નીચે ઊતર્યો જ નહીં. એટલે પેલી બાઈને થયું : 'હજીયે ઊંઘતો લાગે છે.' અને એમ ધારીને એણે એની કૉફી ભઠ્ઠામાં ગરમ રહે તેવી રીતે ઢાંકીને મૂકી દીધી. થોડી વાર થઈ તોપણ એ કંઈ નીચે ન ઊતર્યો, એટલે પેલી બાઈ ઉપર જઈ જોવા લાગી કે અફસર હેમખેમ તો છે ને !

બાઈએ હળવેથી અફસરની રૂમનું બારણું ખોલ્યું ને જુએ છે તો એ માણસ ઉઘાડી આંખે હાથ જોડીને પથારીમાં બેઠો છે. એના મોંમાંથી નિસાસા નિસર્યે જાય છે. કેમ જાણે કોઈ મોટી આફત ન આવી પડી હોય ! અથવા કેમ જાણે એને એકદમ એનું ઘર સાંભળ્યું ન હોય ! બાઈ ઓરડામાં આવી તેની પણ એને ખબર ન પડી.

બાઈ હળવેથી તેની પાસે ગઈ અને પૂછવા લાગી, 'અફસર સાહેબ, શું થયું છે ? કેમ આમ ઉદાસ થઈ ગયા ?'

જવાન અફસર એની સામે આંસુભર્યે ચહેરે જોઈ રહ્યો અને પછી બોલ્યો, 'આ જે પથારી પર સૂઈ ને મેં આખી રાત ગાળી તે શેમ્પેનમાં રહેતાં મારાં માબાપની છે. ચૌદ વર્ષ પહેલાં ત્યાં જે લૂંટફાટ થઈ એમાં એ લોકો લુંટાઈ જઈને ચીંથરેહાલ થઈ ગયેલા. મને એ બધું આજે યાદ આવે છે. ને એટલે મારા દિલમાં દરદનો દરિયો ઊભરાય છે. છેવટે હું એમનો દીકરો રહ્યો. જુઓ, આ ચાદરના ખૂણા ઉપર મારી માએ લાલ દોરાથી નામ ભર્યું છે તેય હજી તો એમનું એમ છે.'

પેલી ભલી બાઈ તો બિચારી શિયાવિયા થઈ ગઈ. અને ઝટપટ કહેવા લાગી. 'સાહેબ, મેં તો આ પથારી ને ચાદર એક હુસ્સાર પાસેથી ખરીદ્યાં છે. એ હજીયે નિરસેમાં જ રહે છે, તમે જ કહો મારા સાહેબ, આમાં મારો કાંઈ વાંકગનો છે ?'

ફ્રેંચ અફસર ઊઠીને ઊભો થયો અને બાઈને આગળ કરીને હુસ્સારને ઘેર ગયો. એણે તો હુસ્સારને જોતાંવેંત જ ઓળખી લીધો.

'તમને યાદ આવે છે કે, 'તેણે પેલા હુસ્સારને કહ્યું, 'ચૌદ વર્ષ પહેલાં તમે શેમ્પેનમાં એક નિર્દોષ માણસની એકેએક ચીજ વસ્તુ લૂંટી લીધી હતી તે ? એની પથારી પણ નહોતી છોડી. અને એના આઠ વર્ષના દીકરાએ તમને કેટલીય કાકલૂદી કરી તોય તમે એમની દયા નહોતી જાણી. અને તમને હજીય મારી બેન યાદ છે કે નહીં ?'

પેલા ઘરડા ઘુવડે શરૂઆતમાં તો જાણે ગલ્લાંતલ્લાં કરવા માંડ્યાઃ 'બધા જાણે છે કે લડાઈના દિવસો કેવા હોય છે ! એવા દિવસોમાં કશું નીતિનિયમ પ્રમાણે નથી થતું. એક માણસ ન લૂંટી જાય તો એનો ભાઈ બીજો લૂંટી જાય. એટલે આપણે પોતે જ લૂંટીએ તેમાં ખોટું શું ?....' પણ એટલામાં એણે જોયું કે આ અફસર એ જ પેલો આઠ વર્ષનો

છોકરો છે જેના માબાપને ગડદાપાટુ મારીને એણે લૂંટી લીધાં હતાં. અને પછી એને એની બેન યાદ આવી. પછી તો એ હુસ્સારના મોંમાંથી અવાજ પણ નીકળે એવું ન રહ્યું, બીક અને પસ્તાવાથી તે તેના ધ્રૂજતા ઘૂંટણિયે ઝૂકી પડ્યો. અને બીજું કશું જ બોલી ન શકવાને કારણે, 'મને માફ કરો, મને માફ કરો' એટલું જ બબડવા લાગ્યો. પણ એના મનમાં તે જાણતો હતો કે એમ કાંઈ માફીબાફી મળે નહીં. આજે આપણું આવી બન્યું.

સુકોમળ વાચક કદાચ હરખભેર ધારશે : 'હં, હવે આપણો આ ફ્રેંચ અફસર પેલા પાપી હુસ્સારના રાઈ રાઈ જેવડા કટકા કરી નાખશે;' પરંતુ એમ લખીએ તો એનો કાંઈ સત્ય સાથે તાળો મળે નહીં. કારણ જ્યારે માનવીનું હૈયું હાલી ઊઠ્યું હોય છે અને દરદનું માર્યું ભાંગી જવાની અણી ઉપર હોય છે ત્યારે એનાથી વેર લઈ શકાતું નથી. કારણ વેર બહુ ક્ષુદ્ર અને પામર વસ્તુ છે. એના મનમાં તો થાય છે : 'આપણે ભગવાનના હાથમાં છીએ,' ને એટલે એ બુરાઈનો બદલો બુરાઈથી લેવાને માટે જાતને તૈયાર કરી શકતો નથી.

આપણા ફ્રેંચ અફસરે પણ એ જ વિચાર્યું અને એણે કહ્યું, 'તમે મારી સાથે ખરાબ વર્તન કર્યું, તે હું માફ કરું છું. તમે મારાં માબાપ સાથે ગેરવર્તન કર્યું અને એમને ભિખારી બનાવ્યાં તે માટે તો મારાં માબાપે તમને માફી આંપવી પડે. તમે મારી બેનને કૂવામાં ફેંકી; જ્યાં એ મરી ગઈ – એ અપરાધ માટે ભગવાન તમને માફી બક્ષે.'

આવા શબ્દો કહીને એ તો પેલા હુસ્સારનો વાળ પણ વાંકો કર્યા સિવાય જતો રહ્યો ને એનું દિલ તો રૂઝાઈ ગયું.

પણ પેલો હુસ્સાર પાછળ અવાચક થઈ ગયો. કેમ જાણે કયામતના ચુકાદામાં પોતે હારી બેઠો હોય એવું એના દિલમાં થવા લાગ્યું. તે દિવસથી એને ઘડીભર પણ જંપ વળ્યો નહીં. ને એ અજંપામાં ને અજંપામાં એ ત્રણ મહિના પછી મરી ગયો.

શ્રી સલિલ

પીટર રેડગ્રોવ

'ચાલો, આપણે અહીંયાં તદ્દન એકલા છીએ. તમારી બેચેનીની વાત હવે તમે મને કહી શકશો. તમે કહ્યું ને કે સરોવર....'

'બગીચામાંનું સરોવર સાચેસાચ અમને ક્યારેય ગમ્યું નહોતું. કોક કોક વાર એ એક જાતના ઘાસથી ગીચોગીચ ભરાઈ જતું. એ ઘાસનું એક તણખલુંયે ખેંચીએ તો ખાલીખમ તળું જ આપણી સામે વકાસી રહે ને સરોવર તો આખું ને આખું આપણી પડખે તરબોળ ઢગલા રૂપે ખડકાઈ જાય એટલી મોજથી એ સામટું જ ઊખડી આવે. તો બીજી કોક વાર એ જિન* જેટલું નીતર્યું રહેતું ને ઊંચે ને ઊંચે તાકતું ગોંદરીમાં લેટ્યું રહેતું. આપણે જરા જેટલાયે નજીક જઈએ તો અપલક દૃષ્ટિ વળી જાય ને શૂન્ય આકાશને બદલે આપણા પર મંડાઈ જાય. અમે જરાય ડરતા નથી એવું દેખાડવા આપણે બડાશ મારતાં ને જોરશોરથી વાતો કરતાં છેક કિનારા સુધી પહોંચી જવા જેટલા બહાદુર બનીએ, તો એ આપણને એવા આબેહૂબ પ્રતિબિમ્બની લહાણ કરે કે આપણે ત્યાં ને ત્યાં જ થંભી જઈએ ને જાતને ઓળખવા જતા વાળુ પણ ગુમાવી બેસીએ. એનામાં સંમોહનશકિત હતી.'

'બહુ સારું. પછી શું બન્યું ?'

'સરોવર પાસે ખૂણિયા પર એક નાનો સરખો ઘંટ ટાંગ્યો હતો. અમે ઉપલે માળે શયનખંડમાં હોઈએ ત્યારે દૂધવાળો ત્યાંથી પસાર થતાં થતાં એ વગાડતો ને નીચે આવીને અમે વહેલી પરોઢમાં જ ચા બનાવી શકીશું એવા ખબર આપતો. સીસમના ઝાડની એક નાની સરખી કેડી પાસે આ ઘંટ ટાંગ્યો હતો. એક દિવસ સવારે, ખરેખર ખૂબ જ વહેલી સવારે એ જોરશોરથી રણકી ઊઠ્યો, ને મેં બહાર નજર કરી તો આગલી રાતે અમે બહાર મૂકેલી ખાલી શીશીઓ સરોવરના તેજસ્વી લીલા જળથી ભરાઈ ગઈ. મારે નીચે જવું પડ્યું. ને દૂધવાળો આવે તે પહેલાં જ એ ખાલી કરી નાંખવી પડી. આ તો માત્ર શરૂઆત

* એક જાતનો શરાબ

જ હતી. એક વાર સાંજે, સરોવરના ભૂષણ સમા પથ્થરના પગથિયા પર, તારામાછલીના યુગલને રતિક્રીડા કરતું નિહાળીને તો હું આભો જ બની ગયો, ને ઊંચું જોઈને, મારી પત્નીને આ જોવા બોલાવવા માટે ચીસ પાડું એ પહેલાં જ, સીસમનાં ઝાડની શાખાઓ પર આછાં ભભરાયેલાં કાલવરનું દૃશ્ય નિહાળતાં જ એ ગળામાં ને ગળામાં રૂંધાઈ ગઈ. તાજેતરના મુશળધાર વરસાદને કારણે જમીન પર બાઝેલા ભેજના પાતળા પડનો લાભ ઉઠાવીને કીડા ત્યાં સરકી આવ્યા હતા એ સ્પષ્ટ હતું, મેં સરોવરમાં આંગળી બોળી ને ચાખી જોઈ: એ ખારીભસ હતી.

'પછી એ વધુ ને વધુ વણસતું ગયું ?'

'એ વધુ ને વધુ વણસતું ગયું : પવનના સૂસવાટ ને વરસાદના તાંડવથી ઊભરાતી એક રાતે મેં બહાર દબાયેલા સાદ સાંભળ્યા. અણઘડ અવાજે એ બૂમો પાડતા હતા : 'એય બબૂચકો, ધામણ બાંધો !' 'મોઢા આગલો સઢ ઘુમાવો! ધામણ ! ધામણ ! સેતાનને ખાતર મુંને ધામણ આલ !' ને પછી પાટિયાનો ભયંકર કડાકો. બીજે દિવસે સવારે, પાણીમાં તરતો રહી ન શકે એટલો મોટો બગીચાનો બાંકડો ઘસડાઈ ને સરોવરમાં અરધો અંદર ને અરધો બહાર ઝૂકી રહ્યો હતો.'

'પણ તમે આ બધું જ સહન કરી શક્યા. તો પછી એમાં ફેરફાર કેવી રીતે થયો ?'

'દેખીતું જ એ રમતિયાળ, ને અલ્પજ્ઞ હોવા છતાંય કલ્પનાચતુર બનતું જતું હતું, ને કદાચ જોખમકારક નીવડ્યું હોત. ભવિષ્યમાં એણે કદાચ સમભાવ ને ગૌરવનો આગ્રહ રાખ્યો જ હોત, પરંતુ મેં તો અગાઉથી જ એની આગતાસ્વગતા એ રીતે જ કરવા નક્કી કર્યું, એને મારે ત્યાં રહેવા આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું ને નાવાની જૂની ઓરડીમાં ઉતારો આપ્યો. પહેલાં તો મને થયું કે ગાલીચાને તરબોળ કર્યા વિના એ પોતાની ઓરડીમાં જઈ શકે એ માટે કેનવાસની કૂંડી લઈને મારે દોડવું પડશે. એ છૂટથી આવજા કરી શકે એ માટે ટપાલપેટીનું આવરણ પણ મેં હઠાવી દીધું. પરંતુ થોડા જ વખતમાં પોતાનું રૂપ જાળવી રાખતાં ને મોજાં પહેરેલી આંગળીઓ વડે બારણાં ઉઘાડીને ઓવરકોટ તેમ જ ગમબૂટમાં હરતા ફરતા એને બરાબર આવડી ગયું.'

'પણ એક અઠવાડિયા પહેલાં....'

'એક અઠવાડિયા પહેલાં એ અમારી સાથે આરામખંડમાં બેસવા મંડ્યું (ને બારીઓમાંથી વરાળ છૂટવા માંડતાં અમારે વીજળીની તાપણી ઓલવી નાખવી પડી). એના શરીરમાં અકસ્માત જ એક સોનેરી માછલી રહી ગઈ હતી. આવરીબાવરી બનીને એ મૂઢ તરતી તરતી એની ડોકમાં થઈને સ્ફટિક જેટલા નિર્મળ મસ્તકમાં આવી ત્યારે એણે પોતાનો હાથ અંદર ઝબોળ્યો, અનેકાનેક તરંગ જગાડતાં ને મોઢાના ચાળા પાડતાં ખૂબ ઝાવાં માર્યા, માછલી ઊંચકીને બહાર કાઢી ને વિનયભર્યુ નમન કરતાં મારી પત્ની સમક્ષ ધરી. એ વાળુ રાંધવા માટે રસોડામાં જવાની તૈયારીમાં જ હતી, પરંતુ સોનેરી માછલી તો સ્વાદમાં કડવી લાગે છે એવો મેં તરત જ ખુલાસો કર્યો, ને એણે પાછી ખેંચીને હતી

ત્યાં ને ત્યાં મૂકી દીધી. આમ તો એને ખરેખર નશો શુદ્ધ પાણીનો છે, તેમ છતા હું એને મોટી રકાબી ભરીને બરફનાં ચોસલાં આપવાનો હતો; અમે ટેલિવિઝન જોતાં હોઈએ ત્યારે પોતાના મસ્તકમાં એ ચોસલાં ઠબકાવી શક્યો હોત ને ચૂસવાની મોજ માણી શક્યો હોત. પરંતુ એને શેનુંય મન હોય એવું ન લાગ્યું. હું તો ક્યારનો સમજુ બની ગયો છું એમ જ એ માનતો હશે !'

'રહેવાખાવાનું મફત, હેં ?'

'એની પાસેથી ભાડું શું લેવું એની મને ખબર નથી પડતી. થોડો વખત નદીમાં ભળી જા અને સહેલાણી નૌકાઓમાંથી સરી પડેલા ને કાદવમાં સબડી રહેલા બટવા, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ અનેક સભરે ભરેલી સંપત્તિમાંથી અમને થોડીક આણી આપ એવું કહેવાનો વિચાર મને આવ્યો ખરો. પરંતુ ગંદકી અંગે એ ભારે અસહિષ્ણુ બની ગયો છે, ને કદાચ ફરી વાર નિર્મળ થવાનું એને વિકટ પણ લાગે. વળી એ કદાચ પોતાના ગંદા ગમાર પિતરાઈઓથી કેમેય વિખૂટો જ ન પડી શકે, એને પછી આકાશને આંબવા મથતો હોય એવા, છેડેથી ઊભી કરેલી નદી જેટલા ઊંચા, લીલા રાક્ષસની જેમ હુંકાર કરતો ધસી આવે ને અમને તેમ જ ગામ આખાયને જળબંબોળ કરી દે એ તો એથીયે વધારે અનિષ્ટ. એ પોતાના પવિત્ર ધામ સાગર પહોંચી જાય તો શુંનું શું બની જાય એની કલ્પના કરતાં જ હું કંપી ઊઠું છું : દેશ આખો ભયમાં આવી પડે. એ આળસુ છે ને આખોય દિવસ આરામખંડમાં જ પડી રહે છે એથી મારી તો બુદ્ધિ જ બહેર મારી ગઈ છે.'

'ઠીક, આ તો સાવ નિરુપદ્રવી છે....'

'એ આરામખંડમાં પડ્યો રહેતો નથી ત્યારે અજંપામાં ને અજંપામાં પોતાના આકાર સાથે રમ્યા કરે છે. પોતાનો ઓવરકોટ ઉતારી નાખીને એ બંધઉઘાડ થતાં બારીબારણાંવાળું કાચનું એક નયનરમ્ય ઢીંગલીઘર બની જાય છે; એકાએક ફૂટી નીકળીને આખાય ઘરને છાવરી લેતું વૃક્ષ બની જાય છે; રાચરચીલાંના પાયા વચ્ચે તીરની જેમ વછૂટતા કે ટેલિવિઝનના પ્રકાશમાં ઝળહળતા ઘરના અંધારા ખૂણામાં સંતાતી શાર્કનો બિહામણો આકાર બની જાય છે; જલનું એક બિન્દુયે વેડફ્યા વિના ફોરી રહેતો ફુવારો બની જાય છે; અથવા, ને આ આકાર તો ફરી ફરીને રચાય છે;(જરાયે લક્ષ ન આપતી) પોતાની પત્ની ભણી શોકભરી મીટ માંડી, એકાએક ડૂમો ને ડૂસકાંનો માર્યો ચોધારઆંસુ રેલાવતો ખૂબ મોટું માથું ને પાણી ઝરતી આંખોવાળો એક વહેંતિયો ઘરરખ્ખુ, ગોવાળના શિશ્ન જેવું વીર્યવાન, રાજવી જેવું ગૌરવશીલ કે અતિઅલંકૃત ને કરુણાપાત્ર : ભાવના અસીમ પટ પર એ રોફ છાંટતું છાંટતું આવાં એક પછી એક રૂપ બદલ્યે જ જાય છે ત્યારે એની સ્પર્ધામાં ઊતરવા અસમર્થ હોવાથી મારે તો બાજુ પર સરીને આરામખુરશીમાં ઢગલો થઈ જવું પડે છે ને થોડી જ વારમાં પોતાના દેહની સહાયથી એ કયાં પરાક્રમ કરશે, એના ઓવરકોટ હેઠળથી અતિશય ફૂલેલાં કયાં અંગ છતાં કરશે એના વિચાર કરવા પડે છે. મને એ ભાવિ પળનો ભય છે.(કારણ એ આવવાની જ છે), અણધાર્યો જ હું ઘરે

વહેલો આવી પહોંચું ને મોરીની ખાળમાં વેગે ભાગી છૂટતો ખળખળાટ સાંભળું, ને પોતાની આંખમાં એ જ આર્દ્ર ભાવ ('હમણાં જ નાહીને ણીકળી, પ્રિય !') ભરીને વાળ સૂકવતી મારી પત્નીને નિહાળું : ને પછી જાણે કાંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ બગીચાની ખાળમાંથી બડાશ મારતો, પોતાના દિવસભરના પ્રવાસની જોરશોરથી વાતો કરતો એને અંદર આવતો સાંભળું. કારણ આ શ્રી. સલિલ દિન પ્રતિદિન નવાં ને નવાં જાદુ શીખે છે, ને શિશિર જેટલો કાતિલ ને વસંતની ઉષ્માભરી વર્ષા જેટલો જ સૌમ્ય બની શકે છે,'

'ખરેખર તમારે માટે આ એક વિકટ સમસ્યા છે. એની ના નહીં. પરંતુ હું તમને વધારે સારી રીતે ઓળખું નહીં ત્યાં સુધી કોઈ પણ ઉકેલ સૂચવવો એ એટલું વહેલું ગણાય. દૂર સુદૂર ચાલી જાઓ. ઓફિસમાંથી અઠવાડિયાની રજા પર ઊતરો, બધો જ સમય તમારી પત્ની સાથે વિતાવો, મોકળા થાઓ. પોષક ખોરાક ભરપેટ ખાઓ, પુષ્કળ રતિક્રીડા ને નિદ્રા માણો, પછી મને ફરી વાર મળવા આવજો. ગુડ આફટરનૂન.'

'બીજો દરદી, નર્સ. આહ, શ્રી. સલિલ. બેસો ને. ગેસની તાપણી તમને નડે છે ? ના ? તમારી મરજી હોય તો હું ઓલવી નાખીશ. ઠીક ચાલો, આપણે અહીંયાં તદ્દન એકલા છીએ. તમારી બેચેનીની વાત હવે તમે મને કહેશો. તમે કહ્યું ને એક પરિણીતા, હવાના શ્વાસ લેતી નારી......'

અનુ. જયંત પારેખ

સુખદુઃખની એક વાત

મીખોદ્રાગ બુલાતોવીક

મને થયું કે હું કાંઈ એવો મૂરખ નથી કે આવાઓ જોડે એક જ ટેબલ પર બેસતો રહું. એમાંનો એકેય મારા જોડા લૂછવાને લાયક નથી. પેલો ખૂણામાં બેઠેલો જ જુઓ, ચીડિયો ને મોટા નાક થકી કદરૂપો લાગતો ને પેલો પણે દરવાજા પાસેનો ને એની બાજુનો. એમની ભેળા રહેવું એટલે એમની જેવા જ થવું. ને મારે તો એમની ઉપર થાવું છે.

મારું ભાણું મેં એક ઠીંગણા ભઠિયારાને આપી દીધું. ને પછી મારા ગાદલા નીચે સંતાડેલું પડીકું ખેંચીને પંડને મેં નાવણિયામાં પૂરી દીધો. મને ખાતરી હતી કે ત્યાં કોઈ મને મારી ટાઈને વખાણતો નહીં જુએ.

ઓ પ્રભુ, મને થયું, શું હું નસીબદાર નહોતો એક ટાઇ પામવા. એક લાંબી, રેશમી, માથે નાના ધોળા ચકરડાવાળી ટાઈ. કોઈનીય કને, મને લાગ્યું, ક્યારેય આવી ટાઇ નહોતી. મને યાદ આવ્યું કે બચપણમાં મારે એક પડોશી હતો જે પેલા દરવાજા પાસે બેઠેલા કે એની જોડેના જેવો લાગતો, ને એની કને એક ટાઇ હતી જેની કદાચ મારી ટાઇ જોડે સરખામણી થઈ શકે. પણ પડોશી તો મરી ગયો. હું એની સ્મશાનયાત્રામાં ગયેલો.

હું એકલો જ કંઈ મારી ટાઇ પર મુગ્ધ નહોતો. પડખેના ઘરની છોરીએ પણ સોનામહોરનો ઢગલો જોતી હોય એમ આંખો પહોળી કરેલી. 'ઓ રે ! આવાઓને હું મારી ટાઈ જોવા દઈશ ત્યારે એમને ખબર પડશે કે એમને કોની સાથે કામ કરવાનું છે. ને એ બધાં મારી ટીખળ કરતાં અટકશે. મારી જોડે તોછડા થવાની હામ નહીં ભીડે.'

હું ખંડમાં ગયો. અચંબામાં હાથ પહોળા કરી ઊઠ્યાં, જાણે કોઈ પરમ મિત્રને આવકારતા હોય, જાણે મને બથમાં લેવાના હોય.

એક નાનો છોરો મારી પાસે આવ્યો. 'શી ફાંકડી ટાઇ !' એ બોલ્યો.

મૂછાળો એક જણ એના ખાટલા પરથી કૂદી પડ્યો ને વેધક દૃષ્ટિએ મને તાકી રહ્યો, 'એ તું ક્યાંથી લાવ્યો ?' એણે પૂછ્યું.

'બાપાની ટાઇ કરતાંયે એ વધુ સરસ છે.' અમારી વચ્ચેથી ડોકાતો પેલો છોકરો બોલ્યો.

'મને મારા દાદાએ દીધેલી – એટલે કે મારા બાપુને.'

એક પછી એક એક બધાંય દરદી ઊભાં થયાં. પેલા ખાટલા પરનાં અને ખાટલા નીચેનાં, બારીના સળિયા ઝાલીને ઊભેલાં અને ગાંડા જેમ હસતાં તેમ જ બારીના કાચની આરપાર જોતાં બધાં યે, ઉઉઉ...બધાંય ચિત્કાર કરી ઊઠ્યાં.

હવે બધાંયે ઠીક વરતશે, મેં વિચાર્યું. હવે મને હસતાં અટકશે. મારી ફરતે ઊભરાતા એમના મૂંડેલ માથાં મેં જોયાં, ને એ બધાંય માથાં અને આંખોને ધોળા ચકરડાવાળી મારી ટાઈ જોવી'તી.

ખૂણાના એક ખાટલા પર મેં એક બીજો દરદી જોયો, પોતાના હાથ વચ્ચે મોઢું ઝાલી થીર થઈ બેઠેલો. એ બધાંયથી અળગો રહેતો. ખાસ તો મારાથી છેટા રહેવાનું એને ઠીક કારણ હતું, કારણ મેં એને ઘણી વેળા ફટકારેલો, પણ દર ગુરુ ને રવિએ બપોરે બેથી ચાર લગી એને મળવા આવતી એની પત્ની અને દીકરીને એ શા માટે સારી પેઠે સંભળાવતો એ અમને કોઈનેય સમજાયું નહોતું. મેં ક્યારેય એને હસતો દીઠો નહોતો. માનું છું કે અન્ય કોઈએ પણ નહીં.

એય કેમ મને વખાણવા આવતો નથી ? હું વિમાસી રહ્યો. એને ફરજ પાડવી જોઈએ, જેમ મારા મિત્રો બધાંય પડોશીને પાડતા. એની પાસે અચંબામાં હાથ પહોળા કરાવી નિસાસા નખાવરાવવા જોઈએ.

અમે બધાંયે એ જોયું. એ ઊભો થયો પોતાની આસપાસ જોયું, એના ગાલે અને માથાના ટાલિયા ભાગે એના હાથ ઘસ્યા અને અમારી ભણી આવ્યો. અમે અવાક થઈ ગયા. કોકે નિજિ મુઠ્ઠી વતી એક બાલિશ, ખળખળતું હાસ્ય દાબ્યું. એક વિચિત્ર હાસ્ય હતું એ. બરોબર ઘોડાની હણેણાટી જેવું. મેં જોયું વેધક દૃષ્ટિએ એ મને જોતો હતો.

'કેવી મઝાની ટાઇ છે તારી કને, છોકરા.'

ને એક પડોશીયે એથી પ્રભાવિત થયેલો. 'એક થેલીભારની તો હશે.' એણે કીધેલું.

'એથીય વધારે.' બીજો પડોશી બોલેલો.

'વારેવારે કાંઈ આવી ચીજ જોવા મળતી નથી.' ત્રીજાએ અચરજ પામી કીધેલું.

'પરદેશથી આવતી કોઈ પણ ટાઇ કરતાં એ વધુ સરસ છે.' મારા મિત્રો મને કહેતા.

'એ માટે કોઈ તને મારી નાખશે. હથિયાર વિના આમતેમ કશે જતો નહીં.'

આવું સહુ કહેતાં. એમાંના એકને તો એવી ગમી ગયેલી કે એની સખીને અંજાડવા એક સાંજ પૂરતી એણે મારી કને માગેલી. લોકો રસ્તામાં થોભતાં, જાણીને, ફકત દુકાનબારીઓમાં જોવા નહીં, પણ હું કહું છું તેમ, જાણીને થોભતાં ને નિસાસો નાખતાં, ને સ્ત્રીઓ જેમણે અગાઉ કદીયે મારા પ્રત્યે લક્ષ દીધું નહોતું. એ બધી ઘેલાં કાઢતી, 'તું ભારે મજાનો લાગે છે એ ટાઇ થકી, ભારે મજાનો.'

'તેનું તમારે શું,' હું પૂછતો, 'હું મજાનો લાગું તો ?'

'તું જાણે છે. એ ટાઇ તને ગજબની શોભે છે.' એ બધી કહેતી.

'ભલે' એ મારે જોવાનું છે. એ મને શોભે છે, તમને નહીં.' હું કહેતો.

ને મેં માન્યું કે રસ્તે જતી એ બધી સ્ત્રીઓ અને હું જતાં, મને જોતા થોભતાં લોકો અને મારી ટાઈ કોઈ પણ પરદેશથી આવેલ કરતાં ચડિયાતી હતી એમ સમજાવતા મિત્રો, બધાંયે એ મારી કનેથી છીનવી લેવાની પેરવી કરતાં હતાં. તેથી એ બધાંથી હું અળગો જ રહેતો.

દુકાનબારીઓમાંની ટાઈ કરતાં મારી ટાઈનો તો ઈતિહાસ હતો. મારા દાદાએ એક અમૂલી ચીજ તરીકે એની જાળવણી કરવાનું મારા બાપુને સોંપેલું. ને મારા બાપુએ એની મરણશય્યા પર મને કીધેલું, 'બીજું ગમે તે વેચજે, દીકરા પણ આ કદીય નહીં, જો એક વેળા એને જવા દીધી તો તું દુ:ખી થઈ જઈશ, તું પાયમાલ થઈશ ને આપણો વંશ નાશ પામશે.'

એકંદરે, એ મને એટલી બધી ગમવા બદલ હું એક સારો પુત્ર અને પૌત્ર છું એવું મને લાગતું. હું એને મારી જોડે ઇસ્પિતાલમાં પણ લઈ આવ્યો છું. જ્યાં કોઈ આવી ચીજો રાખી ન શકે.

ચપરાસીનો રુક્ષ ઘાંટો પરસાળમાં સંભળાયો, હાસ્યના એક તોફાન પર બારણું બંધ થયું. મને વખાણતા લોકોથી હું ટેવાયો છું, ને અહીં પણ બધાં મને વખાણે એવું મેં વિચાર્યું. પણ ટાઈમાં એવું બધું શું છે તને ગમતું ?'

'એ તું મને નહીં આપે તો હું મરી જઈશ. આજે જ.'

એનાથી બચવા હું મારે ખાટલે જઈ બેઠો ને જ્યારે એણે પીછો કર્યો ત્યારે હું દરવાજા કને ગયો ને બારીના સળિયાને વળગી પડયો.

'રોજ રાતે હું એ ટાઈનાં સપનાં જોઉં છું, અને——'

એ ભારે વિચિત્ર કહેવાય મારી ટાઈ વિષે, મેં વિચાર્યું. ખરે-ખર, કંઈ ગજબ રીતે આ લોકો મારી કનેથી એ પડાવી લેવા માગે છે, ભારે ગજબ રીતે. ને મને પહેલાં કરતાંયે વધુ માયા જાગી એ પ્રત્યે.

'તે કોઈ બીજી ટાઈનાં સપનાં કેમ નથી જોતો તું ?' મેં પૂછ્યું.

'કેવળ એનાં જ. હું હંમેશ એનાં જ સપનાં જોઉં છું.'

'ક્યારથી ?' મેં પૂછ્યું.

'વર્ષોથી.'

'હજી આજે તો પહેલવહેલી એ જોઈ. એ અગાઉ એનાં સપનાં ક્યાંથી જોઈ શકે ?' મેં પૂછ્યું.

'એ હું જાણતો નથી.' એ બોલ્યો. પણ — એક અશ્રુબિન્દુ એની પાંપણ પર લટકી રહ્યું. 'પ્રભુને ખાતર એ મને આપી દે.'

એક વિચિત્ર લાગણી મને ઘેરી વળી. મને લગભગ રોવું આવી ગયું. 'સાંભળ,' મેં કીધું, 'મહેરબાની કરી મને ને મારી ટાઈને એકલો મૂકીશ તું ? બીજું જે કાંઈ જોઈતું

હોય તે કહે, પણ એ નહીં, ધન જોઈએ છે તારે ? કપડાં ? કોઈ સ્ત્રી ? તારે જે જોઈએ તે હું તને લાવી આપીશ, કારણ હું ઘણો જબરો છું. કેવળ આ મારી ટાઈ માંગતો નહી.'

'એ જો તું મને આપી દે તો,' એણે કીધું, 'મારી બધીયે પીડા મટી જાય.'

નક્કી, મને થયું, હું ગાંડો થઈ જઈશ. સમૂળગો, તાકતો, લવલવતો ગાંડો. બધા મને પાગલખાનામાં મૂકી દેશે ને ત્યાં હું મરી જઈશ, ગૂંગળાઈને નાશ પામીશ.

'ઓહ, એને આપી દેને એ.' પેલો મૂછાળો બોલ્યો.

'એવી મોંઘી ચીજ આપી દેવા જેટલો એ ગાંડો નથી.'

'આપી દે, જો ભોંયે પડીને એ કેવો રોવે છે !'

'જરા જોરથી હંકાર, દોસ્ત.' ઠીંગણો ભઠિયારો બોલ્યો.

'આપણે મોડા છીએ.'

'એને આપી દે.' મૂછાળો બોલ્યો.

'એ જો તું એને આપી દે તો એ સારો થઈ જશે.'

'એણે મુઠ્ઠીઓ શાને વાળી છે ?' પેલો છોરાએ પૂછ્યું.

હું ગભરાયો. મારે બૂમ પાડવી હતી, પણ એક ખંધા હાસ્યે એનું મુખ વિકસ્યું. એ હાસ્ય થકી, મેં વિચાર્યું, એ કદરૂપો જ નહીં, ધૃણાજનક પણ લાગતો હશે, બીજા બધાનેય.

એણે મારી ટાઈ જોઈ અને એક પીધરાની દૃષ્ટિ થકી એને ચોંટી પડ્યો. ગદ્‌ગદ હસ્યો ને એનું મોઢું મારી મુઠ્ઠી કને લઈ આવ્યો.

'એને શા માટે સૂંઘે છે એ ? પેલો છોરો બોલ્યો. અમે બધાંયે જોયું ને સાંભળ્યું.

'જુવાન, આવી સરસ ટાઈ તને ક્યાંથી મળી ?'

મેં એને જણાવ્યું.

'તું જૂઠું બોલે છે !' એ છણકાઈને બોલ્યો.

'નહીં. એ મને મળી છે મારા દાદા પાસેથી — એટલે કે મારા બાપુ કનેથી.'

'તેં એ ચોરી છે. કબૂલતો કેમ નથી ?'

હું એને સમજાવવા લાગ્યો કે એ મને વારસામાં શી રીતે મળી હતી. ટાઈને નીરખતો, જેથી બધાં એને જોઈ શકે, એ હસવા અને બૂમો પાડવા લાગ્યો. કોઈ ડૂબતો માણસ એક બચાવનારને આવતો ભાળી અનુભવે એવો એ પરિભાવ હતો.

'બુઢ્ઢા જજને આ જ ઠીક છે.' પરસાળમાંનો છોરો બોલ્યો.

કેટલાંક જજને હસતો ભાળી ખુશ થયાં. કેટલાંક એમ જ ઊભાં રહ્યાં. મેંય એમ જ કર્યું.

'મને આપીશ એ ટાઈ.' જજે હળવેકથી પૂછ્યું.

'ના !'

'પણ કેમ નહીં, તને પૂછું ?'

કારણ એ એક સંભારણું છે. હું તને બીજી ટાઈ અપાવીશ.'

'પણ મારે તો આ જ જોઈએ.'

'એમ એ તને નહીં મળે.'

'ને ધાર કે મારી હોય તો ?'

'એ બને જ નહી,' ટાઇને સંતાડતો હું એના પર ઊકળી ઊઠ્યો. 'એમ કેમેય થઈ શકે નહીં.'

પણ જજે મારી છાતીએ એનો હાથ મૂક્યો, 'મહેરબાની કરી મને એ દઈ દે.' એનો સ્થૂળ ચહેરો રડમસ થઈ બોલ્યો.

'એવું ખાસ શું છે મારી ટાઇમાં ? તારે એ શાને જોઈએ ?

'પૂછીશ નહીં ભલો થઈ. એ મને નહીં મળે તો હું ગાંડો થઈ જઈશ.'

'નહી મળે,' હું ગભરાઈને બોલી ઊઠ્યો. 'હું મારી માને લખીશ. અને એ તને બીજી અપાવશે. તને ગમે તો હું એને ઢગલો એક લાવવા કહીશ.

'એ ખુશ થશે — બધું ખુશખુશાલ થશે. ઓહ, કેટલું ખુશાલ — ગજબ થશે. ઓહ, કેવું ગજબ અને કેવું ખુશાલ !'

મારે મક્કમ રહેવું જોઈએ. મેં વિચાર્યું. હજીયે જોઈએ તેમ મારી જોડે એ વરતતા નથી. હજીયે બધા તોછડા થાય છે.

'હું નહીં આપું એને મારી ટાઇ ! આ પળે ઢળી પડે તોય નહીં ! તમે સમજ્યા ?'

'લીખરાળો મખ્ખીચૂસ છે તું !' મૂછાળો બોલ્યો.

'આપણે કઈ ઊંચાઈએ ?' ભઠિયારે પૂછ્યું.

'ઓહ, એ કેવો ખુશ થશે, કેવો ખુશ થશે. ઓહ, કેવું ગજબ ! એ એને ટાઇ આપી દેશે ને એ હસી પડશે. ઓહ, બધું કેવું ખુશખુશાલ થઈ જશે !'

ચપરાશી અંદર આવ્યો. હું ખાટલા નીચે સરી ગયો. મેં જજને ચિડાઈને આંગળીઓ વડે એનું મોઢું ઢાંકતાં જોયો. ફરી હસવાને એને ઝાઝો સમય લાગશે, મેં વિચાર્યું. ચપરાસીએ એને હલાવ્યો પણ જજ ખસ્યો નહીં .

તે સાંજે હળવેકથી એણે મને કીધું. ' આખી દુનિયા ફર્યો છું પણ આવી ટાઇ મેં ક્યારેય જોઈ નથી.'

બીજી સવારે એણે ફરીને હળવેકથી પૂછ્યું, 'સાચે જ એ મને નહીં આપે તું ? મને બનાવતો નથી ને ?'

'ના.'

'એ ટાઇ તો મારી જ થવા સરજાઈ છે.' જજે આવેશમાં કીધું.

'ના, નથી.' મેં કીધું.

ને અમે બધાયે જોયું. જજે ખૂણામાંથી એક ઝાડુ ઉઠાવીને કોઈ સેનાપતિ બરછી વીંઝતો હોય એમ એના માથા પરે ઊંચું કર્યું

'ગોબરા, ભૂખડીબારસો ! તમે જાણતા નથી તમારે કોની સામે પાનું પડ્યું છે ! તમને બધાયને હું લટકાવી દઈશ.'

'બુઢિયા જજને ફરીથી વા ઊપડ્યો.' પરસાળમાંનો છોરો બોલ્યો.

સંખ્યાબંધ મૂંડેલાં માથા અમારી કને આવ્યાં.

જજના કપાળ પર મેં પરસેવાનાં ટીપાં બાઝેલાં જોયાં ને એને હોઠે ફીણ હતાં. ધૂંધવાતો એ મારી તરફ વળ્યો. 'જુવાન, તું મને પીડે છે. હું તને બકરાની જેમ ઊતરડી નાખીશ.' એણે ઝાડુ ઉગામ્યું, કો'ક અમારી વચ્ચે પડ્યું.

'એ ટાઇ મારી જ થવી જોઈએ. એ નક્કી, નક્કી ! સમજ્યો, બોઘા ? ગાંડો હોઈશ જો એ મને નહીં આપે તો. જળકૂકડી જેવો તને પૂરી મૂકવો જોઈએ. તું ગાંડો છે !'

'એ નહીં જ બને.' કોકની પીઠ પાછળથી મેં રાડ નાખી.

'દીકરા મારા.' એ સોમી વેળા રડી પડ્યો, 'એ મને આપી દે.હું એનાં સપનાં જોઉં છું. ગઇ રાતે મેં એનું સપનું જોયું છે. હું મરી જઈશ જો એ મને નહીં મળે તો.'

હું એને ટાળવા લાગ્યો. પણ એણે પીછો છોડ્યો નહીં. હું ખંડમાં જાઉં તો એ ત્યાં આવતો. પરસાળમાં જાઉં તો એ ત્યાંયે આવતો. ટાઇને કેમ સંતાડવી એ વિચારણા પાછળ પૂરો એક કલાક મારે ગાળવો પડ્યો, કારણ એ કાયમ મારી નજીક રહેતો. એક રાતે હું ભરઊંઘમાંથી ઝબકી જાગ્યો ! જજ મારા ખાટલા પાસે ઘૂંટણિયે પડ્યો હતો.

મેં પહેલાં એની અને પછી બારીના સળિયામાં ફસાયલા ચાંદા સામે જોયું. ચાંદો પીધરો અને ટાલિયો હતો અને જજ રોતો હતો.'હું તને માગ્યા દામ આપીશ જો એ તું મને આપી દે તો. સાચે જ આપીશ. હું શ્રીમંત છું, ઘણો શ્રીમંત.'

મેં ઓશીકું ફેરવીને માથે ચાદર ઓઢી લીધી, તે રોતો રહ્યો, અંધારામાં ખાટલાના માથા પાસે ઊભો ઊભો.

'હું મારી પત્નીને લખીશ ને અમારી બધીયે જણસ વેચી નાખવા કહીશ. જેથી હું એ તારી કનેથી ખરીદી શકું,' એ ગણગણ્યો.

સપડાઈ ગયેલા સસલા જેમ ખાટલામાં હું ધ્રૂજી ઊઠ્યો.

'શા દામ લઈશ એના ? ચાલ બોલ, કેટલા ?' શાંતિ અને પહેરણની નીચે મારી છાતીના ધડકાર.

'તને જે જોઈએ તે હું આપીશ.'

કેટલાંક દરદી ગદ્ગદ હસ્યાં, પેલું બાલિશ હાસ્ય ફરીને ખળખળ્યું, એમાંથી કોક બોલ્યું, 'કેવું અજબ અને ખુશખુશાલ બધું થઈ જાય.'

'હું નહીં જીવી શકું.' જજ કણસ્યો.'જો મારી દશા. ક્યાં તો એ મને આપી દો ક્યાં મને મારી નાખ.પણ આ બધામાંથી મને બચાવ.'

માનું છું કે મને ઝોકું આવી ગયા બાદ એ જતો રહ્યો હશે : બે દિવસ પછી જમતી વેળા ચપરાસીના રુક્ષ અવાજે પૂછ્યું. 'જજ ક્યાં છે ?'

'અહીં નથી.'

'ઘડી પહેલાં તો અહીં હતો.' કોક બોલ્યું.

આહ, મને થયું, મારી ટાઈ ચોરીને એ નાસી ગયો. કદાચ ઘેર ગયો હોય, કદાચ પરદેશ, અમેરિકા.

'તો ખોળી કાઢો એને,' ચપરાસીએ હુકમ છોડ્યો.

ગાદલા નીચે પડીકું નહોતું. મેં એ બધા વાંસે ચીસ નાખી 'મારી ટાઈ જતી રહી ! એ અહીં નથી !'

હું બધાયે ખંડમાં ખોળી વળ્યો. ફાવ્યો નહીં. નાવણિયામાં જોયું. ત્યાંયે નહોતી.

'એ અહીં છે !' કો'કે પરસાળને ખૂણેથી બૂમ નાખી. 'અહીં છે એ બુઢ્ઢિયો હરામજાદો !'

હું કૂદ્યો. ટોળામાં ધક્કો મારી ઘૂસ્યો ને જોયું; દેખાયાં જજના પગનાં પીળાં તળિયાં, ભોંયથી એકાદ ફૂટ અધ્ધર 'ને વળી તારી ટાઈ ભેળો !'

બધાએ એને ચાદરથી ઢાંક્યો. જ્યારે દાકતર પહેલે માળેથી દોડતા આવ્યા કે અમે બધાં અમારા ખંડમાં નાસી છૂટ્યાં.

'આ ટાઈ એ ક્યાંથી લાવ્યો ?'

'મને ખબર નથી, દાકતર.'

'જજના ખંડવાળા પેલા એક જણની હતી એ.' કોક બોલ્યું.

કોઈ મારે માટે આવ્યું નહીં, તેમ કોઈ બોલ્યું નહીં.

અને પરસાળમાં પહોંચ્યા. એક ચાદરમાં લપેટાયેલો જજ પડ્યો હતો ત્યાં. બાજુમાં એની પત્ની ઊભી હતી. એની નાની દીકરી પણ રોતી હતી. ને મને થયું કે એ એટલા કદરૂપા સારુ બધાંએ શાને રોવું જોઈએ ? હુંયે રોતો હતો પણ જજ માટે નહીં, મારી ટાઈ માટે, જે ચપરાસીના ખિસ્સામાંથી ડોકિયાં કરતી હતી.

'આપણે કઈ ઊંચાઈએ ?' ભઠિયારો બોલ્યો.

'ઓહ, કેવું ખુશાલ, કેવું ખુશાલ કેવું ગજબ.'

સુખની શોધ કરીએ એમ મેં ટાઈની શોધ કરી, પણ મિથ્યા. છેવટે એ મને દવાખાનામાંથી સાંપડી.

'ફરીને એ ટાઈ ક્યાં જતી રહી ?'

'ને, કાલે તેં ક્યાં મૂકી હતી ?'

'મને ખબર નથી દાકતર.'

'જજના ખંડમાંના પેલાએ તો ફરી ચોરી નથી લીધી ને ?'

'કદાચ લીધી પણ હોય, દાકતર.'

'મારી કને એમને એ સાંપડી નહીં.'

હું સાજો થયો એથી મારી મા ખુશ થઈ, ને હુંયે હવે એકલો મારી ટાઈ જોડે કલાકો ગાળી શકવા બદલ ખુશ હતો. ટાઈ પ્રત્યેનો મારો અનુરાગ મારી માએ નોંધ્યો ને મારા જન્મદિને એક ડઝન ટાઈ મને લાવી દીધી. પણ એ બધીયે મેં ચૂલામાં નાખી દીધી.

સુખની પ્રત્યેક વેળ ટૂંકી હોય છે. એક સવારે, જેની જોડે પ્રેમમાં પડ્યો હતો એ છોરીને આપેલ મુલાકાતે શહેરમાં જવા હું તૈયાર થતો હતો ત્યાં અચિંતાનો ધ્રૂજી ઊઠ્યો. કાચમાં મેં જજને લટકતો જોયો. એનો સ્થૂળ ચહેરો હવે નાનો અને કોબીના ગરભ જેવો ભૂરો લાગતો હતો. ને મારી ટાઈ, હું મારે નહીં પણ એને ગળે બાંધતો હતો ? હું બારી કને ધસી ગયો ને મારી ટાઈ, નીચે પગથી પર પડી ગઈ એની ફરતે એક ટોળું ભેગું થઈ ગયું. પોલિસ આવી. ટૂંકા કોટવાળો એક છોકરો એને ઝૂંટવીને નાઠો. એ જ પળે મને મારા બાપુના ને દાદાના શબ્દો યાદ આવ્યા ને મને ઠંડો પરસેવો વળી ગયો. હું બહાર શેરીમાં દોડી ગયો.

છત્રીઓ એકબીજાને આવરી રહી માથા ઉપર, નીચે હળવી હિમકણીઓ ઘૂમી રહી ને ટ્રોલીબસના લિસોટાને ઢાંકી દીધા.

'કોઈએ મારી ટાઈવાળો એક છોકરો જોયો છે ?'

'તું એમ કહેવા માગે છે કે એ તારી ટાઈ હતી, જુવાન ?' કોકે પૂછ્યું.

'હા, એ મારી છે મારો દાદો મારે માટે મૂકી ગયેલો — એટલે કે મારા બાપુ. મારા બાપુએ કીધેલું કે ક્યારેય જો હું એ ખોઇ નાખીશ તો હું દુઃખી થઈ જઈશ. ને મારા દાદાએ કીધેલું —'

'અમેય એ છોકરાને શોધીએ છીએ.' લોકો બોલ્યા. હું આગળ દોડી ગયો. ને બીજા રાહદારીઓને પૂછ્યું.

'અમેય એને ગોતીએ છીએ.'

'એ નક્કી ભાગી જશે.' હું બોલ્યો

છત્રીઓ ચાલવા લાગી.

'નહીં ભાગે, લશ્કર ગામને ઘેરી રાખશે.'

'માફ કરજો. તમે કોઈએ એક છોકરાને દીઠો છે મારી ટાઈ સાથે ?'

મૂંગી ઉદાસ હિમકણીઓ વરસી રહી.

હું રોઈ પડ્યો.

અનુ. પ્રદ્યુમ્ન તન્ના

ઉન્માદની પળોમાં

મોરિશ બ્લાંશો

હું બહુ ભણેલો નથી તેમ અભણ પણ નથી. મેં જિંદગીમાં સુખના દિવસો જોયા છે, હું જીવું છું અને આ મને મોટામાં મોટું સુખ આપે છે અને મૃત્યુનું શું ? જ્યારે જઈશ (આ પછીની ક્ષણે જ કદાચ) ત્યારેય મને ખૂબ ખૂબ આનન્દ થશે. હું મૃત્યુના પૂર્વસ્વાદની વાત કરતો નથી. એ તો વાસી અને ઘણુંખરું અણગમાભર્યો હોય છે. વેઠ્યા કરવાથી તો ઇન્દ્રિયો બુઠ્ઠી થઈ જાય છે. પણ મારી દૃષ્ટિએ તો આ એક નોંધપાત્ર સત્ય છે અને એ વિશે મને પૂરી ખાતરી છેઃ મને જીવવામાં અનહદ આનન્દ છે. અને મને મરવામાંથી પણ હું એવો જ અનહદ આનન્દ પામીશ.

હું સારી પેઠે ભટક્યો છું. એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ફરતો રહ્યો છું. હું એકના એક સ્થળે અને એક જ ઓરડીમાં પણ રહ્યો છું. કદીક ગરીબાઈ ભોગવી છે તો કદીક ધનવાન પણ થયો છું. વળી પાછો ઘણાખરા લોકો કરતાં ગરીબ પણ થયો છું. બાળક હતો ત્યારે મને ઉત્કટ રીતે બધું જોઈતું હતું તે બધું જ મને આપવામાં આવતું હતું. મારું બાળપણ અદૃશ્ય થઈ ગયું છે. અને મારી જુવાની પણ પાછળ રહી ગઈ છે. પણ એનો કશો વાંધો નહિ. જે કાંઈ બની ગયું તે વિશે હું સુખી છું, અત્યારે જે છે તે મને ગમે છે. અને હવે પછી જે આવશે તે મને અનુકૂળ જ હશે.

મારી જિંદગી બીજા લોકોની કરતાં વધારે સારી છે ? હશે કદાચ. મારે તો માથે છાપરું છે. કેટલાંકને તો એય નથી હોતું. મને રક્તપિત્ત નથી, હું આંધળો નથી, હું જગતને જોઈ શકું છું – આ કેટલું અસાધારણ સુખ છે ! હું આ દિવસનો પ્રકાશ જોઉં છું, એની પેલે પાર બીજું કશું નથી. અને આ દિવસ જ્યારે ઝાંખો પડી જશે ત્યારે હું પણ ઝંખવાઈ જઈશ – આ વિચાર, આ નિશ્ચિતતા મને આનન્દિત કરી મૂકે છે. મેં લોકોને ચાહ્યા છે, ખોયા પણ છે. મને જ્યારે આઘાત લાગ્યો છે ત્યારે હું પાગલ પણ થઈ ચૂક્યો છું, કારણ કે એ અવસ્થા તો ખરેખર નરક જ છે, પણ મારા આ પાગલપણાનું, આ ઉન્માદનું કોઈ સાક્ષી નહોતું. એ બહારથી દેખાઈ આવે એવો ઉન્માદ નહોતો. એ એક નિગૂઢતમ

અનુભૂતિ હતી. કોઈક વાર હું ગુસ્સે થઈ જતો. લોકો મને પૂછતા, 'તમે કેમ આટલા શાન્ત છો ?' પણ હું તો ત્યારે ભડકે બળતો હોઉં છું, પગથી તે માથા સુધી. રાતે હું શેરીઓમાં થઈને ચીસ પાડતો દોડું અને દિવસે શાન્તિથી કામ કરું !

થોડા જ વખત પછી દુનિયાનું ગાંડપણ ઊભરી આવ્યું. મને પણ બીજા અનેકની જેમ દીવાલની પડછે ઊભો કરી દેવામાં આવ્યો. શા માટે ? એનું કશું જ કારણ નહોતું. રાઈફલમાંથી ગોળી છૂટી નહિ. હું મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, 'ભલા ભગવાન, તું આ શું કરી રહ્યો છે !' તે ક્ષણથી મેં મારો બુદ્ધિહીન વર્તાવ છોડી દીધો.દુનિયા થોડી વાર તો ખંચકાઈ, પણ પછીથી એણે એની સમતુલા ફરીથી પ્રાપ્ત કરી લીધી.

મારી સાન ઠેકાણે આવી. તેની સાથે મારી સ્મૃતિ પણ તાજી થઈ ને મેં જોયું કે જ્યારે મને એમ લાગતું હતું કે હું નર્યો પૂરો દુઃખી હતો એવા ખરાબમાં ખરાબ દિવસોમાં પણ લગભગ બધો વખત અત્યન્ત સુખી હતો. આને કારણે હું કોઈક વિચારે ચઢી ગયો. મારી આ શોધ મારે માટે કાંઈ સુખદ નીવડી નહિ. મને એવું લાગ્યું કે હું જાણે ઘણું બધું ગુમાવી દેતો હતો. હું મારી જાતને પૂછતો : 'શું હું દુઃખી નહોતો ? મારું જીવન શીર્ણવિશીર્ણ થઈ જતું હોય એવું મને નહોતું લાગતું ?' હા, એ વાત તો સાચી જ હતી; પણ દરેક ક્ષણે જ્યારે હું ઊભો થઈને શેરીમાં થઈને દોડતો કે જરાય હાલ્યાચાલ્યા વિના ઓરડીને ખૂણે પડ્યો રહેતો ત્યારે રાત્રિની શીતળતા અને પૃથ્વીનું નક્કરપણું મને મુક્તપણે શ્વાસ લેવા દેતું અને હું મારા સુખને આધારે દૃઢ બનીને ઊભો રહેતો.

માનવીઓ મૃત્યુમાંથી ભાગી છૂટવા ઇચ્છે છે. કેવાં વિચિત્ર પ્રાણીઓ છે એ ! અને એમાંના કેટલાક ચિત્કારી ઊઠે છે, 'મરો, મરો તમે' કારણ કે એઓ જિંદગીમાંથી ભાગી છૂટવા ઇચ્છતા હોય છે.'આ તે કેવી જિંદગી ! હું તો મને જ ખતમ કરી નાખીશ. મારાથી આ નહિ સહ્યું જાય !' આ ભારે દયાજનક અને વિચિત્ર લાગે છે; પણ આમ કરવું એ ભૂલ છે.

આમ છતાં હું એવા લોકોને પણ મળ્યો છું જેમણે કદી જીવનને ખામોશ રહેવાનું કહ્યું નથી કે મરણને હાંકી કાઢ્યું નથી– અને એ લગભગ ઘણું ખરું સ્ત્રીઓ જ હતી, સુન્દર સ્ત્રીઓ, પુરુષોના પર ભય આક્રમણ કરતો હોય છે. એમને આરપાર વીંધીને રાત્રિ ફૂટી નીકળે છે. એમની યોજનાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે, એમનું કર્યું કારવ્યું ધૂળમાં મળી જાય છે. જે લોકો ખૂબ મહત્ત્વના હતા, જેમને જગત સર્જવું હતું તેઓ અવાચક બની ગયા છે; બધું જ આખરે તો ભાંગી પડે છે.

હું મારી યાતનાનું વર્ણન કરી શકું ? હું નહોતો ચાલી શકતો કે શ્વાસ લઈ શકતો, હું ખાઈ પણ નહોતો શકતો. મારા શ્વાસ પથ્થરના બનેલા હતા. મારું શરીર પાણીનું ને તેમ છતાં હું તરસથી મરવા પડ્યો હતો. એક દિવસે એ લોકોએ મને જમીનમાં દાટ્યો. ડોક્ટરે મારા શરીર પર કાદવનો લેપ કર્યો. પૃથ્વીમાં ઊંડે કોણ જાણે શી કરામત થઈ! કોણ કહે છે કે એ ઠંડી છે ? એ તો અગ્નિશય્યા છે, એ તો સળગતું ઝાંખરું છે, હું જ્યારે

ઊભો થયો ત્યારે મને કશી જ લાગણી થતી નહોતી. મારી સ્પર્શની સંવેદના મારાથી છ ડગલાં દૂર તરી રહી હતી, જો કોઈ મારી ઓરડીમાં દાખલ થતું તો હું તરત ચીસ પાડી ઊઠતો પણ એ છરી મને ગમ્ભીરપણે છેદી રહી હતી. હા, હું અસ્થિપિંજર બની રહ્યો. રાતે મારી કૃશતા મારી સામે ઊભી રહીને મને ભયભીત કરી મૂકતી. એ આવતાં ને જતાં મારું અપમાન કરતી, મને થકવી નાખતી. ખરેખર હું થાકીને લોથ થઈ ગયો હતો.

હું અહંકારી છું ? મને બહુ થોડા માણસો ગમતા હોય છે. હું કોઈની દયા ખાતો નથી. ભાગ્યે જ કોઈ ને રીઝવવા ઇચ્છું છું, ભાગ્યે જ હું ખુશ થવા ઇચ્છું છું. અને લગભગ લાગણીહીન જેવો માત્ર એમનામાં વસીને એમની યાતનાઓ જીવું છું. જેથી એમની ચિંતા એ મારે માટે તો અસીમ ચરમ દુર્ભાગ્ય બની રહે છે. અને આમ છતાંય જો ફરજ પડે તો હું ઇરાદાપૂર્વક એમનો ભોગ આપું છું. હું એમને સુખની બધી લાગણીઓથી વંચિત કરી દઉં છું.(કેટલીક વાર હું એમની હત્યા પણ કરું છું.)

કાદવિયા ખાડામાંથી હું પુખ્ત વયના માનવીના કૌવત સાથે બહાર આવ્યો. આ પહેલાં હું શું હતો ? હું માત્ર પાણી ભરેલું પાત્ર હતો. ચૈતન્યહીન વિસ્તૃતિ, ગતિહીન ગર્તા. (ને છતાં હું કોણ છું તે જાણતો હતો. હું જીવ્યે ગયો. શૂન્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો નહિ.) દૂરદૂરથી લોકો મને જોવા આવ્યા. મારી બાજુમાં લોકો રમવા લાગ્યા. એમનો હાથ મારા હાથમાં મૂકવા માટે નારીઓ મારી પાસે સૂઈ ગઈ. હું જુવાન પણ હતો પણ શૂન્યે મને નિરાશ કર્યો.

હું સંકોચશીલ નથી. એમ તો ઠીક ઠીક અથડાયો કુટાયો છું. કોઈકે (જેની બુદ્ધિનો છેડો આવી ગયો હતો) મારો હાથ હાથમાં લઈને એણે એનો છરો એમાં હુલાવી દીધો. બધે લોહી જ લોહી. પછી એ ધ્રૂજવા લાગ્યો. મને એણે એનો હાથ આપ્યો. જેથી હું એને ટેબલ પર કે બારણા સાથે જડી દઉં. એણે મને છરો હુલાવી દીધો હતો એથી એ પાગલ માનતો હતો કે એ હવે મારો મિત્ર થઈ ગયો હતો. એણે એની પત્નીને મારા હાથમાં હડસેલી. એ મારી પાછળ પાછળ પાછળ શેરીમાં ચાલવા લાગ્યો, ને ચીસો પાડી કહેવા લાગ્યો, 'હવે મારું આવી બન્યું, મારી સાન ઠેકાણે નથી. અનીતિ મારા પર સવાર થઈ ગઈ છે. કોઈ મારો એકરાર સાંભળો.' એ અત્યંત વિલક્ષણ પ્રકારનો પાગલ હતો. આ દરમ્યાન મારાં કપડાં લોહીથી નિગળતાં થઈ ગયાં હતાં.

હું મોટે ભાગે શહેરમાં રહેતો. થોડા સમય સુધી તો મેં જાહેર જીવનમાં પણ રસ લીધો. મને કાયદાકાનૂનનું જરા આકર્ષણ હતું. મને ટોળાં ગમતાં. બીજા બધા લોકોમાં તો હું સાવ અજાણ્યો હતો. એક નગણ્ય આદમી લેખે તો હું ચકવર્તી હતો. પણ એક દિવસ એકલવાયા માણસોને છૂંદીને મારી નાખનારા પથ્થરનો પાઠ ભજવવાનો મને થાક લાગ્યો. મને ન્યાયપાલિકાને ફોસલાવવાનું મન થયું. મેં એને મૃદુ સ્વરે બોલાવીને કહ્યું, 'મારી પાસે આવ. ચાલ આપણે મોઢામોઢ ઊભાં રહીએ.'(મને ઘડીભર તો એને બાજુએ

ખેંચી લેવાનું મન થયું.) આ મારી વિનન્તી દુસ્સાહસભરી હતી. જો એણે ખરેખર અનુકૂળ પ્રતિભાવ પાડ્યો હોત તો મેં શું કર્યું હોત ?

મેં ઘણાં થોથાં વાંચ્યાં છે એ તો કબૂલ કરવું જ રહ્યું. હું અલોપ થઈ જઈશ ત્યારે એ બધાં થોથાં અકળ રીતે બદલાઈ જશે. એના હાંસિયાઓ પહોળા થશે, વિચારો વધારે કાયર થશે. હા, મને અત્યારે સૂઝે છે કે મેં ઘણા બધા લોકો જોડે વાતો કરી છે. એક એક વ્યક્તિ મારે મન તો સમૂહ બરાબર હતી. એ ઇતરજનોના વિશાળ સમૂહે હું જે બન્યો હોત તેનાથી અનેકગણો મને બનાવી દીધો. હવે મારું જીવન આશ્ચર્યજનક રીતે સહીસલામતભર્યું છે. જીવલેણ રોગોને પણ હું જરા આકરો લાગું છું. હું ક્ષમાયાચનાપૂર્વક કહું છું કે મને દફનાવું તે પહેલાં મારે બીજા થોડાને દફનાવવા પડશે.

હું ધીમે ધીમે દારુણ દરિદ્રતામાં સરકતો જતો હતો. ધીમે ધીમે મારી દરિદ્રતા મારી આજુબાજુ વર્તુળો રચ્યે જતી હતી. પહેલું વર્તુળ જોતાં એમ લાગતું કે જાણે બધું જ મારા હાથમાં છે પણ છેલ્લા વર્તુળ વેળાએ જોયું તો માત્ર હું જ બચી ગયો હતો. એક દિવસ એવું બન્યું કે હું એક શહેરમાં પુરાઈ ગયો હતો. હવે તો પ્રવાસ કરવાનો ખ્યાલ એ એક કપોલકલ્પિત વસ્તુ જ બની રહી હતી. હું કોઈને ટેલિફોન દ્વારા મળી શક્યો નહિ. મારાં કપડાં ઘસાઈ ગયાં હતાં, મને શરદી થઈ હતી. ઓહ ! હું વસન્તને કેટલી તીવ્રતાથી ઝંખતો હતો. હું પુસ્તકાલયોમાં ગયો. એકાદ પુસ્તકાલયના કર્મચારી જોડે મારે દોસ્તી પણ થઈ હતી. એ મને વધારે પડતી ગરમીવાળા ભોંયરામાં લઈ ગયો. એને ઉપયોગી થઈ પડવાને માટે હું આનન્દથી કૂદતો કૂદતો નાની સીડીઓ પર ચડી જતો અને એ જે કહે તે થોથું ઉતારી આપતો અને પછી કોઈ ગમગીન ભૂત જેવો આદમી વાંચવા બેઠો તેને એ આપી આવતો પણ એ ભૂત મારી વિરુદ્ધ બોલતો. હું એની નજર પડતાં સંકોચાઈ જતો. એ મને મારા સાચા રૂપે ઓળખીને જોતો હતો. હું હતો એક જન્તુ, ચાવવાના જડબાવાળું એક પ્રાણી. દરિદ્રતાના અન્ધકારભર્યા પ્રદેશમાંથી એ ઉપર આવ્યું હતું. હું હતો કોણ એ પ્રશ્નનો જવાબ આપું તો મારે ભારે મૂંઝવણ અનુભવવી પડે.

બહાર મેં કંઈક થોડી ક્ષણ માટે જોયું. મારાથી થોડાં જ ડગલાં છેટે હું જે શેરીની બહાર ચાલ્યો જવાની અણી પર હતો તેના ખૂણામાં એક સ્ત્રી બાબાગાડી સાથે ઊભી હતી. હું એને બરાબર જોઈ શકતો નહોતો. એ બહારના દરવાજામાંથી બાબાગાડીને બહાર કાઢવા મથી રહી હતી. એ ક્ષણે એક માણસ બારણામાં થઈને આવ્યો. એના પર મારી નજર પહેલાં પડી નહોતી. એ ઉંબરો ઓળંગી ગયો હતો પણ પાછો બહાર આવ્યો. એ બારણાની અડોઅડ ઊભો હતો ત્યારે એની સામે થઈને જતી બાબાગાડી ઉંબરો ઓળંગવા માટે સહેજ ઊંચી થઈ અને એનાં તરફ જોવાને માથું ઊંચું કર્યા પછી એ જુવાન સ્ત્રી અંદર અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

આ નાનકડા દૃશ્યે મને લગભગ સનેપાતની સ્થિતિમાં મૂકી દીધો. એવું શા માટે બન્યું એ તો હું પોતે જ જાતને પૂરેપૂરું સમજાવી શકતો નહોતો અને છતાં એવું થયું એ તો

નક્કી. એ દિવસ એક સાચી કહી શકાય એવી ઘટનાની સન્મુખ પહોંચી ગયો ત્યારે તે ક્ષણને મેં ઝડપી લીધી અને હવે એ જ્યાં સુધી જાય ત્યાં સુધી જવાનું મેં નક્કી કર્યું. હું મારી જાતને કહેતો, 'હવે અન્ત આવ્યો જ જાણ ને ! કશુંક બની રહ્યું છે. અન્તની શરૂઆત થઈ રહી છે.' હું તો આનન્દથી વિહ્વળ થઈ ઊઠ્યો.

હું એ ઘર આગળ ગયો ખરો પણ અંદર પેઠો નહિ. બહારથી જ મેં વાડાની કાળી કિનાર જોઈ. બહારની દીવાલને અઢેલીને હું ઊભો. હું ખરેખર બહુ ઠંડો પડી ગયો હતો. માથાથી તે પગ સુધી જેવી ઠંડી મને વીંટળાઈ વળી કે મને ધીમે ધીમે મારી ઊંચાઈ એ અનહદ ઠંડીના પરિમાણની થઈ જતી હોય એવું લાગ્યું. એ બહુ શાન્તિપૂર્વક ઊંચી વધી. એના સાચા સ્વભાવને અનુરૂપ રહીને વધી અને હું એ સુખની પૂર્ણતાના આનન્દને લંબાવતો રહ્યો. એક ક્ષણ મને મારું માથું આકાશની શિલા જેટલું ઊંચું અને પગ શેરીમાં જડેલા પથ્થર પર હોય એવું લાગ્યું.

પણ નોંધી રાખજો કે આ હું કહું છું તે સાવ સાચું હતું.

મારે કોઈ શત્રુઓ નહોતા. કોઈએ મને વિક્ષુબ્ધ પણ કર્યો નહોતો. કોઈક વાર એક વિશાળ એકાન્ત મારા મસ્તકમાં ખૂલી જતું અને આખુંય જગત એમાં અદૃશ્ય થઈ જતું પણ એ વળી પાછું અકબંધ, એક પણ ઉઝરડા વિના અને કશી પણ ક્ષતિ વિના, બહાર આવતું. હું મારી દૃષ્ટિ લગભગ ગુમાવી બેઠો હતો કારણ કે કોઈએ મારી આંખમાં કાચની કચ્ચરો કરી હતી. એ આઘાતે મને ઢીલો કરી નાખ્યો એ તો હું કબૂલ કરું જ છું, એવું લાગ્યું કે જાણે હું પાછો દીવાલમાં સમાઈ જતો હતો અથવા તો ચકમકના ઢગલાની આજુબાજુ ભટક્યા કરતો હતો. દિવસની આકસ્મિક આઘાતજનક ક્રૂરતા એ સૌથી ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુ હતી. હું જોઉં અને ન જોઉં એ બન્નેશક્ય નહોતું. જોવું ભયભીત કરી મૂકે એવું હતું અને જો બંધ કરું તો મારા કપાળથી ઉતરડાઈ ને ગળા સુધી નીચે ઊતરી જતો હોઉં એવું લાગતું હતું. મેં ઝરખની કિકિયારીઓ સાંભળી. એથી હું જંગલી પશુઓ આગળ છતો થઈ જાઉં એવો ભય લાગ્યો.(મને લાગે છે કે કિકિયારીઓ મારી જ હતી.)

આંખમાંથી કાચની કચ્ચરોને કાઢી નાખ્યા પછીથી એ લોકોએ મારાં પોપચાંની નીચે પાતળા પડદા જેવું કશુંક મૂક્યું અને એની ઉપર રૂની દીવાલો ખડકી દીધી. મારે વાત કરવની નહોતી કારણ કે બોલવાથી પાટો ખેંચાઈને ઢીલો થઈ જાય એવો ભય હતો. પાછળથી મને ડૉક્ટરે કહ્યું કે તમે તો ઊંઘી ગયા હતા, હું ઊંઘી ગયો હતો ! સાત સાત દિવસના પ્રકાશ સામે ઝૂઝીને મારે ટકી રહેવાનું હતું – એ કેવો તો મોટો ભડકો હતો ! હા, સાતેય દિવસ એક સાથે સાત સાત ઘાતક પ્રકાશ એક ક્ષણનો તણખો બની ગયા અને મારી ખબર લઈ કાઢી. આની કલ્પના કોણે કરી હોત ? કોઈક વાર હું મારી જાતને કહેતો, 'આનું જ નામ મરણ. આ બધાને ભોગે પણ એનો અનુભવ લેવા જેવો તો ખરો. એનો પ્રભાવ જરૂર આપણા પર પડે.' પણ ઘણું ખરું તો હું કશું બોલ્યાચાલ્યા વગર મરવાના વાંકે પડી રહેતો. આખરે મને ખાતરી થઈ ગઈ કે હું દિવસના ઉન્માદની

મોઢામોઢ ઊભો હતો. એ જ સાચી વાત હતી. પ્રકાશ પાગલ થઈ જતો હતો. ઉજ્જ્વળતાએ એની સાન ગુમાવી દીધી. કશા અંકુશ વિના, કેવળ અબુધપણે એ મારા પર તૂટી પડ્યો. મારી આ શોધે મારા જીવનને આરપાર કોતરી કાઢ્યું.

હું ઊંઘતો હતો. જાગ્યો ત્યારે એક માણસ મને કંઈ પૂછી રહ્યો હતો તે મારે સાંભળવું પડ્યું, 'તો શું તમે કેસ માંડશો ? ' જે દિવસ જોડે અપરોક્ષ રીતે કારભાર ચલાવતો હોય તેને આવો વિચિત્ર પ્રશ્ન પૂછવો એ કેવું ?

હું સાજો થઈ ગયો પછી પણ એ માની ન શક્યો. હું વાંચી કે લખી શકતો નહિ. ધુમ્મસભરી ઉત્તર દિશાથી હું ઘેરાઈ ગયો હતો. પણ આ જ વસ્તુ વિલક્ષણ કહેવાય એવી હતી : દિવસ સાથેના વેદનામય સમ્પર્કને હું ભૂલી ગયો નહોતો પણ પડદા પાછળ અને કાળા ચશ્મા પહેરીને જીવવાથી હું જાણે મને બરબાદ કરી રહ્યો હતો. મારે કશુંક દિવસના પૂરા પ્રકાશમાં જોવું નહોતું; ધૂંધળા પ્રકાશમાં આરામથી સુખપૂર્વક જીવી જીવીને હું ઓચાઈ ગયો અને જોવું એ જો ભડકે બળવા જેવું હોય તો મારે અગ્નિની પૂર્ણતા જોઈતી હતી. અને એવાથી જ જો ઉન્માદને ચેપ લાગતો હોય તો ઉન્મત્તપણે હું એ ઉન્માદને ઝંખતો હતો.

એ લોકોએ મને એ સંસ્થામાં એક મામૂલી જગા આપી હતી. હું ટેલિફોન પર સંદેશાઓ લેવા બેસતો. ડૉક્ટરની પેથોલોજીની લેબોરેટરી હતી (એમને લોહીમાં ખાસ રસ હતો,), અને લોકો ત્યાં આવતા અને કશીક દવા પીતા. નાની પથારી પર શરીર લંબાવીને પછીથી એઓ સૂઈ જતા. એમાંનો એક ગજબની તદબીર લડાવતો : ડૉક્ટરે આપેલી દવા પીધા પછી એ ઝેર લઈને બેભાન થઈ જતો. ડૉક્ટર એને એક અધમ તરકીબ કહેતા. એને પાછો એમણે ભાનમાં આણ્યો અને આ છેતરપીંડીભરી નિદ્રા માટે એની સામે કેસ માંડ્યો. સાચું જ કહું છું હં, એ માંદા માણસની સાથે જરા વધારે સલૂકાઈભર્યો વ્યવહાર રાખવો જોઈતો હતો એમ મને લાગે છે.

મારી આંખ ખાસ નબળી પડી નહોતી તોય હું શેરીમાં દીવાલને પકડીને કરચલાની જેમ ચાલતો અને જ્યારે દીવાલનો ટેકો છોડી દેતો ત્યારે મને ચક્કર આવતાં. હું એ દીવાલો પર ઘણુંખરું એક જ પોસ્ટર જોતો. ખાસ્સા મોટા અક્ષરોવાળું એ સાદું પોસ્ટર હતું : 'તમારે પણ એ જોઈશે.' અલબત્ત મારે તો એની જરૂર હતી જ. જ્યારે જ્યારે હું આ દબદબાભર્યા શબ્દોને જોતો ત્યારે મને એની ઇચ્છા હતી.

ને છતાં મારામાંનું કશુંક એની ઝંખના કરતું તરત જ અટકી ગયું. વાંચવું એ મારે ભારે પરિશ્રમભર્યું હતું. બોલવા જેટલો જ થાક મને વાંચવાથી લાગતો. અને સહેજસરખું પણ સાચું બોલવા માટે મારે અમુક પ્રકારની શક્તિ જોઈતી હતી જે મારામાં નહોતી. મને એ લોકો કહેતા, 'તમે તમારી મુશ્કેલીઓને બહુ સન્તોષપૂર્વક સ્વીકારી લો છો.' આથી મને નવાઈ લાગતી. આ ને આ જ પરિસ્થિતિમાં મારી વીસ વરસની વયે કોઈએ મારી નોંધ પણ લીધી ન હોત. ચાળીસ વરસની વયે હું કંઈક ગરીબ થઈ ગયો હતો

ખરો પણ હું જાણે સાવ નિરાધાર થઈ જતો હોઉં એવો લાગતો હતો. અને આવો વિક્ષોભકારક હું શાથી દેખાવા લાગ્યો ? કદાચ મને લાગે છે શેરીઓમાં ભટકવાને કારણે એવું લાગતું હોય. શેરીઓએ તો મને વધુ સમૃદ્ધ બનાવવો જોઈએ પણ એવું તો બન્યું નહિ. એનાથી બન્યું તો સાવ ઊલટું. ફૂટપાથ પર થઈને ચાલતાં ચાલતાં જેવો હું ભૂગર્ભ માર્ગના ઝળહળતા દીવાના પ્રકાશમાં થઈને શહેર જ્યાં સહુથી વધારે ઉજ્જ્વળ લાગતું તે સુન્દર વીથિકાઓમાં સરી જતો કે તરત જ હું મને પોતાને સાવ મન્દબુદ્ધિ, નરમ અને શ્રમિત લાગવા માંડતો. જેમ જેમ હું નામહીન અવનતિના પ્રમાણમાં અસાધારણ અંશને આત્મસાત્ કરતો ગયો તેમ તેમ મારા તરફ લોકોનું વધુ ને વધુ ધ્યાન ખેંચતો ગયો. કારણ કે આ દરિદ્રતાને ને મારે આમ તો કશો સમ્બન્ધ નહોતો. એ ઊલટાની મને કંઈક અસ્પષ્ટ અને આકારહીન બનાવી દેતી હતી. એ કંઈક આડમ્બરી અને નિર્લજ્જ પણ લાગતી હતી. દરિદ્રતા અણગમો ઊભો કરે છે કારણ કે એ દૃષ્ટિગોચર છે ને જે કોઈ એને જુએ છે તે વિચારે છે, 'લો, મારા પર કોઈ દોષારોપણ કરી રહ્યું છે, મારા પર આ કોનું આક્રમણ ?' પણ હું કાંઈ ન્યાયવૃત્તિને મારાં વસ્ત્રો પર બિલ્લાની જેમ લટકાવીને નહોતો ફરતો.

એ લોકોએ મને કહ્યું (કોઈક વાર ડૉક્ટરે કે કોઈક વાર નર્સોએ), 'તમે તો ખાસ્સા ભણેલાગણેલા છો. તમારામાં નિપુણતા છે. આ તમારી નૈસર્ગિક શક્તિ જો વપરાયા વિનાની પડી રહે તો ! જે દસ જણ પાસે એ નથી તેમની વચ્ચે ખરેખર તો એ વહેંચાવી જોઈતી હતી એવું બને તો એને આધારે લોકો જીવી પણ જાય. એ લોકો પાસે જે નથી તે તમે આંચકી લેવા બેઠા છો. તમારી નિરાધારતા, જે વાસ્તવમાં તો અનિવાર્ય નથી, તે એમની આવશ્યકતાઓની દૃષ્ટિએ અપમાનજનક બની રહે છે.' મેં પૂછ્યું, 'આ ભાષણ મને શા માટે સંભળાવો છો ? હું શું મારું પોતાનું સ્થાન ચોરું છું ? એવું હોય તો લઈ લો મારી પાસેથી પાછું.' મને લાગ્યું કે હું જાણે અન્યાયપૂર્ણ વિચારોથી અને દ્વેષભરી દલીલોથી ઘેરાઈ ગયો હતો. મારી સામે એ લોકો કોને મૂકતા હતા ? જેનો કોઈ પાસે કશો પુરાવો નથી, જે દેખાઈ આવતી નથી અને જેને કશી સફળતા વિના હું શોધ્યા કરું છું તેવી વિદ્વત્તાને ? હું ઠીક ઠીક ભણેલો છું પણ હંમેશાં એવું કહી શકાય નહિ. નિપુણતા ? ક્યાં છે એ શક્તિઓ જેની પાસે ન્યાયાસન પર ઝભ્ભો પહેરીને બેઠેલા ન્યાયાધીશની જેમ બોલાવવામાં આવે છે અને જે રાતદિવસ મારી વિરુદ્ધ ચુકાદો આપવાને તત્પર છે ?

મને ડૉક્ટરો તો ઠીક ઠીક ગમતા હતા. એમની શંકાઓથી મારી અવમાનના થતી હોય એવું મને લાગતું નહોતું. મારા પરની જોહુકમી ક્ષણે ક્ષણે વધતી જતી હતી અને હું અકળાઈ ઊઠતો હતો. આ લોકો જાણે રાજા હોય તેમ વર્તે છે પણ એનું આપણને ભાન હોતું નથી. મારી ઓરડીઓ ખોલી નાખીને એ લોકો કહેશે, 'અહીં જે કાંઈ છે તે આપણું જ છે.' એ લોકો મારા વિચારના વધ્યાઘટ્યા ટુકડાઓ પર તૂટી પડશે ને કહેશે, 'આ બધું તો અમારું જ છે.' એ લોકો મારી વાતને પડકારશે ને કહેશે, 'બોલ જોઉં' અને હું એમના કહ્યા પ્રમાણે વર્તીશ. હું જાતે જ મારો છેદ ઉડાવી દઈશ. મેં મારું લોહી અને અન્તરતમ સુધ્ધાં એમને વહેંચી આપ્યું, આખું વિશ્વ એમને ઉછીનું આપ્યું, એમને આખો દિવસ આપી દીધો. એમની નજર સામે હું પાણીનું એક ટીપું, સહીનો એક ડાઘો બની રહ્યો. જો કે એથી એ લોકો સહેજે ચોંકી ઊઠ્યા નહિ. હું એમનામાં નિઃશેષ થઈ ગયો અને એમની નજર આગળ થઈને હું આખો ને આખો પસાર થઈ ગયો અને આખરે મારી સમ્પૂર્ણ શૂન્યતા સિવાય બીજું કશું જ જોવા જેવું પણ રહ્યું નહિ. ત્યારે એ લોકો પણ મને જોતાં બંધ થયાં. ખૂબ ધૂંધવાઈ ઊઠીને ઊભા થઈ ને એ લોકો બરાડી ઊઠ્યા, 'વારુ, પણ તું છે ક્યાં ? તું ક્યાં સંતાઈ ગયો છે ? અહીં સંતાઈ જવાની મના છે. એ એક ગુનો છે, વગેરે.

એમની પીઠ પાછળ મેં ન્યાયવૃત્તિનું છાયાચિત્ર જોયું. આપણને પરિચિત છે એ ન્યાયવૃત્તિનું નહિ. એ તો ભારે આકરી અને ભાગ્યે જ સુખદ છે. ન્યાયવૃત્તિની ધાકધમકીને વશ થવાને બદલે ઊલટાનું જાણે મેં એને ભયભીત કરી મૂકી. મારો દૃષ્ટિપાત જાણે વજ્રપાત જેવો હતો, અને મારા હાથ જાણે એના વિનાશના કારણરૂપ હતા. અલબત્ત, એની આ વાતને તમારે માનવી હોય તો માનો. વળી, એણે મારામાં બેહૂદી રીતે બધી જ શક્તિઓનું આરોપણ કર્યું, એ મને હંમેશાં આદર આપે છે એવી જાહેરાત કરી પણ એણે મને કશું માગવા દીધું નહિ અને જ્યારે સર્વત્ર હોવાના મારા અધિકારને એણે સ્વીકાર્યો ત્યારે એનો અર્થ એ થયો કે મારે ક્યાંય કશું સ્થાન નહોતું. એણે જ્યારે મને બધા સત્તાધીશોની ઉપર મૂક્યો ત્યારે એનો અર્થ એ થયો કે તને કશું કરવાની સત્તા નથી. એણે પોતાની જાતને નમ્ર બનાવી એનો અર્થ એ કે હું એને માન આપતો નથી.

હું જાણતો હતો કે એનો એક આશય 'હું ન્યાય કરું' એ હતો. એ મને કહે, 'હવે તારો કિસ્સો અસાધારણ જ કહેવાય. લોકો તારી સામે કશું જ કરી શકે નહિ. તેં લીધેલા સમયનું પણ હવે તને બન્ધન નહિ. તારાં કાર્યોનાં હવે કશાં પરિણામ નહિ. તું મને ખૂંદીને મારા પર ચાલે તોય હું તારી સદાની દાસ.' દાસ ? મારે તો કોઈ પણ ભોગે કોઈ દાસ જોઈતો નહોતો.

એ મને કહે, 'તારે મન તો ન્યાયનું મહત્ત્વ ઘણું છે.' 'હા, હું ધારું છું કે છે.' 'તો પછી એ ન્યાયને તું તારા અસાધારણ વ્યક્તિત્વ દ્વારા શા માટે દુભાવા દે છે ?' 'પણ હું તો મને અસાધારણ માનતો નથી.' 'જો ન્યાયવૃત્તિ તારામાં નબળી પડે તો એ બીજા બધામાં પણ નબળી પડશે, અને એને કારણે બધાને જ સહન કરવું પડશે.' 'પણ ન્યાયવૃત્તિને ને એને શી લેવાદેવા ?' 'ન્યાયને તો બધા જ જોડે લેવાદેવા.' 'પણ તમે જ કહ્યું ને કે મારો તો એક અસાધારણ કિસ્સો છે.' 'તું કશું કરતો હોય તો તારો કિસ્સો અસાધારણ પણ તું જો માત્ર બીજાને જ કરવા દેતો હોય તો એ કદી અસાધારણ કહેવાય નહિ.'

આખરે એક એવી હદ આવી કે જ્યારે એને નકામી વાતો જ કહેવાની રહી : 'સાચી

વાત એ છે કે આપણે હવે એકબીજાથી છૂટા પડી શકીએ તેમ નથી. તું જ્યાં જઈશ ત્યાં હું તારી પાછળ આવીશ. હું તારા જ છાપરા નીચે રહીશ અને આપણે બન્ને એક જ ઊંઘના ભાગીદાર થઈશું.'

મેં મારી જાતને તાળામાં પૂરવા દીધી હતી. એ લોકોએ કહ્યું કે એ તો એક કામચલાઉ પગલું હતું. વારુ, એમ તો એમ. મને બહાર કાઢવામાં આવતો એ દરમ્યાન ત્યાંનો બીજો રહેવાસી ધોળી દાઢીવાળો એક જૈફ આદમી મારા ખભા ઉપર ચઢી બેસતો અને કશાક ચાળા કરવા લાગતો. મેં એને કહ્યું, 'તું તોલ્સ્તોય છે કે શું?' મેં આવું કહ્યું એટલે ડૉક્ટરને લાગ્યું કે હું ખરેખર પાગલ થઈ ગયો છું. આખરે તો એવું થયું કે હું બધાને જ ખભે ઉપાડીને ચાલવા લાગ્યો. એ બધા પ્રૌઢ વયના માણસો ગૂંછળું વળીને મારી ઉપર ચડી બેસતા. બીજાના ઉપર વર્ચસ્ જમાવવાની મિથ્યા ઇચ્છાથી આકર્ષાઈને ત્યાં આવ્યા હતા. આ બાલિશતા દુર્ભાગ્ય જ ગણાય. હું જ્યારે ઢગલો થઈને પડ્યો(કારણ કે હું કાંઈ ઘોડો હતો નહિ!) ત્યારે મારા પરથી ગબડી પડેલા મોટા ભાગના મારા સાથીઓએ મને મૂઢ માર માર્યો. એ તો સુખના દિવસો હતા.

ન્યાયમૂર્તિ મારા વર્તનની આકરી ટીકા કરતી : 'મેં તને પહેલાં ઓળખ્યો ત્યારે તો તું સાવ જુદો હતો. ખૂબ જુદો ? લોકો કશી શિક્ષા થવાના ભય વિના આમ તારી ઠેકડી ઊડાવતા નહોતા. તને જોવો એ જ જિંદગીનું જોખમ હતું. તને ચાહવો એટલે મોત. તારી નજરથી દૂર સરી જવા માટે લોકો ખાડા ખોદીને અંદર દટાઈ જતા. તેઓ એકબીજાને પૂછતા, 'એ અહીંથી પસાર થઈ ગયો ? આપણને સંતાડનારી ધરતીનું કલ્યાણ થજો.' 'લોકો મારાથી આટલું બધું બીતા ?' 'ભય પણ તારે માટે તો પૂરતો થઈ પડતો નહિ, હૃદયના ઊંડાણમાંથી કરેલી પ્રશંસા પણ પૂરતી નહોતી. પ્રામાણિક જીવન જીવીએ તોય કશું વળે નહિ. રજકણ જેવા નમ્ર થવાનો પણ કશો અર્થ નહીં. સહુથી વિશેષ તો એ કે મને પ્રશ્ન પૂછનાર છે કોણ ? અરે, મારે વિશે વિચારવાનીય કોની હિમ્મત છે ?'

આ બધું બોલતાં બોલતાં એ વિચિત્ર રીતે તંગ થઈ. એ મને ઊંચે ચઢાવે પણ તે આખરે પોતાને ઊંચે ચઢાવવા માટે જ. 'તું તો છે દુષ્કાળ, વિસંવાદ, હત્યા, વિનાશ.' 'કેમ આવું બધું કહે છે?' 'કારણ કે હું વિસંવાદ, હત્યા અને મરણની દેવી છું.' 'વારુ, આપણે બન્નેને પૂરી રાખવા માટે આટલું પૂરતું છે.' સાચી વાત એ છે કે એ મને ગમતી હતી. માણસોથી ગીચ આ પરિવેશમાં એ એકલી જ નારીત્વની પ્રતિનિધિ હતી. એક વાર એણે મને એના ઘૂંટણને સ્પર્શવા મજબૂર કર્યો હતો ત્યારે કેવી વિચિત્ર લાગણી થઈ હતી. મેં એને કહ્યું પણ ખરું, 'એક ઘૂંટણથી સન્તોષાઈ જનારો હું નથી.' એનો જવાબ આ હતો, 'એ તો કેવું નફરતભર્યું કહેવાય !'

આ તો એની અનેક રમતોમાંની એક રમત હતી. એ છત અને બારીની ઉપરના ભાગ વચ્ચેની જગ્યા ચીંધીને બતાવતી ને કહેતી, 'તું ત્યાં છે.' હું એ જગ્યાને ધારી ધારીને જોઈ રહેતો. 'તું ત્યાં છે ને ? હું પૂરી તીક્ષ્ણતાથી ત્યાં જોઈ રહેતો.' 'કેમ દેખાય

છે ને ?' મારા ઘા આંખ ઉપર થઈને ઊડી જતા હોય એવું મને લાગતું. મારી દૃષ્ટિ એક ઘા બની રહેતી. મારું એક છિદ્ર, જેના પેટમાંથી આંતરડાં ખેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે એવો આખલો. એકાએક એ જોરથી બોલી ઊઠતી, 'અરે, મને તો દિવસનો પ્રકાશ દેખાય છે. હે ભગવાન !' વગેરે. હું આ બધાનો વિરોધ કરીને કહેતો કે આ બધી રમત મને ખૂબ થકવી નાખે છે. પણ એને તો મારા ઐશ્વર્યની ભૂખ હતી.

'તારા મોઢા પર કાચ કોણે નાખ્યા ?' દરેક પ્રશ્નની સાથે આ પ્રશ્ન તો પુછાતો જ. એ એટલો બધો સીદી રીતે તો પુછાતો નહોતો પણ જાણે બધા રસ્તા એ તરફ જ દોરી જતા હોય એવું લાગતું. એઓ મને કહેતા કે મારા જવાબથી કશું છતું થઈ જવાનું નથી કારણ કે એ બધું તો ઘણાય વખતથી પ્રકટ થઈ ચૂક્યું છે. 'તો તો પછી મારે વાત કરવાનું કોઈ કારણ જ નથી.' 'જો તું એક ભણેલોગણેલો માણસ છે; મૂંગા રહેવાથી તો આપણે બધાનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તારું આ મૂંગાપણું તને ભારે મૂર્ખાઈથી છતો કરી દે છે.' હું જવાબમાં કહેતો, 'પણ મારું મૂંગાપણું તો સાચું છે. જો હું એ તમારાથી સંતાડી દઉં તો થોડા વખત પછી તમે એને શોધી જ કાઢશો. જો એ મને છતો કરી દે તો એમાં તમને શો વાંધો ? ઊલટું એથી તો તમને મદદ થાય અને એ મારે માટેય સારું કારણ કે તમે તો મને મદદ કરવા ઇચ્છો છો ને ?' આમ, એ લોકોને આ વાતના છેડા સુધી પહોંચાડવાને આકાશપાતાળ એક કરવાં પડતાં હતાં.

એમની તપાસમાં હું સંડોવાઈ ગયો હતોઃ અમે બધા મહોરું પહેરેલા શિકારી જેવા હતા. પ્રશ્નો કોને પૂછવામાં આવતા હતા ? જવાબ કોણ આપતું હતું ? એ બન્નેનો ક્રમ વારાફરતી બદલાતો રહ્યો. શબ્દો એની મેળે બોલાતા રહ્યા. એમ નિઃશબ્દતા પ્રવેશી ગઈ. શબ્દો એના ઉત્તમ આશ્રયરૂપ હતા. કારણ કે મારા સિવાય કોઈની નજરે એ ચઢ્યું નહિ.

મને કહેવામાં આવ્યું, 'શું બન્યું તે ચોકસાઈથી અમને કહો.' 'વાર્તા કહું?' મેં શરૂઆત કરી, 'હું નથી ભણેલો કે નથી અભણ. મેં જિંદગીમાં આનંદને ઓળખ્યો છે પણ એમાં મેં કહી કહીને શું કહી નાખ્યું !' મેં એમને આખી વાત માંડીને કહી અને એમણે એ વાત રસપૂર્વક સાંભળી એવું મને શરૂઆતમાં લાગ્યું. પણ અન્ત તો અમારે સહુને માટે આશ્ચર્યજનક હતો. 'આ તો શરૂઆત થઈ.' એ લોકોએ કહ્યું. 'હવે મૂળ વાત પર આવો.' 'એ શી રીતે ? વાત તો પૂરી થઈ ગઈ હતી !'

આ ઘટનાઓમાંથી વાર્તા બનાવી કાઢવાની મારામાં શક્તિ નથી એવું મારા પર પરાણે ઠસાવી દીધું હતું. કથાનું સૂત્ર મારા હાથમાંથી સરી ગયું હતું. ઘણીખરી માંદગીમાં એવું બનતું હોય છે પણ મેં આ ખુલાસો કર્યો એથી તો એઓ વધારે હઠાગ્રહી બન્યા. પછી મેં પહેલી જ વાર નોંધ્યું કે એઓ તો બે જણ હતા અને પરમ્પરાગત પદ્ધતિથી એ જરા જુદું પડતું હતું. અલબત્ત, એમાંનો એક આંખનો ડૉક્ટર હતો અને બીજો માનસિક રોગોનો નિષ્ણાત હતો તેમ છતાં વાતચીત કોઈ અધિકારીની ઊલટતપાસ હોય તેમ અમુક ચોક્કસ

નિયમોથી નિયન્ત્રિત થતી હતી અને એની દિશા પણ એ જ રીતે નક્કી થતી હતી. અલબત્ત એ બેમાંનો એકે પોલિસખાતાનો વડો નહોતો. પણ એ બે હતા એટલે ત્રીજો પણ હતો જ. અને આ ત્રીજાને હું ચોક્કસ માનું છું કે એવી દૃઢ ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે એક લેખક જે વિશિષ્ટતાપૂર્વક બોલે અને દલીલો કરે તે પોતાની સ્મૃતિને આધારે હકીકતોનું હંમેશાં બયાન આપી શકે.

વાર્તા : ના રે ભાઈ, વાર્તા કેવી ને વાત કેવી ! એ વાત જ હવે પડતી મૂકો ને !

અનુઃ સુરેશ જોષી

એક દીવાસળીને કારણે

કુર્ટ કુઝેનબેર્ગ

દુનિયાનો એક પણ ખૂણો એવો નહોતો રહ્યો કે જ્યાં મિ. ફિદેલિસ વેલન્તિન જાતે ઘૂમી આવ્યા ન હોય. એમને પોતાની સફરનો અહેવાલ આપવાનું મુનાસિબ લાગ્યું એટલે એ તો પગ વાળીને બેઠા ને ખાસ્સું એક પુસ્તક લખીને ઊભા થયા. પુસ્તક પ્રગટ થયું ખરું પણ લોકોનાં હૈયાં વશ કરી શક્યું નહીં. આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા લોકોએ જ એ વેચાતું લીધું ને વાંચ્યા વિના જ બીજા કોઈકને ભેટ આપી દીધું, ને એ બીજા કોઈકે એ ઉઘાડવા જેટલુંયે કુતૂહલ દાખવ્યું નહીં. ધીમે ધીમે મિ. વેલન્તિનને ખાતરી થવા માંડી હતી કે મારા પુસ્તકે કાંઈ કહેતાં કાંઈ ઊહાપોહ મચાવ્યો નથી. બરાબર એ જ વખતે દરિયાપારના દેશથી એક પરબીડિયું આવી પહોંચ્યું. પરબીડિયાનું ભારેખમ સિલ એમણે તોડ્યું, અંદરનો કાગળ બહાર કાઢ્યો ને ઉઘાડ્યો કે તરત એના પર સાન ત્રાહાનોના પ્રમુખના દસ્તખત જોઈને દંગ થઈ ગયા, ને કાગળમાં શબ્દે શબ્દે કરવામાં આવેલી આકરી ફરિયાદ વાંચી ઓર દંગ થઈ ગયા.

કાગળમાં લખ્યું હતું કે વેલન્તિન મહાશય, આપે સાન ત્રાહાનોના પ્રજાસત્તાકને ઘોરમાં ઘોર અન્યાય કર્યો છે. આપના પુસ્તકમાં આપે આરોપ મૂક્યો છે કે અમારા પ્રજાસત્તાકના અમલદારો રુશ્વતખોર છે, મુત્સદ્દીઓ અનીતિમાન છે અને અમારે ત્યાં પેદા થતી દીવાસળીઓ તો એટલી હલકી છે કે દર ત્રણ દીવાસળીએ ફક્ત એક જ સળગે છે. અમારા અમલદારો ને મુત્સદ્દીઓ વિષે આપે જે કાંઈ ટીકા કરી છે એની સામે આંખમીંચામણાં કરવાં હોય તો સહેલાઈથી કરી શકાય, પરંતુ સાન ત્રાહાનોની દીવાસળીઓ વિષે આપે જે અફવાઓ ફેલાવવા માંડી છે એ તો કોઈ પણ હિસાબે સહન કરી શકાય તેમ નથી. વળી તાબડતોબ નીમવામાં આવેલી સમિતિએ પૂરતી તપાસને અંતે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે કે દર ત્રણ દીવાસળીએ નહીં પણ દર બે દીવાસળીએ એક દીવાસળી સળગાવી શકાય છે ને તે પણ પહેલે જ ઝટકે. ને બેશક, અહીંયાં ઉપહાસનો સૂર ભળવા માંડ્યો હતો. આ કાંઈ જેવી તેવી સિદ્ધિ તો ન જ ગણાય. તો વેલન્તિન મહાશય, હવે આપ મહેરબાની

કરીને એટલું જણાવશો કે આવી ઝેરીલી બદનક્ષી નાબૂદ કરવા આપ કેવાં ને કેટલાં જલદી પગલાં ભરવા ધારો છો ? બીજું કાંઈ નહી તો પણ દુનિયાનાં અખબારોની કટારોનો લાભ લઈને આપે આપના શબ્દોને જાહેર રીતે પાછા તો ખેંચી જ લેવા જોઈએ.

આમ જોઈએ તો આ મામલાનો આસાનીથી નિકાલ થઈ શક્યો હોત. પરંતુ કમનસીબી એ હતી કે મિ. વેલન્તિન સ્વભાવે અત્યંત જિદ્દી હતા. એમના પુસ્તકની એકમાત્ર દાદરૂપે આવેલો આ કાગળ જરાય ખુશમિજાજ નહોતો એથી એમણે બીજું ઝડપી લીધું કે પછી એમને કલ્પનાની સામે હકીકતનો કક્કો ખરો કરવાનું મન હતું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. એ જે હોય તે. એમણે તો વળતો જવાબ આપી દીધો કે મારા પર જૂઠાણાનો આરોપ મૂકી શકાય એનો મને સ્વપ્નમાંય ખ્યાલ નથી. કારણ કે મારા પુસ્તકમાં મેં જે કાંઈ કહ્યું છે તે ઝીણવટભર્યા નિરીક્ષણ ને જવાબદારીભર્યા નિર્ણયનું પરિણામ છે, ને એનો અક્ષરેઅક્ષર સાચો છે. તમારો કાગળ આવ્યા પછી સદ્‌ભાગ્યે એવું બન્યું કે મારી એક બેગમાંથી સાન ત્રાહાનોની કેટલીક દીવાસળીઓ હાથ લાગી, એટલે ન્યાયાધીશની હાજરીમાં, પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોને સાક્ષીએ રાખીને મેં એ સળગાવી જોઈ છે ને પરિણામે મારી વાતને સાચી પુરવાર કરી છે તેમ જ એ મુજબનું પંચનામું પણ કરાવી લીધું છે. આથી મને વિશ્વાસ છે કે પ્રમુખ નામદાર, વિવેકહીન વિનંતિ કરવા આપ મારી જરૂરી માફી માગશો. હું વિનંતિ લખું છું એટલું જ, બાકી ખરી રીતે જોઈએ તો એ એક જાતની ધમકી જ છે.

પ્રમુખ નામદારનો જવાબ આવતાં ઝાઝી વાર લાગી નહીં. આ વખતનો કાગળ જરાય શબ્દાળુ નહોતો, પરંતુ ટૂંકો ને ટચ હતો, ને એમાં મિ.વેલન્તિનને આખરી ચેતવણી આપવામાં આવી હતી, કાં તો તમારા શબ્દો જાહેરમાં પાછા ખેંચી લો, કાં તો લશ્કરી અથડામણ માટે તૈયાર રહો. એમાં લખ્યું હતું કે સાન ત્રાહાનો પ્રજાસત્તાકનું લશ્કર દુશ્મનની સામે એકસંપ થઈને જંગે મેદાનમાં આવશે ને એ જ્યાં સામનો કરશે ત્યાં એનો ખાતમો કરી નાખશે. આ જાતની આખરી ચેતવણી ઘડનારે એવો ઈરાદો રાખ્યો હોય કે દુશ્મન તાબડતોબ તાબે થઈ જશે તો એમાં ગંભીર ભૂલ થઈ હતી. પોતાની ચેતવણીની કેવી અસર થઈ છે એનો એમને અંદાજ આવે તે પહેલાં તો મિ. વેલન્તિને તાર કરી દીધો કે હું ફિદેલિસ વેલન્તિન. સાન ત્રાહાનો સામે યુદ્ધ જાહેર કરું છું.

આમ આ બધાને અંતે મામલો આટલે સુધી આવી ગયો ને તે પણ એક દીવાસળીને કારણે. જોતજોતાંમાં તો આખી દુનિયાને જાણ થઈ ગઈ કે સાન ત્રાહાનો ને મિ.વેલન્તિન વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું છે. કારણ કે પોતાનું લશ્કર યુદ્ધમાં ઝંપલાવવા માટે તૈયાર છે એ હકીકત પ્રજાસત્તાકે જરાય છુપાવી રાખી નહોતી. બીજી બાજુ મિ. વેલન્તિને ન તો હુમલાની પેરવી કરી, ન તો બચાવની તેયારી કરી. એ વાત સાચી કે એમણે પોતાને ઘરને દરવાજે ચેતવણીનું પાટિયું ટાંગીને સાન ત્રાહાનોના નાગરિકોને ફરમાવી દીધું કે ખબરદાર, નજીક આવ્યા છો તો જાનથી જશો. બસ આ સિવાય યુદ્ધની વચ્ચોવચ હોવા છતાં, એમણે તો રાબેતા મુજબ શાંતિભર્યું જીવન જીવ્યા કર્યું. વાચકને તો ખ્યાલ આવી

ગયો હશે કે મિ. વેલન્તિન તો એમની ને દુશ્મનની વચ્ચે જે અફાટ અંતર પથરાયેલું હતું એના વિશ્વાસે જ બેઠા હતા. અને ખરેખર આવડા અંતરને કારણે ઊભો થયેલો અંતરાય કાંઈ નાનોસૂનો નહોતો. બંને દુશ્મનો એકબીજાની ઉપર કેવી રીતે ત્રાટકી શકે, અને આખરી લડત લડે કયે ઠેકાણે ? એક બાજુ સાન ત્રાહાનોની મનવારો વરાળ ઓકતી ઊભી હતી ને ખુશકીદળ રોજેરોજ મિ.વેલન્તિનનાં બાવલાં બનાવીને નિશાનબાજીની તાલીમ લેતું હતું. તો બીજી બાજુ પ્રજાસત્તાકના દૂતો બની શકે તેટલાં રાષ્ટ્રો સાથે વાટાઘાટ કરતા હતા. એમને એવી આશા હતી કે એમાંથી એમના લશ્કરને મોકળો માર્ગ મળી જશે ને એમને લશ્કરી હિલચાલના સંચાલન માટે અનુકૂળ એવી જગ્યા, ભાડેથી તો ભાડેથી, મળી જશે. પરંતુ જે જે રાષ્ટ્રોને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી એ બધાંય તટસ્થતાને વર્યાં હોય એવું લાગ્યું, ને એથી ન તો એમણે વિદેશી લશ્કરને પોતાના પ્રદેશમાં થઈને જવાની મંજૂરી આપી ન તો એમણે પોતાની એક તસુ જમીનનેય યુદ્ધની વિભીષિકામાં ધકેલી દેવાનું પસંદ કર્યું. મિ. વેલન્તિન પોતે જે રાષ્ટ્રના નાગરિક હતા એ રાષ્ટ્રે પણ એમની એકેય વાત કાને ધરી નહિ ને રોકડું પરખાવી દીધું કે આ યુદ્ધ તો નાગરિક ફિદેલિસ વેલન્તિનનો અંગત મામલો છે, અમારે એની સાથે કોઈ જ નિસબત નથી. સાન ત્રાહાનોના સૈનિકોએ દાંત ભીંસ્યા તો પણ એનો કોઈ જ અર્થ નહોતો. એમ કાંઈ દુશ્મન પર ત્રાટકી પડવાનું શક્ય નહોતું.

એક ગજબ દોલતમંદ આદમીએ દરમિયાનગીરી ન કરી હોત તો આ મામલો કદાચ આટલેથી જ અટકી ગયો હોત. એ આદમી દસપંદર ટાપુઓનો માલિક હતો. એણે એક દિવસ જાહેર કર્યું કે મારો પેદ્રોસાનો વેરાન ટાપુ લશ્કરી હિલચાલ માટે બેનમૂન નીવડે એમ છે, એટલે યુદ્ધ કરવા માગતા બંને પક્ષો બહેતર છે કે કાલે જવાના હોય તો આજે ને આજે જવાના હોય તો હમણાં ને હમણાં પહોંચી જાય. ત્યાં માનવી નામે કોઈ રહેતું નથી ને જનાવરોની કે છોડવાઓની પરવા કરવાની જરૂર નથી. એની ફક્ત એક શરત હતી કે મને સહીસલામત સ્થળેથી રોજે રોજનું યુદ્ધ નીરખવા દો એટલે પત્યું. આ ઈજન મળ્યું ન મળ્યું કે તરત સાન ત્રાહાનોમાં આનંદનો એક પ્રચંડ પોકાર જાગી ઊઠ્યો. બેન્ડવાજાની ધમરોળ વચ્ચેની નૌકાકાફલો નીકળ્યો ને પેદ્રોસાની દિશામાં આગળ વધ્યો.

હવે આખી દુનિયાએ મિ.વેલન્તિન પર મીટ માંડી એ એમ ને એમ અડગ ઊભા રહેશે કે જડમૂળથી ઉખેડાઈ જશે ? અફવાઓ તો એકસરખી ફેલાતી હતી કે એમણે પણ માણસોની ભરતી કરવા માંડી છે. છાપાંઓના ખબરપત્રીઓએ તો એવો દાવો પણ કર્યો કે મિ. વેલન્તિને એક કદાવર ગામઠી યુવાનને પૈસા આપ્યા તે નજરોનજર જોવામાં આવ્યું છે. એટલે અમારું તો ચોક્કસ માનવું છે કે એ પણ ચુપચાપ જરૂર કોઈ લશ્કર જમા કરતા હશે. ખબરપત્રીઓએ જે અહેવાલ આપ્યો હતો એ હકીકતમાં ખોટો નહોતો, પણ એમણે જે ચોક્કસ માની લીધું હતું એ હકીકતથી તદ્દન વેગળું હતું. કારણ કે મિ. વેલન્તિને જે ગામઠી યુવાનને નોકરીએ રાખ્યો હતો એ ફક્ત લડાઈ દરમિયાન એમની

ને એમના ઘરની સંભાળ રાખવાનો હતો. ના, ચારેકોરથી એકસરખી ઓફરો આવ્યા કરતી હતી છતાં મિ.વેલન્તિને ન તો કોઈ લશ્કરની ભરતી કરી, ન તો કોઈ હથિયારની ખરીદી કરી. નાહકની કોઈ પણ ધાંધલધમાલ કર્યા વિના એમણે પોતાનાં બેગબિસ્તરા બાંધ્યા, દુશ્મનને તાર કરી ખબર આપી કે હું તમને જેર કરવા આજે જ રવાના થાઉં છું ને ટ્રેન પકડી. કેટલાક દોસ્તો એમને વળાવવા ગયા હતા. એમના છેલ્લા સમાચાર એ દોસ્તોએ જ આપ્યા હતા, એ પછી તો લાંબો વખત સુધી મિ.વેલન્તિનની હિલચાલ બધાથી અજાણી જ રહી.

અલબત્ત અમને, આ વાર્તા કહેનારને તો અમારા નાયકની મુસાફરીની રજેરજ માહિતી છે. છતાં યુદ્ધની સાથે જેને જરાય નિસબત નથી ને આપણા લડવૈયાની કીર્તિને જે ઝાંખપ લગાડે એવી એ ઘટનાઓનું વર્ણન અમે જાણીબૂઝીને નહીં કરીએ. ઇતિહાસ ખાતર આટલું પૂરતું છે કે મિ. વેલન્તિને રસ્તે રસ્તે ફળો ચૂંટીચૂંટીને સમય વિતાવ્યા કર્યો, આમ કરવામાં એમનો એક જ ઇરાદો હતો કે દુશ્મન પરાણે આવી પડેલી નવરાશથી વાજ આવી જાય તો સારું ! એમાં એમને ખરેખર જ્વલંત ફત્તેહ મળી. કારણ કે અઠવાડિયાંઓ સુધી વેરાન ટાપુ પર એકસરખો પહેરો ભરીભરીને, દુશ્મનની વ્યર્થ વાટ જોઈ જોઈને બેનમૂન શિસ્ત દિવસે દિવસે કથળવા માંડી. શરૂશરૂમાં તો સંત્રીઓ, ઉત્સાહના અતિરેકમાં આવ્યા હોય કે પછી નીરસતાની અસરમાં આવ્યા હોય, કોઈક વાર અચાનક ભયસૂચક ગોળીબાર કરતા ને આખીયે છાવણીને હથિયાર સજવા સાબદા કરતા, ને અંતે અચૂક પુરવાર થતું કે ભયનું એવું કોઈ કારણ જ નહોતું, વખત જતાં તો આ જાતની ખલેલ પણ ઘટતી ગઈ ને આખરે પેદ્રોસાના દોલતમંદ માલિકને ખાતરી થઈ કે પોતાનાં તમામ અરમાન ધૂળધાણી થઈ ગયાં છે ને એ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ટાપુ છોડીને ચાલી ગયો.

મામલો એટલી હદ સુધી પહોંચી ગયો હતો કે વાસ્તવિકતા જે આપવાનો ઇનકાર કરતી તે લશ્કરને સ્વપ્ન પાસેથી મળી જતું, એટલે એ તો સવારનું બ્યૂગલ વાગે ત્યારે પણ નીંદરમાંથી બેઠું થતું નહીં. એક દિવસ લશ્કર આમ જ ઘોરતું હતું ત્યારે એક આગબોટ આવીને ઊભી રહી. વીજળીની ત્વરાથી લશ્કર પોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ ગયું, પણ જ્યારે જોવા મળ્યું કે આગબોટમાંથી માત્ર એક મછવો જ ઊતર્યો છે ને એ ઝડપથી કિનારા તરફ ધસી રહ્યો છે ત્યારે અપાર નિરાશાનું મોજું ફરી વળ્યું. મછવો કિનારાની રેતી સાથે ઘસાયો ન ઘસાયો ને તરત પાછો પાણીમાં ધકેલાઈ ગયો. એમાંથી એક માણસ ઊતર્યો હતો. એણે કંઈ કેટલાય સમય સુધી રૂમાલ ફરકાવ્યા જ કર્યો ને આગબોટ દેખાતી બંધ થઈ એ પછી જ કિનારાનો ઢોળાવ જેમતેમ ચડવા માંડ્યો. આગંતુકનો હવાલો જોડિયા ચોકીદારોએ સંભાળી લીધો. એ એને જનરલ કમાન્ડિંગ ઑફિસર પાસે લઈ ગયા. ત્યાં જે વાટાઘાટ થઈ એ અમને એટલી બધી મહત્ત્વની લાગે છે કે અમે એ આખી ને આખી અહીંયાં રજૂ કર્યા વિના રહી શકતા નથી.

'તમે કોણ છો ?' જનરલે પૂછ્યું. 'ને આ ટાપુ પર કેમ આવ્યા છો ?'

પેલો માણસ આ સવાલ સાંભળીને જરા મલકાયો.

'તમે જે કારણે આવ્યા છો એ જ કારણે, અત્યારે તમે ફિદેલિસ વેલન્તિનની સાથે વાત કરી રહ્યા છો એમ તમને ખબર પડશે કે તમને મારી વાત બરાબર સમજાઈ જશે.'

મિ.વેલન્તિનના સરળ શબ્દોની જનરલ પર એટલી તો પ્રચંડ અસર થઈ કે એવી અસર તો વજ્રપાતનીયે નહીં થઈ હોય. એ સડાક ઊભા થઈ ગયા ને પોતાના હરીફની સામે ટગરટગર જોવા માંડ્યા.

'તમે યુદ્ધ કર્યા વિના જ શરણે થવા આવ્યા છો ?'

'એથી ઊલટું,' સામાએ જવાબ આપ્યો. 'હું તો યુદ્ધ કરવા નાંગર્યો છું.'

જનરલે મુંઝાઈને ચારેકોર પોતાના અફસરો સામે જોઈ લીધું.

'તો મને કહેશો કે તમારું લશ્કર ક્યાં છે ?'

'મારું કોઈ લશ્કર નથી ?' સિગરેટ સળગાવતાં સળગાવતાં મિ. વેલન્તિને લહેજતથી જવાબ આપ્યો. સિગરેટ સળગાવતાં એમને તકલીફ તો પડી જ, કારણ કે બે બે દિવાસળી પછી છેક ત્રીજી દીવાસળી જ સળગી, જનરલ તો પોતાના વિચારમાં એટલા બધા ડૂબી ગયા હતા કે ઉશ્કેરાટનું કારણ એમના ધ્યાનમાં જ આવ્યું નહીં. બેચેન બનીને એમણે આમતેમ આંટા મારવા માંડ્યા ને એકાએક અજાણ્યાની સામે આવીને રૂક જાઓ કર્યું.

'હું ધારું તો તમને અબી હાલ આમ ગિરફતાર કરી લઉં.'

'બેશક. પણ સવાલ એટલો જ છે કે એથી તમારી નામના વધશે ખરી ?'

'એ જ મોકાણ છે ને !' પગ પછાડતાં પછાડતાં જનરલે રાડ પાડી. 'તમે ગજબનો કોયડો ઊભો કર્યો છે. એક નાગરિકને હરાવવા માટે આખા લશ્કરની શી જરૂર !'

'તદ્દન સાચું,' મિ. વેલન્તિને કહ્યું. 'બીજા શબ્દોમાં કહું તો એક નાગરિકથી પણ આવડા મોટા લશ્કરને હંફાવવાનું કેમ બની શકે ? બીજું કોઈ નહીં તો એને માટે એ કામ કપરું તો કહેવાય જ.'

જનરલે જવાબમાં કાંઈ જ કહ્યું નહીં. પણ મનમાં ને મનમાં લાંબા વખત સુધી ઊંડો વિચાર કર્યા કર્યો. એનું પરિણામ પણ સારું આવ્યું એ તો થોડી જ વારમાં સમજાઈ ગયું. એમનાં તંગ બનેલાં ભવાં પાછાં હતાં એવા ને એવાં થઈ ગયાં ને એમનો ચહેરો હાસ્યથી ઝગમગી ઊઠ્યો.

'મિ.વેલન્તિન, જડી ગયો. ઉકેલ જડી ગયો. પણ એ પહેલાં છેલ્લામાં છેલ્લી વાર જવાબ આપો કે તમે તમારા બદનક્ષીભર્યા શબ્દો પાછા ખેંચી લેવા તૈયાર છો કે નહીં ?'

'જો પાછા ખેંચી લઉં તો મારી હેટ ખાઈ જવી, બોલો,' મિ. વેલન્તિન બોલી ઊઠ્યા.

'તમને કયો ઉકેલ જડી ગયો ?'

'આ જ કે મારું અરધું લશ્કર હું તમને સોંપી દઈશ ને એ રીતે આપણને માનભેર યુદ્ધ કરવાની તક મળશે. તમે બોલો એટલી જ વાર છે, લશ્કર તરત બે ભાગમાં વહેંચાઈ જશે.'

'ભલે, એને બે ભાગમાં વહેંચી દો, અમે પેલી બાજુ પડાવ નાખીશું.'

આટલું કહીને મિ.વેલન્તિન તો ફલાંગ ભરતા ચાલવા માંડ્યા ને ખડકોની પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગયા. એમનું લશ્કર દોડતું એમની પાછળ ગયું હતું. મિ. વેલન્તિને રૂકજાઓની બૂમ પાડી, અફસરોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા ને તમામને એક દરજ્જો ઊંચે ચડાવી દીધા. આ રીતે એમને ખુશ કર્યા પછી એમણે પોતાની વ્યૂહરચના સમજાવીને એ તમામે એ આનંદભેર વધાવી લીધી.

એક નાનકડું લશ્કર દંડવ્યૂહમાં ગોઠવાઈ ગયું. એણે ગોળીઓની ભારે ઝડી વરસાવી ને એવી છાપ ઊભી કરી કે હુમલો સામેથી થઈ રહ્યો છે ને દુશ્મને તરત જ ધાર્યું હતું તેમ, તક ઝડપી લીધી. ને વેલન્તિનના લશ્કર પર પાંખિયો ધસારો કર્યો. પરંતુ આ આકરો ધસારો નિષ્ફળ નીવડ્યો. કારણ કે સામે તો માત્ર ખાલીખમ જગ્યા જ મોઢું વકાસીને ઊભી હતી. ને કમનસીબી તો એ હતી કે ધસારાને પરિણામે એ સીધાં ચઢાણ વચ્ચેની કોતરમાં આવી ગયું હતું ને પલક માત્રમાં એનો બહાર જવાનો રસ્તો દુશ્મને બંધ કરી દીધો હતો. અત્યારે શિખરો પરથી હજારો બંદુકોએ ઘેરાઈ ગયેલા યજમાન લશ્કર પર નિશાન તાક્યું હતું.

'તાબે થઈ જાઓ!' ખડકને કાંગરે આવીને મિ. વેલન્તિને બૂમ પાડી, નહીં તો ગોળીબાર કરવાનો હુકમ આપીશ.'

'તાબે તો નહીં જ થઈએ.' જનરલે સામી બૂમ પાડી. 'તમે તમારી અણગમતી ફરજ બજાવો.'

મિ. વેલન્તિને માથું ધુણાવ્યું. થોડી વાર એ વિચારમાં ડૂબી ગયા ને પછી સહુ કોઈના અચંબા વચ્ચે એ ઊતર્યા ને સ્વમાની દુશ્મનની મોઢામોઢ ઊભા રહ્યા.

'તમને યાદ છે ને જનરલ.' એમણે સાવચેતીથી પૂછ્યું, 'કે આ યુદ્ધનું કારણ શું છે?'

'બેશક દીવાસળીઓ.'

'ને યુદ્ધના આ કારણ વિષે તમારો મત શો છે?'

'મિ. વેલન્તિન, હું મારી માભોમનો નિમકહલાલ બેટો છું.'

'સરસ. તો મારી એક દરખાસ્ત છે કે યુદ્ધનો નિકાલ કરવાની જવાબદારી આપણે યુદ્ધના કારણ પર છોડી દઈએ. જુઓ, મારી પાસે બોકસ છે એમાં સાન ત્રાહાનોની દીવાસળીઓ છે. હવે તમે એ એક પછી એક સળગાવો. જો દર બે દીવાસળીએ એક સળગે, તો હું તમારો કેદી. ને દર ત્રણ દીવાસળીએ એક સળગે તો તમારે તમારી જાતને મારા હાથમાં સોંપી દેવી. બોલો, આ શરત તમને અનુકૂળ છે?'

'ના,' જનરલે કહ્યું, 'તો પણ હું એ મંજૂર રાખીશ, કારણ કે એ ખૂબ જ ઉદાર છે.'

બાજી શરૂ થઈને પૂરી થઈ ત્યારે ચુકાદો મિ. વેલન્તિનની તરફેણમાં આવ્યો. એક હરફેય ઉચ્ચાર્યા વગર જનરલે બકલ ખોલ્યું ને તલવાર વિજેતાના હાથમાં મૂકી, પરંતુ

વિજેતાએ તો એ તરત પાછી આપી દીધી. ભાઈચારો જાહેર કરતા ચુંબનથી દુશ્મનાવટનો અંત આવ્યો ને બંને સરસેનાપતિઓ હાથમાં હાથ ભેરવીને દરિયાકાંઠે ચાલ્યા.

પણ વાચકને સવાલ થશે કે જે કાંઈ બન્યું એની જાણ થઈ ત્યારે નૌકાકાફલા પર શી અસર થઈ? એ વચમાં કૂદી પડ્યું નહીં? મિ.વેલન્તિનની જીતનો સ્વાદ એણે ખાટો કરી નાખ્યો નહીં? ના, એવું કાંઈ કહેતાં કાંઈ બન્યું નહીં. નૌકાકાફલો ટાપુની જિંદગીથી ત્રાસી ગયો હતો ને ઘરને દરિયે પહોંચી જવા અધીરો બન્યો હતો. એટલે એ તો એટલો બધો તાનમાં આવી ગયો કે અજાણ્યાને તાબે થતાં એને જરાય નાનમ લાગી નહીં. મિ.વેલન્તિન સ્ટીમરની સીડી ચડ્યા ત્યારે તોપોએ સલામી આપી. એમને હુકમ થતાં વેંત લંગર ઊંચકાઈને તૂતક પર ખડકાયાં ને નૌકાકાફલો ઘર ભણી વળ્યો.

સ્ટીમરોએ જેટલી ઝડપથી દરિયો ઓળંગ્યો એના કરતાંયે વધુ ઝડપથી આ અદ્ભુત ઘટનાના સમાચારે ઓળંગ્યો ને સાન ત્રાહાનો પહોંચી ગયા, ને શંકાકુશંકામાં પડેલી સરકારને ગમગીનીમાં ગરકાવ કરી દીધી. યુદ્ધ એટલું લાંબું ચાલ્યું હતું કે રાષ્ટ્રના મનમાં રહી રહીને સવાલ ઊઠતો હતો : આપણે જે કારણસર યુદ્ધ કર્યું છે એ કારણ વાજબી છે ખરું? વીજળી વેગે એક પછી એક શેરીઓમાં લોકોનાં ટોળાં જમા થતાં જોવામાં આવ્યાં. દીવાસળીઓ સળગતી ગઈ ને લોકોને ખાતરી થતી ગઈ કે મિ. વેલન્તિન જરાય બદનક્ષીખોર નહોતા. સરકારની વિરુદ્ધ આવતી ફરિયાદો દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ ઝનૂની બનતી ગઈ, ને દુ:ખની વાત તો એ હતી કે લોકો હવે સરકારને માત્ર હલકી દીવાસળીઓ માટે જ નહીં, પણ રુશ્વતખોર અધિકારીઓ ને સડેલા તંત્ર માટે પણ જવાબદાર ગણવા માંડી.

ને એક દિવસ મિ. વેલન્તિનનો કાફલો તો બારામાં આવી પહોંચ્યો ને એની એક તોપનો એક ગોળો પ્રમુખ નામદારને ઉથલાવી પાડવા માટે બસ થઈ પડ્યો. ઘટનાનો ક્રમ તપાસીએ તો તદ્દન વાજબી હતું ને વળી આખાયે રાષ્ટ્રે એકીઅવાજે મંજૂર કર્યું હતું. કે રાષ્ટ્રના ભાવિનું સુકાન તો મિ.વેલન્તિને જ સંભાળવું જોઈએ. એમણે પણ છેક પોતાના મૃત્યુ સુધી, પાકાં આઠ વર્ષ રાષ્ટ્રનો કારોબાર ભારે દૂરંદેશીથી સંભાળ્યો, ને એક વાતની તો ખાસ કાળજી રાખી કે બીજુ બધું તો ઠીક, પણ દીવાસળીઓ તો જેવી હોવી જોઈએ એવી જ હોવી જોઈએ. લોકો એ દીવાસળીઓને વેલન્તિનો એવા લાડકા નામથી ઓળખતા. એ સળગાવવી એટલી તો આસાન હતી કે કોઈને ક્યારેય નિરાશ કરતી જ નહીં. આજે પણ એને એ જ નામે ઓળખવામાં આવે છે ને સાન ત્રાહાનોમાં જે કોઈ પગ મૂકે છે એ બધા એનાં વખાણ કરે છે તે સમજી વિચારીને જ કરે છે.

અનુઃ નીતિન મહેતા, જયંત પારેખ

ધરતીકંપ

એન્તન ચેખોવ

માશેન્કાએ અભ્યાસ પૂરો કર્યો કે તરત જ એ કુશ્કીન પરિવારનાં બાળકોની ગર્વર્નેસ તરીકે કામે રહી ગઈ હતી. આજે એ ફરીને ઘેર પાછી આવી ને જુએ તો આખા ઘરમાં કંઈક ધમાચકડી મચી ગઈ છે. દરવાન મિહાઈલોએ એને માટે દરવાજો ઉઘાડ્યો ત્યારે એનું મોં લાલચોળ હતું. ઉપલે માળે બૂમાબૂમ સંભળાતી હતી.

'મેડમ કુશ્કિનને કાં વાઈ આવી છે, કાં ધણી સાથે ઝઘડો થયો છે.' માશેન્કાએ ધાર્યું.

અને સામે ઘરની બાઈનોકરો મળી. એક રડતી હતી ત્યાં તો માશેન્કાએ ખુદ શેઠને જ પોતાની રૂમમાંથી બહાર દોડી જતો જોયો. નિકોલાઈ ઝીણકો સરખો માણસ હતો. એનો ચહેરો લબડી ગયેલો હતો ને હજી ઘડપણને વાર હતી તોયે માથે તાલ દેખાતી હતી. અત્યારે તો એનો ચહેરો લાલઘૂમ હતો ને થરક થરક થતો હતો. માશેન્કાની પડખે થઈને એણે દોટ મૂકી પણ એણે એને જોઈ જ નહીં. હાથ ઊંચા કરીને એણે બૂમ પાડી : 'ભયંકર ! ભયંકર ! કેવી મૂર્ખાઈ ! કેવી બાઘાઈ ! તદ્દન જંગલી ! છટ્ છટ્ !'

માશેન્કા એની રૂમમાં ગઈ અને ત્યારે જિંદગીમાં પહેલી વાર એને પરાધીન માણસોને કપાળે લખાયેલો કડવો અનુભવ થયો. પૈસાવાળા ને સત્તાવાળા લોકોની મહેરબાનીનો રોટલો ખાનાર આશ્રિત માણસોને એ મોં દઝાડતો ઝેરનો ઘૂંટડો ગળી જ જવો પડે છે. અક્ષરેય બોલાતું નથી. એની રૂમની જડતી લેવાતી હતી. ઘરની માલકણ ફેડોસ્યા ભીમકાય, બેવડ કાઠાની, અસંસ્કારી સ્ત્રી હતી. એની ભમરો કાળી ને ઘાટી હતી, મોંએ સહેજ મૂછનો દોરો હતો. હાથ લાલ હતા. ચહેરેમહોરે ને ઢબછબમાં તદ્દન અભણ રસોઈયણ જેવી લાગતી. એ શેઠાણી માશેન્કાના ટેબલ પાસે ઊભી ઊભી એની બેગમાં ઊનના દડા, કાપલાં ને સોયા પાછા ભરતી હતી....ગવર્નેસ ઓચિંતી આવી ચઢી એનાથી એ હેબતાઈ ગઈ હતી તે સાવ સ્પષ્ટ હતું. માશેન્કાનો ધોળોભખ પડી ગયેલો ને ડોળા ફાટી ગયેલો

ચહેરો જોઈને માલકણ લેવાઈ ગઈ અને બબડી, 'દિલગીર છું....મારાથી અકસ્માત આ ઊંધી વળી ગઈ... મારી બાંયમાં ભરાઈ ને....'

અને બીજું કંઈક બબડીને મેડમ કુશ્કિન એના લાંબા ઘેરદાર ઘાઘરાને સળસળાવતી એ રૂમમાંથી બહાર નીકળી ગઈ. માશેન્કાએ દિગ્મૂઢ થઈ ગયેલી એની આંખો ઓરડીમાં ચોમેર ફેરવી. આ બધું શું છે, તે એ કાંઈ સમજી શકી નહીં. આમાં શું ધારવું તે સમજાયું નહીં એટલે એણે આશ્ચર્યથી ભવાં હલાવ્યાં ને હતાશાથી એનું હૈયું ઠરી ગયું. માલકણ ફેડોસ્યા એની બેગમાં શું શોધવા ખાંખાંખોળાં કરતી હતી ? એણે કહ્યું તેમ જો ખરેખર જ એની બાંય ભરાઈને બેગ ઊંધી પડી ગઈ તો પછી નિકોલાય શેઠે શું કામ હાવરાબાવરા લાલચોળ ચહેરે એના રૂમમાંથી બહાર દોટ મૂકી ? એના ટેબલનું એક ખાનું શું કામ અડધું બહાર ખેંચી કાઢેલું હતું ? એની પૈસાની પેટી, જેમાં એ ટિકિટો પણ મૂકતી તે ઉઘાડી પડી હતી. એમણે એ ખોલી હતી ખરી પણ પછી તાળું બંધ કરતાં ફાવ્યું નહોતું લાગતું, એની રફેદફે ચોપડીઓ, અસ્તવ્યસ્ત પથારી, ટેબલ પરની અવળસવળ ચીજો, તમામ ઠેકાણે જડતીના તાજા પુરાવા પડેલા હતા. એનાં કપડાંના પણ એ જ હાલ હતા તો કપડાં પાછાં ગડીઓ વાળીને ગોઠવેલાં હતાં. પણ માશેન્કાએ જે ક્રમમાં મૂકેલાં તે ક્રમમાં નહોતાં, ઊધાંચત્તાં થઈ ગયાં હતાં. મતલબ કે જડતી તળિયાઝાટક લેવાઈ હતી. એકદમ સખત તલાશી.

પણ શેને માટે ? શું કામ ? થયું શું હતું ? માશેન્કાને દરવાનનો બાવરો ચહેરો યાદ આવ્યો.

એક બાઈનોકર રૂમમાં આવી.

'લીઝા, એ લોકો મારી રૂમમાં શું કામ બધું ફેંદાફેંદ કરે છે તને નથી ખબર કે ?' ગવર્નેસે એને પૂછ્યું.

'માલકણનો બે હજારની કીમતનો બ્રુચ ખોવાઈ ગયો છે.' લીઝા બોલી.

'ખરું, પણ મારી રૂમ શું કામ ફેંદે ?'

'એ લોકો બધાની જ તલાશી લે છે, બેન. મારી તેમાં બધી વસ્તુઓ પણ તળેઉપર કરી ગયા. અમારાં તો અંગ પરનાં તમામ કપડાં ઉતારીને તલાશ લીધી....ભગવાન સાક્ષી છે, બેન, હું એના શણગારના ટેબલ પાસેય કદી ગઈ નથી. બ્રુચને આંગળી અડાડવાની વાત તો દૂર રહી. હું તો પોલીસથાણે પણ એ જ વાત કહીશ...'

'પણ...એ લોકો અહીં શું કામ બધું ફેંદતાં હતાં ?' ગવર્નેસને હજી આશ્ચર્ય એ જ થતું હતું.

'મેં કહ્યું ને ! બ્રુચ ચોરાયો છે. માલકણ એકેએક ઠેકાણે પોતાને હાથે જ બધું ફેંદે છે, મિહાઈલો દરવાનની પણ એણે પોતાને હાથે જ તલાશી લીધી. સો ટકા બદનામી કહેવાય ! ને નિકોલાઈ શેઠ તો કશું કરતા નથી, જોયા કરે છે ને મરઘીની જેમ કોક કોક કરતા દોડાદોડ કર્યા કરે છે. પણ બેન, તમારે આમ થર થર ધ્રૂજવાની કશી જરૂર

નથી. એમને અહીંથી કશું જ હાથ લાગ્યું નથી, તમે જો બ્રુચ ન લીધો હોય, તો તમારે બીવા જેવું કશું જ નથી.'

'પણ લીઝા, આ તે નીચતા છે....અપમાન છે,' માશેન્કાએ કહ્યું. ક્રોધથી એનો શ્વાસ ભરાઈ આવ્યો હતો. 'કેવી નીચતા ! કેવું હલકટ ! મારા પર વહેમ લાવવાનો ને મારી ચીજો ફેંદવાનો એને શો હક છે ?'

'અહીં તમે પરાયે ઘેર રહો છો,' લીઝાએ નિસાસો મૂક્યો. 'તમે જોકે જુવાન, કુળવાન ઘરના બેન-બેટી છો, છતાં તમે....જાણે કે....નોકર છો...આ કાંઈ માબાપને ઘેર રહેતાં હોઈએ એવું તો થોડું જ છે ?'

માશેન્કાએ એની પથારી પર પડતું મૂક્યું અને કડવાં ડૂસકા ભરવા લાગી. એની જિંદગીમાં કદી એના પર આવો જુલમ નહોતો ગુજર્યો, એનું આવું ગંભીર અપમાન નહોતું થયું... પોતે ભણેલીગણેલી સંસ્કારી, એક શિક્ષકની દીકરી અને એને માથે ચોરીનો વહેમ ? જાણે બજારુ બૈરી હોય તેમ એની જડતી લેવાય ? આથી મોટા અપમાનની એને તો કલ્પના નહોતી આવતી. વળી આ ઘામાં મીઠા જેવો વિચાર તો એ ચચરતો હતો હજી તો બીજું શું થશે ? એના મનમાં તરેહવાર અર્થહીન કલ્પનાઓના ઘોડા દોડવા લાગ્યા. એના પર એ લોકો ચોરીનો વહેમ લાવી શક્યા, તો પછી એને અટકમાં પણ લઈ શકે, નવસ્ત્રી કરીને તલાશીયે લઈ શકે, સિપાઈઓ સાથે રસ્તા વચ્ચે પણ ચલાવે, ચાંચડ-માંકડથી ખદબદતી અંધારી કોટડીમાં પણ નાંખે. બરાબર વાર્તામાં આવે છે તેમ કોણ એની વહારે ધાવાનું ? એનાં માબાપ તો દૂર દેશાવર પડ્યાં હતાં. એમની પાસે તો અહીં સુધી આવવા જેટલાં ફદિયાં જ ક્યાં હતાં ? પાટનગરમાં એનું કોણ રણીધણી ? એને માટે તો પાટનગર વેરાન વગડા જેવું જ હતું, ના મળે સગુંવહાલું કે ના મળે કોઈ ભાઈબંધ દોસ્તાર. એમને ફાવે તો એને ગરદન મારે, કોઈ પૂછનાર નહોતું.

'હું એકેએક વકીલને ત્યાં ફરી વળીશ, એકેએક અદાલતના દરવાજા ખખડાવીશ.' માશેન્કાએ ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં નિર્ધાર કર્યો, 'હું એમને બધું સાફસાફ સમજાવીશ. સોગંદ લઈને જે તે કહીશ...હું ચોર હોઈ જ ન શકું એટલું તો એ લોકો માનશે.'

ત્યાં માશેન્કાને યાદ આવ્યું કે એની ટોપલીમાં નીચેના કાગળ તળે એણે થોડી મીઠાઈના ટુકડા સંતાડ્યા હતા. નિશાળમાં ભણતી ત્યારની આદત મુજબ ભોજન સમારંભમાંથી થોડાક ટુકડા ખિસ્સામાં સેરવી લઈને એ પોતાની રૂમમાં લઈ આવી હતી. એનું આખું ડિલ ધગી આવ્યું, એની આ વિસાત વગરની છાની આદતની ઘરમાલકણને ખબર પડી ગઈ એથી એને શરમના માર્યા ધરતીમાં સમાઈ જવા જેવું લાગ્યું. આ બધા ત્રાસ, શરમ ને અપમાનના ઘાથી એની છાતીમાં ધડકારાનો હુમલો આવ્યો. એનાં લમણાં ફટકવા લાગ્યાં. પેટમાં ઊંડો ધ્રાસ્કો પડ્યો.

'ભોજન તૈયાર છે.' નોકરે આવીને માશેન્કાને કહ્યું.

'જાઉં કે ન જાઉં ?'

માશેન્કાએ વાળ ઓળ્યા, ટુવાલ ભીનો કરી મોં લૂછ્યું અને ભોજનખંડમાં દાખલ થઈ. એ લોકોએ ક્યારનુંયે શરૂ કરી દીધું હતું. ટેબલને એક છેડે ફેડોસ્યા એનો બાઘો ચહેરો ભારેખમ કરીને બેઠી હતી. સામે છેડે નિકોલાઈ શેઠ હતો. પડખે મહેમાનો અને બાળકો હતાં. સફેદ ડગલા ને સફેદ હાથમોજાં પહેરેલા બે નોકરો ડીશો ફેરવતા હતા. એકેએક જણ જાણતું હતું કે ઘરમાં ધરતીકંપ થયો હતો. મેડેમ કુશ્કીન મુસીબતમાં હતી અને એટલે દરેક જણ મૂંગું મૂંગું ખાતું હતું. ચમચા-પ્લેટોનો ખખડાટ અને ચાવવાના અવાજ સિવાય બીજું કશું જ સંભળાતું નહોતું.

ઘરની માલકણે પોતે જ બોલવાની પહેલ કરી.

'ત્રીજી વાનગી શી છે આજે ?' એણે નોકરોને કંટાળાભર્યા અવાજે પૂછ્યું.

નોકરે જવાબ આપ્યો. વાનગી માલકણને નાપસંદ હતી.

'મેં એ બનાવવા કહ્યું હતું,' નિકોલઈએ ઝટઝટ ખુલાસો કર્યો. 'તને ન ગમે, ડિયર, તો ન મંગાવતી. મેં તો ફક્ત એટલા માટે બનાવવા કહેલું કે...'

ફેડોસ્યાને પોતે ફરમાવી ન હોય એવી કોઈ વાનગી કદી ભાવતી નહીં. અને એટલે હવે તો એની આંખ આંસુથી ઊભરાઈ ચાલી.

'બસ બસ. જુઓ આપણે હવે બહુ ક્ષોભને વશ ન થવું ઘટે.' માલકણનો ડૉક્ટર માનિકોવ મધમીઠા અવાજે બોલ્યો. અને એથીયે વધુ મધમીઠું સ્મિત વેરતાં એણે ઉમેર્યું : 'આપણા જ્ઞાનતંતુ આમેય પૂરતા ઉત્તેજિત છે જ. બ્રુચને હવે વિસારે પાડીએ. બે હજાર રૂબલ કરતાં આપણું સ્વાસ્થ્ય અવશ્ય વધુ મૂલ્યવાન છે.'

'હું શું એ બે હજારને રડું છું ?' માલકણ બોલી. ને એના ગાલ પર એક મસમોટું આંસુ દદડ્યું. 'મુદ્દે એ ચોરાયો એ વાતથી મારો જીવ ચૂંથાય છે. મારા ઘરમાં ચોર હોય એ મારાથી વેઠાય તેમ નથી, બે હજારની મને કંઈ પડી નથી, પણ મારા ઘરમાં ચોરી કરી ? કેવી નમકહરામી ! મારી દયામાયાનો આવો બદલો આપે છે...'

બધાં પોતપોતાની પ્લેટોમાં આંખ ચોંટાડીને ગૂમસૂમ થઈ ગયાં. પણ માશેન્કાએ ઊંચું જોયા વિના જ મનમાં ને મનમાં ધારી લીધું કે માલકણના શબ્દો પછી બધા એની સામે જ તાકી રહ્યાં હતાં. એના ગળામાં ડૂમો ભરાયો, એની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં ને એણે રૂમાલ મોંએ દાબ્યો.

'માફ કરજો,' એ બબડી. 'મારાથી બેસાતું નથી. મારું માથું દુઃખે છે. હું જાઉં છું,'

અને ટેબલ પરથી ઊઠીને જેમતેમ ખુરશી ખસેડતી એ ઝટપટ બહાર નીકળી ગઈ. એના મૂંઝારાનો પાર નહોતો.

'હદ થઈ ગઈ, હદ થઈ ગઈ !' નિકોલાઈ મોં બગાડીને બોલી ઊઠ્યો. 'એના રૂમની જડતી લેવાની શી જરૂર હતી ? કેવું અણછાજતું થયું એ બધું ?'

'એણે જ મારો બ્રુચ લીધો છે એવું હું નથી કહેતી,' ફેડોસ્યાએ કહ્યું, 'પણ એણે નથી

જ લીધો એના જામીન તમે થાવ છો ? સાચું કહું તો મને આ ભણેલા ભિખારીઓમાં બહુ વિશ્વાસ નથી પડતો.'

'એ ખરેખર ખોટું જ થયું છે, ફેન્યા....મને માફ કરજે, પણ તને તલાશી લેવાનો કશો કાયદેસર હક નથી.'

'તમારા કાયદાફાયદાને જાણે મારી બલા. હું તો એટલું જાણું કે મારો બ્રુચ ચોરાયો છે. ને હું બ્રુચને શોધીશ ત્યારે જ જંપીશ !' એણે એનો કાંટો જોરથી પ્લેટ પર પછાડ્યો અને એની આંખો ગુસ્સો વેરી રહી. 'તમે તમારે ભોજન ઝાપટ્યા કરો ને જે બાબતમાં તમને રસ ન હોય તેમાં માથું મારવાનું છોડી દો !'

નિકોલાઈએ નરમ પડી જઈ ને નજર નીચે ઢાળી લીધી ને નિસાસો મૂક્યો. દરમ્યાન માશેન્કાએ એની રૂમમાં જઈને પથારીમાં શરીર ફંગોળ્યું હતું. હવે એને નહોતી શરમ. એના દિલમાં એક જ આવેશ ઊભરાતો હતો : પેલી હૈયાસૂની, ગુમાની, અક્કલની ઓથમીર, પૈસાદાર માલકણના ડાચા પર બે ધોલ ચોઢી કાઢું.

પથારીમાં ઊંધે મોંએ પડી પડી એ ઓશીકામાં ભારે ભારે શ્વાસ છોડતી હતી ને જુસ્સાદાર સપનાં જોતી હતી : મોંઘામાં મોંઘો બ્રુચ ખરીદી લાવીને પેલી જેને તેને હડછડ કરનારી બૈરીના મોં પર પછાડ્યો હોય તો કેવી ટાઢક થાય ! ભગવાન કરે ને ફેડોસ્યાનું ધનોતપનોત નીકળી જાય ને ભીખનાં હાંલ્લાં ચાટવા એને વારો આવે. એને ભગવાન ગરીબના ને પારકે આશરે જીવવાના કડવા ઘૂંટડા પીવડાવે. ભગવાન માશેન્કાને એવો દહાડો દેખાડે કે એ પેલીને ભીખના ટુકડા નાખે ! આહ, એના હાથમાં એકાદો દલ્લો આવી જાય ને, તો એ જરૂર એક ઝળહળાટ બગ્ગી ખરીદીને રોફબંધ ધમધમાટ કરતી એ બૈરીની બારી પાસેથી પસાર થાય ! ભલે એ મૂઈ બળીબળીને ખાખ થઈ જતી !

પણ આ તો બધા શેખચલ્લીના તરંગો હતા. ખરેખર નક્કર ધરતી પર તો એને માટે એક જ કામ કરવાજોગ રહ્યું હતું—જલ્દીમાં જલ્દી આ જગા છોડીને જતા રહેવું. વધુ એક કલાક પણ અહીં રહેવું નહીં. એ વાત ખરી કે આ નોકરી છોડવી એટલે માથે આફત વહોરી લેવી, મા-બાપને ઘેર પાછા ગામડા ભેગા થઈ જવું ને એમની બાપડાની પાસે ફૂટી કોડીય ક્યાં હતી ? પણ બીજું થઈ શું શકે ? માશેન્કાથી હવે ઘરમાલકણનું ડાચું નાંખી નજરેય જોવાય તેમ નહોતું ને આ રૂમ પણ એને ખાવા ધાતી હતી. અહીં એનો જીવ ગૂંગળાતો હતો, બધું ખારું ઝેર લાગતું હતું. ફેડોસ્યાના મનમાં એની અમીરીની કાંઈ રાઈ હતી કાંઈ રાઈ, ને કાયમ બાઈસાહેબ માંદા ને માંદા – મનથીસ્તો ! માશેન્કાને એ માલકણનો વિચાર કરતાં જ ઊબકા આવતા હતા. એના જેવા ભૂંડાભખ જીવ આ દુનિયામાં રહેતા હતા એટલેય તો માશેન્કાને આ આખીયે દુનિયા બરછટ ને ચીતરી ચડે તેવી લાગતી હતી, માશેન્કા એકદમ કૂદકો મારીને પથારીમાંથી ઊભી થઈ ગઈ ને સામાન બાંધવા લાગી.

'અંદર આવું કે ?' નિકોલાઈએ બારણે ટકોરો કર્યો. એ બિલ્લીપગે બારણે આવ્યો હતો. 'આવું કે ?'

'આવો.'

એ અંદર આવીને બારણાં પાસે જ થંભી ગયો. એની આંખોએ ઝાંખ વળેલી લાગતી હતી ને એના નાકનું લાલ ટીચકું ચળકતું હતું. ભોજન પછી એને બીઅર લેવાની ટેવ હતી ને તે વાતની એની ચાલ ને એની ભીની ગાભા જેવી હથેળીઓ ચાડી ખાતી હતી.

'આ શું કરે છે ?' એણે સામાન તરફ આંગળી કરીને પૂછયું.

'સામાન બાંધું છું, નિકોલાઈ શેઠ મને માફ કરો, હું તમારા ઘરમાં નહીં રહી શકું, આ જડતીથી મારા દિલના ઊંડાણમાં મને ખૂબ અપમાન લાગ્યું છે.'

'હું સમજું છું...ફક્ત જતા રહેવાની તારી વાત અયોગ્ય છે..... શા માટે તું જાય ? એમણે તારી પેટીઓ તપાસી, પણ તું....એમાં તારું એવું તે શું બગડી ગયું ? જડતીથી કાંઈ તારા મોભાને આંચ નથી આવવાની.'

માશેન્કા મૂંગી સામાન બાંધતી રહી. નિકોલાઈએ મૂછ કરડી, કેમ જાણે આગળ શુ કહેવું તેની મૂંઝવણમાં ન હોય, અને તોય લબાલબ ખુશામતથી ભરેલા અવાજે એણે આગળ ચલાવ્યું, 'અલબત હું તારી લાગણી સમજું છું, પણ તારે જતું કરવું રહ્યું. તું તો જાણે જ છે મારી પત્નીનો મિજાજ કેવો છે તે, એ માથાની ફરેલ છે. પણ તારાથી કાંઈ એની સામે બહુ સખત ન થવાય.'

માશેન્કા કશું ન બોલી.

'તને જો એટલું બધું ખોટું લાગ્યું હોય તો,' નિકોલાઈએ ચલાવ્યું, 'અચ્છા, તારી એવી જ ઇચ્છા હોય તો હું ક્ષમા માગવા તૈયાર છું, હું તારી માફી માંગું છું.'

માશેન્કાએ જવાબ ન આપતાં પોતાની પેટી પર હજી વધુ માથું ઝુકાવી લીધું. આ થાકેલો, નિર્ણયશકિત વિનાનો માણસ આ ઘરમાં કશી જ વિસાતનો નહોતો. એ પોતે જ આશ્રિત અને માથે પડેલા માણસની દયનીય દશામાં જીવતો હતો. નોકરો સાથે પણ એની એ જ દશા હતી એની માફીનો કશો અર્થ જ નહોતો.

'હં....તું કાંઈ જ બોલતી નથી ! તને એટલું બસ નથી. ઠીક તો, હું મારી પત્ની વતી માફી માગું છું, મારી પત્નીને નામે....એણે અવિવેકી વર્તન કર્યું છે. એ હું એક સદ્ગૃહસ્થ તરીકે કબૂલ કરું....'

નિકોલાઈ રૂમમાં આંટા મારવા લાગ્યો. એણે એક નિસાસો મૂક્યો ને આગળ ચલાવ્યું : 'તો તારે આ વાત મને ખૂંચતી જ રાખવી છે, અહીં મારા કલેજામાં, એમ ને ?....મારો આત્મા મને ડંખ્યા કરે એવી તારી ઇચ્છા છે....'

'નિકોલાઈ શેઠ, એમાં તમારો કશો વાંક નથી, એ હું જાણું છું.' માશેન્કાએ એની અશ્રુભીની આંખો શેઠના ચહેરા પર ઠેરવીને કહ્યું. 'તમે શું કામ વ્યગ્ર થઈ જાવ છો ?'

'અલબત્ત નહીં....પણ તોય, તું...જતી ન રહે. હું ...તને વિનવું છું.'

માશેન્કાએ માથું ધુણાવ્યું, નિકોલાઈ બારી પાસે જઈને થોભી ગયો અને કાચ પર આંગળીનાં ટેરવાંથી નગારી વગાડવા લાગ્યો.

'આવી ગેરસમજણો મારા માટે ખરેખર ત્રાસરૂપ થઈ જાય છે.' એણે કહ્યું. 'શું તારી એવી ઇચ્છા છે કે હું તારી પાસે ઘૂંટણિયે પડું ? તારું અભિમાન ઘવાયું છે. અને અહીં તું છે ને જવા માલસામાન બાંધે છે, પણ અભિમાન મારેયે છે, અને તું તો એની જરાયે દરકાર નથી કરતી ! કે પછી છેલ્લા એકરાર વખતે પણ જે ન કહું તે તારે મારે મોંએ કઢાવવું છે ? તારી એવી જ ઇચ્છા છે ? જો, મરણપથારી પર પણ હું પાદરીને જે નહીં કહું તે તારે મારી પાસે સાંભળવું છે, એમ ને ?'

માશેન્કાએ કશો જવાબ ન વાળ્યો.

'મેં મારી પત્નીનો બ્રુચ લીધો હતો,' નિકોલાઈએ ઝટપટ કહી નાંખ્યું, 'બસ હવે તો બસ ને ? સંતોષ થયો ? હા, મેં એ લીધો હતો...પણ જા, હું તારી વિવેકબુદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખીને આ કહું છું....ભગવાનને ખાતર આ વાતનો ઇશારો સરખો કોઈને ન કરતી.'

માશેન્કા સાંભળીને હેબતાઈ ગઈ ને ઝટપટ સમાન બાંધતી રહી, આમતેમ ઝપટ મારીને એ ચીજવસ્તુઓ ભેગી કરીને ગમેતેમ ડૂચા વાળીને એની પેટી અને ટોપલીમાં ભરતી હતી. નિકોલાઈએ આ જે સાફ દિલનો એકરાર કર્યો તે પછી એ એક મિનિટ આ ઘરમાં રહી શકે તેમ નહોતું, અરે આટલો વખત એ પોતે અહીં કેમ કરીને ટકી રહી તેની જ એને સમજ પડતી નહોતી.

'અને એમાં નવાઈ પામવા જેવું કાંઈ નથી,' નિકોલાઈએ થોડું અટકીને પાછું એની દાસ્તાનં આગળ ચલાવી. 'આ તો રોજિંદી ઘટમાળ છે ! મને પૈસાનો ખપ પડે છે અને એ મને....આપતી નથી. તને તો ખબર જ છે કે આ ઘરબાર બધું મારા બાપને પૈસે ખરીદેલું છે. એ તમામ મારું છે. અને બ્રુચ પણ મારી માનો હતો, અને ...એ બધું મારું છે ! છતાં એણે લઈ લીધું, બધા પર પોતાનો કબજો કરી લીધો...હું કાંઈ એના પર દાવો માંડવા જઈ ન શકું, ખરું ને ?...એટલે તારી સામે ખોળો પાથરું છું, આટલી વાત જતી કર...અહીં જ રહે. ગઈ ગુજરી ભૂલી જા ને ભૂલને દરગુજર કર. રહીશ ને ?'

'ના !' માશેન્કાએ મક્કમ અવાજે કહ્યું. એનું શરીર કાંપતું હતું. 'મને મારે કરવું છે તેમ કરવા દો, મારે જરા કામ છે, તમે જરા કૃપા કરીને બહાર જશો કે ?'

'અચ્છા, ભગવાન તારું ભલું કરે !' નિકોલાઈએ નિસાસો મૂક્યો ને પેટી પાસે જ એક સ્ટૂલ પર બેસી પડ્યો. 'મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હજી પણ જે લોકો માઠું લગાડી શકે છે. તિરસ્કાર અનુભવી શકે છે, એ લોકો મને ગમે છે. હું સદાકાળ માટે અહીં બેઠો બેઠો બસ તારો ક્રોધભર્યો ચહેરો જોયા જ કરું, જોયા જ કરું.... તો તું નહીં જ રહે, એમ ને ? હું સમજું છું.... ઠીક છે...તારે માટે તો તે બરાબર છે, પણ મારે માટે, – — ઉફ!... હું આ ભંડકિયામાંથી એક ડગલું પણ બહાર માંડી શકું તેમ નથી. હું અમારી એકાદી જાગીરમાંયે છટકી જાઉં, પણ એકેએક જગ્યાએ મારી પત્નીએ મૂકેલા કોઈ ને કોઈ ચોટ્ટા છે જ.....જહન્નમમાં જાય એ બધાંય ! એ લોકો સળંગ જાગીરો ગિરે મૂકે

છે ને છોડાવે છે ને પાછી ગિરે મૂકે છે...એમને બીજો ધંધો જ નથી...અહીં માછલી ના પકડશો, ઘાસ ના ખૂંદશો, ઝાડ ના તોડશો ! માણસ શું પોતાની જાગીરમાંય કાંઈ ન કરે ?'

'નિકોલાઈ !' એની પત્નીના દીવાનખાનામાંથી બૂમ સંભળાઈ. 'અગ્નિયા, તારા શેઠને બોલાવ તો !'

'તો તું નહીં જ રહે કે ?' નિકોલાઈએ ઝટપટ ઊભા થઈ જતાં પૂછ્યું, ને પૂછતાં પૂછતાં જ એણે બારણા તરફ ડગલાં માંડ્યાં. 'તું રહે તો ખરેખર કેટલું સારું ? સાંજે સાંજે હું તારી પાસે આવીને થોડો થોડો વખત કંઈક વાતોચીતો કરી શકું. કેમ ? રહે ને ! તું જતી રહીશ તો પછી આ ઘરમાં એકે માણસાઈવાળું મોં જોવા નહીં જડે. શી દુર્દશા છે !'

નિકોલાઈનો ફીકો થાકભરેલો ચહેરો એની સામે આર્જવથી મંડાઈ રહ્યો, પણ માશેન્કાએ માથું ધુણાવ્યું અને હાથ હેઠે ઝાટકીને શેઠ બહાર નીકળી ગયો.

અડધા કલાક પછી એ એને રસ્તે પડી ચૂકી હતી.

અનુ. પ્રબોધ ચોકસી